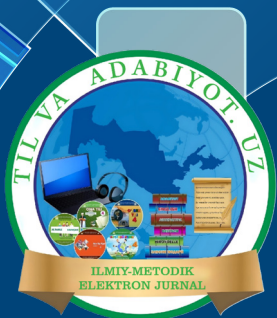

2026-yil, 30-sentabr 18(86)-son

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Языка и литературы – Language and literature» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

1-oktabr

**O'QITUVCHI VA
– MURABBIYLAR KUNI**

DOLZARB MAVZU

Jamila ALMARDANOVA,
Surxondaryo viloyati 19-umumiy o'rta ta'lim
maktabi o'qituvchisi

O'ZBEK MUMTOZ AYOL SHOIRALARI IJODIDA GENDER SUBYEKTLIGI VA LIRIK O'ZLIK

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek mumtoz adabiyotida ijod qilgan ayol shoirlar — Nodira, Jahon otin Uvaysiy, Dilshodi Barno va Anbar Otin ijodida gender subyektivligi hamda lirik o'zlik masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy e'tibori ayol ijodkorlarning badiiy tafakkurida "men" konsepsiyasining shakllanishi, ayolning ijtimoiy-ma'naviy mavqeyi, o'zligini anglash va badiiy ifodalash jarayonlariga qaratiladi. Mumtoz Sharq poetikasining an'anaviy oshiq-ma'shuqa munosabatlari tizimida shakllangan lirik model ayol shoirlar ijodida qay tarzda qayta talqin qilingani tahlil qilinadi. Xususan, Nodira lirikasida hukmdorlik va shoirlarlik maqomlarining uyg'unlashuvi, Uvaysiy ijodida ustozlik va jamoaviy ayollik ovozinin namoyon bo'lishi, Dilshodi Barnoda ma'rifatparvarlik va ijtimoiy xotira, Anbar Otin ijodida esa ayollar mavqeyi hamda ijtimoiy tanqidning kuchayishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda lirik "men"ning muhabbat, hijron, sadoqat, vafo, ma'rifat va ijtimoiy adolat kabi mavzular bilan uzviy aloqasi ochib beriladi. Natijada mumtoz ayol shoirlar lirikasini faqat an'anaviy poetik me'yorlarning davomi sifatida emas, balki o'ziga xos subyektivlikni ifodalovchi mustaqil badiiy hodisa sifatida o'rganish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'zbek mumtoz adabiyoti, ayol shoirlar, gender subyektivligi, lirik o'zlik, lirik "men", ayol obrazi, mumtoz lirika, poetika, badiiy tafakkur, ma'rifatparvarlik.

Аннотация: в статье исследуются вопросы гендерной субъектности и лирической идентичности в творчестве узбекских поэтесс классического периода, в частности Нодир, Джахан Отин Увайси, Дилшоди Барно и Анбар Отин. Основное внимание уделяется формированию концепции «я» в художественном мышлении женщин-поэтов, осмыслению их социально-духовного положения, процессов самопознания и художественного самовыражения. Анализируется трансформация традиционной модели отношений влюблённого и возлюбленной, характерной для классической восточной лирики, в поэзии женщин-авторов. Рассматриваются особенности проявления лирического «я» через темы любви, разлуки, верности, просвещения, социальной справедливости и женской судьбы. Показано, что в творчестве Нодир сочетаются статус правительницы и поэтессы, в поэзии Увайси проявляется голос женщины-наставницы и коллективная женская субъектность, в произведениях Дилшоди Барно усиливается просветительская и социально-историческая проблематика, а в творчестве Анбар Отин получает развитие открытая социальная критика и осмысление положения женщин. Делается вывод о необходимости изучения классической женской поэзии как самостоятельного художественного явления, в котором традиционная поэтика сочетается с индивидуальным женским субъектным началом.

Ключевые слова: узбекская классическая литература, поэтессы, гендерная субъектность, лирическая идентичность, лирическое «я», женский образ, классическая лирика, поэтика, художественное мышление, просветительство.

Annotation: this article examines gender subjectivity and lyrical identity in the works of Uzbek women poets of the classical literary period, particularly Nodira, Jahon Otin Uvaysiy, Dilshodi Barno, and Anbar Otin. The study focuses on the formation of the concept of the "self" in the artistic thinking of women poets, their social and spiritual position, and the processes of self-awareness and artistic self-expression. Particular attention is paid to the transformation of the traditional lover-beloved relationship characteristic of classical Eastern lyric poetry in the works of women authors. The article analyzes how lyrical selfhood is expressed through the themes of love, separation, loyalty, devotion, enlightenment, social justice, and women's social position. In Nodira's poetry, the combination of the statuses of ruler and poet is emphasized; in Uvaysiy's works, the voice of a woman teacher and a collective female subjectivity become prominent; in Dilshodi Barno's poetry, enlightenment and socio-historical issues are strengthened; while Anbar Otin's works demonstrate a more explicit form of social criticism and reflection on women's position. The study argues that classical Uzbek women's poetry should be examined not merely as a continuation of established poetic traditions but as an independent artistic phenomenon in which classical poetics interacts with specific forms of female subjectivity.

Key words: uzbek classical literature, women poets, gender subjectivity, lyrical identity, lyrical self, female image, classical lyric poetry, poetics, artistic thinking, enlightenment.

Kirish. O'zbek mumtoz adabiyoti xalqimizning ko'p asrlik badiiy tafakkuri va ma'naviy tajribasini o'zida mujassam etgan ulkan adabiy-estetik hodisadir. Ushbu adabiyot tarkibida nazm va nasrning turli janrlari — g'azal, ruboiy, qasida, masnaviy, muxammas, musaddas, qit'a, tarje'band, tarkibband, hikoya va boshqa janrlar taraqqiy etgan. Mumtoz adabiyotning uzoq

davom etgan tarixiy jarayonida insonning ruhiy olami, ma'naviy izlanishlari, muhabbat va hijron kechinmalari, axloqiy qarashlari hamda jamiyat bilan munosabatlari turli poetik shakllarda ifodalangan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida ayol ijodkorlarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Nodira, Jahon otin Uvaysiy, Dilshodi Barno, Anbar Otin singari shoirlar o'z davrining adabiy-madaniy

muhitida faol ishtirok etib, ayolning ruhiy dunyosi, ijtimoiy mavqeyi, ma'rifatga munosabati va o'zligini anglash jarayonlarini badiiy ifodalaganlar. Ularning ijodi nafaqat muhabbat va hijron mavzulari, balki ma'rifat, axloq, ijtimoiy munosabat, insoniy qadr-qimmat va ayollar taqdiri masalalarini ham qamrab oladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, mumtoz ayol shoirlar ijodida lirik "men"ning shakllanishi va uning gender xususiyatlarini o'rganish adabiy matndagi ayol subyektining qanday poetik vositalar orqali namoyon bo'lishini aniqlash imkonini beradi. Bunda zamonaviy gender nazariyasini tarixiy davrga mexanik tarzda tatbiq etish emas, balki ushbu nazariy tushunchalardan mumtoz matnlarning o'ziga xosligini hisobga olgan holda tahliliy vosita sifatida foydalanish muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek mumtoz ayol shoirlari ijodida gender subyektligi va lirik o'zlikning poetik namoyon bo'lish shakllarini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- mumtoz ayol shoirlar lirikasida lirik "men"ning shakllanish xususiyatlarini aniqlash;
- ayol subyektining muhabbat, hijron, vafo, sadoqat va ma'rifat mavzularidagi badiiy ifodasini tahlil qilish;
- an'anaviy oshiq-ma'shuqa munosabatlarida ayol lirik qahramonining faol yoki passiv pozitsiyasini aniqlash;

Nodira, Uvaysiy, Dilshodi Barno va Anbar Otin ijodidagi subyektivlik shakllarini qiyosiy o'rganish;

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-adabiy, qiyosiy-tipologik, poetik va germeneytik tahlil metodlaridan foydalanildi. Lirik matnlardagi "men", "ko'ngil", "oshiq", "ayol", "yor", "hijron", "vafo", "ma'rifat" kabi poetik birliklarning semantik funksiyasi tahlil qilindi. Shuningdek, ayol ijodkorlarning biografik va ijodiy faoliyati ularning lirik matnlarini tarixiy-madaniy kontekstda tushuntirish uchun yordamchi manba sifatida ko'rib chiqildi.

Gender subyektligi shaxsning genderga oid ijtimoiy tajribasi, o'zligini anglash va jamiyatdagi ijtimoiy rollarini subyekt sifatida namoyon etish jarayonlarini anglatadi. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan mazkur tushuncha badiiy matndagi gender tajribasining qanday ifodalanishi, lirik qahramonning o'zini qanday anglash va taqdim etishi bilan bog'liq holda qo'llanadi.

Lirik o'zlik esa badiiy asarda lirik subyektning o'z ichki dunyosi, kechinmalari, munosabati va dunyoqarashini "men" orqali ifodalash shaklidir. Lirik "men"ni bevosita muallif shaxsining o'zi bilan aynanlashtirish to'g'ri emas. Chunki lirik subyekt badiiy-estetik konstruksiya sifatida shakllanadi. Biroq ijodkorning hayotiy tajribasi, ijtimoiy mavqeyi va tarixiy muhitining ushbu subyekt shakllanishiga ta'siri mavjud.

Nodira ijodida lirik o'zlik va ayol subyektligi

Nodira XIX asr birinchi yarmidagi o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lib, o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Uning Nodira, Komila va Maknuna taxalluslari bilan yaratgan lirik merosi mumtoz o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadi. Nodira

she'riyatida muhabbat, vafo, sadoqat, hijron, sabr va insoniylik kabi tushunchalar yetakchi mavzular sifatida namoyon bo'ladi.

Nodira lirikasida lirik "men"ning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, shaxsiy tuyg'u umumiy insoniy mazmun darajasiga ko'tariladi. Masalan:

"Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et!"

Mazkur baytda muhabbat oddiy ishqiy kechinma sifatida emas, balki insoniylikning muhim mezoni sifatida talqin qilinadi. Demak, lirik "men" shaxsiy hissiyot chegarasidan chiqib, axloqiy-falsafiy xulosaga keladi.

Uvaysiy ijodida ayol ovozi va ma'rifiy subyektlik

Jahon otin Uvaysiy (1779–1845) Marg'ilonda tug'ilgan bo'lib, o'z davrining bilimdon va ma'rifatparvar ayollaridan biri sifatida tanilgan. U she'riyat, aruz va muammo san'atini egallagan, Qo'qon adabiy muhitida faol ishtirok etgan hamda Nodira va boshqa ayollarga she'riyatdan saboq bergan.

Uvaysiy ijodida ayol subyektligi, avvalo, bilim va ijodiy faoliyat bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. U faqat lirik kechinmalarni ifodalovchi shoiragina emas, balki ustoz, muallima va ma'rifat tarqatuvchi shaxs sifatida ham ko'zga tashlanadi.

Shu jihatdan Uvaysiyning lirik "men"i ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: birinchidan, u shaxsiy ruhiy kechinmalarni ifodalovchi ijodkor; ikkinchidan, ayollarni ilm va ma'rifatga yo'naltiruvchi ustozdir. Bunday holat ayolning mumtoz adabiy muhitdagi subyektivlik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Dilshodi Barno ijodida ijtimoiy xotira va ayol subyektligi

Dilshodi Barno (1800–1905/06) shoira va ma'rifatparvar sifatida XIX asr Qo'qon adabiy muhitida faoliyat yuritgan. U xotin-qizlarga ta'lim bergan, g'azal, muxammas, musaddas, chiston kabi janrlarda ijod qilgan. Uning "Tarixi muhojiron" asarida tarixiy, ijtimoiy va siyosiy voqealar o'z ifodasini topgan.

Dilshodi Barno ijodining muhim jihati shundaki, unda ayol lirik subyekt shaxsiy kechinmalar doirasidan chiqib, ijtimoiy voqelikni kuzatuvchi va baholovchi pozitsiyani egallaydi. Uning ijodida muhabbat va sadoqat bilan bir qatorda xalqning turmush sharoiti, tarixiy voqealar, ma'rifat va inson erkinligi kabi masalalar ham ko'tariladi.

Shoiraning ayollarga ta'lim berishi uning badiiy faoliyatini amaliy ma'rifatparvarlik faoliyati bilan bog'laydi. Demak, bu yerda gender subyektligi ayolning faqat o'z taqdirini ifodalashi bilangina emas, balki boshqa ayollarning ta'lim olishi va ijtimoiy faolligiga xizmat qilishi bilan ham belgilanadi.

Anbar Otin ijodida ijtimoiy tanqid va ayolning o'zligini anglash

Anbar Otin XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyotida ayollar mavqeyi va ijtimoiy muammolarni ochiqroq yoritgan ijodkorlardan biridir. A'lim olgan, keyinchalik mahallasidagi qizlarga ta'lim va tarbiya bergan. Shoiraning ijodida ijtimoiy mavzular, ma'rifat, jamiyatdagi adolatsizlik va ayollarning og'ir ahvoli masalalari muhim o'rin egallaydi.

Anbar Otinning "Qarolar falsafasi" asarida ayollar taqdiri va jamiyatdagi ijtimoiy muammolar masalasi alohida ahamiyat

kasb etadi. Shu sababli uning ijodida lirik “men” faqat individual kechinmalarni ifodalovchi subyekt emas, balki jamiyatdagi muammolarga munosabat bildiruvchi faol fikriy pozitsiyaga ega.

Anbar Otin ijodida ayolning o'zligini anglash jarayoni ijtimoiy adolat, ma'rifat va inson qadr-qimmati masalalari bilan bog'langan. Bu jihat ayol shoirlar ijodidagi subyektlikning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkonini beradi.

Mumtoz ayol lirikasida oshiq-ma'shuqa modelining qayta talqini

Mumtoz Sharq lirikasining an'anaviy poetik tizimida oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi munosabat ko'pincha faol va passiv qutblar asosida quriladi. Biroq ayol shoirlar ijodida mazkur modelning ichki semantikasi murakkablashadi.

Shunday qilib, mumtoz ayol shoirlar ijodida lirik subyektlikning bir necha ko'rinishlari kuzatiladi:

shaxsiy-emotsional subyektlik — muhabbat, hijron, sadoqat va ruhiy kechinmalar;

ma'rifiy subyektlik — bilim olish, ta'lim berish va ma'rifatni targ'ib qilish;

ijtimoiy subyektlik — jamiyatdagi muammolarni anglash va ularga munosabat bildirish;

axloqiy-falsafiy subyektlik — insoniylik, vafo, sabr, qanoat va adolat masalalarini talqin qilish;

tarixiy subyektlik — shaxsiy kechinmalarni muayyan davrning ijtimoiy-tarixiy tajribasi bilan bog'lash.

Taxallus va lirik “men”

Mumtoz adabiyotda taxallus shoirning ijodiy identifikatsiyasini belgilovchi muhim poetik vositalardan biridir. Nodira, Komila, Maknuna, Uvaysiy, Barno kabi taxalluslar matnda shoiraning lirik “men”ni alohida poetik shaxs sifatida shakllantiradi.

Ilmiy yangilik

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda ko'rinadi:

O'zbek mumtoz ayol shoirlari ijodidagi lirik “men” gender subyektligi nuqtayi nazaridan tizimli ravishda talqin qilindi.

Nodira, Uvaysiy, Dilshodi Barno va Anbar Otin ijodida ayol subyektligining individual-emotsional, ma'rifiy, ijtimoiy va tarixiy shakllari ajratib ko'rsatildi.

Mumtoz oshiq-ma'shuqa modelining ayol shoirlar ijodidagi ichki semantik o'zgarishlari tahlil qilindi.

Ayol shoirlarning ijodkor, ustoz, ma'rifatparvar va jamiyat a'zosi sifatidagi ijtimoiy rollari lirik o'zlikning shakllanishi bilan bog'liq holda izohlandi.

Mumtoz ayol lirikasini faqat an'anaviy poetik modelning davomchisi sifatida emas, balki individual va ijtimoiy subyektlikni ifodalovchi badiiy hodisa sifatida o'rganish zarurligi asoslandi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek mumtoz ayol shoirlari ijodida gender subyektligi bir xil ko'rinishda emas, balki turli tarixiy va ijtimoiy sharoitlarga mos ravishda shakllangan. Demak, mumtoz ayol shoirlar lirikasida “men” tushunchasi faqat hissiy kechinmalar majmui emas. U shaxsning o'z mavqeyini anglash, jamiyat bilan munosabatini belgilash, o'z qarashlarini badiiy shaklda ifodalash va ma'naviy qadriyatlarni himoya qilish imkoniyatini ham anglatadi.

Xulosa. O'zbek mumtoz ayol shoirlari ijodini gender subyektligi va lirik o'zlik nuqtayi nazaridan o'rganish ularning adabiy merosidagi ko'plab yangi qirralarni aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot davomida ayol shoirlar lirikasidagi “men” tushunchasi individual kechinma bilan cheklanmasligi, balki ijtimoiy maqom, ma'rifat, axloqiy qadriyat, tarixiy xotira va ayollar taqdiri bilan uzviy bog'liqligi aniqlandi. Nodira ijodida shoiralik, ayollik va hukmdorlik maqomlari bir-birini to'ldiruvchi subyektiv pozitsiyalar sifatida namoyon bo'ladi. Uvaysiyda ayol subyektligi ustozlik, bilim va ijodiy faoliyat bilan kengayadi. Dilshodi Barno ijodida shaxsiy lirik kechinma ijtimoiy-tarixiy xotira bilan tutashadi. Anbar Otin ijodida esa ayolning ijtimoiy mavqeyi, ma'rifat va jamiyatdagi adolatsizlik masalalariga e'tibor kuchayadi. Shuningdek, ayol shoirlar ijodida mumtoz oshiq-ma'shuqa modelining qayta talqin qilinishi lirik subyektlikning muhim ko'rinishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Shu bois, o'zbek mumtoz ayol shoirlari ijodini faqat “ayollar muhabbati va kechinmalari” doirasida talqin qilish yetarli emas. Ularning ijodida ayolning o'zligini anglash, badiiy ovozini shakllantirish va ijtimoiy-ma'naviy tajribasini poetiklashtirish jarayonlari ham muhim o'rin tutadi. Kelgusida Qo'qon adabiy muhitidagi ayol shoirlar qo'lyozmalarini qiyosiy o'rganish, turli nashrlar orasidagi matniy tafovutlarni aniqlash hamda o'zbek ayol shoirlari ijodini boshqa Sharq xalqlari ayol shoirlari merosi bilan tipologik jihatdan qiyoslash ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning ilmiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rashidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
2. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. — Toshkent: Fan, 1978–1983.
3. Nodira-Komila. Devon. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
4. Uvaysiy. Devon. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1963.
5. Navruzova N. N. Qo'qon shoirlari ijodida shohlar madhi an'anasi. — World of Philology, 2026.
6. Nodira (1792–1842) haqidagi biografik va adabiy materiallar.
7. Jahon otin Uvaysiy (1779–1845) haqidagi biografik va adabiy materiallar.
8. Dilshodi Barno (1800–1905/06) haqidagi biografik va adabiy materiallar.
9. Anbar Otin (1870–1906) haqidagi biografik va adabiy materiallar.

Guljahon TURSUNPO'LATOVA,
 Adabiyotshunos, pedagog-tadqiqotchi
 (o'zbek adabiyoti bo'yicha)

O'ZBEK ADABIY TAFAKKURIDA AYOL OBRAZINING TADRIJI: QADIMGI TURKIY MIFOLOGIYADAN MUMTOZ ADABIYOTGACHA

Annotatsiya: maqolada o'zbek adabiy tafakkurida ayol obrazining tarixiy-tipologik tadriji — qadimgi turkiy mifologik tasavvurlardan boshlab, folklor va qadimgi turkiy yozma meros orqali, o'zbek mumtoz adabiyotidagi murakkab poetik shakllargacha bo'lgan yo'l — qiyosiy-tarixiy va mifopoetik metodlar asosida tahlil qilinadi. Ish gipoteza sifatida ilgari suriladigan g'oyani — mifologik ayol obrazining muqaddaslik va unumdorlik funksiyalaridan mumtoz poetikadagi individual-axloqiy timsolga qadar bosqichma-bosqich transformatsiyalanishini — mavjud ilmiy adabiyot va birlamchi matnlar asosida sinovdan o'tkazadi. Tadqiqot bu tadrijni chiziqli va uzilishsiz jarayon sifatida emas, balki islomiy, tasavvufiy va fors-tojik adabiy ta'sirlar kesishgan, ba'zan uzilishlarga ham ega bo'lgan murakkab semantik qayta kodlash jarayoni sifatida talqin qiladi.

Kalit so'zlar: ayol obrazi, turkiy mifologiya, Umay, arxetip, folklor, "Alpomish", qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, mumtoz adabiyot, Alisher Navoiy, "Xamsa", Shirin, Layli, Mehinbonu, poetik transformatsiya, gender, tasavvuf.

Annotation: this article examines the historical-typological transformation of the female image in Uzbek literary consciousness, tracing a path from archaic Turkic mythological conceptions, through oral folklore and Old Turkic written monuments, to the complex poetic forms of classical Uzbek literature. Using comparative-historical and mythopoetic methods, the study tests the hypothesis that the mythological female image — bearing functions of sacredness, fertility, and protection — was gradually transformed into an individualized moral-aesthetic and, at times, Sufi-symbolic figure in classical poetics. Rather than treating this trajectory as linear or unbroken, the article argues for a model of selective semantic recoding shaped by Islamic, Sufi, and Perso-Tajik literary influences, with attention to points of continuity as well as rupture.

Key words: female image, Turkic mythology, Umay, archetype, folklore, Alpomish, Old Turkic written monuments, classical literature, Alisher Navoi, Khamsa, Shirin, Layli, Mehinbonu, poetic transformation, gender, Sufism.

Аннотация: в данной статье с применением сравнительно-исторического и мифопоэтического методов анализируется историко-типологическая эволюция женского образа в узбекской литературной мысли — от древнетюркских мифологических представлений, через фольклор и памятники древнетюркской письменности, к сложным поэтическим формам классической узбекской литературы. На основе анализа научной литературы и первоисточников в работе проверяется гипотеза о том, что мифологический женский образ претерпел постепенную трансформацию: от воплощения сакральности и плодородия он превратился в индивидуально-этический символ в рамках классической поэтики. Исследование рассматривает эту эволюцию не как линейный и непрерывный процесс, а как сложный акт семантического перекодирования (сопровождающийся временами разрывами преемственности), в котором пересекаются исламские, суфийские и персидско-таджикские литературные влияния.

Ключевые слова: женский образ, тюркская мифология, Умай, архетип, фольклор, «Алпомыш», памятники древнетюркской письменности, классическая литература, Алишер Навои, «Хамса», Ширин, Лейли, Мехинбону, поэтическая трансформация, гендер, суфизм.

Ayol obrazi masalasi o'zbek adabiyotshunosligida ko'pincha ikkita alohida yo'nalish — mifologiya-folklorshunoslik va mumtoz adabiyotshunoslik doirasida, bir-biridan ancha mustaqil tarzda o'rganib kelingan. Bu holat tabiiy natijaga olib keladi: Umay kabi mifologik timsollar ko'proq etnografik-diniy kontekstda, Shirin yoki Layli kabi mumtoz obrazlar esa asosan, qiyosiy adabiyotshunoslik va poetika nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Ushbu ikki tadqiqot maydoni o'rtasidagi tarixiy-semantik ko'priq, ya'ni bir obrazlar tizimining ikkinchisiga qanday, qaysi mexanizmlar orqali va qanday cheklovlar bilan o'tganligi masalasi nisbatan kamroq maxsus e'tibor tortgan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni — mifologik-arxetipik va mumtoz-poetik qatlamlar orasidagi vositachi bosqichlarni — diqqat markaziga qo'yadi.

Tadqiqotning dolzarbligi ikki jihat bilan bog'liq. Birinchidan, milliy adabiy-madaniy o'ziga xoslikni tiklash sharoitida ayol obrazining tarixiy tadrijini tizimli tushunish madaniy o'zlikni anglashning muhim tarkibiy qismidir. Ikkinchidan, zamonaviy gender tadqiqotlari nuqtayi nazaridan mumtoz matnlarni qayta o'qish tendensiyasi kuchaygan bir paytda, bu jarayonni tarixiy kontekstni buzmaganda, anaxronistik baholardan saqlangan tarzda amalga oshirish metodologik ehtiyot talab qiladi.

Turkiy mifologiyadagi Umay obrazi bo'yicha diniy-mifologik ensiklopediyalar va etnografik-jurnalistik intervyular mavjud [1; 2]. Bu manbalar Umayning O'rxun bitiklaridagi ilk qayd etilishini, uning unumdorlik va homiylik funksiyalarini tasdiqlaydi, biroq

ular, asosan, tasviriy-ma'lumotnoma xarakteriga ega bo'lib, obrazning keyingi adabiy taqdiri bilan bog'lanmaydi.

Turkiy-forsiy qiyosiy adabiyotshunoslik yo'nalishida, xususan, Nizomiyning "Layli va Majnun" asari doirasida, xalqaro miqyosda jiddiy ilmiy baza shakllangan. A.A.Seyed-Gohrabning Brill nashriyotida chop etilgan monografiyasi Layli obrazining tasavvufiy va saroy-ishqiy semantikasini chuqur tahlil qiladi [3]. Chikago universiteti doktorantura loyihasi doirasida A.Kanner-Botan Layli va Majnun syujetini gender va inson tushunchasi nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqadi, bu esa mazkur maqolaning XV bo'limida zamonaviy gender nazariyasini tarixiy kontekstga majburlamagan holda qo'llash uchun muhim metodologik yo'l-yo'riq beradi [4]. A.Manleyning qiyosiy-madaniyatshunoslik maqolasi Layli obrazining Hermitaj "Xamsa"sidagi tasviriy talqinini ko'rib chiqadi [5].

O'zbek folklorshunosligi doirasida "Alpomish" dostonidagi Barchinoy obrazi "alp ayol" – jismoniy va ma'naviy kuchga ega qahramon-ayol sifatidagi maqomini asoslaydi [6].

Qadimgi turkiy mifologik tasavvurlarda ayolga xos eng barqaror obraz – Umay (Umay Ana, Umay Ona) obrazidir. Uning ismi qadimgi turkiy "umay" – "yo'ldosh, bola joyi" ma'nosidagi so'zdan kelib chiqqan, deb hisoblanadi [1]. Umay nomi ilk marta VIII asrga oid Kultegin bitigida qayd etilgan bo'lib, u yerda xoqonning onasi "Umayga o'xshash baxtli xotun" sifatida ta'riflanadi. Bu bevosita yozma manbada qayd etilgan ma'lumot bo'lib, Umayning nafaqat mifologik, balki siyosiy-ramziy mavqeini ham ko'rsatadi: xoqon oilasidagi ayol shaxs davlat mafkurasi darajasida muqaddaslashtirilgan timsol bilan qiyoslangan. Turli tadqiqotchilar Umayning funksional diapazoni bo'yicha turlicha urg'u beradi. Ba'zi sharhlovchilar uni birinchi navbatda tug'ilish va bolalarga homiylik qiluvchi ma'buda sifatida, boshqalari esa kengroq – osmon bilan bog'liq, quyoshni ham ramziy ifodalovchi timsol sifatida talqin qiladi [2]. Bu ikkilanish shuni ko'rsatadiki, Umay obrazi yagona, qat'iy chegaralangan mifologik funksiyaga ega emas, balki turli turkiy xalqlar va davrlar orasida farqlanuvchi, nisbatan moslashuvchan semantik maydonga ega.

Shu asosda ta'kidlash mumkinki, Umay obrazining o'ziga xosligi – uning bir vaqtning o'zida ham individual (ona-xotinning shaxsiy fazilati sifatida qiyoslanishi), ham kollektiv-institutsional (xoqonlik davlatchiligining ramziy homiysi sifatida) darajada faoliyat yuritishida ko'rinadi. Bu ikki qatlamlilik – keyinchalik mumtoz adabiyotda ayol obrazining ham shaxsiy-hissiy, ham ijtimoiy-siyosiy (masalan, Mehinbonu kabi hukmdor-ayol obrazlarida) funksiyalarga ega bo'lishi bilan tipologik parallelikka ega, biroq bu parallellik – ta'kidlash lozimki, bevosita genetik davomiylik emas, balki funksional o'xshashlik darajasida qayd etiladi.

O'rxun-Enasoy bitiklari asosan, davlat va harbiy mavzularga bag'ishlangani uchun ularda ayol obrazi nisbatan kam, ammo simvolik jihatdan yuqori maqomda uchraydi. Yuqorida keltirilgan Kultegin bitigidagi Umay bilan qiyoslash shundan dalolat beradi. Keyingi davr – Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari kabi

didaktik-falsafiy yodgorliklar ayol masalasiga kengroq, ko'proq ijtimoiy-axloqiy nuqtayi nazardan yondashadi. Biroq ushbu maqola doirasida o'tkazilgan qidiruvda "Qutadg'u bilig"dagi ayol obrazi bo'yicha maxsus, tekshirilishi mumkin bo'lgan zamonaviy ilmiy manba topilmadi; shuning uchun bu qatlam bo'yicha xulosalar ehtiyotkorlik bilan, umumiy ma'lum bo'lgan matn xususiyatlariga tayangan holda, ammo qat'iy bibliografik dalilsiz taqdim etilmaydi.

Islomiy-tasavvufiy va fors-tojik adabiy an'ananing kirib kelishi bilan ayol obrazi yangi semantik qatlamlar kasb etadi: ishqiyl-ma'shuqa (Layli), donishmand-hukmdor (Mehinbonu), vafodor-irodali (Shirin) kabi tiplar shakllanadi. Bu yerda muhim metodologik ogohlantirish zarur: Nizomiy Ganjaviyning "Layli va Majnun" dostoni ustida ishlagan xalqaro tadqiqotchilar (Seyed-Gohrab, Kanner-Botan) Layli obrazini birinchi navbatda saroy-ishqiy va tasavvufiy diskurslar kesishmasida, ya'ni fors-islom adabiy an'anasida tahlil qiladi [3; 4]. Navoiyning "Layli va Majnun"i esa Nizomiyga "javob" tariqasida yozilgan bo'lib, syujetni saqlagan holda, obrazga turkiy-chig'atoy adabiy an'anaga xos urg'ularni qo'shadi. CyberLeninka orqali topilgan umumlashtiruvchi maqolada Navoiyning ushbu syujetlarga murojaati davrning ayolni huquqsiz qo'yuvchi urf-odatlariga qarshi gumanistik pozitsiya sifatida talqin qilinadi, biroq bu yerda muallif o'zi ham Navoiyni "o'z davrining farzandi" sifatida belgilab, uni zamonaviy ma'nodagi "feminist" pozitsiyaga tenglashtirishdan saqlanadi [8]. Ushbu ehtiyotkor pozitsiya mazkur maqolaning XV bo'limdagi metodologik talabiga – mumtoz matnni zamonaviy gender mezonlari bilan hukm qilmaslikka – mos keladi.

Shu o'rinda ikki qarashni farqlash zarur. Birinchi qarash, Layli va Majnun syujetini, birinchi navbatda, tasavvufiy-metafizik ishqiyl nazariyasi nuqtayi nazaridan o'qiydi, bunda Layli ko'proq ramziy-transsendent funksiyaga ega [3]. Ikkinchi qarash syujetni gender va inson tushunchasi siyosati nuqtayi nazaridan o'qib, Majnunning "aqldan ozgan oshiq" maqomi orqali erkak-ayol, inson-hayvon kabi kategorik chegaralarning barham topishini ko'rsatishga harakat qiladi [4]. Bu ikki talqin bir-birini istisno etmaydi, balki bir matnning turli semantik qatlamlarini ochib beradi. Navoiy variantida qaysi qatlam kuchliroq namoyon bo'lishini aniqlash uchun Navoiyning o'zbek tilidagi matniga bag'ishlangan mustaqil qiyosiy-filologik tadqiqot zarur bo'lib, bu – ushbu maqolaning tabiiy davomi sifatida keyingi ishlar uchun ochiq muammo bo'lib qoladi.

Shirin obrazi. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida Shirin nafaqat go'zal, balki siyosiy mavqega ega, mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. U Armaniston malikasi maqomida bo'lib, syujet davomida o'z taqdiriga oid tanlovlarni faol amalga oshiradi. Bu jihat Nizomiy an'anasidagi saroy malikasi obraziga xos bo'lib, Navoiy uni turkiy-chig'atoy adabiy tilida qayta yaratadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Shirinni faqat "go'zal va vafodor ayol" sifatida ta'riflash – obrazning siyosiy-irodaviy qatlamini soddalashtirib yuboradi; uning sadoqati passiv kutish emas, balki faol axloqiy tanlov sifatida qurilgan.

Layli obrazi. Navoiy talqinida Layli obrazi ichki iroda, sabr va hijron holatlari orqali ochiladi. Uning faolligi tashqi harakatda emas, balki ichki ma'naviy holatning chuqurligida namoyon bo'ladi – bu farq Shirin bilan solishtirganda obrazlar tipologiyasidagi muhim farqlanish nuqtasidir: agar Shirin "faol-irodali" tipga mansub bo'lsa, Layli "ichki-sabrli, tasavvufiy ramzga yaqinlashuvchi" tipni ifodalaydi.

Mehinbonu obrazi. "Farhod va Shirin" dostonida Mehinbonu donishmand hukmdor-ayol sifatida gavdalanadi: u davlat boshqaruvi va oilaviy mas'uliyatni birlashtirgan, Umayning qadimgi "homiya-oni" funksiyasining ijtimoiy-siyosiy registriga o'tgan ko'rinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu yerda muallif xulosasi sifatida ta'kidlash lozimki, bu – bevosita tarixiy davomiylik emas, balki funksional-tipologik o'xshashlik: ikkala obraz ham "jamoat/oila farovonligiga mas'ul ayol" arxetipik funksiyasini bajaradi, biroq ular orasida to'g'ridan to'g'ri matnii yoki genetik bog'liqlik isbotlanmagan.

Shirin, Layli va Mehinbonu – uchta ham "ayol obrazi" degan umumiy tushuncha ostida bir xillashirilishi mumkin emasligi yuqoridagi tahlildan aniq ko'rinadi: ular uch xil funksional-poetik tipni – faol-siyosiy (Shirin), ichki-sabrli/tasavvufiy (Layli) va donishmand-boshqaruvchi (Mehinbonu) ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi ehtiyotkor umumlashma taklif etiladi. Qadimgi mifologiyada ayol obrazi (Umay) asosan, kollektiv-funksional maqomda – butun jamoaning unumdorligi va davlatchiligidan ramzi sifatida mavjud bo'lgan. Folklorda (Barchin) bu funktsiya individuallashadi: endi ayol o'z shaxsiy sevgisi va oilasi uchun kurashuvchi, ammo hali ham jamoaviy qadriyatlar (urug', or-nomus) bilan chambarchas bog'liq qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Mumtoz adabiyotda (Shirin,

Layli, Mehinbonu) bu individuallashuv yanada chuqurlashib, ayol obrazi ichki psixologik holat, axloqiy tanlov va falsafiy-tasavvufiy ma'no darajasiga ko'tariladi.

O'tkazilgan tahlil boshlang'ich gipotezani to'liq emas, qisman tasdiqladi. Gipotezaning "funktional transformatsiya" qismi – muqaddaslik/homiylikdan individual-axloqiy obrazgacha bo'lgan yo'nalish – mavjud dalillar bilan asoslanadi. Biroq gipotezaning "tabiiy, uzluksiz davomiylik" degan zimdan nazarda tutilgan jihati tanqidiy qayta ko'rib chiqishni talab qiladi: mifologik va mumtoz qatlamlar orasida bevosita matnii bog'liqlikni isbotlovchi maxsus filologik tadqiqot ushbu qidiruv doirasida topilmadi. Shuning uchun natija sifatida "davomiylik" emas, balki "tipologik parallellik va selektiv qayta kodlash" modeli taklif etiladi.

O'zbek adabiy tafakkurida ayol obrazi bir martalik yaratilgan qat'iy shakl emas, balki tarixiy-madaniy sharoitlarga javoban qayta-qayta semantik jihatdan qayta ishlanuvchi, murakkab ko'p qatlamli hodisadir. Qadimgi turkiy mifologiyaning muqaddas-funktional ayoli, folklarning jasur-sadoqatli qahramon-ayoli va mumtoz adabiyotning axloqiy-falsafiy-tasavvufiy timsollari – bularning barchasi umumiy "turkiy-o'zbek madaniy xotira"si zaxirasidan oziqlanadi, biroq har biri o'z davrining diniy-falsafiy va ijtimoiy talablariga mos ravishda mustaqil badiiy hodisa sifatida shakllanadi. Ushbu maqola bu murakkab jarayonni yaxlit, ammo ehtiyotkor tanqidiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqishga urinish bo'lib, uning asosiy natijasi – bevosita davomiylik emas, balki tipologik parallellik va selektiv qayta kodlash modelini ilmiy muomalaga kiritishdir. Mavzuning to'liq yoritilishi uchun, xususan, Yusuf Xos Hojib va Rabg'uziy asarlaridagi ayol obrazi, shuningdek, Uvaysiy va Nodira ijodidagi ayol subyektivligi masalasi alohida, chuqurroq filologik tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umai. *Umai*. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com. URL: www.encyclopedia.com/.../umai
2. Nauryzbai Z. *Umai Deity and Modern Resonance of Kazakh Women in Mythology*. The Astana Times, 2024. URL: www.astanatimes.com
3. Seyed-Gohrab A.A. *Laylī and Majnūn: Love, Madness and Mystic Longing in Nizāmī's Epic Romance*. Brill Studies in Middle Eastern Literatures, 27. Brill, 2003.
4. Kanner-Botan A. *Mad Love: Islamic Thought and the Politics of Desire in the Legend of Layla and Majnun*. University of Chicago Divinity School, 2020.
5. Manley A. *Illustrations of Layli va Majnun in the 1431 Hermitage Khamsa*. RMMLA Journal, 74(2), 2020.
6. "Alpomish" dostoni variantlarida Barchinoy obrazi tasviri. CyberLeninka. URL: www.cyberleninka.ru/article/n/alpomish-dostoni-variantlarida-barchinoy-obrazi-tasviri
7. Allamberganova N.G. va boshqalar. *Alpomish dostoni: qiyosiy-versiyaviy tahlil*. 2023. URL: www.researchgate.net/publication/363645334
8. Алишер Навоӣ — гений узбекской и мировой поэзии, мыслитель и государственный деятель. CyberLeninka. URL: www.cyberleninka.ru/article/n/alisher-navoi-geniy
9. Жанровая палитра узбекской оперы: из прошлого в настоящее. CyberLeninka. URL: www.cyberleninka.ru/article/n/zhanrovaya-palitra
10. Kultegin bitigi. O'rxun-Enasoy yodgorliklari. VIII asr.
11. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg'u bilig*. XI asr.
12. Alisher Navoiy. *Xamsa*: "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun". XV asr.

Sabohat SAMATOVA,

Termiz shahar 20-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Samatovas89@gmail.com

QUR'ONiy QISSALAR KONTEKSTIDA SHARQ ADABIYOTIDAGI QISSACHILIK GENI: HAZRATI MARYAM OBRAZINING ADABIY-TARIXIY TAKOMILI

Annotatsiya: ushbu maqolada Sharq adabiyotida qissachilik genining (struktural va mazmuniy poydevorining) shakllanishida Qur'oniy qissalarning tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda turkiy va forsiy adabiy manbalar hamda "Qisas ul-anbiya" an'analari asosida Hazrati Maryam obrazining adabiy-tarixiy takomili, poetik simbolizmi va irfoniy-tasavvufiy talqinlari yoritilgan. Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asaridagi Maryam qissasidan olingan matnlar filologik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: qissachilik geni, Qur'oniy qissalar, Hazrati Maryam, "Qisas ul-anbiya", Rabg'uziy, poetik simbolizm, irfoniy talqin, matonat va poklik, turkiy nasr.

Аннотация: в данной статье научно-теоретически анализируется роль коранических сказаний в формировании «гена повествовательности» (структурно-содержательного фундамента) в восточной литературе. На основе тюркских и персидских литературных источников, а также традиций «Касас уль-анбия» освещаются литературно-историческая эволюция образа Святой Марии (Хазрати Марьям), его поэтический символизм и суфийско-ирфаническая интерпретация. На основе текста «Касас уль-анбия» Рабгузи проведен филологический и текстологический анализ образа.

Ключевые слова: ген повествовательности, коранические сказания, Хазрати Марьям, «Касас уль-анбия», Рабгузи, поэтический символизм, ирфаническая интерпретация, стойкость и непорочность, тюркская проза.

Annotation: this article provides a scientific and theoretical analysis of the role of Quranic narratives in shaping the "narrative gene" (structural and content foundation) in Eastern literature. Based on Turkic and Persian literary sources and the traditions of "Qasas al-Anbiya", the literary-historical evolution of the image of Saint Mary (Hazrat Maryam), its poetic symbolism, and Sufi-gnostic interpretations are highlighted. Based on the text of Rabghuzi's "Qasas al-Anbiya", a detailed philological and textual analysis of Hazrat Maryam's image is conducted.

Key words: narrative gene, Quranic stories, Hazrat Maryam, "Qasas al-Anbiya", Rabghuzi, poetic symbolism, gnostic interpretation, fortitude and purity, Turkic prose.

Kirish. Qissachilik — insoniyat badiiy va tafakkur taraqqiyotining eng qadimiy unsurlaridan biridir. Insoniyat o'z tarixiy xotirasini, e'tiqodiy qarashlarini hamda olam haqidagi tasavvurlarini avloddan-avlodga yetkazishda qissa uslubidan unumli foydalangan. Qissachilik shunchaki voqea-hodisalarni hikoya qilish emas, balki muayyan ma'naviy va falsafiy g'oyalarni badiiy vositalar yordamida singdirish usulidir. Mazkur yo'nalish xalq orasida ko'plab manbalarning tarqalishiga va adabiyotda yangi janrlar paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. O'zbek xalq eposining nuktadon kishilari mazkur janrning o'rta asrlar xalq ommasining madaniy hayotida tutgan o'rnini alohida

ta'kidlab, "xalq kitoblari" atamasi qissa janrining sinonimik atamasi ekanligini e'tirof etganlar^[1].

Qur'oni Karim va Islomiy manbalar ushbu yo'nalishning rivojlanishida asosiy tayanch bo'ldi. Qissa janri bo'yicha olib borilgan izlanishlarda ta'kidlanganidek: "Qissa janri spetsifikatsiyasiga nazar tashlar ekanmiz, aynan ilohiy mohiyatga yaqinlashib kelgan qissalar janrining yorqin namunasi sifatida ko'zga tashlanishini kuzatish mumkin. Inson badiiy tafakkuri ilohiy manbadan oziqlanadi"^[2]. Qur'oni Karimdagi "Ahsan al-qasas" (Qissalarning eng go'zali) deb atalgan Yusuf surasi hamda Muso, Iso, Ibrohim payg'ambarlar hayoti haqidagi hikoyalar Sharq

qissachiligida o'ziga xos mezon vazifasini o'tadi^[3]. VII–X asrlarda Vahb ibn Munabbih va As-Sa'labiy kabi olimlar tomonidan "Qisas al-anbiya" to'plamlari yaratildi. Turk adabiyotida ushbu an'ananing ilk mukammal yozma namunasini XIII–XIV asrlarda yashab ijod qilgan shoir Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy yaratdi. Mo'g'ul bekalaridan Nosiriddin To'qbug'aning topshirig'i bilan yozilgan "Qissasi Rabg'uziy" asari din va Qur'oniylar qissalarning teran bilag'oni tomonidan yaratilgani bilan ajralib turadi.

Asosiy qism.

Hazrati Maryam obrazining adabiy-tarixiy takomili va matnologik tahlil.

"Qissasi Rabg'uziy" nasriy asar deya talqin etilsa-da, unda nazmiy o'rinlar ham uchraydi. Muallif bu yo'l orqali voqea va qahramonlar tavsifida mahorat bilan foydalangan. Asarda Odam alayhissalomdan tortib toki so'nggi payg'ambar — Muhammad (s.a.v.) gacha bo'lgan nabiyalar haqidagi qissalar bayon qilingan. Tadqiq etilayotgan Hazrati Maryam obrazi ham ana shu asarda salmoqli o'rin egallaydi. Ushbu obraz payg'ambar bo'lmasa-da, kamolotga yetgan, Haq nazariga tushgan va Islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish Qur'oni Karimda ham ko'p bora e'tirof etilganligi bilan mashhur. Rabg'uziy asarida ham Hazrati Maryam alayhissalom obrazining shakllanishi va adabiy takomili bir necha tayanch motivlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Bag'ishlov (Nazr) va poklik (Iffat) motivi

Maryamning dunyoga kelishidanoq unga yuklangan ilohiy mas'uliyat va bag'ishlov nazri "Qissasi Rabg'uziy" asarida Xannaning niyati va ibodatxonaga topshirilishi epizodi orqali ochiladi. Rabg'uziy ushbu jarayonni turkiy tilda shunday bayon qiladi:

Iqtibos: "Bu Imron yavloq solih muttaqiy er erdi. Xotunining oti Hanna erdi. Bu Hanna bir kun bir qarg'ani ko'rdi, ayollarig'a yem berur. Nazr qildi, Mavlo taolo menga ayol bersa ani muharrar qilg'ayman. Muharrar ozod temak bo'lur. Ularning rasmlari ul erdi. Ayolni ozod qilib Bayt ul-Muqaddasg'a xizmat uchun vaqf qilur erdilar. O'g'lon tug'g'andin so'ng sut bermayin omadin ayirib, to'ng'a chulg'ab, Bayt ul-Muqaddasg'a eltib qo'yar erdilar" ^[4].

Sharh: Matnologik jihatdan Rabg'uziy "muharrar" tushunchasini nafaqat diniy majburiyat yoki dunyoviy yumushlardan ozod etish, balki insoniy ruhiy poklanish hamda ma'naviy yuksalishning ibtidosi sifatida alohida ta'kid bilan beradi. Muallif Chag'atay

turkiy tilining imkoniyatlaridan unumli foydalanib, an'anaviy bag'ishlov motivini milliy nasr qolipiga mohirlik bilan soladi. Odatda ibodatxona xizmatiga faqat o'g'il bolalar bag'ishlanadigan jamiyatda ayol kishining e'tiqodi va pokligi tufayli bu an'ananing o'zgarishi – Sharq adabiyotida ayol obraziga berilgan yuksak ma'naviy maqomning ko'rinishidir. Bu esa kamolot cho'qqisiga erkaklar bilan bir qatorda soliha ayollar ham chiqa olishi, bu xizmatlari bilan jamiki ayollarga o'rnak o'laroq ko'rsatilishini ifodalaydi.

2. Tug'ilish, "Maryam" ismining etimologiyasi va Qur'oniylar muvofiqlik

Xannaning qiz farzand ko'rishi va uning ilohiy taqdiriga taslim bo'lishi epizodida Rabg'uziy Qur'oniylar oyatlar va ibroniy tili etimologiyasini badiiy matnga mahorat bilan singdiradi:

Iqtibos: "Oyi, kuni yetti ersa Hanna qiz tug'urdi. Munojot qildi, aydi: "Iziyo, o'g'ul tug'sam nazr qilg'ayman teb erdim. Qiz tug'di, raddim yo'q". Yana aydi: "Man bu o'g'long'a Maryam od berdim". Ibriy tilincha Maryam xodim temak bo'lur" ^[5].

Nasriy bayoni va filologik tahlil: Parchada Xanna oyi-kuni yetib qiz ko'rgach, Parvardigorga munojot qilib: "Egam, o'g'il bo'lsa nazr qilaman degan edim. Qiz tug'ildi, lekin Rabbing hukmiga qarshiligim yo'q", — deydi. Rabg'uziy bu o'rinda ayolning ruhiy holatini ifodalashga urinib, uning istagi va o'sha davr an'analari o'rtasidagi nomuvofiqlikni ko'rsatadi. Unga ko'ra, ibodatxonaga faqat o'g'il bolalar xizmatga olinar edi. Shu boisdan Xanna qiz farzand ko'rganda ona o'laroq xursand bo'lsa, bergan va'dasining uddasidan chiqish mas'uliyati sababidan biroz g'amnok bo'ladi. Biroq, Tangri ixtiyori ila voqe bo'lgan holatga taslimiyat bildiradi. Shundan so'ng Maryam ismiga urg'u berilib, Rabg'uziy ushbu o'rinda "Ibriy tilincha Maryam xodim temak bo'lur" deyish orqali lingvistik va matnshunoslik tahlilini amalga oshiradi. Ibironiy tilidagi "xodim" (ibodatxona xizmatchisi, Allohga bag'ishlangan ayol) ma'nosi Hazrati Maryamning butun umri va adabiy-psixologik qiyofasini belgilab beruvchi simbolik kalitga aylanadi. Ana shu e'tirof o'laroq butun qissa davomida ramziy tushunchalar orqali Maryam obrazi ruhiy kamolot cho'qqisiga chiqib borishi ifodalanadi.

3. G'aybiy rizq va tavakkul – Badiiy dialog mahorati:

"Qissasi Rabg'uziy" asarida shoir voqealar rivojini jonlantirish, qahramonlarning ruhiy dunyosi va ma'naviy martabasini ko'rsatib berishda badiiy

dialog usulidan ham o'z o'rnida, unumli foydalangan. Zakariyo alayhissalom va Hazrati Maryam o'rtasidagi muloqot orqali muallif insoniy hayrat va ilohiy tavakkul to'qnashuvini mahorat bilan tasvirlaydi:

Iqtibos: "Zakariyo kirgan sayi o'nginda ne'mat ko'rar erdi. Aydi: "Ey Maryam, bu ro'zilar senga qandin kelur?" Ya Maryamu anna laki haza [Oli Imron, 37]. Aydi: "Bu ne'matlar manga Mavlo hazratindin kelur". Qolat huva min 'indi-Llahi [Oli Imron, 37]. "Kimga tilasa Mavlo sonsiz ro'zi berur" [^6].

Nasriy bayoni: Zakariyo alayhissalom Hazrati Maryam huzuriga har gal kirganida, uning dasturxonida turfa ne'matlar turganini ko'rar edi. Shunda u so'radi: "Ey Maryam, bu rizq-ro'zilar senga qayerdan kelyapti?" (Qur'oniy oyat: "Ey Maryam, bular senga qayerdan?"). Maryam javob berdi: "Bu ne'matlar menga Alloh taolo huzuridan kelyapti". (Qur'oniy oyat: "U aytdi: "Bu Alloh huzuridandir"). "Alloh O'zi xohlagan kishisiga hisobsiz rizq beradi". Aynan mana shu oyatni berish barobarida muallif dialogik nutq vositasida Qur'oni Karimning "Oli Imron" surasi 37-oyatidagi voqeani turkiy nasr qolipiga soladi. Qissada muloqot va dialoglarning qo'llanishi quyidagi muhim poetik vazifalarni bajaradi:

Qahramon ruhiyatini ochish: Zakariyo alayhissalomning samimiy hayrati va Maryamning yosh bo'lishiga qaramay, komil e'tiqod va tavakkul

egasi ekanligi aynan ularning o'zaro savol-javobida yaqqol namoyon bo'ladi.

Din va hayot uyg'unligi: Rabg'uziy arabcha Qur'oniy matn ("Ya Maryamu anna laki haza", "Qolat huva min 'indi-Llahi") va uning turkiy tabdilini ketma-ket keltirib, muloqotga ilohiy va samimiy ruh bag'ishlaydi. Shuningdek, Alloh rizq va martaba berishda jinsga emas, balki inson qalbiga, undagi taqvonning darajasiga nazar solishini ta'kidlashga urinadi. Mazkur o'rinda Hazrati Maryamning pok qalbi ila Tangriga samimiy ibodati sababidan yuksak darajaga loyiq ko'rilganligiga ishora qiladi. Bu esa asar xalqchilligi hamda ta'sir doirasining oshishiga turtki bo'ladi.

Xulosa. Qur'oniy qissalar Sharq adabiyotida badiiy tafakkurning asosiy yo'naltiruvchisi va generatori bo'lib xizmat qilgan. "Qissasi Rabg'uziy" asari misolida ko'rinadiki, Nosiruddin Rabg'uziy muqaddas manba syujetini turkiy dil va til xususiyatlariga moslab, benazir nasriy obida yaratgan. Hazrati Maryam obrazi esa adabiy-tarixiy takomil jarayonida faqatgina diniy-tarixiy shaxs doirasida qolmay, balki Sharq va turkiy adabiyotda iffat, ma'naviy poklik, ilohiy e'tiqod hamda sinovlar qarshisidagi egilmas matonat va sabr arxetipiga aylandi. Rabg'uziyning matn yaratish mahorati, nasr va nazm uyg'unligi "Qisas ul-anbiyo" an'anasini turkiy adabiyotning benazir mulkiga aylantirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

[^1]: Mallayev H. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. Eng qadimgi davrlardan XVII asrgacha. – Toshkent: O'qituvchi, 1976.145-b.

[^2]: Qozixo'jayev A. Qissa janri va ilohiy mazmun poetikasi // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2018. – № 3. 204–208-b.

[^3]: Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima / Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 1992. 235-b.

[^4]: Rabg'uziy N. Qissasi Rabg'uziy. 1-kitob / Mas'ul muharrir H. Dadaboyev. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. 182-b.

[^5]: Rabg'uziy N. Qissasi Rabg'uziy. 1-kitob / Mas'ul muharrir H. Dadaboyev. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. 182-b.

[^6]: Rabg'uziy N. Qissasi Rabg'uziy. 1-kitob / Mas'ul muharrir H. Dadaboyev. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. 183-b.

Shohista JUMABOYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi stajyor-tadqiqotchisi

e-mail: jumaboyevashohista357@gmail.com

UVAYSIY VA NODIRA: ADABIY MUSHTARAKLIK

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asr Qo'qon adabiy muhitining yirik namoyandalari Uvaysiy va Nodira ijodidagi adabiy mushtaraklik masalasi tadqiq etiladi. Unda ikki shoira ijodining shakllanishida Qo'qon adabiy muhitining o'rni, mumtoz adabiy an'analarni davom ettirishi hamda ijodiy qarashlaridagi mushtarak jihatlar tahlil qilinadi. Uvaysiy va Nodira lirikasida ishq, hijron, sabr, qanoat, tasavvufiy qarashlar, insoniy kechinmalar va axloqiy-falsafiy g'oyalarning badiiy talqini qiyosiy jihatdan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *Uvaysiy, Nodira, Qo'qon adabiy muhiti, adabiy mushtaraklik, mumtoz adabiyot, ayol shoirlar, ishq, hijron, tasavvuf.*

Аннотация: в данной статье исследуется литературная общность в творчестве Увайси и Надиры — выдающихся представительниц Кокандской литературной среды XIX века. Анализируются роль Кокандской литературной среды в формировании творчества обеих поэтесс, продолжение ими традиций классической литературы и общие черты их творческих взглядов.

Ключевые слова: *Увайси, Надира, Кокандская литературная среда, литературная общность, классическая литература, женщины-поэты.*

Annotation: this article examines the literary commonality in the works of Uvaysiy and Nodira, prominent representatives of the Kokand literary environment of the nineteenth century. It analyzes the role of the Kokand literary environment in shaping the creative work of both poets, their continuation of classical literary traditions, and the common features of their creative views.

Key words: *Uvaysiy, Nodira, Kokand literary environment, literary commonality, classical literature, women poets, love, separation, Sufism.*

O'zbek adabiyotini Qo'qon adabiy muhitisiz tasavvur etib bo'lmaydi. XVII-XIX asrlarda shakllanib, o'z atrofida yuzga yaqin ijod ahlini birlashtirgan serqirra va jo'shqin madaniy hayot markazi sifatida millat tarixida chuqur iz qoldirgan mazkur muhit o'zining takrorlanmas shoir va shoirlari bilan ajralib turadi. XVII-XIX asrlarda Qo'qon xonligi iqtisodiy va siyosiy jihatdan yuksaldi. Bu esa madaniy hayotning rivojlanishiga zamin yaratdi. Farg'ona vodiysida adabiy hayot Norbo'tabiy va Olimxon davridan boshlab jonlandi. Biroq muhitning eng gullagan davri Amir Umarxon va uning rafiqasi Nodirabegim davriga to'g'ri keladi. O'zi ham adabiyot ixlosmandi bo'lgan xon ilm-fan va she'riyat ahlini saroyiga jalb etdi. Natijada, Qo'qon Buxoro va Xivadan keyingi uchinchi yirik adabiy markazga aylandi. Qo'qon adabiy muhiti o'zining serqirraligi, janrlari xilma-xilligi va zullisonaynligi (o'zbek va fors) tillarda barobar ijod qilish an'anasi bilan ajralib turadi. Saroy atrofida 70 dan ortiq (ba'zi manbalarda 100 ga yaqin) shoir to'plangan. Ularning boshida Umarxon tomonidan "shoirlar sultoni" deb e'lon qilingan Fazliy Namangoniy turgan. Qo'qon adabiy muhitini tadqiq etgan olimlardan biri Abdurauf Fitrat "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash", Miyon Buzruk Solihov esa "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" nomli tadqiqotlarida Amir Umarxon va u asos solgan Qo'qon adabiy muhitining

o'zbek adabiyoti tarixida tutgan muhim o'rni haqida to'xtalib o'tadi. Jumladan, Abdurauf Fitrat "Umarxon zamonida saroy atrofida bir ko'p shoirlar yig'ildilar. Bular orasida Fazliy, Hoziq, Xijlatxon kabi san'atda yuqori darajada turganlari bor edi" deb e'tirof etadi. [1:59] Yuqorida tilga olingan shoirlarga qo'shimcha qilib Mushrif, G'oziy, Maxmur kabi ijtimoiy satira ustalarini, Gulxaniy kabi masalchilik asoschisini keltirib o'tish mumkin.

Qo'qon adabiy muhitida ayollar ijodi esa alohida masala. Nodira, Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno kabi shoirlar o'zbek ayollari qalbidagi nafosat, ijtimoiy dard va ilohiy ishqni yuqori pardalarda kuylashdi. Mazkur muhitning eng xarakterli belgilaridan biri kuchli ayol shoirlar maktabining shakllanganligidir. Sharq klassik she'riyatida ayol ijodkorlar ilgari ham bo'lgan (Rabia Balxiy, Zebunniso), biroq aynan Qo'qon xonligida xotin-qizlar ijodi shunchaki yakka namoyandalar hodisasi emas, balki yirik adabiy harakat va yaxlit maktab darajasiga ko'tarildi. Bu davr haqida Fazliy Namangoniy "Majmuai shoiron" da quyidagicha yozadi. "Qo'qon xoni o'zi ham Amiri taxallusida ijod qilgan. Amir Umarxon saroyida sultondan tortib vazir va darveshgacha, hatto oddiy askarda ham she'riyatga, san'atning biror turiga qiziqish bo'lgan. Xonlikda madaniyat yuksalgan shunday davrda Qo'qonda Nodira, Uvaysiy va Mahzuna kabi ayol shoirlar yetishib chiqqan". [2:15] Bu muhit o'zbek ayolining

nafaqat lirik qalb egasi, balki yuksak ijtimoiy-madaniy mavqega ega shaxs ekanini isbotladi. Nodira, Uvaysiy va Mahzuna kabi shoirlar ham o'zbek, ham fors tillarida mukammal devonlar tuzishgan. Bu ularning intellektual salohiyati juda yuqori bo'lganidan dalolat beradi. Ilgari erkak shoirlar talqin qilgan ishq va hijron tuyg'ulari endi ayolning o'z tili, o'z nigohi va nozik his-tuyg'ulari orqali bayon etila boshlandi. Ular Sharq ayolining iffati, sha'ni va ichki erkinligini she'riyat maskaniga olib kirdilar. Shoirlar nafaqat g'azal yoki muxammas yozishgan, balki Uvaysiy misolida o'zbek adabiyotida chiston (jumboq) janrini cho'qqiga olib chiqishgan va epik dostonchilik (Karbonoma) asoslarini yaratishgan. Qo'qon adabiy muhitida ayol shoirlar shunchaki erkak ijodkorlarga ergashuvchi guruh emas, balki adabiyotning yo'nalishi, tili va mazmunini belgilab bergan yetakchi kuch bo'lgan. Ular o'z ijodi va faoliyati bilan o'zbek madaniyatida ayol shaxsining ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy mavqeini mislsiz darajada yuksaltirdilar. Qo'qon shoirlar maktabi bugungi zamonaviy o'zbek ayollar she'riyatining mustahkam poydevori hisoblanadi. Shu jihatdan, bu maktab asoschilari Nodira va Uvaysiy ijodiga yana bir nazar tashlash keyingi tadqiqotlar uchun manfaatli bo'ladi.

Garchi Qo'qon adabiy muhitida o'ndan ortiq yorqin shoirlar ijod qilgan bo'lsa-da, ularning ichida Uvaysiy va Nodira o'zining nozik ijodi bilan alohida ajralib turadi. To'liq ismi Jahon Otin Uvaysiy bo'lgan shoira Qo'qonga yaqin Marg'ilon shahrida san'atsevarlar oilasida dunyoga kelgan. Uning otasi haqida manbalarda turli ma'lumotlar keladi. Otasi, onasi Chinnibibi va akasi Hofiz Ohunjon ta'sirida Uvaysiy ham san'atga oshno bo'ladi. U yozgan g'azallar tez orada xalqning ko'nglidin joy oladi. Afsuski, ijodda berilgan omad uning shaxsiy hayotida kulib boqmaydi. Turmush o'rtog'idan ikki bola bilan erta beva qolgan shoira she'rlari endi yanada dardchil ohanglar kasb etadi. Uvaysiyning saroydagi hayoti bevosita Nodira bilan bog'liq. Amir Olimxondan so'ng taxtga o'tirgan Amir Umarxon va uning turmush o'rtog'i Nodira Uvaysiy ijodiga katta qiziqish bildiradi. O'zining jo'shqin g'azallari bilan Nodira e'tiboriga tushgan Uvaysiy saroyga taklif qilinadi va go'zal axloqi, aql-u idroki, hozirjavoblighi bilan qisqa fursatda xalq orasidagi kabi saroyda ham hurmat topadi. Bu davr Uvaysiy ijodidagi eng yorqin davr bo'ldi. Xususan, saroyda maktabdorlik bilan shug'ullandi va Nodiraning so'roviga ko'ra kanizaklarga ta'lim-tarbiya beradi.

Ma'lumki, Nodirabegim nomi bilan tanilgan Mohlaroyim XIX asr Qo'qon adabiy muhitida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkorlardan hisoblanadi. Nodira Komila, Maknuna taxalluslarida ijod qilgan. Amir Umarxonning turmush o'rtog'i sifatida davlat boshqaruvida faol ishtirok etgan. Bundan tashqari Umarxon bilan birgalikda san'at

va madaniyatga katta e'tibor qaratgan. Shoir va shoirlar faoliyatiga homiylik qilish bilan birga xotin-qizlarni o'qitish orqali aholining bilim darajasini oshirishga harakat qilgan. Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, Qo'qon xonligi saroyini ilm-fan va madaniyat markazga aylantirgan. Shoiradan bizga adabiy meros sifatida 3 ta devon qolgan. Fors-tojik tillaridagi asarlarida Maknuna taxallusini qo'llagan. "Nodira lirikasining asosiy mavzusi -ishq. U g'azallarida vafo va sadoqatni kuylaydi. Bundan tashqari, jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarni ham qalamga oladi. Lirikasida Ahmad Yassaviy hikmatlari va Yassaviy tariqatiga monand yondashuvlar sezilib turadi. Tasavvuf, ya'ni diniy ilmlar Alisher Navoiy, Fuzuliy izidan vorislik qilayotgan shoiraning o'ziga xos mavzulardan biridir".[3:63] Komila taxallusi bilan tuzgan devonida asosan diniy mavzudagi asarlari o'rin olgan. Bu devon muqaddimasida Allohga hamd-u sanolar, Payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislaridan namunalar keltirib o'tiladi. Shoira devonlarining qo'lyozmalari hozirgi kunda O'zFA da saqlanmoqda.

Muhabbatsiz kishi odam emasdir,
 Gar odamsan muhabbat ixtiyor et! [4:5]

Nodira ijodida muhabbat oddiy oshiq-ma'shuqa munosabatidan yuqorilab, odamiylikning mezon darajasiga ko'tariladi. Ya'ni inson bo'lish bilan muhabbatli bo'lish bir-biriga bog'lanadi. Bu bayt Nodiraning ishq konsepsiyasini juda aniq ochadi. Bu yerda muhabbat shunchaki oshiqning yoriga bo'lgan tuyg'ulari emas, insonni inson qiladigan axloqiy ma'naviy fazilat sifatida talqin qilinadi. Nodira uchun muhabbat tushunchasi shaxsiy tuyg'u chegarasidan chiqib odamiylikni anglash vositasiga aylangan. Uvaysiyda esa ishq ko'pincha insonning butun ruhiyatini egallagan, uni sinovdan o'tkazadigan kuch sifatida namoyon bo'ladi. Masalan:

Chiqib ishq o'ti ko'ksim chokidin, boshimdin oshibdur,
 Quruq shoxeki, go'yo o'z ichidin o't tutoshibdur. [5:8]

Bu yerda ishq ichki yonish, iztirob, butun vujudni egallovchi kuch sifatida berilgan. "Ko'ksim chokidan chiqib", "boshimdin oshibdur" obrazlari ishqning oddiy hissiyot emas, balki qahramonning butun mavjudligini qamrab olgan holat ekanini ko'rsatadi. Nodirada ishq ko'proq insoniy kamolot va vafo bilan bog'lanib, odamiylikka eltuvchi axloqiy mezon deb qaralsa, Uvaysiy asarlarida ruhiy iztirob, ma'rifat va ichki kamolot, insonni ichdan kuydiruvchi, ruhiy tajribaga aylanuvchi kuch sifatida chuqurlashadi. Uvaysiy ijodiga chuqurroq nazar solish uchun uning boshqa baytlariga ham to'xtalsak:

Uvaysiy, olma boshing zikru fikri yor yodidin,
 Suluki ishq aro be yodo haq yo'ldin adoshibdur. [5:8]

Bu juda qimmatli bayt. Chunki bu yerda "yor", "Haq", "suluki ishq", "zikr" tushunchalari bir-biri bilan bog'langan. Aniqki, Uvaysiy uchun ishq faqat dunyoviy muhabbat emas, balki Haqni izlash va ruhiy yo'l sifatida talqin qilinadi. Ayni

shu mavzudagi qarashlarni Nodiraning quyidagi baytlari orqali ko'rishimiz mumkin:

“Analhaq” mojarosin aylading fosh,
Kel, ey Mansur, istiqboli dor et. [4:5]

baytida Mansur Halloj timsoli orqali tasavvufiy ishqning nihoyatda yuqori bosqichi-ilohiy ish yo'lida o'zlikdan kechish g'oyasi ifodalanadi. Uvaysiyda hol va ma'no uyg'un. Shubhasiz, holdagi yuksaklik ifodadagi teranlikni yuzaga keltirgan. U, haqiqatan, o'zlikni anglash, o'zlikka yetish iztirobini his etgan va mahorat bilan ifodalay olgan. Tasavvuf o'zlikni yengib, o'zlikka yetishdir. Uvaysiy she'riyatida bu masala qayta-qayta xotirlanadi:

Istasang yor ila o'zlik, ko'p yig'lag'il,
O'zluging g'arq etmag'a Jayhun kerakmazmi senga.
[5:10]

Albatta, bashariy menlikni tarbiyalab, ilohiy menlikka erishish qiyinchiligini bilgan riyozat ahli nafs o'zlugini g'arq etmoq uchun ko'z yoshidan paydo bo'ladigan Jayhun kerakligini anglay oladi. “Uvaysiy she'riyati mazmun-mohiyatida bir erlik jasorati, ifoda tarzida esa bir injalik bor. O'qiyotganingda Haq va haqiqat ovozining yuksakligini ta'minlagan ko'ngil torlarining uzilay-uzilay deb turgan bir tarangligini his etasan”. [6:68] Quyidagi misralar bu fikrlarning yaqqol tasdig'idir:

Ko'rub Majnun tan uryonasin ta'n etma Layliga,
O'tub o'zlikni bobidin ki har devonadin kelmas. [5:19]

Taniqli olim Ibrohim Haqqul Uvaysiy haqida “Qo'qon xonligidagi shoiru shoiralar orasida o'zlik muammosiga Uvaysiychalik chuqur kirib borib, yetuk shaxs manfaatiga muvofiq tarzda uni talqin qilgan ikkinchi bir ijodkorni topish qiyin, desa xato bo'lmaydi” [7:16] deganda haq edi. Bunday o'zlikni tanish orzusi, albatta, Nodirani ham chetlab o'tmagan. Hassos shoir ham yor vasli o'zlikdan kechish bilan bo'lishini anglab, bu yo'lda ishqqa tayanadi:

Ey ko'ngul, yor uchun jahondin kech,
Havas bog'u bo'standin kech.
Anga o'zlik bila yetib bo'lmas,
Istasang yor vasli jondin kech [4:12]

Bundan ko'rinadiki, har ikki shoir ijodida ishq dunyoviy tuyg'u doirasidan chiqib, ilohiy-ma'rifiy mazmun kasb etadi. Biroq Uvaysiyda bu jarayon shaxsning ichki iztirobi va ruhiy izlanishlari orqali, Nodirada esa muhabbatni insoniylik va ilohiy haqiqat bilan bog'lash orqali namoyon bo'ladi. XIX asrning birinchi yarmidagi Qo'qon adabiy muhiti o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida muhim bosqichlardan biri bo'lib, mazkur davrda ayol ijodkorlarning adabiy jarayondagi mavqeyi sezilarli darajada yuksaldi. Ayniqsa, Uvaysiy va Nodira ijodi ayol shoiraning mumtoz adabiyotdagi imkoniyatlarini kengaytirib, ayol ruhiyati, muhabbat, hijron, insoniy kechinmalar, ma'naviy-axloqiy masalalarning badiiy ifodasida yangi qirralarni namoyon etdi. Ularning ijodiy faoliyati nafaqat shaxsiy poetik meros, balki Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va rivojida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Uvaysiy va Nodira ijodini qiyosiy o'rganish ularning mushtarak jihatlari bilan bir qatorda, individual poetik tafakkurini ham ko'rsatadi. Har ikki shoir mumtoz adabiyotning ishq, hijron, vafo, sabr, qanoat, tasavvuf va axloqiy-falsafiy qarashlar kabi an'anaviy mavzulariga murojaat qilgan bo'lsa-da, ularni badiiy talqin etishda o'ziga xos yo'l tutgan.

Kelgusida Uvaysiy va Nodira ijodini yanada chuqurroq o'rganish uchun ularning devonlari va qo'lyozma manbalarini matniiy-qiyosiy tadqiq etish, g'azallardagi ishq, dard, sabr va qanoat konseptlarining poetik ifodasini tizimli o'rganish, ayol ruhiyati va ijtimoiy tafakkurining badiiy talqinini qiyoslash, shuningdek, ikki shoir ijodining keyingi o'zbek ayol she'riyatiga ta'sirini aniqlash istiqbolli yo'nalishlar sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash/Tanlangan asarlar. II Jild. –Toshkent:Ma'naviyat, 2000. 59-b.
2. Fazliy Namongoniy. Majmuai shoiran.(Nashrga tayyorlovchi: M. Xasaniy).—Toshkent: "Tafakkur qanotlari" 2019. 15-b.
3. Omonova D. Qo'qon adabiy muhitida ayol shoiralar ijodi. Til va adabiyot/7-son. –Toshkent, 2022.63-b.
4. Nodira-Komila. Devon. –Toshkent:Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2001.
5. Uvaysiy she'riyatidan. – Toshkent:O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti. 2001.
6. Rahmonova Z. Qo'qon adabiy muhiti shoiralari ijodida tariqat va tariqatchilik masalasi. Qo'qon adabiy muhiti va uchinchi renessans mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Farg'ona nashriyoti, 2022.b.68
7. Haqqul I. She'r-dard va dardkashlikdir. Qo'qon adabiy muhiti va uchinchi renessans mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Farg'ona nashriyoti, 2022.b.16

Ozoda CHORIYEVA,

“Migrant-Info” axborot portali muxbiri

E-mail: ozodachorieva62@gmail.com

ORCID: 0009-0000-7419-8062

MIGRATSIYADAGI AYOLLAR MUAMMOLARINI OAVDA YORITISHDA JURNALIST MAHORATI (Migrant.uz sayti misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbekistonlik migrant ayollar muammolarini OAVda yoritish usullari va bu jarayonda jurnalist mahorati hamda kasb etikasi masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda “Migrant.uz” platformasining “Muhojir ayollar hayoti: muammo va yechimlar” loyihasi doirasida tayyorlangan media materiallar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: migratsiya, migrant ayollar, jurnalistika, OAV, muammolar, kasb etikasi, multimedia.

Annotation: this article examines approaches to covering the problems of Uzbek migrant women in the mass media, with particular attention to journalistic skills and professional ethics in this process. The study analyzes media materials produced within the framework of the “Life of Migrant Women: Problems and Solutions” project of the “Migrant.uz” platform.

Key words: migration, migrant women, journalism, mass media, problems, professional ethics, multimedia.

Аннотация: в статье рассматриваются методы освещения проблем женщин-мигрантов из Узбекистана в средствах массовой информации, а также вопросы журналистского мастерства и профессиональной этики в данном процессе. В исследовании анализируются медиаматериалы, подготовленные в рамках проекта «Жизнь женщин-мигрантов: проблемы и решения» платформы «Migrant.uz».

Ключевые слова: миграция, женщины-мигранты, журналистика, средства массовой информации, проблемы, профессиональная этика, мультимедиа.

Bugungi kunda mehnat migratsiyasi jarayonlarida ayollar rolining ortishi jurnalistika oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo'yimoqda. Muhojir ayollar global mehnat jarayonlarida ishtirok etish orqali iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishga harakat qilsalar-da, amalda ular ko'p qirrali muammolarga duch keladilar. Bu muammolar qatoriga diskriminatsiya, ish joyidagi zo'ravonlik, jinsiy tahqir, huquqiy himoya mexanizmlarining yetarli emasligi, hujjatsizlik bilan bog'liq qiyinchiliklar hamda ijtimoiy kamsitish holatlari kiradi. Ushbu mavzularni OAVda yoritish jurnalistdan nafaqat kasbiy mahoratni, balki xalqaro huquqiy mexanizmlarni bilish va yuqori etik mas'uliyatni talab etadi.¹

Jurnalist mahoratining dastlabki va eng muhim bosqichi — jamiyatda ko'p hollarda e'tibordan chetda qoladigan, “yashirin” yoki “eshitilmagan” muammolarni aniqlay olish va ularni dolzarb mavzu sifatida kun tartibiga olib chiqishdir. Ayniqsa, migrant ayollar bilan bog'liq mavzular bunday yondashuvni talab qiladi, chunki ular ko'pincha ijtimoiy bosim, qo'rquv yoki huquqiy himoyasizlik sabab o'z muammolarini ochiq ayta olmaydi.

O'zbekistonda migratsiya masalalarini yoritishga ixtisoslashgan Migrant.uz platformasining “Muhojir ayollar hayoti: muammo va yechimlar” loyihasi² doirasida

tajribali jurnalist Sohiba Hayot xorijda mehnat qilayotgan ayollarning og'ir ish sharoitlari bilan bir qatorda, jinsiy zo'ravonlik, kamsitish, diniy va madaniy tahqir kabi sezgir va murakkab masalalarni ham ochiq yoritishga erishgan. Bu esa mavzuni faqat tasvirlash emas, balki uning chuqur ijtimoiy ildizlarini ochib berishga xizmat qiladi. Shuningdek, jurnalist muammoni faqat bayon qilish bilan cheklanmay, unga amaliy yechim topish yo'lida ekspertlar va huquqshunoslarni (masalan, Zarnigor Omonullayeva) jalb etgan.³ Bu esa materialning sifatini oshirib, uni oddiy axborot emas, balki muhojir ayollar huquqiy savodxonligini oshirishga xizmat qiluvchi ijtimoiy ahamiyatga ega kontentga aylantiradi. Natijada, ushbu yondashuv jurnalistikaning ikki asosiy funksiyasini — axborot berish va ijtimoiy himoya qilishni uyg'unlashtiradi hamda muammoga kompleks yondashuvni ta'minlaydi.

Muhojir ayollar muammolarini xalqaro miqyosda tahlil qilish jurnalistdan turli davlatlarning qonunchiligi, ijtimoiy himoya tizimi va amaliy mexanizmlarini chuqur o'rganish hamda ularni o'zaro qiyoslash ko'nikmasini talab qiladi. Bunday yondashuv muammoni faqat mahalliy darajada emas, balki global kontekstda tushunishga yordam beradi. Xususan, loyiha doirasida tayyorlangan “Fohishalik uchun

¹ Reporting on migrants and refugees: journalism educators' guide //

UNESCO, 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377890>

² Muhojir ayollar hayoti: muammo va yechimlar loyihasi materiallari // Migrant.

uz, 2025–2026. URL: <https://migrant.uz>

³ Tegajog'lik, zo'ravonlik va tengsizlik – eshitilmagan ovoz // Migrant.uz, 2025.

YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cMLVUgrRazA>

Turkiyada sotib yuborilgan qiz” nomli ko’rsatuvda⁴ Turkiya tajribasi va odam savdosi bilan bog’liq holatlar jurnalistik tahlilning muhim yo’nalishlaridan birini o’zida namoyon etgan. Turkiyaga fohishalik maqsadida aldov yo’li bilan olib ketilgan Fazilatning taqdiri misolida jurnalist odam savdosi qurbonlarini himoya qilish va qutqarish bo’yicha xalqaro mexanizmlarni yoritgan. Shu orqali auditoriyaga amaliy ahamiyatga ega ma’lumotlar ham taqdim etilgan, jumladan ish beruvchi tashkilotlarni oldindan tekshirish, 157 qisqa raqamli yordam liniyasiga murojaat qilish hamda konsullik xizmatlaridan foydalanish kabi xavfsizlik choralariga e’tibor qaratiladi.

Shuningdek, “Muhojir ayol kasal bo’lsa yoxud ixtiyoriy tibbiy sug’urta polisidan foydalanish qoidalarini” maqolasida⁵ Rossiyada mehnat qilayotgan ayollarning tibbiy tizimga kirish imkoniyatlari ham qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. Jumladan, Ixtiyoriy tibbiy sug’urta (IXTS) polisidan foydalanish tartibi va Rossiya hamda O’zbekiston tibbiy tizimlari o’rtasidagi farqlar real hayotiy hikoyalar asosida yoritilgan. Bu jarayonda jurnalistning qiyosiy tahlil, tushuntirish va murakkab tizimlarni sodda qilib yetkazish mahorati yaqqol namoyon bo’ladi. Bir so’z bilan aytganda, xalqaro tajribani yoritish orqali jurnalist nafaqat axborot beradi, balki muhojir ayollar uchun amaliy yo’l-yo’riqlar va xavfsizlik strategiyalarini ham shakllantiradi.

Zo’ravonlik va jinsiy tajovuz qurboni bo’lgan muhojir ayollar bilan ishlash jarayonida jurnalistdan nafaqat professional mahorat, balki yuqori darajadagi etik mas’uliyat ham talab etiladi. Bunday nozik mavzularni yoritishda xalqaro jurnalistika standartlari va inson huquqlariga asoslangan yondashuvga qat’iy amal qilish zarur. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan “Migrantlar va qochqinlar haqida xabar berish: jurnalistika o’qituvchilari uchun qo’llanma”da⁶ alohida ta’kidlanganidek, qahramonlarning shaxsiy xavfsizligini ta’minlash, ularning shaxsini himoya qilish va maxfiylikni saqlash jurnalist faoliyatining ustuvor tamoyillaridan biridir. Ayniqsa, noqonuniy maqomda bo’lgan yoki zo’ravonlikdan jabr ko’rgan ayollar bilan ishlashda ularning hayoti va kelajagiga zarar yetkazmaslik birinchi o’rinda turadi. Masalan, “Zo’rlangan kunim hayotimga la’nat o’qidim” kabi og’ir va hissiy materiallarni⁷ tayyorlash jarayonida jurnalist qahramonni qayta ruhiy jarohatlanishdan (reviktimizatsiya) himoya qilishga alohida e’tibor qaratadi. Bu esa intervyu

4 Fohishalik uchun Turkiyada sotib yuborilgan qiz // Migrant.uz, 2025. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8XVRNYWx0A>

5 Muhojir ayol kasal bo’lsa yoxud ixtiyoriy tibbiy sug’urta polisidan foydalanish qoidalarini // Migrant.uz, 2025. URL: <https://migrant.uz/uz/muhojir-ayol-kasal-bo-isa-yoxud-ixtiyoriy-tibbiy-sug-urta-polisidan-foydalanish-qoidalarini/>

6 Reporting on migrants and refugees: journalism educators’ guide // UNESCO, 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377890>

7 “Zo’rlangan kunim hayotimga la’nat o’qidim” // Migrant.uz, 2025. URL: <https://migrant.uz/uz/zo-rlangan-kunim-hayotimga-la-nat-o-qidim/>

olishda ehtiyotkor savollar berish, bosim o’tkazmaslik, qahramonning rozilgisiz tafsilotlarni oshkor qilmaslik hamda uning psixologik holatini inobatga olishni talab etadi. Shuningdek, jurnalist muhojir ayollarning ko’pincha o’zlarini aybdor deb his qilishi, qo’rquv yoki ishonchsizlik sababli huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat qilmaslik holatlarini tahlil qiladi. Bu orqali u jamiyatda keng tarqalgan “jabrlanuvchini ayblash” (victim-blaming) stereotiplariga qarshi turadi va muammoning asl ijtimoiy hamda tizimli ildizlarini ochib beradi.⁸

Zamonaviy jurnalistikada muhim ko’nikmalardan biri — auditoriya reaksiyasini tahlil qilish va shu orqali ijtimoiy ongga ta’sir ko’rsatishdir.⁹ Muhojir ayollar mavzusidagi materiallar keng auditoriyaga yetib borib, yuz minglab ko’rishlar to’plagan bo’lsa-da, izohlar bo’limida jamiyatdagi turli va ko’pincha ziddiyatli qarashlar yuzaga chiqdi. Xususan, izohlarda viktimbleyming — ya’ni jabrlanuvchini ayblash holatlari keng kuzatildi.¹⁰ Ayrim foydalanuvchilar zo’ravonlikka uchragan ayollarni “o’zini ehtiyot qilmaganlikda” yoki “noto’g’ri qaror qilganlikda” ayblashga moyillik bildirgan. Bu esa jamiyatda zo’ravonlikni individual muammo sifatida talqin qilish tendensiyasi hali ham kuchli ekanini ko’rsatadi. Bundan tashqari, diniy-axloqiy yondashuv ham sezilarli darajada namoyon bo’lgan. Ko’pchilik foydalanuvchilar muammolarni hal etishda davlat tizimlari yoki huquqiy mexanizmlardan ko’ra diniy e’tiqod va shaxsiy sabr-toqatni ustuvor deb hisoblagan. Bu esa muammoning ijtimoiy va institutsional ildizlarini yetarli darajada anglashmaganini anglatadi. Jurnalistning muhojir ayollarga oid materiallar atrofida kuzatilgan fikr-mulohazalar va reaksiyalarni chuqur tahlil qilishi, keyingi materiallarida stereotiplarga qarshi asosli va izchil kontent yaratishiga xizmat qiladi. Xususan, ayollar xavfsizligi faqat shaxsiy ehtiyot choralariga bog’liq emas, balki davlat, jamiyat va huquqiy tizimlarning kompleks himoyasini talab qiladigan muammo ekanini dalillar asosida yoritadi. Shu tariqa jurnalist auditoriya bilan muloqot orqali ijtimoiy qarashlarni bosqichma-bosqich o’zgartirishga intiladi.

Zamonaviy jurnalistikada raqamli texnologiyalar muhojir ayollar bilan bog’liq murakkab ijtimoiy mavzularni yoritishda muhim vositaga aylanmoqda. Mobil jurnalistika (mojo), sun’iy intellekt asosidagi tahlil vositalari, ijtimoiy tarmoqlar monitoringi hamda multimedia tahrirlash dasturlari jurnalistning tezkor, ishonchli va ta’sirchan kontent yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi.¹¹ Ushbu texnologik imkoniyatlar nafaqat axborotni tez yetkazishga, ⁸ Gender stereotypes and victim-blaming in media discourse // UN Women, 2026. URL: <https://www.unescwa.org/sd-glossary/victim-blaming> ⁹ Rodero, E. Audio and emotion in journalism // Communication Research, 2015. URL: <https://www.researchgate.net/publication/280568295> ¹⁰ “Ertalabgacha do’pposlab, zo’rladi!” Muhojir ayollar faryodi // Migrant.uz, 2025. URL: <https://youtu.be/cKpMw1qHKxY> ¹¹ The Mobile Journalism Awards // Visual Editors, 2021. URL: <https://www.visualeditors.com/>

balki uni yanada chuqurroq va vizual jihatdan boy shaklda taqdim etishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, “Muhojir ayollar hayoti” loyihasi doirasida tayyorlangan materiallar ham oddiy axborot ko‘rinishida emas, balki real qahramonlar taqdiri asosida qurilgan hikoyaviy (storytelling) yondashuvda ishlab chiqilgani ham bunga misoldir.¹² Odam savdosi yoki zo‘ravonlikka uchragan ayollar hayoti real voqealar orqali yoritilib, auditoriyada kuchli emotsional ta‘sir uyg‘otishga erishilgan. Bu yondashuv murakkab ijtimoiy muammolarni abstrakt statistik ma‘lumot sifatida emas, balki insoniy qismat orqali anglash imkonini beradi.¹³

Loyihada mobil video formatlar, qisqa reels va shorts kontentlar orqali murakkab ijtimoiy muammolar keng auditoriyaga sodda shaklda yetkazilgan. Bu esa jurnalistdan faqat ijodiy emas, balki texnik kompetensiyani ham talab etadi: video montaj, audio tahrir, platforma algoritmlarini

¹² Digital storytelling in modern journalism // National Geographic, 2026.

URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/storytelling-x/>

¹³ Rossiyada migrant ayollar nega bolasidan voz kechishadi? // Migrant.uz, 2026. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YxWhOqsO0Mc>

tushunish va kontentni optimallashtirish kabi ko‘nikmalar zarur bo‘ladi. Shu bilan birga, raqamli muhitda bir qator muammolar ham mavjud: noto‘g‘ri axborot tarqalishi, algoritmik cheklanishlar, shaxsiy ma‘lumotlar xavfsizligi va kiberxavflar. Ayniqsa, migrant ayollar kabi himoyaga muhtoj qahramonlar bilan ishlashda ma‘lumotlarni himoyalash va anonimlikni ta‘minlash texnologik va etik kompetensiyani uyg‘unligini talab qiladi.¹⁴

Xulosa qilib aytganda, Migrant ayollar muammolarini ommaviy axborot vositalarida yoritish jurnalistikada alohida mas‘uliyat, yuksak kasbiy mahorat va qat‘iy etik yondashuvni talab qiladi. “Muhojir ayollar hayoti: muammo va yechimlar” loyihasi doirasidagi tahlil va amaliy natijalar shuni ko‘rsatadiki, bunday mavzularni yoritishda jurnalist nafaqat axborot yetkazuvchi, balki ijtimoiy jarayonlarga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi va huquqiy savodxonlikni oshiruvchi faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi.

¹⁴ Multimedia journalism and digital reporting // Wikipedia, 2026. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Multimedia>

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Migrant.uz. (2025–2026). Muhojir ayollar hayoti: muammo va yechimlar loyihasi materiallari. <https://migrant.uz>
2. Migrant.uz. (2025). Fohshalik uchun Turkiyada sotib yuborilgan qiz. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8XVRNYYwx0A>
3. Migrant.uz. (2025). “Zo‘rlangan kunim hayotimga la‘nat o‘qidim”. <https://migrant.uz/uz/zo-rlangan-kunim-hayotimga-la-nat-o-qidim/>
4. Migrant.uz. (2025). “Ertalabgacha do‘pposlab, zo‘rladi!” Muhojir ayollar faryodi. YouTube. <https://youtu.be/cKpMw1qHKxY>
5. Migrant.uz. (2025). Muhojir ayol kasal bo‘lsa yoxud ixtiyoriy tibbiy sug‘urta polisidan foydalanish qoidalari. <https://migrant.uz/uz/muhojir-ayol-kasal-bo-lsa-yoxud-ixtiyoriy-tibbiy-sug-urta-polisidan-foydalanish-qoidalari/>
6. National Geographic. (2026). Digital storytelling in modern journalism. <https://education.nationalgeographic.org/resource/storytelling-x/>
7. Rodero, E. (2015). Audio and emotion in journalism. Communication Research. https://www.researchgate.net/publication/280568295_Use_of_sound_and_speech_in_the_integrated_journalism_age_Shaping_the_future_of_News_Media
8. UNESCO. (2021). Reporting on migrants and refugees: journalism educators’ guide. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377890>
9. The Mobile Journalism Awards. (2021). <https://www.visualeditors.com/>
10. UN Women. (2026). Gender stereotypes and victim-blaming in media discourse. <https://www.unescwa.org/sd-glossary/victim-blaming>
11. Wikipedia. (2026). Multimedia journalism. <https://en.wikipedia.org/wiki/Multimedia>

Barno MATCHANOVA,
Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti
mustaqil tadqiqotchisi
 Email: barno_matchanova@urspi.uz
 ORCID: 0009-0004-5217-6435

HOZIRGI ZAMON SHAROITIDA MILLIY MAFKURANI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya: maqolada milliy mafkuraning dolzarb muammolarini ko'rsatish va ularni bartaraf etish barobarida uni rivojlantirish va himoya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shu ma'noda uni himoya qilish bilan bog'liq jihatlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek modeli, milliy g'oya, milliy mafkura, taraqqiyot, yosh avlod, millat, xalq, Yangi O'zbekiston, targ'ibot, rivojlanish, istiqbol, tajriba.

Annotation: the article focuses on highlighting pressing issues regarding the national ideology and addresses the matters of its development and protection alongside resolving these challenges. In this context, aspects related to its safeguarding are examined.

Key words: Uzbek model, national idea, national ideology, progress, young generation, nation, people, New Uzbekistan, promotion, development, future prospects, experience.

Аннотация: в статье рассматриваются актуальные проблемы национальной идеологии и способы их искоренения, а также вопросы ее развития и защиты. В этом контексте освещаются аспекты, связанные с ее защитой.

Ключевые слова: узбекская модель, национальная идея, национальная идеология, развитие, молодое поколение, нация, народ, Новый Узбекистан, пропаганда, развитие, перспектива, опыт.

Milliy mafkurani takomillashtirish masalasiga yondashishda uning tabiatan uzluksiz, evolyutsion jarayon ekanini e'tirof etish metodologik jihatdan muhimdir. Bu borada O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning quyidagi fikri dasturilamal ahamiyatga ega: «xalq, millat o'z milliy mafkurasini butun umri davomida takomillashtirib, boyitib boradi. Chunki, mafkura qotib qolgan aqidalar yig'indisi emas. Bu – uzluksiz jarayon bo'lib, hayot davom etar ekan, uning shiddatli sur'ati tufayli mafkuraning oldiga qo'yiladigan yangi-yangi talablar ham paydo bo'ladi». Ushbu qarash milliy mafkurani takomillashtirishni bir martalik tadbir emas, balki doimiy, tizimli va izchil faoliyat sifatida ko'rish zaruratini ko'rsatadi. Demak, ustuvor yo'nalishlarni belgilashda ham shu uzluksizlik tamoyiliga tayanish lozim.

Milliy mafkurani takomillashtirishning yana bir muhim metodologik jihati uning mazmuni va shakli o'rtasidagi farqni hisobga olishdir. Milliy mafkuraning mazmuni, ya'ni asosiy qadriyatlar va g'oyalar, nisbatan barqaror bo'lib, u millatning tarixiy-ma'naviy o'zagini tashkil etadi. Uning shakli esa, ya'ni ifoda vositalari, targ'ibot usullari va taqdim etish yo'llari, har bir davr talablariga moslashib, doimiy yangilanib boradi. Takomillashtirish jarayonida bu ikkisini farqlash muhimdir: agar mazmun asossiz o'zgartirilsa, milliy mafkura o'z o'zagini yo'qotadi. Agar shakl eskirgan holda qoldirilsa, u zamon bilan hamnafas bo'la olmaydi. Demak, oqilona takomillashtirish barqaror mazmunni zamonaviy shaklda ifodalashdir.

O'zbekistonda milliy mafkurani takomillashtirishning hozirgi bosqichi o'ziga xos tarixiy kontekstda kechmoqda. Mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, «Yangi O'zbekiston» qurilishi jarayoni va raqamli transformatsiya milliy mafkura oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Bu vazifalarni ijtimoiy-falsafiy asosda

tizimlashtirish va ustuvor yo'nalishlarni ilmiy asoslash mazkur jarayonning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Milliy mafkurani takomillashtirish yo'nalishlarini belgilashdan avval uning o'zagi bo'lgan milliy g'oya tushunchasiga oydinlik kiritish o'rinlidir. Lekin bugungi mavzuyimiz jarayoni uni kengroq tahlil va tadqiq qilish zaruratini ko'rsatadi. Mustaqillik yillarida bu masalaga ko'p tadqiqotlar bag'ishlandi. Shuningdek, mutaxassislar, faylasuflar, siyosatchilar tomonidan ko'plab ta'rif-tavsiflar berildi. Xususan, milliy g'oya masalasiga alohida e'tibor qaratgan Islom Karimov unga quyidagicha mukammal ta'rif beradi, «Milliy g'oya deganda, ajdodlardan avlodlarga o'tib, asrlar davomida e'zozlab kelinayotgan, shu yurtda yashayotgan har bir inson va butun xalqning qalbida chuqur ildiz otib, uning ma'naviy ehtiyoji va hayot talabiga aylanib ketgan... har qaysi millatning eng ezgu orzu-intilish va umid-maqсадlarini ifodalovchi tushunchani nazarda tutish lozim». Ushbu ta'rifda milliy g'oyaning ikki muhim xususiyati – avlodlararo uzatilishi «ajdodlardan avlodlarga o'tib» va inson qalbiga singishi «chuqur ildiz otib» deya ta'kidlangan. Aynan shu ikki xususiyat milliy mafkurani takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini uzluksizlikni ta'minlash va teran ichki ishonchni shakllantirishni belgilaydi.

Xususan, «milliy g'oya jamiyat mafkurasi sifatida doimiy rivojlanishda bo'ladi va uni biror-bir qotib qolgan shaklda belgilab qo'yish mumkin emas». Bu yondashuv takomillashtirish jarayonining dialektik tabiatini ochib beradi. Milliy mafkura bir vaqtning o'zida ham o'z o'zagini saqlovchi barqaror, ham davrga moslashuvchi o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lishi lozim. Ushbu muvozanat takomillashtirish jarayonining asosiy metodologik tamoyili hisoblanadi. O'zbekistonning milliy taraqqiyot yo'lini jahon tajribasida «o'zbek modeli» nomi bilan tanilgan o'ziga xos strategiyaga tayanadi. Bu model milliy mafkurani takomillashtirishning konseptual asosini belgilaydi.

I. Karimov ta'kidlaganidek, "har bir mustaqil millat o'z hayot tarzini va kelajagini ajdodlarning tarixiy tajribasi hamda jahondagi ilg'or tamoyillar uyg'unligi asosiga qursagina, rivojlanish yo'lida yangilashmaydi". Mazkur tamoyil milliy mafkurani takomillashtirishda ikki manbaga a) milliy-tarixiy merosga va b) umumbashariy taraqqiyot yutuqlariga bir vaqtda tayanish zaruratini ko'rsatadi. Bu esa mafkurani takomillashtirishning strategik yo'nalishini aniq belgilaydi.

Ilmiy adabiyotda «o'zbek modeli» mustaqil taraqqiyot yillarida to'plangan tajriba sifatida ta'riflanib, uning o'ziga xos va o'ziga mos rivojlanish yo'li ekanligi ta'kidlanadi. Bu model milliy mafkura uchun muhim metodologik xulosani beradi. Milliy taraqqiyotning yagona, barcha uchun bir xil andozasi yo'q, har bir millat o'z tarixiy, madaniy va ijtimoiy sharoitidan kelib chiqib, o'ziga xos rivojlanish yo'lini tanlaydi. Milliy mafkurani takomillashtirishda ham aynan shu tamoyilga amal qilishda o'zgalar tajribasini ko'r-ko'rona ko'chirmasdan, uni milliy zaminga ijodiy moslashtirish asosiy metodologik talab hisoblanadi.

Milliy mafkurani takomillashtirish yo'li oson va tekis emasligini ham e'tirof etish zarur. Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ogohlantirilganidek, «O'z istiqlol va taraqqiyot yo'limiz – bu gul bilan qoplangan yo'l emas, totalitarizm merosidan xalos bo'lish va poklanish, mafkuraviylik illati yetkazgan ziyon-zahmatlarni bartaraf etishning qiyin, uzoq davom etadigan yo'lidir». Bu fikr milliy mafkurani takomillashtirishning uzoq muddatli, izchil va sabr-toqat talab etuvchi jarayon ekanini ta'kidlaydi.

O'tmish mafkuraviy asoratlardan xalos bo'lish va yangi, sog'lom milliy tafakkurni shakllantirish bir avlod o'rtasida tugaydigan ish emas, balki bir necha avlodlar mobaynida davom etuvchi ma'naviy yangilanish jarayonidir. Yuqorida bayon etilgan konseptual asoslarga tayanib, XXI asr sharoitida O'zbekistonda milliy mafkurani takomillashtirishning bir qator ustuvor yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Ular o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lib, birgalikda yaxlit strategik tizimni tashkil etadi. Jumladan,

Birinchi ustuvor yo'nalish – milliy mafkuraning ilmiy-nazariy bazasini mustahkamlash. Milliy mafkurani takomillashtirish, avvalo, uning chuqur ilmiy asosga ega bo'lishini talab qiladi. Bunga milliy g'oya va mafkura masalalari bo'yicha fundamental hamda amaliy tadqiqotlarni rivojlantirish, soha bo'yicha ilmiy maktablarni shakllantirish va yosh tadqiqotchilarni tayyorlash

orqali erishiladi. «Yangi O'zbekiston» strategiyasida ma'naviy sohani rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ilmiy asosga tayanmagan mafkuraviy faoliyat yuzaki va samarasiz bo'ladi. Faqat chuqur nazariy tahlil va ilmiy asoslangan yondashuvgina zamonaviy sharoitda kutilgan natijani beradi.

Ikkinchi ustuvor yo'nalish – yosh avlod ongida milliy g'oyani shakllantirish. Milliy mafkuraning kelajagi bevosita yosh avlodga bog'liq. Shu bois takomillashtirishning markaziy vazifasi esa yoshlarda milliy o'zlik, vatanparvarlik va milliy g'oyaga sadoqat tuyg'usini shakllantirishdir. Bu vazifa zamonaviy sharoitda alohida dolzarblik kasb etadi, chunki "yosh avlod global axborot maydonining faol ishtirokchisi hisoblanadi". Yoshlar bilan ishlashda eskicha, didaktik usullardan zamonaviy, interaktiv va yoshlarning qiziqishlariga mos shakllarga o'tish zarur.

Uchinchi ustuvor yo'nalish – raqamli muhitda milliy mafkurani faol ifodalash. XXI asr raqamli asr bo'lib, milliy mafkuraning taqdiri ko'p jihatdan raqamli maydonda hal bo'ladi. «Raqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan raqamli transformatsiya milliy mafkura uchun ham yangi imkoniyat, ham yangi vazifa yaratadi. Milliy qadriyatlar, tarixiy meros va milliy g'oyani raqamli platformalarda zamonaviy, jozibali va raqobatbardosh shakllarda taqdim etishi bugungi kunning dolzarb talabidir. O'zbekistonda bu yo'nalishda amaliy qadamlar allaqachon boshlangan. Bu borada davlat rahbariyati tomonidan joriy etilayotgan konkret mexanizmlarni keltirish mumkin. Xalq bilan bevosita muloqotni ta'minlovchi virtual qabulxonalar, prezident matbuot xizmatining televideniye, rasmiy veb-saytlar va ijtimoiy tarmoqlardagi faol faoliyati, shuningdek, davlat organlari va mansabdor shaxslarga internet hamda ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etish talabining qo'yilishi.

Bugungi kunda kadrlar salohiyatini oshirishning yana bir muhim yo'nalishi soha mutaxassislarini raqamli ko'nikmalar bilan qurollantirishdir. Zamonaviy ma'rifatchi xodim nafaqat chuqur bilim va yuksak ma'naviyatga, balki axborot texnologiyalarini erkin qo'llay olish salohiyatiga ham ega bo'lishi shart. Yosh avlod asosan raqamli muhitda yashayotgan bir paytda, ular bilan muloqot qila olish uchun mutaxassis ham shu makonda erkin harakatlana bilishi kerak. Shu sababli malaka oshirish tizimida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish davrning kechiktirib bo'lmaydigan talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2000. – J.8. 176-b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. 73-b.
3. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. 43-b.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. 68-b.
5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. 326-b.
6. Karimov I.A. Asarlar. – Toshkent: O'zbekiston. – J.1. 359-b.
7. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. 276-270-b.
8. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. 95-b.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-6079-son Farmoni. 2020-yil 5-oktabr. <https://lex.uz/docs/5030957>
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-358-son qarori. 2024-yil 14-oktabr.

TILSHUNOSLIK

Furqat NURMANOV,
*Samarqand davlat chet tillar instituti O'zbek tili, jurnalistika
va kompyuter lingvistikasi kafedrası dotsenti vazifasini bajaruvchisi*
Email: furqatnx@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2895-4717>

O'ZBEK TILI TARIXIY MANZARASIDA IFODALANGAN O'G'UZ ELEMENTLARINING LISONIY TADQIQI

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida o'ziga singdirgan o'g'uz lahjasiga xos unsurlar ikki asosiy yozma manba, ya'ni qadimgi turkiy bitigtosh (Ko'ktegin, Bilga xoqon, Shine-usu) matnlari va Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari misolida leksik-semantik va fonetik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot bitigtosh matnlari leksikasida so'z boshi t, k, q, b undoshlarining hali jarangsiz-portlovchi holatda (*tog', temir, tangri, bek, bor* kabi) saqlanganligini, ya'ni mazkur davr tili qarluq tipidagi fonetik ko'rinishga ega bo'lganligini ko'rsatadi. "Devonu lug'otit turk"da esa o'nga yaqin izchil fonetik qonuniyat (jaranglilashuv: *tash~dash, tengiz~dengiz*; denazalizatsiya: *men~ban, muncha~buncha*; prokopa: *yil~il, yiliq~iliq*; sonorlashuv: *bor~var, ber~ver*; g'/g/q/k tushishi: *sariq~sari, quruq~qur* va boshqalar) tizimli tarzda qayd etilgan bo'lib, bular o'g'uz lahjasining mustaqil fonetik tizim sifatida shakllanganligini tasdiqlaydi. Leksik-semantik tahlil harakat fe'llari (*etmoq, aytmq, beklamq*), uy-ro'zg'or buyumlari (*qapu, chanoq, bashmoq*), tabiat va ijtimoiy munosabat leksikasi (*gunash, cher-cherik, erdosh*) kabi semantik guruhlar bo'yicha olib borildi. Maqolada, shuningdek, *ilik/al/qo'l* va *su/suv/sug'* so'zlari alohida etimologik-komponent tahlil predmeti sifatida ko'rib chiqilgan. O'g'uzcha unsurlarning *demoq, etmoq, burun, dengiz, chekmoq* so'zlari hamda *-dan/-tan* qo'shimchasi misolida hozirgi o'zbek adabiy tilida to'liq me'yorlashganligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *o'g'uz lahjasi, bitigtosh, Devonu lug'otit turk, fonetik tahlil, leksik-semantik tahlil, tovush mosligi, o'g'uz unsuri, qarluq-uyg'ur lahjasi, tarixiy fonetika.*

Annotation: the article offers a lexical-semantic and phonetic analysis of Oghuz-dialect elements absorbed by the Uzbek language, drawing on two written sources: the Old Turkic runic (Bitig-stone) inscriptions (Kul Tigin, Bilge Qaghan, Shine Usu) and Mahmud Kashgari's "Diwan Lughat al-Turk". The runic corpus shows that word-initial t, k, q and b remain unvoiced (tağ, temir, tenri, beg, bar-), i.e. the language of this period retains a Qarluq-type phonetic shape. Kashgari's Diwan, by contrast, records nearly ten systematic sound correspondences (voicing: taš~daš, tengiz~dengiz; denasalization: men~ban; prokope: yil~il; b>v shift: bor~var; consonant deletion: sariq~sari, and others) that mark Oghuz as an independently structured dialect. Lexical-semantic analysis covers action verbs, household items, and social-military vocabulary, with case studies of *ilik/al/qo'l* and *su/suv/sug'*. The survival of *demoq, etmoq, burun, dengiz, chekmoq* and the suffix *-dan/-tan* in standard Uzbek is traced as full normalization of originally Oghuz forms.

Keywords: *oghuz dialect, runic inscriptions, Diwan Lughat al-Turk, phonetic analysis, lexical-semantic analysis, sound correspondence, Oghuz element, Qarluq-Uyghur dialect, historical phonetics.*

Аннотация: в статье на материале двух письменных источников, древнетюркских рунических (битигташ) текстов (Кюль-тегин, Бильге-каган, Шине-Усу) и труда Махмуда Кашгари "Дивану лугат ит-турк", проводится лексико-семантический и фонетический анализ огузских элементов, усвоенных узбекским языком. Показано, что в рунических текстах начальные t, k, q, b сохраняются в глухом виде (tağ, temir, tenri, beg, bar-), то есть язык этого периода имеет карлукский фонетический облик. В "Диване" же зафиксировано около десяти системных звуковых соответствий (озвончение, деназализация, прокопа, переход b>v, выпадение согласных), свидетельствующих о формировании огузского наречия как самостоятельной фонетической системы. Прослеживается закрепление огузских элементов (*demoq, etmoq, burun, dengiz, chekmoq*, суффикс *-dan/-tan*) в современном узбекском литературном языке.

Ключевые слова: *огузское наречие, руническая письменность, Дивану лугат ит-турк, фонетический анализ, лексико-семантический анализ, звуковое соответствие, огузский элемент, карлукско-уйгурское наречие.*

Kirish. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti qarluq, o'g'uz va qipchoq qavmlari tillarining o'zaro qorishuvi asosida kechganligi zamonaviy turkiyshunoslikda umumiy e'tirof etilgan haqiqatdir. Mazkur jarayonning lisoniy natijalaridan biri o'zbek tilining fonetik va leksik tizimida o'g'uz lahjasiga xos unsurlarning barqaror qatlam sifatida saqlanib qolishidir. Ushbu masala Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan boshlab, XX asr o'rtalaridan e'tiboran esa N.A.Baskakov, A.M.Shcherbak, E.M.Tenishev kabi

qiyosiy-tarixiy turkiyshunoslik maktabi vakillarining ishlarida muntazam tadqiq etib kelinmoqda [4, 26]. O'zbek tilshunosligida shu yo'nalishdagi so'nggi tadqiqotlardan biri A.Ahmedovning 2007-yil Samarqandda himoya qilingan "O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanilishi" nomli dissertatsiyasi (Ahmedov, "O'zbek tili tarixi" o'quv qo'llanmasi, 2023) hisoblanadi. Muallif o'g'uz unsuri va o'g'uz ko'rinishi tushunchalarini izchil farqlab, Mahmud Koshg'ariy keltirgan

qarluq-uyg'ur va o'g'uz lahjalariga xos fonetik-morfologik jadvalni hamda VIII-XX asr yozma yodgorliklaridan olingan boy dalillarni umumlashtiradi. Biroq mazkur dissertatsiyada, birinchidan, tayanch material sifatida keltirilgan fonetik va leksik farqlar ko'pincha jadval shaklida qayd etilgan, ammo har bir tovush mosligi mustaqil qonuniyat sifatida alohida tahlil qilinmagan; ikkinchidan, o'g'uz atamasining eng qadimgi, hali sof lisoniy emas, siyosiy-etnik ma'nodagi qo'llanilishini o'zida saqlagan bitigtosh (Ko'ktegin, Bilga xoqon, Shine-usu) matnlari qiyosiy tahlilga jalb etilmagan. Aynan shu ikki bo'shliqni to'ldirish, ya'ni bitigtoshlar matni va "Devon" leksikasi asosida izchil fonetik va leksik-semantik tahlil o'tkazish, ushbu maqolaning bevosita vazifasidir. Turkiyalik turkiyshunos A.Karahanning "Devonu lug'otit turk"ga bag'ishlangan yirik monografik tadqiqoti [15] aynan shu bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladigan boy dalillar bazasini taqdim etadi. Unda "Devon"dagi XI asr turkiy lahjalarga oid barcha fonetik, morfologik va leksik ma'lumotlar har bir lahja (jumladan o'g'uz) bo'yicha alohida-alohida tizimlashtirilgan. Bitigtosh matnlaridagi o'g'uz qavmi haqidagi ma'lumotlar jahon turkiyshunosligida M.Ergin [7] va P.B.Golden [9] tadqiqotlarida yoritilgan. Xususan, Ko'ltegin bitigtoshida to'qquz o'g'uz beklari, buduni birikmasi, Bilga xoqon bitigtoshida esa "to'qquz o'g'uz budun o'zum bodunum erti" iborasi qayd etilgan [7]. Ushbu yodgorliklar milodiy 732–735-yillarga oiddir. Shu bilan birga, bitigtosh tilining fonetik tizimi, xususan, so'z boshida t, k, q, b undoshlarining qanday qo'llanilishi, ushbu davrni "Devon"dagi o'g'uz-qarluq oppozitsiyasi bilan qiyoslash imkoniyatini beradi. Biroq mazkur imkoniyat o'zbek tilshunosligida hali izchil amalga oshirilmagan.

So'nggi turkiyshunoslikda, xususan, turkiyalik tadqiqotchilar orasida, "o'g'uzcha" atamasining XI asr manbalariga, jumladan "Devon"ga nisbatan qay darajada aniq lisoniy mezon sifatida qo'llanilishi alohida munozara predmetidir. G.Gulsevin XI asrda yagona, izchil o'g'uz shevasi mustaqil shakllangan edimi yoki mazkur atama Koshg'ariy davridagi umumturkiy til ichidagi areal variativlikni bildiradimi degan savolni ko'tarib, bunga aniq javob berish uchun har bir tovush va so'z darajasidagi dalilni alohida-alohida tekshirish zarurligini ta'kidlaydi [10]. Shu bilan bog'liq yana bir munozarali masala, Qoraxoniylar davri yozma adabiy tilining aynan qaysi lahjaga (yoki lahjalar uyg'unligiga) tayanganligi, A.Karahan tomonidan alohida tekshirilgan bo'lib, u ushbu til Orxun va Uyg'ur turkiychasi an'anasi bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, yangi diniy-madaniy sharoit ta'sirida qisman mustaqil yo'nalishda rivojlanganligini ko'rsatadi [16]. Ushbu maqolada bitigtosh va "Devon" materialini tovush qonuniyati va semantik guruh darajasida tizimli tahlil qilish aynan shu talabga javob berishga qaratilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, maqolaning maqsadi bitigtosh matnlari va "Devonu lug'otit turk"dagi konkret til birliklari misolida o'g'uz lahjasi elementlarining fonetik va leksik-semantik tabiatini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, bitigtosh matnlari leksikasidagi so'z boshi undoshlarining holatini aniqlash va uni "Devon"dagi o'g'uzcha fonetik hodisalar bilan qiyoslash; ikkinchidan,

"Devon"da qayd etilgan o'g'uzcha tovush moslik(qonuniyat)larini har birini alohida misollar bilan tizimlashtirish; uchinchidan, o'g'uzcha leksik unsurlarni semantik guruhlariga ajratib, ularning qarluqcha muqobillari bilan ma'noviy munosabatini tahlil qilish; to'rtinchidan, o'g'uz elementlarining hozirgi o'zbek adabiy tilida saqlanish darajasini ko'rsatish.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot manbai sifatida ikki guruh material jalb etildi. Birinchi guruhga qadimgi turkiy bitigtosh matnlari, ya'ni Ko'ktegin, Bilga xoqon va Shine-usu bitiktoshlari (VIII asr) kiradi. Ular M.Ergin nashri [7] va P.Golden tadqiqoti [9] orqali qiyoslandi. Ikkinchi guruhga Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari keltirilgan qarluq-uyg'ur va o'g'uz lahjalariga xos elementlar kiradi. Mazkur ikkinchi guruh, shuningdek, A.Karahanning "Devon"dagi XI asr turkiy lahjalar bo'yicha yaratilgan monografik tadqiqoti [15] va F.Guzel, M.Hazar kabi turkiyalik olimlarning e'lon qilingan so'nggi maqolalari [10, 11, 12, 13] bilan boyitildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi. Qiyosiy-tarixiy fonetik tahlil metodi bitigtosh va "Devon" davri so'z boshi undoshlarining artikulyatsion-akustik holatini (jaranglilik/jarangsizlik, sonorlik, sirg'aluvchanlik) qiyoslashda qo'llanildi. Leksik-semantik (komponent) tahlil metodi o'g'uzcha va qarluqcha muqobil so'zlarning semantik tarkibidagi umumiy va farqli semalarni ajratishda ishlatildi. Distributiv tahlil o'g'uzcha unsurlarning yozma yodgorliklar tilida va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilish chastotasini kuzatishda qo'llanildi.

Natijalar. 1. Bitigtosh matnlari leksikasining fonetik xususiyatlari. Bitigtosh matnlari o'g'uz atamasining yozma tarixda qayd etilgan eng qadimgi qo'llanilishini o'zida saqlagan manbadir. Ko'ltegin bitigtoshida *to'qquz o'g'uz begleri, budunu, bu sabimin edgu ting, qatq'di tngla* (to'qquz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zimni yaxshi eshit, qattiq tingla), Bilga xoqon bitigtoshida esa *to'qquz o'g'uz budun o'zum bodunum erti* (to'qquz o'g'uz xalqi mening o'z xalqim edi) kabi iboralar qayd etilgan [7]. Mazkur davrda o'g'uz atamasi hali sof lisoniy emas, siyosiy-etnik mazmunga, ya'ni to'qqiz (yoxud sakkiz) qabiladan iborat ittifoq nomiga ega bo'lgan [9]. O'g'uz bilan bir qatorda bitigtosh matnlarida *budun* (xalq), *il* (davlat, elat), *qaqan* (xoqon), *beg* (bek), *tanrı* (tangri), *yağı* (dushman), *sü* (qo'shin), *tag* (tog'), *temir* (temir), *taş* (tosh), *kel-* (kelmoq), *bar-* (bormoq) kabi leksik birliklar keng qo'llaniladi. Ushbu so'zlarning fonetik qiyofasi tahlili shuni ko'rsatadiki, VIII asr bitigtosh tilida so'z boshi undoshlari hali qarluq tipidagi, ya'ni jarangsiz-portlovchi holatda qo'llanilgan: *tag* so'zida jarangsiz [t], *temir* va *tanrı* so'zlarida ham jarangsiz [t], *qaqan* va *qız* kabi so'zlarda jarangsiz [q] saqlanadi. Mazkur holat ingliz tilshunosligida ham alohida qayd etilgan bo'lib, qadimgi turkiy tilda so'z boshida faqat jarangsiz [t], [k], [q] undoshlari qo'llanilishi mumkin bo'lgan, jarangli [d], [g] esa so'z boshida umuman uchramagan. Xuddi shunday, *bar-* (bormoq, bo'lmoq) fe'lida ham so'z boshi [b] jarangli-portlovchi holatda qo'llanilib, keyinchalik "Devon" davrida shakllanadigan sirg'aluvchi [v]ga (*var-*) hali o'tmagan. Runik

bitigtosh matnlaridagi tovush hodisalarini maxsus tekshirgan M.Hazarning tadqiqoti ham mazkur xulosani tasdiqlaydi. U yozuvlar tilida soʻz boshi va soʻz oʻrtasidagi undoshlarning artikulyatsion holati, unlilar bilan moslashuvi (uygʻunlik) va boshqa fonetik hodisalarni yozuv belgilari darajasida sinchiklab tasniflab, ushbu davr fonetik tizimining keyingi (oʻgʻuzcha jaranglilashuv boshlangan) davrlardan tubdan farqlanishini koʻrsatadi [12]. Mazkur dalillarning leksik-semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, *bodun* va *oʻgʻuz* soʻzlari oʻzaro qism-butun (partitiv) munosabatda boʻlgan. Yaʼni, *budun* ijtimoiy-siyosiy birlik umumiy nomi, *oʻgʻuz* esa shu umumiy nomning ichidagi aniq sonli (toʻqqiz yoki sakkiz) qabilalar guruhini bildiruvchi tor maʼnodagi atama boʻlgan. Ushbu ikki soʻzning semantik tarkibida umumiy sema “ijtimoiy-siyosiy birlik” boʻlsa, *oʻgʻuz* soʻzida bundan tashqari “sonli-qabilaviy tarkib” differensial semasi ham mavjud. Demak,

bitigtosh davrida *oʻgʻuz* hali til yoxud lahja nomi emas, balki *budun* tushunchasining tor koʻlamdagi koʻrinishidir.

Shunday qilib, bitigtosh matnlari leksikasi fonetik jihatdan sof qarluq tipidagi (jarangsiz soʻz boshi undoshlari) koʻrinishni namoyon etadi. Mazkur holat esa “Devon”da qayd etilgan jaranglilashuv, b>v singari sirgʻaluvchanlashuv kabi oʻgʻuzcha fonetik qonuniyatlarning bitigtosh davridan keyin, IX-XI asrlar oraligʻida yuzaga kelgan areal-dialektal yangilanish ekanligini koʻrsatadi.

2. “Devonu lugʻotit turk”da oʻgʻuzcha fonetik qonuniyatlarning tizimli tahlili. Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻotit turk”da qarluq-uygʻur (xoqoniy) va oʻgʻuz lahjalari orasidagi fonetik farqlarni misollar bilan izchil qayd etadi. Quyida mazkur farqlar mustaqil tovush qonuniyatlari sifatida tizimlashtirilib, har biri konkret misollar bilan koʻrsatiladi.

Fonetik qonuniyat	Qarluq-uygʻur koʻrinishi	Oʻgʻuz koʻrinishi
Denazalizatsiya (m>b)	<i>men, murun, muncha, ming, mayram, muz</i>	<i>ban, burun, buncha, bing, bayram, buz</i>
Jaranglilashuv (t,k,q>d,g)	<i>tash, te-, koʻr, tengiz, qan, qara, qiz, qash</i>	<i>dash, de-, goʻr, dengiz, gan, gara, giz, gash</i>
Sonorlashuv (b>v)	<i>bor, ber</i>	<i>var, ver</i>
Prokopa (y- tushishi)	<i>yil, yilon, yitmoq, yildirim, yilqi, yinju, yig</i>	<i>il, ilon, itmoq, ildirim, ilqi, inju, ig</i>
Soʻz oʻrtasida t>d	<i>bolta, oʻt, oʻtin, butaq</i>	<i>boldu, oʻd, oʻdin, budaq</i>
Diereza (gʻ/g/q/k tushishi)	<i>yalgʻatdi, oʻgʻli, oʻrgʻaq, tamgʻaq, oʻgʻlaq</i>	<i>yalatti, uli, oʻroq, tamoq, oʻloq</i>
b>m almashinuvi	<i>kibi, sibiz</i>	<i>kimi, semiz</i>
Apokopa (tor unlidan keyin gʻ/g/q/k tushishi)	<i>sariq, ulugʻ, adoq, quyuq, quruq, sugʻ</i>	<i>sari, ulu, ado, quyi, qur, su</i>
1-boʻgʻinda e>ə	<i>ne, el</i>	<i>nə, əl</i>
Lab-tish v > lab-lab v (w>v)	<i>ew, aw</i>	<i>ev, av</i>

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, oʻgʻuz lahjasiga xos tovush oʻzgarishlari tasodifiy emas, balki muayyan artikulyatsion yoʻnalishga ega tizimli jarayondir. Deyarli barcha holatlarda jarangsiz yoki sonor undosh oʻz oʻrnini jarangli yoxud sirgʻaluvchi undoshga boʻshatib beradi (m>b, t/k/q>d/g, b>v), yoxud tor unlidan oldin/keyin kelgan sirgʻaluvchi undosh (y, gʻ, g, q, k) butunlay tushib qoladi (prokopa, diereza, apokopa). Ushbu ikki yoʻnalish, yaʼni “kuchsizlanish orqali jaranglilashuv” va “tovush tushishi orqali qisqarish”, umumiy tilshunoslikda lenitsiya (kuchsizlanish) hodisasining ikki koʻrinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Muhimi shundaki, bitigtosh davrida (1-bandda koʻrsatilganidek) soʻz boshi t, k, q, b undoshlari hali jarangsiz-portlovchi holatda boʻlganligi uchun, jaranglilashuv (2-band) va sonorlashuv (3-band) qonuniyatlari IX-XI asrlar oraligʻida yuzaga kelgan keyingi taraqqiyot mahsulidir.

Koshgʻariyning oʻzi mazkur qonuniyatlarni obrazli tarzda quyidagi misol orqali izohlaydi: “Turklar musofirni *yelkin* desalar, oʻgʻuzlar *elkin* deyilar, turklar *yiliq* suv desalar, ular *iliq* suv deyilar” [22]. Ushbu misolda bir vaqtning oʻzida ham prokopa (*yelkin~elkin, yiliq~iliq*), ham semantik aniqlik namoyon boʻladi. Ikkala lahjada ham soʻzning leksik maʼnosi bir xil qolib, faqat

fonetik qiyofasi farqlanadi. Mazkur holat esa oʻgʻuz va qarluq lahjalari orasidagi farqning dastlab fonetik xarakterga ega boʻlib, keyin leksik darajaga koʻchganligini koʻrsatadi.

A.Karahanning “Devon”dagi XI asr lahjalarga bagʻishlangan monografik tadqiqoti fonetik farqlardan tashqari grammatik darajadagi oʻgʻuzcha oʻziga xoslikni ham qayd etadi. Jumladan, oʻgʻuz lahjasida inkor yuklamasi vazifasida qoʻllaniladigan *tägül* soʻzi aslida argʻu lahjasidan oʻzlashtirilgan boʻlib, mazkur holat oʻgʻuzchani nafaqat qarluq-uygʻur, balki boshqa qadimgi turkiy lahjalar bilan ham oʻzaro taʼsirlashuv natijasida shakllanganligini koʻrsatadi [15]. Ushbu dalil shuni tasdiqlaydiki, oʻgʻuzcha fonetik qonuniyatlari (1-jadval) izchil ichki tizim boʻlsa-da, lahjaning umumiy leksik-grammatik tarkibi turli manbalardan qorishgan holda shakllangan.

3. “Devonu lugʻotit turk”dagi oʻgʻuzcha leksik-semantik unsurlar. Oʻgʻuz va qarluq-uygʻur lahjalari orasidagi farqlar nafaqat fonetik, balki mustaqil leksik-semantik tizim darajasida ham namoyon boʻladi. Koshgʻariy va undan keyingi turkiyshunoslar [1, 4] keltirgan qiyosiy maʼlumotlarni semantik guruhlariga ajratib tahlil qilish quyidagi manzarani beradi.

“Devonu lug’otit turk”dagi o’g’uzcha leksik unsurlarning semantik guruhlari

Semantik guruh	Qarluq-uyg’ur unsuri	O’g’uz unsuri
Harakat fe’llari	<i>qilmoq, so’ramoq, qaytmoq, kutmoq, yotmoq/uxlamoq, yo’qolmoq, yaqinlashmoq, sotib olmoq, uloqtirmoq, bog’lamoq</i>	<i>etmoq, aytmoq, to’nmoq, beklamoq, uyumoq, itmoq, yovurmak, sotqin olmoq, zing’moq, bo’gamak</i>
Uy-ro’zg’or buyumlari	<i>idish-tovoq, eshik, kosa (idish), to’puq, qumg’on, cho’mich, yosti</i>	<i>idish, qapu, chanoq, bashmoq, tuncha, su(u)saq, taka</i>
Hayvonot va tabiat	<i>bo’ri, echki, buzoq, chumchuq, yog’och</i>	<i>qurt, kachi (gechi), o’jak, secha, ag’ach(j)</i>
Ijtimoiy-harbiy leksika	<i>yuzma-yuz, qo’shin, hamshahar, avlod (protok), bolalash vaqti</i>	<i>cher, cherik, erdosh, salma, tul</i>
Tana a’zolari va tabiat hodisalari	<i>tomg’aq (halqum), burun teshigi, ovoz, quyosh</i>	<i>bo’g’uz, tarnov, sas, gunash</i>
Abstrakt-baholovchi tushunchalar	<i>bilik (aql), o’y-fikr, foyda (naf), toza (sof), yaxshi</i>	<i>sag’, sag’ish, asig’, arig’, iygi/eyi</i>

Jadvaldagi materialning semantik tahlili shuni ko’rsatadiki, o’g’uzcha va qarluqcha unsurlar orasidagi munosabat ko’p hollarda to’liq sinonimiya emas, balki qisman semantik farqlanish xarakteriga ega. Masalan, harakat fe’llari guruhida *qilmoq* (umumiy, keng qamrovli harakat fe’li) va *etmoq* (dastlab “bajarmoq, amalga oshirmoq” ma’nosida torroq qo’llangan. Keyinchalik funksional fe’l sifatida umumlashgan) o’rtasidagi farq shunchaki fonetik variantlik emas, balki funksional-grammatik xususiyatga ega. Hozirgi o’zbek tilida ham *qilmoq* mustaqil leksik fe’l, *etmoq* esa ko’proq boshqa so’zlar bilan qo’shib yasama fe’l hosil qiluvchi funksional unsur (masalan, harakat qilmoq/harakat etmoq) sifatida farqlanadi.

Alohida etimologik-komponent tahlilga muhtoj bo’lgan holat *ilik* so’zi bilan bog’liq. Qarluq-uyg’ur tillarida tana a’zosi qadimdan *qo’l* so’zi bilan ataladi. Biroq shu a’zo *ilik* va *al* so’zlari bilan ham beriladi. Ko’pincha tadqiqotchilar *ilik*, *al* so’zlarini o’g’uz, *qo’l* so’zini qarluq guruhi tillariga xos deb tasniflaydilar. Ammo (e) *ilik* so’zining fonetik shakli qisman qarluq-uyg’ur, qisman o’g’uz tillariga xosdir. O’g’uzchasi *ili* yoki *eli*, qipchoqchasi *iluv* yoki *jiluv*, sof qarluqchasi *yilikdir* (qiyoslang: *yilig’-ili-jiluv*, *yirik-iri-jiluv*). Ushbu so’z *ilik-yilig* shaklida o’zbek tili yodgorliklarida keng qo’llaniladi: *Ul ilikkim, suvdin orig’tur, yumas oni suda, Balki suvni pok bo’lsun teb ilik birla yur* (Atoyi). Mazkur misol shuni ko’rsatadiki, *ilik* so’zi lahjaviy jihatdan bir ma’noli tasniflanmaydigan, oraliq (o’tish) holatdagi leksemdir. Uning semantik yadrosi (*qo’l*, tana a’zosi) barcha lahjalarda barqaror qolgan. Farqlanish esa faqat fonetik qiyofada namoyon bo’ladi.

Yana bir muhim misol *su/suv/sug’* so’zlari bilan bog’liq. “Suv” so’zining qadimgi shakli *sub* bo’lib, u *sug’* ko’rinishiga ham ega bo’lgan. Hozirgi o’zbek tilida *sug’* shakli faqat *sug’ormoq* fe’li tarkibida saqlangan. So’z oxiridagi *g’* esa apokopa (kesib qisqartirish) natijasida tushib qolishi mumkin: *sug’/suv/su* so’zlaridan *su* shakli o’g’uz tillariga xos ko’rinishi, *suv* so’zi qipchoq tillariga xos ko’rinishi, *sug’* esa qarluq tillariga xos ko’rinishidir. Ushbu misol shuni ko’rsatadiki, bitta etimologik ildizdan uchta turkiy lahja guruhiga xos uchta mustaqil fonetik variant shakllangan. Mazkur holat esa turkiy tillar taraqqiyotida

fonetik divergensiyaning naqadar chuqur bo’lganligini ko’rsatadi.

Yuqorida ko’rsatilgan semantik guruhlarini yana bir dalillar qatori bilan boyitish mumkin. Turkiyalik tilshunos F.Güzelning “Devon”ni maxsus qayta ko’zdan kechirish asosidagi so’nggi tadqiqoti Koshg’ariy o’zi bevosita “o’g’uzcha” (o’guzca) deb ko’rsatgan, biroq oldingi o’zbek tilshunosligida keng qamrovga kiritilmagan yana oltita so’zni aniqlaydi: *an* (“yo’q, hech narsa” ma’nosidagi inkor so’zi), *etrek* (“qizil tanli, qizg’ish yuzli odam”), *keriş* (“chiqib bo’ladigan, tik bo’lmagan tog’ cho’qqisi”), *könçek* (“ishton, tizza pastigacha keladigan kiyim”), *sörçek* (“kechki yig’inlarda aytiladigan hikoya, ertak”) va *yorigçi* (“qarindoshlar orasida xat-xabar olib boruvchi elchi”) [11]. Mazkur oltita so’z semantik jihatdan inkor-baholovchi so’zlar (*an*), tashqi ko’rinish-baholash leksikasi (*etrek*), relyef-tabiat atamallari (*keriş*), kiyim-bosh nomlari (*könçek*), og’zaki ijod-marosim leksikasi (*sörçek*) va ijtimoiy-aloha leksikasi (*yorigçi*) kabi mikroguruhlarini to’ldirib, o’g’uzcha leksik qatlamning nafaqat harakat va uy-ro’zg’or sohasida, balki kundalik hayotning deyarli barcha jabhasida – tashqi qiyofa ta’rifidan tortib to og’zaki ijodgacha – izchil qatlam sifatida namoyon bo’lganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

A.Karahan “Devon”dagi barcha lahjaviy so’z boyligini birinchi bo’lib to’liq lug’aviy tarzda tizimlashtirgan tadqiqotida o’g’uzcha unsurlarni ham semantik guruhlar bo’yicha taqdim etadi [14]. Harakat fe’llari guruhini *taşık-* (chiqmoq), *tokı-/tokıl-* (urmoq/urilmoq), *tägin-* (yetib bormoq, erishmoq), *tön-* (qaytmoq) va *sawaş-* (jang qilmoq) kabi birliklar to’ldiradi. Hayvonot leksikasida *qurt* (bo’ri), *müş* (mushuk, urg’ochi mushuk) va *ayığ* (ayiq) qayd etilgan. Maishiy buyumlar guruhini *sāğāk* (suv idishi) va *sındu* (qaychi) kabi so’zlar boyitadi. Oziq-ovqat leksikasida esa *békmes* (sharbat, shira) va *bayram* (bayram, tantana) kabi birliklar keltiriladi. Bundan tashqari, Karahanning yirik monografiyasida [15] *alığ* (“eng yomoni, eng past darajasi”), *aruk* (“ozg’in, holdan toygan”), *kırnak* (“cho’ri, xizmatkor ayol”) va *kök* (“nasl, kelib chiqish”) kabi qo’shimcha o’g’uzcha leksik birliklar ham qayd etilgan. Ushbu materialning oldingi ikki jadvaldagi (harakat fe’llari, uy-ro’zg’or, hayvonot, ijtimoiy-harbiy va tana a’zolari guruhlari) ma’lumotlar bilan qiyoslanishi shuni ko’rsatadiki, o’g’uzcha leksik

qatlam alohida-alohida tadqiqotchilar tomonidan mustaqil tarzda o'rganilganda ham izchil bir xil semantik taqsimotni namoyon etadi. Mazkur holat esa uning tasodifiy emas, balki lahjaviy tizim sifatidagi barqarorligini yana bir bor tasdiqlaydi.

4. Morfologik unsurlar (qisqacha tavsif). Fonetik va leksik-semantik farqlar bilan bir qatorda, o'g'uz va qarluq-uyg'ur lahjalari orasida morfologik ko'rsatkichlar darajasida ham izchil farqlar mavjud. Buyruq-istak maylining I shaxs birlik shaklida qarluqcha -*g'ayin/-g'a(yi)m/-(a)y* o'rniga o'g'uzcha -*ayim/-(a)yin* qo'llaniladi; o'tgan zamon shaklida qarluqcha -*(i)btur/-(i)bdur* o'rniga o'g'uzcha -*mish/-dik* ishlatiladi; chiqish kelishigi qo'shimchasida esa qarluqcha -*din* o'rniga o'g'uzcha -*dan/-tan* qo'llaniladi [3]. So'nggi holat alohida ahamiyatga ega. Chiqish kelishigi qo'shimchasi -*dan*, -*tan* XX asrning 20-30-yillariga qadar o'g'uz unsuri emas, balki o'g'uz ko'rinishi maqomida bo'lgan. Chunki mazkur davrgacha yaratilgan barcha adabiy-badiiy asarlar tilida qarluqcha variant bo'lgan -*din*, -*tin* qo'llanilgan [3]. Faqat XX asr boshlaridan e'tiboran -*dan/-tan* varianti o'g'uz ko'rinishidan o'g'uz unsuriga aylanadi va hozirgi o'zbek adabiy tilida yagona me'yoriy shaklga ega bo'ladi.

5. O'g'uz unsurlarining hozirgi o'zbek tilida saqlanishi. Bitigtosh va "Devon" davrida shakllangan o'g'uzcha fonetik-leksik unsurlarning bir qismi o'zbek tilining keyingi taraqqiyoti davomida to'liq me'yorlashib, o'g'uz unsuriga aylandi. Bunga eng yorqin misol *demoq* fe'lidir. XI-XIV asrlarda, hatto XVIII asrgacha, ushbu fe'l *temoq* shaklida qo'llanilgan. Buni Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"idan olingan *Bilig ma'nisi bil neku ter bilig, Bilig bilsa o'tru yirar erda ig* misrasi hamda Qutb Xorazmiyning *Bilikni og'irla bilki bor teb, G'aribni asrayurkim ko'ngli tor teb* baytidagi *teb* (< *te-* + *-b*) shakli tasdiqlaydi. Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy"sida ham *Man odamni tuproqdin yaraturman, -teti* jumlasida uchraydi. XV asrdan boshlab Alisher Navoiy ijodida *demoq* shakli *temoq* shaklini siqib chiqara boshladi: *Bu anosirni ruhi pok desa eri bor va ruhig'a ruhi fidok demak sazovordur* hamda *Bir taaddipeshalikni xub deb, O'zni oshiq deb, oni mahbub deb* baytlarida allaqachon *deb*, *desa*, *demak* shakllari qo'llanilgan. Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida esa hali ham eski shakl (*Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduq*) saqlanib qolgan, shu XVII asrga kelib ham ikki shaklning muayyan darajada yonma-yon yashaganligidan dalolat beradi. XIX asrdan keyin *temoq* shakli adabiy tildan butunlay chiqib ketdi va *demoq* o'g'uzcha kelib chiqishiga qaramay o'zbek adabiy tili uchun me'yoriy birlikka aylandi [3].

Xuddi shunday taqdirni *etmoq*, *burun*, *dengiz*, *ilon*, *chekmoq* kabi so'zlar, shuningdek yuqorida ko'rsatilgan -*dan/-tan* qo'shimchasi ham bosib o'tdi. Bundan tashqari, hozirgi o'zbek shevalari tizimida, xususan Xorazm vohasi o'zbek shevalarida, o'zbek-turkman tarixiy aloqalari natijasida ko'plab sof o'g'uzcha fonetik (jaranglilashuv tipidagi) va leksik unsurlar bugungi kunda ham tirik, faol qo'llanuvchi til birligi sifatida saqlanib qolgan. Qisman shunga o'xshash holatni Surxondaryo va Qashqadaryo

o'zbek-turkman aralash hududlaridagi shevalarda ham kuzatish mumkin.

Muhokama. Yuqorida tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatadiki, o'g'uz elementlari bitigtoshdagi qarluq tipidagi fonetik jarangsizlikdan "Devon"dagi o'nta izchil tovush qonuniyati orqali *demoq*, *etmoq*, *burun*, *dengiz*, -*dan/-tan* singari hozirgi adabiy til unsurlarigacha uzluksiz fonetik-leksik zanjirni tashkil etadi.

Ushbu xulosa Ahmedov [3] tomonidan taklif etilgan o'g'uz unsuri va o'g'uz ko'rinishi farqlanishini rad etmaydi, aksincha, uni ikki jihatdan chuqurlashtiradi. Birinchidan, bitigtosh materiali mazkur farqlanishning tarixiy boshlang'ich nuqtasini, ya'ni o'g'uzcha fonetik qonuniyatlar hali mavjud bo'lmagan davrni ko'rsatadi. Ikkinchidan, "Devon"dagi o'nta fonetik qonuniyat va oltita semantik guruh bo'yicha o'tkazilgan konkret tahlil o'g'uz unsuri/ko'rinishi farqlanishining nafaqat qaysi so'zlarga, balki qaysi tovush va ma'no darajalariga tegishli ekanligini aniq ko'rsatib beradi.

Demoq/temoq, *ilik* va *su/suv/sug'* kabi holatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiy tilida me'yoriy holga o'tgan o'g'uzcha unsurlar, qoida tariqasida, yuqori chastotali, kundalik muloqotda tez-tez qo'llanadigan so'zlar (yordamchi va yarim yordamchi fe'llar, asosiy tabiat va tana a'zolari nomlari, grammatik qo'shimchalar) qatoriga kiradi. Mazkur holat leksik diffuziya nazariyasi nuqtayi nazaridan izohlanishi mumkin: yuqori chastotali so'zlarda fonetik-morfologik o'zgarish tezroq umumlashadi va me'yorga aylanadi, kam qo'llanadigan so'zlarda esa eski (qarluqcha) shakl uzoqroq saqlanib qoladi.

Qarluq va o'g'uz lahjalari orasidagi chegarani mutlaq, bir yo'nalisli chiziq sifatida emas, balki tarixan bosqichma-bosqich shakllangan va qisman o'zaro qaytar (ikki tomonlama) jarayon sifatida talqin qilish lozimligini M.Hazarning teskari yo'nalishdagi tadqiqoti ham dalillaydi: u hozirgi o'g'uz guruhi tillarida (*salar*, *turkman*, *ozarbayjon*, *gagauz*, *turkiya turkchasi*) saqlanib qolgan sof qarluqcha xususiyatlarni qayd etib, ikki lahja o'rtasidagi aloqaning bir yo'nalisli emas, balki tarixiy jarayon davomida o'zaro ta'sirlashuv xarakteriga ega bo'lganligini ko'rsatadi [13]. Demak, ushbu maqolada bitigtoshdan "Devon" gacha kuzatilgan qarluqchadan o'g'uzchaga siljish yagona, qaytarilmas chiziq emas, balki tarixiy taraqqiyotning aynan shu davrga (VIII-XI asrlarga) xos bosqichi sifatida talqin qilinishi to'g'riroqdir. Keyingi asrlarda ushbu ikki qatlam orasidagi munosabat murakkablashib, o'zaro unsur almashinuvi bilan davom etgan.

Xuddi shu murakkab manzarani A.Karahanning Qoraxoniylar davri yozma tili haqidagi xulosasi ham qo'llab-quvvatlaydi: adabiy til yagona lahjaga emas, balki Orxun-Uyg'ur an'anasi bilan zamonaviy (o'sha davr uchun) og'zaki lahjalar – jumladan o'g'uzcha unsurlar - ning qorishmasiga tayangan [16]. Mazkur xulosa, o'z navbatida, ushbu maqolada qo'llanilgan yondashuvni, ya'ni o'g'uz unsurlarini yagona monolit "lahja" emas, balki turli darajadagi (fonetik, leksik, morfologik) alohida-alohida kirib kelgan unsurlar majmuasi sifatida tahlil qilishni, metodologik jihatdan asoslaydi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, bitigtosh matnlari leksikasida so'z boshi t, k, q, b undoshlari jarangsiz-portlovchi holatda saqlanadi (*tag', temir, tangri, bek, bor*), mazkur holat esa VIII asr til holatining qarluq tipidagi fonetik qiyofaga ega bo'lganligini, o'g'uz esa mazkur davrda faqat siyosiy-etnik (qabilalar ittifoqi) ma'noga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, "Devonu lug'otit turk"da o'nta izchil fonetik qonuniyat (denazalizatsiya, jaranglashuv, sonorlashuv, prokopa, diereza, apokopa va boshqalar) qayd etilgan bo'lib, bular o'g'uz lahjasining mustaqil fonetik tizim sifatida IX-XI asrlar oralig'ida shakllanganligidan dalolat beradi.

Uchinchidan, o'g'uzcha va qarluqcha leksik unsurlar orasidagi munosabat olti semantik guruh (harakat fe'llari, uy-ro'zg'or buyumlari, hayvonot-tabiat, ijtimoiy-harbiy leksika, tana a'zolari,

abstrakt tushunchalar) bo'yicha tahlil qilinganda, ko'pincha to'liq sinonimiya emas, balki qisman funksional-semantik farqlanish (masalan, *qilmoq* va *etmoq* orasidagi) shaklida namoyon bo'lishi aniqlandi.

To'rtinchidan, ilik/al/qo'l va su/suv/sug' misollarining etimologik-komponent tahlili shuni ko'rsatdiki, ba'zi so'zlar aniq bir lahjaga emas, balki lahjalararo oraliq holatga ega bo'lib, ularning semantik yadrosi barqaror qolgan holda faqat fonetik qiyofasi lahjaviy farqlanadi.

Beshinchidan, *demoq, etmoq, burun, dengiz, chekmoq* so'zlari hamda *-dan/-tan* qo'shimchasi misolida ko'rsatilganidek, yuqori chastotali o'g'uzcha unsurlar XX asrga kelib to'liq me'yoriy shaklga aylangan, bu esa o'zbek xalqi va tilining qarluq, o'g'uz hamda qipchoq qavmlarining tarixiy konvergensiya asosida shakllanganligini konkret fonetik va leksik dalillar bilan tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф.А. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. Навоий ва адабий таъсир масалалари (238-257 бетлар). – Тошкент: Фан. 1968.
2. Абдурахмонов Ф.А., Шукуров Ш.Ш. Ўзбек адабий тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1975.
3. Ahmedov A. O'zbek tili tarixi: O'quv qo'llanma. – Buxoro: Buxoro davlat universiteti. 2023.
4. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских. Высшая школа. 1969.
5. Дониёров Х. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши. – Тошкент: Фан. 1968.
6. Ergin M. Orhun âbideleri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 1970.
7. Фозилов Э. Эски ўзбек тили (I жилд). – Тошкент: Фан. 1966.
8. Golden P.B. An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Otto Harrassowitz. 1992.
9. Gülsevin G. 11. yüzyılda ne tür oğuzca(lar) konuşuluyordu? Bilig, 76, 269–300. 2016.
10. Güzel F. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzca kaydıyla verilen bazı kelimeler. Selçuk Türkiyat, (64), 129-147. (2025). <https://doi.org/10.21563/sutad.1360912>
11. Hazar M. Runik harfli eski Türk yazıtlarındaki ses olayları. Eski Türk Çalışmaları Dergisi, 4(2), 376-436. 2020.
12. Hazar M. Oğuzcada Karlukça özellikler. BABUR Research, 3(2), 27-51. 2024.
13. Karahan A. İlk Türk lehçeleri sözlüğü: Dîvânu Lugâti't-Türk'te lehçelerin söz varlığına bir bakış. Turkish Studies, 4(4), 651– 680. 2009.
14. Karahan A. Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
15. Karahan A. Karahanlı Türkçesi yazı dili hangi lehçeye dayanıyordu? Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 3(2). (2014). <https://doi.org/10.7884/teke.301>
16. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk (Q.Sodiqov tarjiması). – Toshkent: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2017.
17. Safarova N. "Devonu lug'otit-turk" asarining o'rganilish tarixi. Modern Science and Research, 4(4), 976-979. 2025.
18. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Наука. (1970).
19. Тенишев Е.М. (ред.). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология. Наука. (1988).

KORPUS LINGVISTIKASI VA SUN'IY INTELLEKT INTEGRATSIYASI HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

Annotatsiya: mazkur maqolada korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt integratsiyasining nazariy-metodologik asoslari o'zbek va ingliz tillari materiallari doirasida yoritiladi. Korpus ma'lumotlari, lingvistik bilim va kontekstual til modellari o'rtasidagi munosabat ilmiy adabiyotlar tahlili asosida ko'rib chiqiladi. BERT, UzBERT, BERTbek hamda Universal Dependencies yondashuviga oid tadqiqotlar orqali avtomatik til tahlilida korpus sifati va annotatsiya mezonlarining ahamiyati muhokama qilinadi. O'zbek va ingliz tillarining tipologik farqlari qiyoslashning umumiy mezonlarini tilga xos xususiyatlar bilan uyg'unlashtirish zaruratini ko'rsatadi. Janr, davr va registr bo'yicha qiyoslanuvchi korpuslarni shakllantirish, morfologik hamda leksik-semantik bilimni formallashtirish va modellarga integratsiya qilish masalalari tadqiqotning istiqbolli yo'nalishlari sifatida belgilanadi. Lingvistik bilimning model faoliyatiga qo'shgan hissasini alohida baholash zarurati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash, kontekstual til modellari, qiyoslanuvchi korpus, lingvistik bilim, morfosintaktik annotatsiya, leksik-semantik tahlil, o'zbek va ingliz tillari, Universal Dependencies.

Аннотация: в статье рассматриваются теоретико-методологические основы интеграции корпусной лингвистики и искусственного интеллекта применительно к материалам узбекского и английского языков. На основе анализа научной литературы обсуждается взаимосвязь корпусных данных, лингвистических знаний и контекстных языковых моделей. Исследования, посвящённые BERT, UzBERT, BERTbek и подходу Universal Dependencies, рассматриваются с точки зрения значимости качества корпусов и критериев аннотирования для автоматического анализа языка. Типологические различия узбекского и английского языков обуславливают необходимость сочетания общих критериев сопоставления с учётом специфики каждого языка. В качестве перспективных направлений исследования выделяются формирование корпусов, сопоставимых по жанру, периоду и регистру, формализация морфологических и лексико-семантических знаний и их интеграция в языковые модели. Подчёркивается необходимость отдельной оценки вклада лингвистических знаний в работу модели.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, искусственный интеллект, обработка естественного языка, контекстные языковые модели, сопоставимый корпус, лингвистические знания, морфосинтаксическое аннотирование, лексико-семантический анализ, узбекский и английский языки, Universal Dependencies.

Annotation: this article examines the theoretical and methodological foundations of integrating corpus linguistics and artificial intelligence with reference to Uzbek and English language data. Drawing on a review of scholarly literature, it discusses the relationship between corpus data, linguistic knowledge, and contextual language models. Research on BERT, UzBERT, BERTbek, and the Universal Dependencies framework is considered in relation to the importance of corpus quality and annotation criteria for automatic language analysis. Typological differences between Uzbek and English highlight the need to combine shared comparative criteria with language-specific descriptions. The compilation of corpora comparable in genre, period, and register, together with the formalization and integration of morphological and lexical-semantic knowledge into language models, is identified as a promising research direction. The article emphasizes the need to assess the specific contribution of linguistic knowledge to model performance.

Key words: corpus linguistics, artificial intelligence, natural language processing, contextual language models, comparable corpus, linguistic knowledge

Kirish. O'zbek va ingliz tillaridagi matnlarni avtomatik tahlil qilish til birliklarining shakli, grammatik vazifasi va kontekstual ma'nosini izchil tavsiflashni talab etadi. Korpus lingvistikasi bunday tavsif uchun tabiiy matnlardan olingan, manbasi va tanlash mezonlari aniq bo'lgan materialga tayanish imkonini beradi. Korpus yordamida til hodisalarining uchrash chastotasi, birikuvchanligi hamda janr va registrga bog'liq taqsimoti o'rganiladi. Shu jihatdan korpusga asoslangan tadqiqot til haqidagi nazariy mulohazalarni kuzatiladigan dalillar bilan bog'laydi [1].

Kontekstual til modellarining rivojlanishi matndagi birliklarni ularning atrofidagi so'zlar bilan birgalikda qayta ishlash imkoniyatini kengaytirdi. Jumladan, BERT arxitekturasi belgilab chiqilmagan matnlarda oldindan o'qitilgan reprezentatsiyalarni muayyan til vazifalariga moslashtirishga asoslanadi [2]. Biroq korpusdan avtomatik o'rganilgan xususiyatlar bilan lingvist tomonidan aniq ifodalangan bilimning modeldagi munosabati alohida tekshirishni talab qiladi. Mazkur tadqiqot uchun muhim masala morfologik va leksik-semantik bilimni qanday ifodalash, modelga qanday kiritish hamda uning hissasini boshqa omillardan qanday ajratib baholashdan iborat.

Materiallar va metodlar. O'zbek va ingliz tillarining qiyosi ushbu masalani tipologik farqlar sharoitida tekshirishga imkon beradi. Tadqiqotda o'zbek tilidagi affiksalar tizimi, so'zshakllar xilma-xilligi va yozuv variantlari ingliz tilidagi grammatik ifoda vositalari, yordamchi birliklar va kontekst bilan bog'liq holda o'rganiladi. Qiyoslashda grammatik kategoriyalar nomining o'xshashligi ularning shakli, vazifasi va matndagi taqsimoti to'liq tengligini anglatmaydi. Shuning uchun har ikki tilga tatbiq etiladigan umumiy mezonlar bilan bir qatorda tilga xos xususiyatlarni saqlaydigan tavsif zarur. Universal Dependencies yondashuvi turli tillarni izchil morfosintaktik annotatsiyalash uchun metodologik tayanch bo'la oladi.

Ushbu kichik tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, korpus, distributiv va kontekstual tahlil metodlari qo'llanadi. Chastota hamda birikuvchanlik hisoblari asl matn kontekstlarini filologik talqin qilish bilan birlashtiriladi. Turli hajmdagi materiallarda taqsimotlar me'yorlashtirilgan ko'rsatkichlar orqali qiyoslanadi; o'zaro muqobil bo'lmagan grammatik kategoriyalar alohida tavsiflanadi.

Izlanish va muhokamalar. Korpus tadqiqotining nazariy maqomi, material tanlash va korpus ma'lumotlarini talqin qilish masalalari T. McEnery va A. Hardiening korpus lingvistikasi metodologiyasiga bag'ishlangan asarida yoritilgan [1]. Ushbu yo'nalish korpusni tuzish qarorlari bilan lingvistik xulosaning amal qilish doirasi o'rtasidagi bog'liqlikni asoslash uchun muhimdir. J. Devlin va hammualliflarning BERT haqidagi tadqiqoti kontekstual reprezentatsiyalarni oldindan o'qitish va keyingi vazifalarga moslashtirishning asoslaridan birini tashkil etadi [2]. M.-C. de Marneffe va hammualliflar ishlab chiqqan Universal Dependencies tavsifi esa tipologik jihatdan farqlanuvchi tillarni umumiy annotatsiya tamoyillari asosida o'rganish imkonini ko'rsatadi [3].

O'zbek tiliga oid neyron modellashtirish tadqiqotlari orasida B. Mansurov va A. Mansurovning UzBERT modeli haqidagi preprinti alohida o'rin tutadi. Unda o'zbek tili uchun BERT asosidagi model taqdim etilgan va niqoblangan birlikni bashoratlash vazifasi bo'yicha baholash berilgan [5]. E. Kuriyozov, D. Vilares va C. Gómez-Rodríguezning BERTbek tadqiqotida o'zbekcha modellar sentiment tahlili, mavzuviy tasniflash va nomlangan birliklarni aniqlash vazifalarida tekshirilgan [6].

L. Bobojonova, A. Akhundjanova, P. S. Ostheimer va S. Fellenzning BBPOS tadqiqoti o'zbek tilida so'z turkumlarini avtomatik belgilashga bag'ishlangan [7]. A. Akhundjanova va L. Talamoning o'zbek tili uchun Universal Dependencies korpusi lemma, so'z turkumi, morfologik xususiyatlar va sintaktik bog'lanishlar annotatsiyasini qamrab oladi [8]. S. G. Matlatipov va M. Aripovning UzUDT tadqiqotida qo'lda annotatsiyalangan etalon resurs, annotatorlararo kelishuv hamda avtomatik tahlilning bazaviy natijalari taqdim etilgan [9]. Bu ishlar korpus sifati va lingvistik belgilash mezonlarini tadqiqot dizaynining muhim qismi sifatida ko'rib chiqishga asos beradi.

O'zbek va ingliz tillarini korpus orqali birgalikda o'rganish yo'nalishida R. A. Karimovning o'zbek–ingliz parallel korpusini tuzishning lingvistik va dasturiy masalalariga bag'ishlangan PhD tadqiqoti mavzuga yaqin ishlardan biridir. Uning mavzusi Buxoro davlat universitetining 2022-yildagi rasmiy himoya e'lonida qayd etilgan [10]. Mazkur dissertatsiyada esa asosiy material janr, davr va registr mezonlari bo'yicha qiyoslanuvchi korpus sifatida shakllantiriladi;

matnlarning bir-biriga tarjima bo'lishi asosiy tanlash sharti hisoblanmaydi.

Ko'rib chiqilgan ishlar korpus yaratish, morfosintaktik belgilash va o'zbekcha modellarni baholash bo'yicha muhim tayanchlarni beradi. Ushbu dissertatsiyada ulardan kelib chiqib quyidagi muammo qo'yiladi: o'zbek va ingliz tillarining qiyoslanuvchi korpuslaridan olingan morfologik hamda leksik-semantik bilimni yagona tajriba dizaynida qanday formallashtirish va modelga integratsiya qilish mumkin, buning samarasini qaysi lingvistik sharoitlarda kuzatish mumkin? Adabiyotlar tahlilida mavjud yechimlarning aynan shu savolga munosabati va taklif etiladigan yondashuvning farqli jihatlari aniqlashtiriladi.

Xulosa. Korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt integratsiyasi til hodisalarini tabiiy matnlar asosida tavsiflash hamda ushbu tavsiflarni avtomatik tahlil bilan bog'lash imkonini beradi. Ko'rib chiqilgan tadqiqotlar korpus materialini tanlash, annotatsiya mezonlarini belgilash va modelni baholash bir-biri bilan uzviy bog'liq metodologik masalalar ekanini ko'rsatadi. Korpusdan avtomatik o'zlashtirilgan xususiyatlar bilan lingvist tomonidan aniq ifodalangan bilimning o'zaro munosabati esa alohida tadqiq etishni talab qiladi.

O'zbek va ingliz tillarini qiyosiy o'rganishda umumiy tahlil mezonlari har bir tilning morfologik, sintaktik va leksik-semantik xususiyatlarini hisobga olishi lozim. Grammatik kategoriyalarning nom jihatidan mosligi ularning vazifasi va qo'llanishi to'liq tengligini anglatmaydi. Shu sababli qiyoslanuvchi korpuslarni janr, davr va registr bo'yicha shakllantirish, chastota ko'rsatkichlarini me'yorlashtirish hamda miqdoriy kuzatuvlarni kontekstual talqin bilan birlashtirish muhimdir. Universal Dependencies tamoyillari izchil annotatsiya uchun tayanch bo'lsa-da, ularni qo'llashda tilga xos farqlar saqlanishi zarur.

Tahlil etilgan ishlar asosida keyingi tadqiqotning asosiy vazifasi korpuslardan olingan morfologik va leksik-semantik bilimni formallashtirish, til modellariga kiritish hamda uning hissasini yagona tajriba dizaynida baholashdan iborat deb belgilanadi. Mazkur maqolada ushbu integratsiyaning samaradorligi tajriba asosida tekshirilmagan; uning nazariy va metodologik shartlari yoritilgan. Kelgusidagi empirik tekshiruvlar lingvistik bilim qaysi vazifalar va til hodisalarida model faoliyatini yaxshilashi mumkinligini aniqlashtirishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. McEnery, T., Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press, 2012. DOI: 10.1017/CBO9780511981395.
2. Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., Toutanova, K. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. NAACL-HLT, 2019. 4171–4186-betlar. DOI: 10.18653/v1/N19-1423.
3. de Marneffe, M.-C., Manning, C. D., Nivre, J., Zeman, D. Universal Dependencies. Computational Linguistics, 2021, 47(2). 255–308-betlar. DOI: 10.1162/coli_a_00402.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida. LexUZ rasmiy bazasi.
5. Mansurov, B., Mansurov, A. UzBERT: pretraining a BERT model for Uzbek. 2021. arXiv:2108.09814. Preprint.
6. Kuriyozov, E., Vilares, D., Gómez-Rodríguez, C. BERTbek: A Pretrained Language Model for Uzbek. SIGUL at LREC-COLING, 2024. 33–44-betlar.
7. Bobojonova, L., Akhundjanova, A., Ostheimer, P. S., Fellenz, S. BBPOS: BERT-based Part-of-Speech Tagging for Uzbek. LoResLM, 2025. 287–293-betlar.
8. Akhundjanova, A., Talamo, L. Universal Dependencies Treebank for Uzbek. RESOURCEFUL, 2025. 1–6-betlar.
9. Matlatipov, S. G., Aripov, M. UzUDT: Uzbek Universal Dependencies Treebank. LREC, 2026. 11642–11649-betlar. DOI: 10.63317/2uedjgezjxn5.
10. Buxoro davlat universiteti. R. A. Karimovning o'zbek–ingliz parallel korpusini tuzishning lingvistik va dasturiy masalalariga bag'ishlangan PhD dissertatsiyasi himoyasi to'g'risidagi rasmiy e'lon. 2022-yil 9-aprel.

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI ADAPTIV LABORATORIYA BOSHQARUVINING TALABALARNING MUSTAQIL EKSPERIMENTAL FAOLIYATIGA TA'SIRI

Annotatsiya: maqolada sun'iy intellekt asosidagi adaptiv laboratoriya boshqaruvining talabalarning mustaqil eksperimental faoliyatiga ta'siri nazariy-metodik jihatdan asoslangan. Raqamli laboratoriyada shakllanadigan faoliyat izlari — topshiriqni bajarish vaqti, urinishlar soni, takroriy xatolar, parametr tanlovi, yordamdan foydalanish chastotasi va natija sifati — sun'iy intellekt moduli tomonidan tahlil qilinib, talaba uchun individual murakkablik darajasi, yordam hajmi va keyingi real tajriba topshirig'ini tanlash mexanizmi taklif etiladi. Mustaqil eksperimental faoliyatning maqsadli-rejalashtirish, operatsion-texnik, analitik-tadqiqot, refleksiv-o'zini boshqarish va ijodiy-loyihaviy komponentlari ajratilgan hamda adaptiv boshqaruvning ushbu komponentlarga ta'sir kanallari ishlab chiqilgan. Maqolada diagnostik ko'rsatkichlar, adaptiv qarorlar matritsasi va radioelektronika laboratoriyasi misolida amaliy ssenariy keltirilgan.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, adaptiv laboratoriya, mustaqil eksperimental faoliyat, raqamli laboratoriya, real laboratoriya, individual ta'lim trayektoriyasi, raqamli iz, laboratoriya diagnostikasi, radioelektronika, refleksiya.*

Annotation: the article provides a theoretical and methodological justification of the impact of AI-based adaptive laboratory management on students' independent experimental activity. Digital traces generated in a virtual laboratory — task completion time, number of attempts, recurrent errors, parameter choices, frequency of help requests and quality of results — are analyzed by an AI module to select an individual level of task complexity, amount of support and the subsequent physical laboratory assignment. Five components of independent experimental activity are identified: goal-setting and planning, operational-technical, analytical-research, reflective self-regulation, and creative-project activity. A matrix of adaptive decisions, diagnostic indicators and a practical scenario for radioelectronics laboratory work are proposed.

Key words: *artificial intelligence, adaptive laboratory, independent experimental activity, digital laboratory, physical laboratory, individual learning trajectory, digital trace, laboratory diagnostics, radioelectronics, reflection.*

Аннотация: в статье теоретически и методически обосновано влияние адаптивного управления лабораторными занятиями на основе искусственного интеллекта на самостоятельную экспериментальную деятельность студентов. Цифровые следы, формируемые в виртуальной лаборатории — время выполнения, число попыток, повторяющиеся ошибки, выбор параметров, частота обращения за помощью и качество результата — анализируются модулем искусственного интеллекта для выбора индивидуального уровня сложности, объема поддержки и последующего задания в реальной лаборатории. Выделены целеполагающе-планировочный, операционно-технический, аналитико-исследовательский, рефлексивно-саморегулятивный и творческо-проектный компоненты самостоятельной экспериментальной деятельности.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивная лаборатория, самостоятельная экспериментальная деятельность, цифровая лаборатория, реальная лаборатория, индивидуальная траектория обучения, цифровой след, лабораторная диагностика, радиоэлектроника.*

Kirish. Oliy texnik ta'limda laboratoriya mashg'ulotlari talabanning nazariy bilimini real obyekt va jarayonlar bilan bog'laydigan, muammoni qo'yish, tajriba rejasini tuzish, o'lchash, natijalarni qayta ishlash va xulosa chiqarish kabi kasbiy harakatlarni shakllantiradigan asosiy didaktik maydonlardan biridir. Raqamli transformatsiya sharoitida virtual simulyatorlar, masofaviy laboratoriyalar, IoT stendlari va kompyuter modellashtirish vositalari tajribani ko'p marotaba takrorlash, xavfsiz sharoitda parametrlarni

o'zgartirish va talabanning faoliyat jarayonini avtomatik qayd etish imkonini bermogda [1; 2]. Shu bilan birga, virtual muhitning o'zi real qurilmani yig'ish, sozlash, o'lchash xatoliklarini boshqarish, nosozlikni aniqlash va texnik xavfsizlikka rioya qilish kabi amaliy kompetensiyalarni to'liq almashtira olmaydi [3].

Mazkur qarama-qarshilik raqamli va real laboratoriyalarni ketma-ket va mazmunan bog'langan yagona o'quv sikliga birlashtirishni talab etadi. Avvalgi

tadqiqotda raqamli laboratoriya talaba faoliyati to'g'risidagi diagnostik ma'lumotlarni shakllantiruvchi muhit, sun'iy intellekt esa ushbu ma'lumotlarni tahlil qiluvchi va adaptiv qaror qabul qiluvchi mexanizm sifatida talqin qilingan [4]. Bunday yondashuvda laboratoriya mashg'uloti barcha talabalar uchun bir xil topshiriq va bir xil yo'riqnoma bilan cheklanmaydi; talabaning xatosi, urinishlari, bajarish vaqti hamda mustaqillik darajasiga qarab keyingi faoliyat trayektoriyasi o'zgaradi.

Sun'iy intellektning oliy ta'limdagi qo'llanishi bo'yicha tizimli tadqiqotlarda baholash, prognozlash, intellektual repetitorlik va talaba o'qishini boshqarish asosiy yo'nalishlar sifatida ajratiladi [5; 6]. Shu sababli AI vositasining laboratoriyadagi pedagogik qiymati tayyor javobni generatsiya qilishda emas, balki talabaning faoliyat izlarini tahlil qilish, zarur yordam miqdorini moslashtirish, mustaqil qaror qabul qilish uchun optimal murakkablikdagi vazifani tanlash va o'qituvchiga analitik qayta aloqa berishidir.

Tadqiqotning maqsadi — sun'iy intellekt asosidagi adaptiv laboratoriya boshqaruvining talabalarning mustaqil eksperimental faoliyatiga ta'sir mexanizmini ishlab chiqish, ushbu faoliyatning tarkibiy komponentlari va diagnostik ko'rsatkichlarini belgilash hamda raqamli laboratoriyadan real tajribaga o'tishda adaptiv qarorlar tizimini metodik jihatdan asoslashdir.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Virtual laboratoriyalarning muhandislik ta'limidagi samaradorligi bo'yicha 2024-yilda e'lon qilingan meta-tahlil 46 ta tadqiqotni qamrab olib, virtual laboratoriyalar o'quv natijalari, motivatsiya va faollikni oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan; ayni paytda mualliflar virtual tajriba real amaliy laboratoriyani to'liq almashtira olmasligini, balki jismoniy tajriba bilan integratsiya qilinishi maqsadga

muvofiqligini ta'kidlaydi [3]. Bu xulosa integratsiyalashgan raqamli-real laboratoriya konsepsiyasining metodik zaruratini kuchaytiradi.

Raqamli va real laboratoriyalar integratsiyasiga bag'ishlangan avvalgi ishlarda texnik-professional, axborot-kommunikatsion va tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish, virtual simulyatorlardan foydalanish, real stendda o'lchash va sozlash, natijalarni virtual-real qiyoslash hamda refleksiya qilish o'zaro bog'langan faoliyatlar sifatida asoslangan [1; 2]. Keyingi tadqiqotda adaptiv laboratoriya boshqaruvi "talaba faoliyati → raqamli ma'lumotlar → AI tahlili → individual tavsiya → moslashtirilgan topshiriq → real tajriba → qayta tahlil" sikli asosida ifodalangan [4].

Mazkur maqolada pedagogik modellash, strukturaviy-funksional tahlil, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan baholash hamda raqamli izlarni pedagogik interpretatsiya qilish usullaridan foydalanildi. "Mustaqil eksperimental faoliyat" tushunchasi talabaning o'qituvchining doimiy operativ ko'rsatmasiz maqsadni anglash, tajriba rejasini tuzish, vosita va parametrlarni tanlash, xavfsiz tajriba o'tkazish, natijalarni tahlil qilish, xatoni aniqlash, xulosani asoslash va keyingi tajribani rejalashtirish qobiliyatlarini birlashtiruvchi integrativ faoliyat sifatida qabul qilindi.

Mustaqil eksperimental faoliyatning tarkibi va diagnostik ko'rsatkichlari

Mustaqil eksperimental faoliyatni faqat laboratoriya ishini "o'zi bajarish" bilan tenglashtirish metodik jihatdan yetarli emas. Mustaqillik — qaror qabul qilish mas'uliyati, xatoni anglash, tajribani qayta loyihalash va natijani dalillashning bosqichma-bosqich ortishi bilan tavsiflanadi. Shu asosda beshta komponent va ularning kuzatiladigan indikatorlari ajratildi.

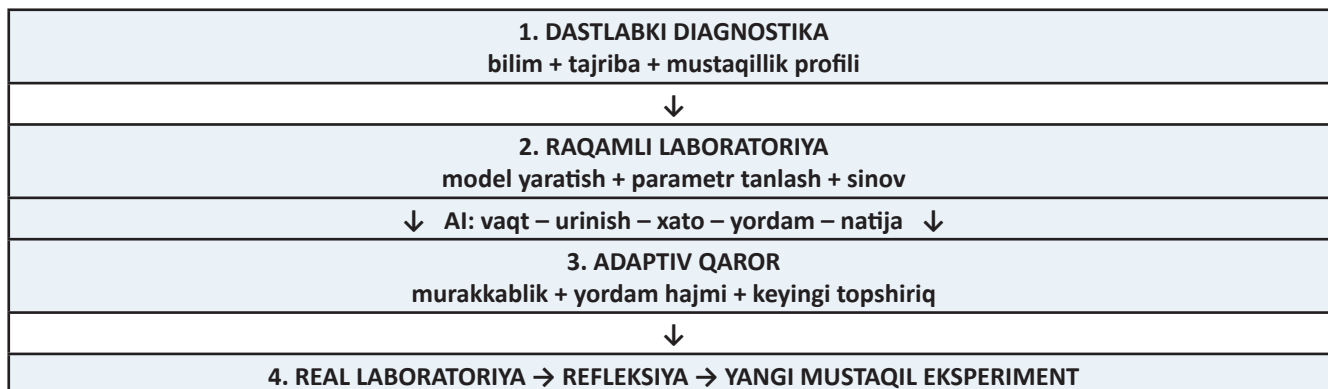
Komponent	Mazmuni	Asosiy diagnostik indikatorlar	AI kuzatadigan raqamli izlar
1. Maqsadli-rejalashtirish	Muammoni tushunish, gipoteza va tajriba rejasini tuzish	maqsad aniqligi; ketma-ketlik; vosita tanlash asoslanganligi	reja tuzish vaqti; o'zgartirishlar soni; ko'rsatmadan foydalanish
2. Operatsion-texnik	Sxema yig'ish, parametr sozlash, o'lchash va xavfsizlik	mustaqil amallar; o'lchash aniqligi; xatoni bartaraf etish	urinishlar; noto'g'ri ulanishlar; parametr xatolari; tiklash vaqti
3. Analitik-tadqiqot	Ma'lumotlarni qayta ishlash, bog'lanishlarni aniqlash va xulosa chiqarish	jadval/grafik sifati; dalillangan xulosa; virtual-real tafovut tahlili	natijalarni qayta hisoblash; taqqoslashlar soni; xulosa tuzatishlari
4. Refleksiv-o'zini boshqarish	O'z faoliyatini baholash va keyingi harakatni tanlash	xatoni tan olish; yordamni maqsadli so'rash; o'z strategiyasini o'zgartirish	yordam so'rovi turi; qayta urinishdan oldingi pauza; refleksiya yozuvlari
5. Ijodiy-loyihaviy	Muqobil yechim, parametr optimallashtirish va yangi tajriba taklifi	alternativ variant; optimallashtirish; transfer va yangi vazifa	variantlar soni; parametr qidiruvi; qo'shimcha sinovlar

1-jadval. Mustaqil eksperimental faoliyat komponentlari va diagnostik indikatorlari

Mazkur komponentlar o'zaro aloqador bo'lib, yuqori darajadagi mustaqillik ayniqsa operatsion harakatlarning to'g'riligi bilan emas, balki talabani o'z strategiyasini asosli ravishda o'zgartira olishi bilan namoyon bo'ladi. Masalan, sxema birinchi urinishda ishlamaganida talabani darhol tayyor yechimga murojaat qilishi va xatoni diagnostika qilgan holda parametrlarni bosqichma-bosqich tekshirishi metodik jihatdan turli mustaqillik darajasini ifodalaydi.

Sun'iy intellekt asosidagi adaptiv boshqaruvning ta'sir mexanizmi

Adaptiv boshqaruvning markaziy vazifasi talabani o'rniga qaror qabul qilish emas, balki mustaqil qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan didaktik "yaqin rivojlanish zonasi"ni saqlashdir. Buning uchun AI moduli faoliyatni diagnostika qiladi, biroq yordamni minimal yetarli tamoyil asosida beradi. Talaba xatoni o'zi aniqlashi mumkin bo'lsa, tizim tayyor javob bermaydi; xato takrorlansa — diagnostik savol, yo'naltiruvchi ishora yoki cheklangan tavsiya taqdim etiladi.

1-rasm. AI asosidagi adaptiv laboratoriya boshqaruvining mustaqil eksperimental faoliyatga ta'sir sikli

Sxemada AI moduli raqamli laboratoriyadagi harakatlar bilan real laboratoriyadagi faoliyat o'rtasida intellektual boshqaruv ko'prigi vazifasini bajaradi. Muhim jihat shundaki, adaptiv qaror faqat "oson–o'rta–qiyin" topshiriq tanlash bilan cheklanmaydi. U yordamning shakli va hajmini, tajribani qayta bajarish zaruratini, real stendga o'tish tayyorgarligini hamda refleksiya topshirig'ini belgilaydi.

Faoliyat holati	AI aniqlaydigan belgilar	Adaptiv pedagogik qaror	Mustaqillikka kutiladigan ta'sir
Bilim yetarli, xato kam, vaqt me'yorida	1–2 urinish, kam yordam, barqaror natija	qo'shimcha yo'riqnomasiz murakkablashtirilgan topshiriq	mustaqil rejalashtirish va tadqiqot tashabbusi ortadi
Bilim yetarli, ammo takroriy texnik xato	bir xil xato 3+ marta, parametr tanlashda turg'un xato	tayyor javob emas, diagnostik savol va nazorat nuqtalari	xatoni o'zi topish va tuzatish strategiyasi rivojlanadi
Ko'p yordam va uzoq bajarish vaqti	tez-tez hint, uzoq pauza, noto'g'ri ketma-ketlik	mikro-topshiriq + bosqichli qo'llab-quvvatlash	kognitiv yuklama kamayib, keyingi urinishda mustaqillik oshadi
Virtual natija to'g'ri, real natija tafovutli	model va real o'lchov orasida katta farq	xatolik manbalarini qidirish va qiyosiy refleksiya	model chegaralarini anglash, real eksperiment tafakkuri shakllanadi
Yuqori barqarorlik va tez-korlik	xatosiz, kam urinish, izchil refleksiya	ochiq muammoli, optimal-lashtirish yoki loyiha topshirig'i	ijodiy-tadqiqot mustaqilligi rivojlanadi

2-jadval. Faoliyat profili va adaptiv pedagogik qarorlar matritsasi

MUSTAQIL EKSPERIMENTAL FAOLIYATGA TA'SIRNI BAHOLASH MODEL

Adaptiv laboratoriya boshqaruvining ta'sirini tekshirish uchun yakuniy test natijasining o'zi yetarli emas. Ta'sir mustaqillik profilidagi o'zgarish orqali baholanishi kerak. Shu maqsadda M_{ind} integral ko'rsatkichini quyidagicha hisoblash taklif etiladi: $M_{ind} = 0,20P + 0,25O + 0,20A + 0,20R + 0,15I$. Bu yerda P — maqsadli-rejalashtirish, O — operatsion-texnik, A — analitik-tadqiqot, R — refleksiv-o'zini boshqarish, I — ijodiy-loyihaviy komponentlarning 0–100 oralig'ida normallashtirilgan ballari. Operatsion komponentga nisbatan kattaroq ulush berilishi texnik fanlar laboratoriyasida real amaliy harakatning markaziy o'zni bilan izohlanadi; koeffitsiyentlar universal normativ emas, pedagogik tajriba-sinovda validatsiya qilinishi lozim.

Daraja	M_ind	Mustaqil eksperimental faoliyat tavsifi	Keyingi adaptiv yo'nalish
Boshlang'ich	0–49	doimiy ko'rsatmaga ehtiyoj; xatoni mustaqil diagnostika qilish qiyin	qisqa mikro-vazifalar, xavfsiz simulyatsiya, bosqichli yordam
Bazaviy	50–69	standart tajribani qisman mustaqil bajaradi, noaniq vaziyatda yordam talab etadi	diagnostik savollar, cheklangan hint, takroriy mustaqil urinish
Yetarli	70–84	tajribani rejalashtiradi, xatoni aniqlaydi, virtual-real farqni tahlil qiladi	murakkab parametrlar, qiyosiy va muammoli topshiriqlar
Yuqori	85–100	muqobil yechim taklif qiladi, optimallashtiradi, yangi tajriba loyihalaydi	ochiq loyiha, mini-tadqiqot, real ishlab chiqarish vaziyatiga transfer

3-jadval. Mustaqil eksperimental faoliyatning diagnostik darajalari

Pedagogik tajriba-sinovda ta'sirni uch o'lchovda tekshirish maqsadga muvofiq: birinchisi — integral M_ind ko'rsatkichining o'sishi; ikkinchisi — yordamga murojaat chastotasi, takroriy xatolar va mustaqil muvaffaqiyatli urinishlar dinamikasi; uchinchi — real laboratoriyadagi mahsulot yoki o'lchov natijasining sifati. Shunda sun'iy intellektga "ko'proq murojaat qilish" avtomatik ravishda samaradorlik deb qabul qilinmaydi; aksincha, vaqt o'tishi bilan tashqi yordamga qaramlikning kamayishi va mustaqil diagnostikaning ortishi rivojlanish belgisi sifatida qaraladi.

Radioelektronika fanlari misolida amaliy ssenariy

Taklif etilgan modelni "T-triggingning ishlashini Multisim va real raqamli stendda tadqiq qilish" laboratoriya ishida qo'llash mumkin. Avval talaba triggingning mantiqiy jadvali va holat almashish qonuniyatini qisqa diagnostik topshiriqda tushuntiradi. Keyin Multisim muhitida sxemani mustaqil yig'adi, kirish impulsleri parametrlarini tanlaydi va vaqt diagrammasini oladi. Platforma sxemani yig'ish

vaqti, noto'g'ri ulanishlar, parametrlarni o'zgartirishlar soni va yordamga murojaatlarni qayd etadi [7].

Agar talaba mantiqiy prinsipni tushunsa, biroq takt generatori yoki trigger kirishlarini bir necha marta noto'g'ri sozlasa, AI tayyor sxemani bermaydi. U "Q holati qaysi frontda almashishi kerak?", "T=0 va T=1 holatlarini alohida tekshiring" kabi diagnostik savollarni beradi. Talaba xatoni bartaraf etgach, real stendga o'tadi. Real tajribada kontaktlarning beqarorligi, o'lchash vositasi diapazoni va apparat kechikishlari sababli virtual natijadan farq paydo bo'lishi mumkin. Talaba ushbu tafovutni izohlashi mustaqil eksperimental tafakkurning muhim ko'rsatkichidir.

Yuqori tayyorgarlikdagi talabaga esa standart T-trigger sxemasini takrorlash o'rniga chastotani bo'luvchi qurilma, hisoblagich fragmenti yoki turli triggerlar asosidagi alternativ yechimni qiyoslash topshirig'i beriladi. Shunday qilib, adaptiv tizim kuchli talabani tayyor yo'riqnoma bilan cheklamaydi va tayyorgarligi past talabani haddan tashqari murakkab real tajriba bilan to'qnash keltirmaydi.

RAQAMLI FAOLIYAT IZLARI	AI TAHLILI	PEDAGOGIK TA'SIR
xato va urinishlar	xato turi va sababi	diagnostik fikrlash
vaqt va yordam so'rovlar	mustaqillik profili	o'zini boshqarish
parametr tanlovi va natija	tayyorgarlik darajasi	mos murakkablik
virtual-real tafovut	refleksiya sifati	tadqiqot va transfer

2-rasm. Raqamli izlardan mustaqil eksperimental faoliyatga pedagogik ta'sir kanallari

Muhokama. Taklif etilgan yondashuv sun'iy intellektni laboratoriya ishini avtomatik bajaruvchi yoki talabaga tayyor javob beruvchi vosita sifatida emas, balki pedagogik diagnostika va differensial qo'llab-quvvatlash mexanizmi sifatida talqin qiladi. Bu farq prinsiplidir: agar tizim xatoni talabani o'rniga tuzatsa, mustaqil faoliyat qisqarishi mumkin; agar u xatoni aniqlash uchun yo'naltiruvchi savol va nazorat nuqtalarini bersa, talabani metakognitiv va refleksiv faoliyati kuchayadi.

AI asosidagi boshqaruvning yana bir afzalligi o'qituvchining kuzatuv imkoniyatini kengaytirishdir. An'anaviy laboratoriyada o'qituvchi ko'p sonli talabani har bir xato urinishini yoki yordamga murojaat qilish chastotasini to'liq qayd eta olmaydi. Raqamli muhit

esa mikroko'rsatkichlarni avtomatik yig'adi. Biroq bu ma'lumotlar pedagogik kontekstdan tashqarida talqin qilinmasligi kerak: uzun bajarish vaqti har doim past tayyorgarlik belgisi emas, chunki u qo'shimcha tadqiqot yoki muqobil variantlarni sinash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli AI xulosasi real laboratoriya kuzatuv va refleksiv hisobot bilan triangulyatsiya qilinishi lozim.

Modelni joriy etishda akademik halollik va ma'lumotlar etikasi ham muhim. Talabaga qaysi faoliyat ko'rsatkichlari qayd etilayotgani, ular qanday pedagogik maqsadda ishlatilishi va AI qarori yakuniy bahoning yagona manbai emasligi tushuntirilishi kerak. Yakuniy pedagogik qaror o'qituvchi nazoratida qolishi, talaba esa avtomatik

tavsiyani muhokama qilish va qayta ko'rib chiqishni so'rash imkoniga ega bo'lishi maqsadga muvofiq.

Mazkur maqolada taklif etilgan ta'sir modeli konseptual-metodik xarakterga ega. Uning samaradorligini isbotlash uchun keyingi bosqichda nazorat va tajriba guruhlar bilan pedagogik tajriba-sinov o'tkazish, M_{ind} ko'rsatkichining boshlang'ich va yakuniy qiymatlarini qiyoslash, raqamli izlar dinamikasini o'rganish hamda ekspert baholari bilan mosligini tekshirish zarur. Shunday empirik tekshiruv AI asosidagi adaptiv laboratoriya boshqaruvining mustaqil eksperimental faoliyatga sababiy ta'siri haqidagi xulosani ishonchli asoslash imkonini beradi.

Xulosa. Sun'iy intellekt asosidagi adaptiv laboratoriya boshqaruvi texnik fanlarni o'qitishda individual yondashuvni jarayoniy diagnostika bilan birlashtiradi. Raqamli laboratoriyada qayd etiladigan vaqt, urinish, takroriy xato, parametr tanlash, yordam so'rovi va natija kabi ko'rsatkichlar talabaniq faqat yakuniy natijasini

emas, balki tajriba bajarish strategiyasini ham ochib beradi.

Mustaqil eksperimental faoliyatning maqsadli-rejalashtirish, operatsion-texnik, analitik-tadqiqot, refleksiv-o'zini boshqarish va ijodiy-loyihaviy komponentlarga ajratilishi adaptiv ta'sirni aniq diagnostika qilish imkonini beradi. AI yordam hajmi va topshiriq murakkabligini individual moslashtirish orqali tayyor javobga qaramlikni emas, xatoni mustaqil aniqlash, qaror qabul qilish va tajribani qayta loyihalash qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim.

Taklif etilgan "diagnostika → raqamli tajriba → AI tahlili → adaptiv qaror → real tajriba → refleksiya → yangi mustaqileksperiment" sikli raqamli va real laboratoriyalarni yagona rivojlantiruvchi muhitga birlashtiradi. Modelning keyingi ilmiy vazifasi uning mezonlari va M_{ind} integral ko'rsatkichini real pedagogik tajriba-sinov orqali validatsiya qilishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baymatova N.T. Raqamli va real laboratoriyalarning integratsiyasi orqali fanlararo o'qitish samaradorligini oshirish // Maktabgacha va maktab ta'limi. – 2025. – №12. – B. 2665–2669.
2. Abdullayeva N.I., Baymatova N.T. Masofaviy ta'lim sharoitida texnik fanlar laboratoriya mashg'ulotlarini raqamli va real muhitda loyihalash va boshqarish // Intellektual robototexnika, zamonaviy radiotexnika va simsiz aloqa texnologiyalarining dolzarb muammolari va ularning rivojlanish istiqbollari: respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2026. – B. 396–400.
3. Li J., Liang W. Effectiveness of virtual laboratory in engineering education: A meta-analysis // PLOS ONE. – 2024. – Vol. 19, No. 12. – e0316269. DOI: 10.1371/journal.pone.0316269.
4. Baymatova N.T. Sun'iy intellekt asosida raqamli va real laboratoriya mashg'ulotlarini adaptiv boshqarish metodikasi // Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni rivojlantirish istiqbollari: zamonaviy yondashuvlar, innovatsion yechimlar va amaliyot. – Toshkent, 2026. – B. 162–168.
5. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2019. – Vol. 16. – Article 39. DOI: 10.1186/s41239-019-0171-0.
6. Crompton H., Burke D. Artificial intelligence in higher education: the state of the field // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2023. – Vol. 20. – Article 22. DOI: 10.1186/s41239-023-00392-8.
7. Baymatova N.T. Role of T-Trigger in Digital Circuits and Modeling in Multisim // Nauchnyy Fokus. – 2025. – №23(100), Part 1. – P. 198–200.
8. Baymatova N.T. Design a Decifrador Using the Multisim Program // Journal of Modern Educational Achievements. – 2024. – Vol. 11. – P. 168–171.
9. Yusupov Ya.T., Baymatova N.T. Simulation of Modulators and Demodulators in the "NI Multisim" Program // Journal of Modern Educational Achievements. – 2024. – Vol. 11. – P. 85–89.
10. Grodotzki J., Ortelt T.R., Tekkaya A.E. Remote and Virtual Labs for Engineering Education 4.0 // Procedia Manufacturing. – 2018. – Vol. 26. – P. 1349–1360.
11. Baymatova N.T. Masofaviy laboratoriyalar asosida muhandislik ta'limida integrativ o'quv muhitini shakllantirish metodikasi // Qo'qon davlat pedagogika instituti ilmiy xabarlar. – 2025. – №12. – B. 36–40.
12. Baymatova N.T. Texnik oliy ta'limda raqamli laboratoriyalarni real ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'lash: dual ta'lim elementlari va metodik yechimlar // Intellektual robototexnika, zamonaviy radiotexnika va simsiz aloqa texnologiyalarining dolzarb muammolari va ularning rivojlanish istiqbollari. – Toshkent, 2026. – B. 404–409.

Эльвина АДЖЕМИНОВА,
*старший преподаватель кафедры русской филологии,
 Ферганского государственного университета,
 доктор философии (PhD) по филологическим наукам*

МЕДИАДИСКУРС КАК ПРОСТРАНСТВО ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭВФЕМИСТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ

Аннотация: статья посвящена исследованию медиадискурса как особой коммуникативной среды, в которой эвфемизмы приобретают статус системного стратегического средства воздействия на массового адресата. Рассматриваются механизмы номинативного смягчения, маскировки и переосмысления денотата в текстах современных русскоязычных СМИ. На материале публицистических текстов выявлены основные тематические зоны эвфемизации (военно-политическая, социально-экономическая, этическая сферы) и охарактеризованы структурно-семантические типы эвфемистических единиц. Установлено, что функционирование эвфемизмов в медиадискурсе носит стратегический характер и подчинено задачам манипулятивного, камуфлирующего и социально-регулятивного воздействия.

Ключевые слова: медиадискурс; эвфемизм; эвфемистическая стратегия; языковое манипулирование; публицистический текст; номинация; коммуникативное воздействие.

Annotatsiya: maqola zamonaviy media diskursni ommaviy adresatga ta'sir ko'rsatishning tizimli strategik vositasi sifatida evfemizmlar maqom kasb etadigan alohida kommunikativ makon sifatida tadqiq etishga bag'ishlangan. Zamonaviy rus tilidagi OAV matnlari materialida denotatni yumshatish, niqoblash va qayta talqin etishning nominativ mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Publitsistik matnlar materialida evfemizatsiyaning asosiy mavzuviy zonalari (harbiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, axloqiy sohalar) aniqlangan va evfemistik birliklarning struktur-semantik turlari tavsiflangan. Media diskursda evfemizmlarning faoliyat yuritishi strategik xarakterga ega bo'lib, manipulyativ, kamuflyaj va ijtimoiy-tartibga soluvchi ta'sir vazifalariga bo'ysunishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: media diskurs, evfemizm, evfemistik strategiya, til orqali manipulyatsiya, publitsistik matn, nominatsiya, kommunikativ ta'sir.

Annotation: the article examines media discourse as a specific communicative environment in which euphemisms acquire the status of a systemic strategic means of influencing the mass addressee. The mechanisms of nominative mitigation, masking and reinterpretation of the denotatum in contemporary Russian-language media texts are analyzed. Based on journalistic texts, the main thematic zones of euphemization (military-political, socio-economic, ethical) are identified, and the structural-semantic types of euphemistic units are characterized. It is established that the functioning of euphemisms in media discourse is strategic in nature and subordinated to the tasks of manipulative, camouflaging and socially regulative influence.

Key words: media discourse; euphemism; euphemistic strategy; language manipulation; journalistic text; nomination; communicative influence.

ВВЕДЕНИЕ

Современный медиадискурс представляет собой одну из наиболее динамичных сфер бытования языка, в которой отражаются актуальные социальные, политические и этические процессы. Стремительное расширение информационного пространства, усиление конкуренции медиаресурсов и возрастание роли средств массовой информации в формировании общественного мнения обуславливают повышенный интерес лингвистов к изучению речевых стратегий, применяемых журналистами для достижения коммуникативного эффекта [1]. Одной из таких стратегий выступает эвфемизация намеренная замена прямой, нежелательной или социально маркированной номинации более смягчённым, нейтральным или завуалированным обозначением.

Актуальность настоящего исследования определяется тем, что эвфемизмы в медиатекстах перестают быть исключительно средством этикетной корректности и всё чаще становятся инструментом идеологического и манипулятивного воздействия [2]. Цель статьи – выявить

и описать функционально-семантические механизмы формирования эвфемистических стратегий в современном русскоязычном медиадискурсе. Для достижения поставленной цели решались задачи выявления тематических зон эвфемизации, классификации эвфемистических единиц и определения их прагматических функций в текстах СМИ.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Проблема эвфемии издавна привлекала внимание отечественных и зарубежных лингвистов. Классические труды заложили теоретическую базу изучения эвфемизмов как способа непрямого номинации, обусловленного действием языкового табу и принципа вежливости [3]. В работах, посвящённых медиалингвистике, эвфемизм рассматривается уже не только как этическая, но и как прагматическая категория, реализующая функции воздействия на сознание адресата [1].

Особое место занимают исследования политического дискурса, в которых эвфемизм трактуется как средство камуфлирования негативной информации и снижения степени ответственности говорящего [4]. Значительный

вклад в понимание манипулятивного потенциала не прямой номинации внесли работы по теории речевого воздействия [5]. Ряд авторов акцентирует внимание на сопоставительном аспекте эвфемии в разноструктурных языках, что представляет интерес для сопоставительного русско-узбекского языкознания [6]. Вместе с тем комплексное описание эвфемистических стратегий именно в актуальном русскоязычном медиадискурсе, включающем интернет-СМИ, остаётся недостаточно разработанным, что определяет научную новизну настоящей работы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили тексты информационно-аналитических жанров (новостные заметки, аналитические статьи, комментарии) современных русскоязычных интернет-СМИ за период 2023–2025 гг. общим объёмом свыше 300 текстовых фрагментов, содержащих эвфемистические номинации. Отбор материала осуществлялся методом сплошной выборки с последующим отбором контекстов, релевантных задачам исследования.

В работе применялись описательный метод, метод контекстуального анализа, элементы компонентного и функционально-семантического анализа, а также приём количественного подсчёта для определения частотности тематических групп эвфемизмов. Классификация эвфемистических единиц проводилась на основании денотативно-тематического и структурно-семантического критериев, что позволило выявить как содержательные, так и формальные закономерности эвфемизации в исследуемом материале.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Анализ материала показал, что эвфемизация в современном медиадискурсе носит системный характер и охватывает несколько устойчивых тематических зон. Наиболее продуктивной является военно-политическая сфера, где вместо прямых номинаций используются перифрастические и метонимические обозначения, снижающие степень эксплицитности негативного денотата. Вторую по частотности группу составляют эвфемизмы социально-экономической сферы, обслуживающие номинации бедности, безработицы, сокращения персонала. Третья группа связана с этической и физиологической сферами – обозначением болезни, смерти, физических и психических особенностей человека.

С точки зрения структурно-семантической организации выделены три основных типа эвфемистических единиц: лексические субституты, перифрастические конструкции и

иноязычные вкрапления, воспринимаемые адресатом как менее коннотативно нагруженные. Установлено, что около 45% выявленных эвфемизмов относятся к перифрастическому типу, что свидетельствует о преобладании синтаксических, а не сугубо лексических способов смягчения номинации в исследуемом медиадискурсе.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты подтверждают тезис о том, что эвфемизация в медиадискурсе выполняет не только этикетную, но и стратегическую функцию, направленную на управление восприятием адресата [1]. Использование перифрастических конструкций позволяет журналисту дистанцироваться от прямой оценки события, перенося ответственность за интерпретацию на самого читателя. Данная особенность сближает эвфемистические стратегии медиатекста с приёмами политической корректности, однако, в отличие от последней, эвфемизм в медиадискурсе зачастую служит целям сокрытия либо смягчения социально нежелательной информации, а не исключительно проявлению уважения к адресату [4].

Сопоставление с данными сопоставительных исследований [6] позволяет предположить, что механизмы эвфемизации в русском и узбекском медиадискурсах имеют как универсальные, так и национально-специфические черты, что открывает перспективу для дальнейшего сопоставительного изучения. Ограничением настоящего исследования является опора преимущественно на письменные тексты интернет-СМИ, что не позволяет судить о специфике устного медиадискурса и требует дополнительной верификации на ином материале.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволило установить, что медиадискурс представляет собой особое коммуникативное пространство, в котором эвфемизмы функционируют как системная стратегия речевого воздействия. Выявленные тематические зоны и структурно-семантические типы эвфемистических единиц свидетельствуют о прагматической обусловленности процессов эвфемизации в современных СМИ. Перспективы дальнейшего исследования связаны с сопоставительным анализом эвфемистических стратегий в русско- и узбекоязычном медиадискурсе, а также с изучением динамики эвфемизации в диахроническом аспекте. Результаты работы могут найти применение в курсах медиалингвистики, стилистики и практике подготовки филологов-русистов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика эвфемизмов: краткий тематический словарь русских эвфемизмов. – Москва : Гнозис, 2007. – 320 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – Москва : Эксмо, 2005. – 832 с.
3. Кацев А. М. Языковое табу и эвфемия. – Ленинград : ЛГПИ, 1988. – 80 с.
4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – Москва : Гнозис, 2004. – 326 с.
5. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва : Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
6. Хамидов А. А. Эвфемия в разноструктурных языках: сопоставительный аспект // Филология масалалари. – 2021. – № 4. – С. 112–118.

ADABIYOTSHUNOSLIK

O'TKIR HOSHIMOVNING "IKKI ESHIK ORASI" ROMANIDA KO'P OVOZLI HIKOYA QILISH TIZIMI, XOTIRA VA PSIXOLOGIZM MASALASI

Annotatsiya: ushbu maqolada O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida ko'p ovozli hikoya qilish (polifoniya) tizimi va narrativ struktura masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti doirasida muallif monopoliyasidan voz kechish, parallel monologlar qurilishi va xarakterlar nutqidagi lisoniy tabaqalanish muammolari ilmiy-nazariy jihatdan o'rganiladi. Romandagi lirik-psixologik tasvirlar, xotira psixologizmi va "to'rt enlik" an'anaviy falsafiy tamoyilining syujet shakllanishidagi o'rni tahlil etiladi. Ayniqsa, asar qahramonlari nutqida tolerantlik va kechirimlilik hissiyotlarini ifodalashda maxsus sintaktik konstruksiyalarning tutgan o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p ovozli hikoya qilish usuli asarda yagona g'oyaviy hukmronlikni cheklab, subyektiv haqiqatlarning parallel mavjudligini ta'minlagan. Ushbu narrativ tizim milliy romanchilikda xarakterlar talqini va psixologik realizm taraqqiyotini yangi estetik bosqichga ko'targan qimmatli namuna hisoblanadi.

Kalit so'zlar: polifoniya, narrativ tizim, xarakter tasviri, xotira psixologizmi, tolerantlik sintaksisi, o'zbek romanchiligi.

Annotation: this article investigates the polyphonic narrative system and narrative structure in O'tkir Hoshimov's novel "Between Two Doors". Within the scope of the research object, issues of abandoning authorial monopoly, the construction of parallel monologues, and linguistic stratification in character speech are studied theoretically. The role of lyric-psychological descriptions, memory psychologism, and the traditional philosophical principle of "four inches" in plot development is analyzed. In particular, the function of specific syntactic constructions in expressing tolerance and forgiveness in the characters' speech is revealed. The research findings indicate that the polyphonic narrative method limited singular ideological dominance and ensured the parallel existence of subjective realities. This narrative system is considered a valuable model that elevated character interpretation and psychological realism in national novel writing to a new aesthetic level.

Key words: polyphony, narrative system, character portrayal, psychologism of memory, syntax of tolerance, Uzbek novel.

O'zbek adabiyoti tarixida ijtimoiy-psixologik romanchilik taraqqiyoti bevosita shaxs tasvirining badiiy takomili bilan bog'liq. Adib O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani milliy nasrimizning yuksak badiiy va falsafiy namunalardan biri hisoblanadi. Romanning kompozitsion o'ziga xosligi muallif monopoliyasidan voz kechib, polifonik hikoya tizimini shakllantirishida yaqqol ko'rinadi. Adib yetti qism va qirq yetti bobdan iborat asarga to'qqizta personaj monologini parallel ravishda birlashtiradi. Ushbu narrativ strategiya badiiy voqelikning ko'p tomonlama haqqoniy talqin etilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Romanning bosh falsafiy asosi inson umrini ikki eshik oralig'idagi murakkab masofa sifatida tasvirlashdan iboratdir. Matnda har bir qahramon hayotiy voqealarga o'z dunyoqarashi va ruhiy holati orqali yondashadi. Natijada asar syujeti bir tomonlama baholanmaydi, balki subyektiv haqiqatlarning o'zaro to'qnashuvi asosida rivojlanadi. Bunday badiiy xususiyat o'quvchiga tayyor axloqiy hukmlarni tiqishtirmasdan, voqelikni mustaqil idrok qilish imkonini beradi. Ko'p ovozli roman tuzilishi milliy ruhning individual va ijtimoiy ong uyg'unligida namoyon bo'lishini ta'minlaydi.

Yozuvchi asar kompozitsiyasida inson taqdirining murakkab qirralarini realistlik va ramziy detallar vositasida aks ettiradi. Romandagi har bir monolog qahramonlarning og'ir ijtimoiy sharoitlardagi ruhiy o'sish bosqichlarini yaqqol ko'rsatib beradi. Muallif an'anaviy oila va mahalla muhitini asardagi ma'naviy qadriyatlar takomilining poydevori sifatida belgilaydi. Qahramonlar taqdiridagi fojiaiy sinovlar ularning irodasi va ma'naviyatini sinovdan o'tkazuvchi o'ziga xos mezon hisoblanadi. Adib xalq hayoti tasvirini shunchaki bayon etmaydi, balki undagi insoniylik va qadr-qimmat tuyg'ularini ulug'laydi. Voqealarning ko'p ovozli tarzda hikoya qilinishi xarakterlar psixologiyasini har tomonlama teran yoritish imkonini yaratgan. Polifonik asar xususiyatlari milliy romanchiligimizda yangi badiiy va kompozitsion kashfiyotlar tizimini yuzaga keltirdi. Ushbu o'ziga xoslik tufayli roman o'zbek adabiyotida psixologik nasrning yuksak namunasi sifatida baholanadi. Romanning g'oyaviy mazmuni inson umrining ma'naviy mohiyatini xalqona falsafiy qarashlar hamda milliy qadriyatlar vositasida ochishga butunlay yo'naltirilgandir. Har bir personaj o'ziga xos lisoniy tabiatga ega bo'lib, hayotiy

ziddiyatlarni o'z nutqida aks ettiradi. Lirik-psixologik tasvir mahorati adibning o'zbek adabiy tilidagi uslubini yanada boyitgan yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Romanning kompozitsion poydevori sifatida an'anaviy xalq donoligiga mansub o'ziga xos falsafiy tamoyil tanlangan. Adib asardagi insonlar qismatini baholashda ko'z bilan quloq o'rtasidagi masofaga tayanadi. Yozuvchining fikriga ko'ra, eshitilgan har qanday gapga emas, balki ko'rilgan voqelikka ishonish lozim. "Rost bilan yolg'onning o'rtasi – to'rt enlik" degan an'anaviy qarash asarning axloqiy asosi hisoblanadi. Ushbu tamoyil qahramonlarning hayotiy qarorlari va o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi badiiy vositaga aylanadi. Yozuvchi qahramonlarining individual monologlari orqali har bir shaxsning ichki rostini ochishga intilgan. Romandagi polifoniya subyektiv ovozlarning parallel ravishda ma'lum xronologik vaqtda bayon qilinishi bilan izohlanadi. Masalan, Muzaffarning bolalarcha sodda va beg'ubor hikoyasi urush davri voqealarini o'zgacha tasvirlaydi. Ayni shu vaqtda Qora Ammaning monolog-hikoyasi mutlaqo og'ir va fojiaiy ohangga ega bo'ladi. Ona o'zining yolg'iz o'g'li Kimsanning urushdan qaytishini omonat va so'ngsiz umid bilan kutadi. Har xil ovozlarning kelishi o'sha davrdagi jamiyat va inson fojiasini to'laqonli ko'rsatadi. Muallif salbiy qahramon Umar Zakunchiga ham o'z monologida o'z-o'zini oqlash imkoniyatini taqdim etgan. Natijada asardagi har bir ovoz o'z haqiqatiga ega bo'lgan teng huquqli subyektga aylanadi. Bunday tasvir uslubi asar syujetidagi axloqiy ziddiyatlarni yanada keskinlashtirishga va chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Demak, polifonik hikoya tizimi inson taqdirining murakkab qirralarini ko'p qirrali planda tushunishga yordam beradi. Ushbu ko'p ovoqli tizim milliy adabiyotimizda kompozitsion jihatdan butunlay yangi estetik hodisa hisoblanadi. Lirik-psixologik tasvir mahorati adibning o'zbek adabiy tilidagi uslubini yanada boyitgan yetakchi omildir.

Roman kompozitsiyasida xotira va psixologizm masalasi qahramonlarning o'tmishdagi iztiroblarini ochishda juda muhim o'rin tutadi. Yozuvchi asarda inson xotirasi va uning o'ziga xos ruhiy xususiyatlari xususida chuqur falsafiy fikr yuritgan. Asar qahramonlaridan biri Muzaffar o'z kechmishlari va o'tmish xotiralarini tahlil qila turib, quyidagicha mulohaza bildiradi: "Ajab, inson xotirasi – eshigi yopib qo'yilgan omborga o'xsharkan"¹. Ushbu omborda inson umrining eng qadrlil xotiralarini va og'riqli kechmishlari parallel ravishda saqlanadi. Vaqti kelib tasodifiy voqealar xotira omborini ochadi va qahramonlar butun o'tmishini qaytadan his qiladilar. Robiya o'z otasining nohaq qo'lga olinilishi va ko'chadagi fojiali kechmishlarini xotirlaganda chuqur ruhiy iztirobga tushadi. Kimsan Husanovning urushda bedarak ketishi

esa uning yaqinlari qalbidagi mangu jarohat bo'lib qoladi. Adabiyotshunoslik mezonlari asosida tahlil qilinganda, roman tili o'zbek adabiy tilining barcha imkoniyatlarini namoyon etadi. Muallif asardagi tolerantlik (bag'rikenglik), kechirimlilik va mehr tuyg'ularini ifodalashda maxsus lingvistik uslublardan unumli foydalangan. Badiiy matndagi murakkab ergashgan qo'shma gaplar qahramonlarning og'ir ruhiy holatidagi andisha tuyg'ularini mukammal ochadi. Xususan, o'zbek tilidagi to'siqsiz ergash gapli konstruksiyalar qahramonlarning og'ir sharoitlarda ham o'zgalarni tushunishini ko'rsatadi. Bunday sintaktik modellar asar qahramonlarining ma'naviy o'sishi va milliy sadoqatini ifodalashga xizmat qiladi. Yozuvchi xalq tilining jonli jozibasidan hamda jonli nutqiy vositalar tizimidan nihoyatda mohirlik bilan foydalangan. Har bir hikoyachi va personajning so'zlash tarzi uning ijtimoiy muhiti va yoshini aniq ko'rsatib beradi. Bu holat o'zbek adabiy tili badiiy-ifodaviy imkoniyatlarini yangi bir yuqori estetik bosqichga ko'tardi. Shuningdek, asardagi "ikki eshik" ramzi insonning ma'naviy mas'uliyati g'oyasini ifodalovchi yagona poetik markazdir. Ushbu ramziy qatlamlar tahlili o'zbek romanchiligida realizm va psixologizm an'analari yuksak darajaga ko'tarilganini isbotlaydi. Demak, roman o'zbek milliy adabiyotida inson ma'naviyati va qadr-qimmatini ulug'lovchi boqiy falsafiy obidadir. Bu asar kelgusi avlodlar uchun ham yuksak ma'naviy tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir. Romandagi har bir badiiy va kompozitsion detal milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ulug'lashga yo'naltirilgan.

Adib biz yuqorida qayd etib o'tkanimizdek, an'anaviy epik asarlarga xos bo'lgan yagona mutloq hikoyachi monopoliyasidan butunlay voz kechib, har bir asar qahramoniga o'z shaxsiy dunyoqarashini erkin ifodalash imkonini beruvchi mustaqil ovoz taqdim etgan. Ushbu uslubiy yondashuv romanda yagona g'oyaviy va mafkuraviy hukmronlikni cheklab, subyektiv haqiqatlarning teng huquqli va parallel ravishda muzokarada bo'lishini ta'minlaydi. Romanning bunday polifonik kompozitsiyasi voqealarni bir tomonlama baholashga yo'l qo'ymaydi, aksincha, o'quvchini asar qahramonlari bilan birga badiiy haqiqatni mustaqil ravishda izlashga va topishga undaydi. Asardagi har bir personaj nafaqat syujet voqealarining ishtirokchisi, balki butun boshli davr fojialari va ijtimoiy ziddiyatlarini o'z shaxsiy kechinmalari prizmasi orqali qayta ishlovchi va baholovchi mustaqil lisoniy subyekt hisoblanadi. Bunday ko'p ovoqli hikoya qilish tizimi asarning umumiy syujet qurilishini turli xil ma'naviy-axloqiy qarashlar zanjiriga aylantiradi. Natijada o'quvchi bir-biriga zid va parallel kelgan monologlar orqali urush davri va undan keyingi yillarda o'zbek xalqining boshidan kechirgan murakkab ijtimoiy-tarixiy evrilishlarini barcha ziddiyatlari va fojialari bilan butun bir yaxlitlikda idrok

¹ Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 17-b.

etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Adib ushbu kompozitsion mukammallik orqali o'zbek psixologik realizmini butunlay yangi badiiy va estetik bosqichga ko'tardi. Ushbu ko'p ovozi epik makon doirasida muallif ovozi boshqa qahramonlar ovozi bilan teng huquqli muloqotga kirishadi, bu esa asarda chinakam ochiq badiiy tizimni shakllantirishga xizmat qiladi. Har bir shaxsning o'z haqiqati, o'z dardi va qadriyatlar borligi asarning kompozitsion yaxlitligini mustahkamlash barobarida, o'zbek romanchiligida inson talqini va xarakterlar tasviri ko'lamini yanada boyitishga zamin tayyorlaydi. Mazkur kompozitsion va lingvistik yaxlitlik asarni o'zbek milliy adabiyotining teran namunasi darajasiga ko'taradi.

Romandagi ko'p ovozi hikoya tizimining lirik-psixologik quvvatini ta'minlashda va syujet voqealarini parallel planda bog'lashda yozuvchi har bir obrazning ichki olamiga chuqur kirib borishga intiladi. Adib asardagi insonlar qismatini haqqoniy tasvirlashda ularning o'ziga xos ruhiy holatlari va ijtimoiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda, lisoniy xususiyatlarini saqlashga alohida e'tibor beradi. Yozuvchi inson qalbi sir-asrorlarini, tashqi nutqiy ifoda bilan ichki yashirin o'ylar o'rtasidagi ziddiyatlarni ko'rsatish maqsadida maxsus uslubiy usuldan foydalanadi. U asar muqaddimasidayoq o'zining ijodiy va metodologik niyatini, ya'ni polifonik asar yaratish borasidagi bosh tamoyilini quyidagicha ochiq bayon qiladi: "Ba'zilar nimani gapirgan bo'lsa, shuni qog'ozga tushirdim. Ba'zilar nima gapirganini emas, nima o'ylaganini yozishga majbur bo'ldim. Nachora, hamma rost gapiravermaydi. Ammo yolg'on gapirayotgan odam ham ichida, bari bir rostini o'ylaydi"². Ushbu iqrar romandagi tashqi muloqot va ichki sirli kechinmalar o'rtasidagi jiddiy ziddiyatlarni vujudga keltiruvchi yetakchi lisoniy omildir. Yozuvchi bu tamoyil orqali personajlarning o'z haqiqatlarini turlicha bayon etishiga va o'quvchi ongida davr manzarasining haqqoniy shakllanishiga yo'l ochadi. Har bir qahramon o'z qismatini bayon qilar ekan, muallif ularga nisbatan mutloq hakamlik pozitsiyasini egallamaydi, aksincha, ularning kechinmalarini o'quvchi hukmiga havola etadi. Bu kabi ko'p ovozi yondashuv o'zbek romanchiligida badiiy realizm va psixologizmning o'zaro sintezini yuksak bosqichga ko'targan bo'lib, har bir qahramonning o'z ovozigacha ega bo'lgan mustaqil va teng huquqli badiiy subyekt sifatida namoyon bo'lishiga xizmat qiladi. Ushbu lirik-psixologik tasvirlar romandagi har bir subyektiv monologni umuminsoniy qadriyatlar zanjiriga aylantirib, o'quvchi qalbiga muhrlaydi hamda har bir inson qismatining fojiaiy va mardona poydevorini to'liq ko'rsatib beradi. Mazkur usul adibning ijodiy laboratoriyasi naqadar murakkab bo'lganini isbotlovchi va uning milliy ruhiyatimiz bilan uyg'unligini ta'minlovchi muhim filologik dalildir.

2 Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 3-b.

Romandagi ko'p ovozi hikoya tizimining asosi sifatida an'anaviy xalq donoligiga mansub o'ziga xos falsafiy tamoyil tanlangan bo'lib, u asarning kompozitsion qurilishini butunlay boshqarib turadi. Adib asardagi insonlar qismatini baholashda ko'z bilan quloq o'rtasidagi masofaga, ya'ni insonning hayotiy voqealarni idrok qilish qobiliyatiga tayanadi. Yozuvchining fikriga ko'ra, eshitilgan har qanday gapga darrov ishonish to'g'ri emas, balki bevosita ko'rilgan va shaxsan guvoh bo'lingan hayotiy voqelikka suyanish eng to'g'ri axloqiy va huquqiy mezondir. Romanning bosh falsafiy asosi sifatida keltirilgan "Rost bilan yolg'onning o'rtasi – to'rt enlik"³ degan gap bor. Qiziq, nega endi oz emas, ko'p emas, to'rt enlik? Gap shundaki, ko'z bilan quloqning orasi – to'rt enlik ekan. Eshitganingga emas, ko'rganingga ishon... Maqsad – shu". Ushbu tamoyil qahramonlarning hayotiy qarorlari, bir-biriga bo'lgan ishonchi va o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy badiiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Muallif har bir personajning individual monologi orqali har bir shaxs o'z shaxsiy rostini ochishga va o'quvchini ham eshitganiga emas, balki ko'rganiga ishonishga chorlaydi. Mazkur falsafiy mezon polifonik tizimda har bir ovozning o'quvchi oldida teng huquqli guvoh sifatida chiqishiga va voqelikning xolis idrok etilishiga mustahkam zamin yaratadi. To'rt enlik masofasi asardagi qahramonlarning bir-biriga nisbatan qiladigan barcha gumonlari, tuhmatlari va adolatsizliklarini fosh etishda ham eng quvvatli axloqiy o'lchovdir. Yozuvchi o'zbek xalqining eng asil donishmandligini asar kompozitsiyasiga muvaffaqiyatli singdirish orqali barcha qahramonlarning lisoniy va ruhiy mustaqilligini yuksak darajada ta'minlashga erishadi hamda ularning hayotiy qismatlarini tushunishda milliy qadriyatlarimizni birinchi o'ringa qo'yadi. Ushbu mezon orqali asar matnida hayot haqiqati bilan badiiy haqiqat o'rtasida mustahkam ko'priq vujudga keladi va kitobxon qalbiga to'g'ridan-to'g'ri yo'l topadi. Bu esa o'zbek milliy adabiyoti tarixidagi yorqin tadqiqotdir.

Syujet tizimida milliy qadriyatlarining barhayotligini himoya qiluvchi bunday ijobiy ovozlari bilan bir qatorda, urush kulfatlari va qatag'on yillarining ayovsiz manzaralari ham asar kompozitsiyasida alohida vazifa bajaradi. Ma'rifat va imon tuyg'ulari muallim Samadov va Orif oqsoqol ovozlari o'zining yuksak badiiy-estetik talqini topgan. Muallim Samadovning ma'rifat tarqatish yo'lidagi fidoyiligi va uning nohaq qatag'on qilinishi arafasidagi faoliyati xalq orasida uning qadr-qimmatini naqadar yuksak ekanligini ko'rsatadi. Orif oqsoqolning davr adolatsizligi va nohaq ayblovlarga qarshi bildirgan keskin noroziligi va voqealarni bayon qilishi muallim Samadovning qanday g'arazli va tuhmatli bahonalar bilan tutilganligini fosh etadi. Muallif an'anaviy oila va mahalla muhitini asardagi ma'naviy

3 Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 3-b.

qadriyatlar takomilining poydevori sifatida belgilaydi. Qahramonlar taqdiridagi fojiaiy sinovlar ularning irodasi va ma'naviyatini sinovdan o'tkazuvchi o'ziga xos mezon hisoblanadi. Adib xalq hayoti tasviri orqali insoniylik va qadr-qimmat tuyg'ularini ulug'laydi. Voqealarning ko'p ovoqli tarzda hikoya qilinishi xarakterlar psixologiyasini har tomonlama teran yoritish imkonini yaratgan. Polifonik asar xususiyatlari milliy romanchiligimizda yangi badiiy va kompozitsion kashfiyotlar tizimini yuzaga keltirdi. Ushbu o'ziga xoslik tufayli roman o'zbek adabiyotida psixologik nasrning yuksak namunasi sifatida baholanadi. Romanning g'oyaviy mazmuni inson umrining ma'naviy mohiyatini xalqona falsafiy qarashlar hamda milliy qadriyatlar vositasida ochishga butunlay yo'naltirilgandir. Har bir personaj o'ziga xos lisoniy tabiatga ega bo'lib, hayotiy ziddiyatlarni o'z nutqida aks ettiradi. Lirik-psixologik tasvir mahorati adibning o'zbek adabiy tilidagi uslubini yanada boyitgan yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi. Bu esa asar kompozitsiyasining mustahkamligini va o'ziga xos lisoniy jihatlarini yanada yorqin namoyon etadi. Ushbu ko'p qirrali tahlillar asar matnidagi tolerantlik va insonparvarlik tuyg'ularini to'liq ko'rsatib beradi. Mazkur xususiyatlar romanda ijtimoiy muhit va inson ruhiyati ziddiyatlarini har tomonlama ishonarli, chuqur realistlik yo'sinda aks ettirish imkonini yaratdi. Har bir qahramonning o'z ovozi butun boshli davrning og'ir iztiroblari va xalq hayotining milliy maromini to'liq va mukammal ifodalaydi.

Orif oqsoqolning davr adolatsizligi va nohaq ayblovlariga qarshi bildirgan keskin noroziligi va voqealarni bayon qilishi muallim Samadovning qanday nohaq tutilganligini yaqqol ko'rsatib beradi. Adib o'zbek tili sintaksisining imkoniyatlaridan foydalanib, qahramonlarning og'ir sharoitda ham o'zgalarni kechira olish qobiliyatini va insonparvarlik tamoyillarini yoritadi. Orif oqsoqolning ushbu haqiqatni bayon qiluvchi nidosi darsliklar va ma'rifatning soxta g'oyaviy qoliplarga solinishi xalqning o'zligini yo'qotishga qaratilgan harakat ekanligini fosh etadi: "Aybi shumishki, darsni programma bo'yicha o'tmashmish. Hisob ilmini Xorazmiy yaratgan, deb maqtaganmish. Bolalarga Bobur poshshoning she'rlarini o'qitganmish... Rayondan beruxsat maktab qurganmish... Iye? Maktab qursa yomonmi? Maktabni hashar bilan soldik-ku! Zamonni ko'rib turibsan... Menimcha, bu ishda Xo'jaqulovning ham qo'li bor".⁴ Ushbu iqtibos o'zbek milliy ma'naviyati va tarixiy xotirasini asrash yo'lidagi kurashning yorqin badiiy-lisoniy ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Samadovning maktab qurishdagi fidoyiligi va milliy qadriyatlarni ulug'lashi tufayli qamoqqa olinishi o'sha davrdagi qatag'on tizimining shafqatsizligini ko'rsatadi. Orif oqsoqolning ushbu haqiqatni bayon qiluvchi ovozi romandagi polifonik tizimda adolat va imon mezonini asrab qoluvchi eng quvvatli va

donishmand ovoz sifatida yangraydi. Aynan mana shu donishmandlik ovozi asar g'oyaviy poydevorida milliy va umuminsoniy qadriyatlarining daxlsizligini ta'minlovchi tashbehli ta'rif bo'lib xizmat qiladi. Muallif ushbu epizod orqali ma'rifatparvarlik nidosini asar qahramonlarining milliy g'oya va o'zlikni asrash yo'lidagi matonati sifatida ifodalaydi. Bu orqali romandagi har bir mustaqil ovoz o'ziga xos mantiqiy poydevorga ega ekanligi isbotlanadi va asar mazmuniga mos ravishda xizmat qiladi. Ushbu milliy ruhning asardagi takomil bosqichlari o'quvchiga insoniy qadr-qimmat va sabr-toqat namunalari to'laqlikni yetkazib beradi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi.

Urush kulfatlari fonida sadoqat va burch motivini harakatlantiruvchi lirik hujjatlar ham asar kompozitsiyasida alohida vazifa bajaradi. Kimsan Husanovning frontdan yo'llagan maktublari uning vatanparvarlik ovozi milliy va oilaviy qadriyatlar bilan parallel ravishda bog'lovchi muhim kompozitsion halqa bo'lib xizmat qiladi. Muallif lirik qahramonlar pokiza muhabbatining ramzi sifatida ularning o'zaro suhbatidagi titroq va samimiy ovozi maktub satrlariga mahorat bilan singdiradi. Kimsanning maktublaridagi samimiy lirik ohang o'quvchining ichki dunyosiga chuqur ta'sir ko'rsatib, urush yillaridagi o'zbek yoshlarining pokiza va samimiy tuyg'ularini yuksak mahorat bilan ifodalovchi yorqin badiiy voqelik sifatida gavdalanadi. Front ortidan kelgan ushbu ovoz urushning shafqatsiz tabiati bilan inson qalbining go'zal sadoqati o'rtasidagi ziddiyatni lirik va falsafiy jihatdan asoslaydi. Bu maktublar asar syujetida qahramonlarning bir-biriga bo'lgan ruhiy yaqinligini va sadoqat ahdini buzilmas holda saqlashini ta'minlovchi eng quvvatli lirik ovozdur. Insoniy tuyg'ular simfoniyasi asar syujetidagi har bir sahifada o'zining chuqur badiiy ifodasini topadi va o'quvchini hamdardlik, sadoqat va insoniylik kabi yuksak fazilatlarini asrashga chorlaydi. Ushbu badiiy tahlillar romanning o'zbek milliy adabiyoti xazinasidagi beqiyos mavqeyini yanada yaqqolroq namoyon etadi. Adibning epik tasvir mahorati va xarakterlar ruhiyatini ichkaridan turib, lirik-psixologik planda ochib berish san'ati asarning har bir sahifasini hayotiy haqiqatlar bilan boyitadi va uning milliy ruhiyatimiz bilan uyg'unligini to'liq ta'minlaydi. Shuningdek, ushbu lirik tahlillar asarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ulug'lashga yo'naltirilgan mohiyatdor jihatlarini o'quvchi ongida abadiylashtiradi va kompozitsion yaxlitlikni ta'minlaydi. Maktublardagi har bir gap va ifoda urush davri fojialari fonida o'zbekona andisha va samimiy sadoqat tuyg'ularini har tomonlama teran ifodalovchi matn bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritadi.

Kimsan Husanovning front ortidan yo'llagan maktublari uning insoniy sadoqatini va harbiy sinovlar jarayonida qalbidagi o'zgarishlarni teran aks ettiradi. Uning vatanparvarlik burchi va insoniy sadoqat tamoyillarini o'zida mujassam etgan milliy xarakteri urush sharoitida o'ziga xos tarzda o'zgaradi. Kimsan Husanov maktublaridan birida urushning inson qalbini qanchalik qattiq qilishini va mehr bilan qahr o'rtasidagi masofaning naqadar yaqinligini quyidagicha izohlaydi: "Robiya! Men avvaliga shunaqa deb o'ylardim. Ammo urushning bir kuni bir yilga tatir ekan. Har qadamda o'lim bilan ro'para bo'lavergandan keyin diydang qotib ketarkan. Robiya, men endi avvalgi rahmdil Kimsan emasman. Jang qilganimga yuz ellik kun bo'ldi. Yuz ellik yil yashadim desam yolg'on bo'lmaydi. Urushning o'z qoidalari bo'larkan. Bunaqa paytda mehr bilan qahrning orasi bir qadam bo'lib qolarkan. Yo sen o'ldirasan, yo seni o'ldirishadi. Doding chiqsayam, boshqa yo'l yo'q. Yaqin kishilaringga, yurtingga mehning bormi, dushmanga shafqat qilma! Tamom!"⁵ Ushbu iqtibos urush yillaridagi o'zbek yoshlarining ruhiy olamidagi jiddiy evrilishlarni ifodalaydi. Kimsanning dushmanga bo'lgan qahri va yaqinlariga bo'lgan cheksiz mehri inson tabiatining murakkabligini ko'rsatadi. Bu maktub orqali adib urushning shafqatsiz tabiati bilan inson qalbining pokiza tuyg'ulari o'rtasidagi parallel ziddiyatni yuksak realistlik mahorat bilan ochib beradi. Mazkur lirik nido urush davri fojialarini ko'p o'lchovli planda tasvirlaydi. Bu esa qahramonning ichki va vaqtinchalik ruhiy holatini har tomonlama yoritadi va asar mazmuniga mos ravishda xizmat qiladi. Bu esa asar syujetidagi axloqiy ziddiyatlarni yanada keskinlashtirishga yordam beradi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi. Muallifning lisoniy mahorati va so'z tanlash san'ati asarning har bir sahifasini o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi.

Frontdan kelgan bu ovozlari asar syujetida sadoqat, burch va insoniy mas'uliyat tamoyillari naqadar yuksak va teran ekanligini ko'rsatadi. Robiya esa Kimsanga bergan va'dasiga sodiq qolib, uning esdaligi bo'lgan qiyiqchani ko'z qorachig'idek asraydi. Qiyiqcha chetiga zangori ipak bilan tikilgan harflar qahramonlar pokiza muhabbatining ramzidir. Hatto urush tugagandan keyingi yillarda ham Robiya o'z qismatini boshqa birov bilan bog'lashni tasavvur qila olmaydi. Biroq urush kulfatlari va taqdir zarbalari tufayli u o'zining eng go'zal umidlardan mahrum bo'ladi va o'z-o'ziga begonalashish iskanjasida qoladi. Robiyaning ichki monologlari asar kompozitsiyasida milliy sadoqat va ayol matonatining eng go'zal badiiy ifodasidir. Uning o'z o'tmishi va taqdiri bilan bog'liq iztiroblari asarning kompozitsion

qurilishida va uning har bir monologida inson irodasining yuksaklik darajasini ko'rsatadi. Robiyaning fojiaiy qismati va uning ruhiy inqirozi urush yillaridagi o'zbek xotin-qizlarining boshidan kechirgan cheksiz iztiroblarini o'zida aks ettiradi. Uning ichki monologlaridagi dard va sog'inch ohanglari o'zbek milliy xarakteridagi andisha va yuksak ma'naviy poklikni ifodalaydi. Ushbu dramatik jarayon qahramon ruhiyatining murakkab qatlamlarini ochish bilan birga, urush keltirgan ma'naviy talofatlarning inson taqdiriga ko'rsatgan vayronkorona kuchini va burch tuyg'usining yuksakligini yaqqol namoyon etadi. Bu sadoqat darsi har bir inson uchun hayotiy yo'llanmadir. Shomurod aka bilan bog'liq bo'lgan oilaviy ziddiyatlar ham asar syujetining dramatik ritmini belgilab beradi va o'quvchini chuqur fikrlashga chorlaydi. Syujet chizig'ida inson sadoqati va oilaviy burch muammolari g'oyaviy yaxlitlikni ta'minlaydi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi. Muallifning lisoniy mahorati va so'z tanlash san'ati asarning har bir sahifasida o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Badiiy tasvirlar va xarakterlar tahlili asar kompozitsiyasining naqadar pishiq va mukammal ishlanganligini ko'rsatuvchi muhim mezondir.

Ushbu polifonik kompozitsiyada front ortidagi maktublarning syujet rivojini ta'minlashdagi va xarakterlar ziddiyatini kuchaytirishdagi badiiy vazifasi beqiyosdir. Kimsanning urushdan yozgan xatidagi shaxsiy iltijolari va oila a'zolaridan Robiyani asrashni so'rashi asar syujetida yangi bir burilish nuqtasini vujudga keltirgan edi. Qahramon oilasining ma'naviy birligi va butunligini saqlash maqsadida maktub orqali o'zining eng so'nggi vasiyati va ahdini quyidagicha yo'llaydi: "Dadajon, oyijon... Eshitishimga qaraganda Robiyaga sovcilar kelayotganmish. O'shanda bir gapni aytishga uyalgandim. Endi aytib qo'yay: Robiyani uzatib yubormanglar. Agar shunday qilsanglar Toshkentning suvi menga harom. Qizingiz bilan ahd-u paymon qilib qo'yganimiz. Meni o'g'lim desangiz Robiyaning boshini bog'lab qo'yinglar, borgan kunim to'y qilamiz..."⁶ Ushbu maktub qora xabar keltirgan kulfatlarga qadar oila a'zolari ongida umid va sadoqat chirog'ini yoqib turgan yetakchi kompozitsion detaldir. Kimsanning xatidagi samimiyluk uning obrazi orqali milliy xarakterning eng asil va sadoqatli fazilatlarini yorqin gavdalantirishga imkon beradi. Front ortidan kelgan ushbu ovoz urushning shafqatsiz tabiati bilan inson qalbining go'zal sadoqati o'rtasidagi parallel ziddiyatni lirik va falsafiy jihatdan asoslaydi. Bu maktublar asar syujetida qahramonlarning bir-biriga bo'lgan ruhiy yaqinligini ta'minlovchi eng quvvatli lirik ovozdur. Ushbu pokiza muhabbat va oilaviy qadriyatlar romanning eng

5 Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 244-245-b.

6 Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 192-193-b.

go'zal g'oyaviy qatlamini shakllantiradi. Xatdagi so'zlar har bir personajning o'z taqdiriga nisbatan bo'lgan mas'uliyatini yanada oshiradi va asar syujetidagi dramatik tasvir ohangini kuchaytiradi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi. Muallifning lisoniy mahorati va so'z tanlash san'ati asarning har bir sahifasida o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Badiiy tasvirlar va xarakterlar tahlili asar kompozitsiyasining naqadar pishiq va mukammal ishlanganligini ko'rsatuvchi muhim mezondir.

O'tkir Hoshimov romandagi salbiy xarakterlarning ijtimoiy-ruhiy qiyofasini ham ularning o'z ovozlari va o'z-o'zini oqlash mantiqi orqali haqqoniy tasvirlagan. Muallif ularning xatti-harakatlarini chetdan turib qoralamasdan, balki personajning o'z monologlarida o'z dunyoqarashini ko'rsatadi. Umar Zakunchi obrazi romanda ma'muriy-buyruqbozlik tizimining salbiy oqibatlarini va ma'naviy tanazzulini ko'rsatuvchi eng murakkab salbiy tip sifatida gavdalandirilgan. U o'zining shafqatsiz va adolatsiz qarorlarini urush qonunlari hamda davlat manfaatlari bilan niqoblashga harakat qiladi. Uning Komil tabibning o'g'li Ochilboyga va boshqa oddiy insonlar qismatiga bo'lgan loqayd munosabati uning nutqida o'ziga bino qo'yish va shafqatsizlik tarzida yaqqol ko'rinadi. Umar Zakunchining ichki monoglari va uning shaxsiy haqiqatiga asoslangan nutqi uning davr va shaxsiy manfaatlar ta'sirida ma'naviy jihatdan qanchalik tanazzulga uchraganini fosh etishga xizmat qiladi. Muallif salbiy qahramonning o'z haqiqatiga ishongan ovozi asarga teng huquqli tarzda kiritishi orqali o'sha davrdagi jamiyat hayotidagi ma'naviy inqirozlarni yanada teranroq tahlil qilish imkonini yaratgan. Uning nutqiy uslubidagi rasmiyatchilik va xalqqa qarshi qaratilgan keskinlik asarning g'oyaviy tizimida o'ziga xos stilistik yuklama bo'lib xizmat qiladi. Mazkur obraz orqali jamiyat hayotidagi ma'naviy inqirozlar va insoniy qadriyatgacha bo'lgan munosabat o'ta hayotiy tasvirlangan. Bu esa asardagi konfliktlarni yanada keskinlashtiradi va qahramonning ma'naviy qashshoqligini ko'rsatadi. Umar Zakunchining bu xatti-harakatlari inson ruhiyatidagi yemirilishlarni badiiy jihatdan to'liq va ishonarli yoritishda o'ziga xos xizmat qiladi hamda o'quvchiga cheklanmagan badiiy haqiqatni taqdim etadi. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi. Muallifning lisoniy mahorati va so'z tanlash san'ati asarning har bir sahifasida o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Badiiy tasvirlar va xarakterlar tahlili asar kompozitsiyasining naqadar pishiq va mukammal ishlanganligini ko'rsatuvchi muhim mezondir.

Umar Zakunchining shafqatsiz tabiati va davlat manfaati niqobi ostida qilgan adolatsizliklari uning lisoniy qiyofasida xalq tilining sodda va samimiy ohanglariga butunlay zid ravishda, sun'iy va buyruqbozlik ohanglarida namoyon bo'ladi, bu esa uning ma'naviy tanazzulini badiiy jihatdan yanada chuqurroq ko'rsatadi. U o'zining hokimiyat va amal kursisi haqidagi qarashlarini va tizimning fosh etuvchi mohiyatini o'z ichki monologida quyidagicha bayon qiladi: "Amal kursisiga mindingmi, boshingga temir qalpoq, oyog'ingga temir paypoq kiyib olishing kerak. Ana shundagina o'zingdan yuqoriroqda turganlar boshingga tepsa, joning huzur qilganday iljaysan. Yo'q, faqat iljayishning o'zi kamlik qiladi. Oyog'ini yalaysan. Qancha qattiq tepsa, shuncha ishtaha bilan yalaysan. Yalamay ko'r-chi! Bir tepadi, ikki tepadi... Uchinchisida chiqqan joyingga tiqib yuboradi! Shunaqa! Amaldorlikniyam chidaganga chiqqan, azobiga chidaysan. Lekin amaldor bo'lishning yaxshi tomoniyam bor-da! O'zingdan pastroq turganlarni temir paypoq kiygan oyog'ing bilan ezib tashlaysan"⁷. Ushbu iqtibos rahbar va oddiy insonlar o'rtasidagi ziddiyatni hamda davrning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi mohiyatini fosh etadi. Salbiy ovozning mustaqil ravishda va o'z nutqi orqali asarga kiritilishi evaziga asardagi polifoniya ko'lamini yanada kengaytiradi va davr ziddiyatlarini har tomonlama tasvirlaydi. Uning nutqiy uslubidagi byurokratik shiorlar uning ma'naviy qashshoqligini va el g'amidan yiroq ekanligini isbotlovchi lingvistik vositadir. Bu esa romandagi realistik va tahliliy tasvir yo'nalishini yanada keskinlashtiradi va asar voqealarining ijtimoiy drammatizmini teranlashtiradi. Ushbu muloqot va kechinmalar tahlili romandagi har bir subyektiv ovozning umumiy insonparvarlik g'oyalari bo'ysinishini va insoniylikni saqlab qolishdagi ruhiy-ma'naviy matonatini isbotlovchi eng quvvatli lisoniy mezondir. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, "Ikki eshik orasi" romanining ko'p ovoqli hikoya qilish tizimi va murakkab polifonik kompozitsiyasi o'zbek romanchiligi taraqqiyotida yangi badiiy va estetik kashfiyot bo'ldi. Adibning ushbu narrativ strategiyasi muallif monologizmini cheklab, badiiy voqelikning ko'p o'lchovli va obyektiv idrok etilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Romandagi har bir mustaqil monolog asar va syujet chizig'ida ma'murlar, oddiy xalq, fidoiy ziyolilar va ayollarning hayotiy qarashlari orqali parallel ravishda kesishib, davrning yaxlit ijtimoiy manzarasini gavdalandiradi. Asardagi ramzlar, xotira psixologizmi va xarakterlar poetikasi milliy ruhning badiiy takomili sifatida kelgusi avlodlar o'quvchilari uchun ham yuksak ma'naviy tarbiya maktabi bo'lib xizmat qiladi.

⁷ Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 321-b.

O'tkir Hoshimov o'zining lirik-psixologik tasvir mahorati va lisoniy mukammalligi orqali inson umrining qadr-qimmatini, sadoqat va bag'rikenglik tamoyillarini go'zal badiiy asarga aylantirishga erishdi. Ushbu kompozitsiyaviy va lingvistik yaxlitlik asarni o'zbek adabiyotining tizimli poydevoriga aylantirgan yetakchi omildir. Ushbu asarning ko'p ovoqli simfoniyasi har bir kitobxon qalbida insoniylik, imon va burch hissini tarbiyalovchi darsdir. Asardagi ramzlar va milliy xarakterlar takomili o'zbek adabiyotida realizm va psixologizm an'analari yuksak cho'qqiga ko'targan teran ma'naviyat obidasidir. Har bir insonning ikki eshik orasidagi o'tkinchi hayotiy yo'li va uning ma'naviy burchi asarning bosh g'oyasi bo'lib o'quvchi qalbiga muhrlanib qoladi. Yozuvchining ko'p ovoqli hikoya qilish tizimi va inson ruhiyatining murakkab qatlamlarini badiiy tahlil etish mahorati asarning milliy adabiyotimizda kompozitsion va g'oyaviy jihatdan eng mukammal asarlaridan biri bo'lib qolishini ta'minlaydi. Bu asar kelgusi avlodlar uchun ham yuksak tarbiya maktabining nodir manbasi bo'lib qolishi muqarrardir. Ushbu tahlillar badiiy matnning ichki estetik mohiyatini va qahramonlar ruhiyatining murakkab qirralarini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi.

O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida qo'llanilgan polifonik hikoya qilish tizimi milliy epik tafakkur taraqqiyotini estetik va nazariy bosqichga ko'targan badiiy kashfiyotdir. Tadqiqot obyekti doirasida o'rganilgan barcha masalalar shuni ko'rsatadiki, adib yagona muallif hikoyachiligidan voz kechib, voqelik talqinini parallel monologlar tizimiga topshirishi asarda demokratik badiiy muhitni shakllantirilganligidan dalolat beradi. Har bir personaj syujet zanjirining teng huquqli ishtirokchisi sifatida maydonga chiqadi va o'z shaxsiy dunyoqarashini o'z nutqiy xususiyatlari doirasida erkin bayon etish imkoniga ega bo'ladi. Ushbu narrativ uslub romanda yagona g'oyaviy hukmronlikni cheklab, subyektiv haqiqatlarning parallel va teng huquqli muzokarada bo'lishini ta'minlovchi yetakchi kompozitsion vositadir. Har bir qahramonning ovozi o'quvchi ongida butun boshli davr ziddiyatlarini, ijtimoiy-tarixiy evrilishlar va urush yillarining og'ir asoratlarini turli nuqtai nazardan baholovchi mustaqil lisoniy subyekt vazifasini o'taydi. Bu esa asarning g'oyaviy yo'nalishini yanada teranlashtirib, o'quvchiga tayyor mantiqiy xulosalarni taqdim etish o'rniga, voqelik haqiqatini mustaqil idrok etish va umumiy xulosaga o'zi yetib kelish imkoniyatini yaratadi. Muallif ovozi personajlar ovozi bilan teng muloqotga kirishishi tufayli romanda chinakam ochiq tizim yuzaga keladi. Ushbu uslubiy yondashuv o'zbek psixologik realizmi taraqqiyotida o'ziga xos qimmatli namuna bo'lib qoladi. Natijada romandagi polifonik tizim asarning g'oyaviy-badiiy mukammalligini ta'minlovchi eng asosiy nazariy-estetik omil sifatida namoyon bo'ladi

hamda milliy romanchiligimizda xarakter yaratish ko'lamini yanada kengaytiradi. O'zbek adabiyotshunosligi mezonlari asosida tahlil qilinganda, ushbu epik makon voqelikni faqat bir tomonlama baholashga yo'l qo'ymaydi, aksincha, subyektiv haqiqatlarning o'zaro to'qnashuvi orqali milliy ruhning individual va ijtimoiy ong uyg'unligida teran namoyon bo'lishini to'liq kafolatlaydi. Polifonik roman tarkibidagi ko'p ovoqli hikoya qilish tabiati asar syujetida muvozanat va hamjihatlikni ta'minlovchi eng muhim estetik qatlamni yuzaga keltiradi hamda asarning milliy va umuminsoniy qadriyatgacha bo'lgan munosabatini yanada yaqqol ko'rsatadi.

Romanda polifonik simfoniyaning shakllantirishda xarakterlar nutqidagi lisoniy tabaqalanish va ruhiy holatning sintaktik qurilmalarda aks etishi muhim filologik ahamiyat kasb etadi. Har bir personajning o'ziga xos ijtimoiy kelib chiqishi, yoshi va dunyoqarashi uning so'zlash uslubida, frazeologizmlar va xalqona iboralarning qo'llanilishida yaqqol ko'rinadi. Ayniqsa, lirik-psixologik tasvir jarayonida tolerantlik va kechirimlilik hissiyotlarini ifodalashda maxsus sintaktik konstruksiyalardan foydalanilganligi asar tili sintaktik imkoniyatlarining naqadar moslashuvchanligini ko'rsatadi. Matndagi to'siqsiz ergash gapli konstruksiyalar qahramonlarning murakkab hissiy va intellektual tarangliklarini, og'ir hayotiy sinovlarda ham o'zgalarni tushunish va kechira olish qobiliyatlarini yuksak badiiy-estetik bosqichda ochib beradi. Lisoniy tolerantlik vositalarining asar matniga singdirilishi personajlarning og'ir sharoitlarda ham insonparvarlik tamoyillari asosida yashashini isbotlovchi yetakchi stilistik vositadir. Syujet rivojida xotira va psixologizm masalasi qahramonlarning o'tmishdagi jarohatlari va ruhiy kechinmalarini yuzaga chiqaruvchi asosiy kompozitsion qurol bo'lib xizmat qiladi. Inson xotirasi bilan bog'liq ramziy ombor tasviri qahramonlarning o'tmish bilan ruhiy aloqasini va ularning kechirgan hissiy ziddiyatlarini to'liq ochib beradi. Xotiralar uyg'unishi asar syujetida qahramonlar taqdirini harakatlantiruvchi ichki psixologik turtkiga aylanib, romandagi realistik va tahliliy tasvir yo'nalishini yanada keskinlashtiradi va voqealarning ijtimoiy-psixologik drammatizmini teranlashtirishga xizmat qiladi. Bu esa o'zbek adabiy tilining badiiy-ifodaviy va stilistik imkoniyatlarini boyitgan yetakchi omil bo'lib, xarakterlar ruhiyatining murakkab qatlamlarini va xalqona nutqiy vositalar tizimining tabiiy jozibasini har tomonlama isbotlaydi. Ushbu sintaktik modellar asar matnida empatiya, xolislik va boshqalarning dardi bilan yashash kabi tolerantlik xususiyatlarini yuzaga keltirishga yordam beradi hamda personajlarning og'ir sharoitlarda ham insoniylikni va o'zaro hamjihatlikni saqlashga chaqiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Asardagi lisoniy xususiyatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, muallif o'zbek tilining boy lisoniy va sintaktik qurilmalaridan unumli

foydalangan holda, qahramonlarning sadoqatini yuksak mahorat bilan tasvirlagan.

Aniq xulosalarga keladigan bo'lsak, Kimsan, Robiya, Muzaffar, Orif oqsoqol va Umar Zakunchi kabi xarakterlarning subyektiv monologlari parallel ravishda ma'lum xronologik vaqt oralig'ida kesishib, davrning umumiy manzarasini tiklaydi. Front ortidan kelgan maktublar va sadoqat motivlari asarda pokiza tuyg'ular simfoniyasini vujudga keltiradi hamda xalq hayotining lirik-psixologik tasvirini to'ldiradi. Salbiy personajlarning o'z nutqlari orqali o'z-o'zini oqlashga urinishi esa asarning g'oyaviy mukammalligini va voqelikning har tomonlama haqqoniy tasvirlanishini ta'minlaydi. O'tkir Hoshimov xalq tilining jonli jozibasidan hamda jonli nutqiy vositalar tizimidan nihoyatda mohirlik bilan foydalanib, o'zbek romanchiligida inson tabiati va ijtimoiy mudofaa muhiti ziddiyatlarini har tomonlama ishonarli aks ettirgan. Asar tili va kompozitsiyasi o'rtasidagi uyg'unlik o'zbek realistlik romanchiligida realizm va psixologizm an'analari yuksak darajaga ko'tardi. Romanning g'oyaviy mazmuni inson umrining vaqtinchalik mohiyatini hamda uning ma'naviy

mas'uliyati g'oyasini ifodalovchi yagona badiiy markaz atrofida birlashgan. Ushbu kompozitsion-lisoniy yaxlitlik asarni milliy epik nasrimizning eng qimmatli namunalaridan biriga aylantirgan yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi. Ushbu asardagi ko'p ovoqli hikoya qilish tizimi va inson ruhiy olamining lirik-psixologik tasviri kelgusi avlodlar uchun ham insoniylik, sadoqat va burch tuyg'ularini asrashda chinakam badiiy andoza vazifasini o'taydi. Badiiy-estetik yaxlitlik asarning o'zbek adabiyotidagi beqiyos mavqeini yaqqol isbotlaydi. Bu esa asarning nafaqat g'oyaviy, balki sof filologik va lingvopoetik jihatdan ham g'oyat boy ekanligidan dalolat beradi hamda yangi o'zbek milliy romanchiligi uchun mukammal nazariy va amaliy tajriba maktabini yaratadi. Asardagi har bir lisoniy birlik qahramonlar nutqida eng yuksak badiiy vazifani bajarish barobarida, milliy adabiyotimiz rivojini yanada yuksaltiradi va kelgusi avlodlar uchun ham yorug' namuna bo'ladi. Har bir insonning ikki eshik orasidagi o'tkinchi hayotiy yo'li va uning ma'naviy burchi asarning bosh g'oyasi bo'lib o'quvchi qalbiga mangu muhrlanib qoladi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ulug'laydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: Roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 752-b.
2. Soxadinova N. S. O'tkir Hoshimov romanlarida kompozitsion qurilish. Bitiruv malakaviy ishi. – Samarqand: SamDU, 2015. 60-b.
3. Saidova M. N. O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida milliy ruhning poetik takomili // Masters Scientific Journal. – 2026. – №24. 657-665-b.
4. Ibragimova M. O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida jamiyat va inson ruhiyati tasviri // Iqro jurnali. – 2025. – №15 (04). 45-48-b.
5. Isroilova U. I. Expression of tolerance through sentence construction // Central Asian Journal of Academic Research. – 2025. – Vol. 4, Issue 5. – B. 4-14.
6. Norboyeva S. B. The plot structure of O'tkir Hoshimov's novel "Ikki eshik orasi" // Multidisciplinary Sciences and Innovations. – 2025. – B. 186-189.
7. Zaripova B. H. O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarining lingvistik tahlili // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Urganch, 2025. 128-130-b.
8. Ernazarova Y. "Ikki eshik orasi" romanida urush fojiasi va ayol timsollari poetikasi // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. – 2026. – №5. 369-370-b.
9. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: Roman. – Toshkent: Sharq, 2013. 624-b.
10. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999. 360-b.
11. Yo'ldoshev Q. Yoniqlik so'z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. 548-b.
12. Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007. 224-b.

Go'zalxon MUHAMMADJONOVA,
 Filologiya fanlari doktori,
 professor (FDU)

HASAN KAYFIY – G'AFUR G'ULOMMI? (Obraz va adib shaxsiyati masalasi)

Annotatsiya: maqolada G'afur G'ulomning "Hasan Kayfiy" hikoyasi biografik metodga tayanilgan holda yangicha qarashlar asosida tahlilga tortilgan. Hasan Kayfiy obrazi adibning o'zi yashayotgan davriga isyonini ifodalovchi timsol ekanligi obraz va adibning hayot yo'li, shaxsiyatidagi fazilatlar qiyosida asoslangan. Shuningdek, hikoyada ertak va latifaning sintezlashuvidagi kompozitsion yaxlitlik yetakchilik qilishi o'ziga xoslik sifatida e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: biografik metod, G'afur G'ulom, adib shaxsiyati, ertak, latifa, kompozitsiya, satirik obraz, motiv.

Annotation: the article analyzes Gafur Ghulam's short story "Hasan Kaifiy" through the biographical method, offering new perspectives on its interpretation. The image of Hasan Kaifiy is interpreted as a symbol of the writer's rebellion against the era in which he lived. This interpretation is substantiated by comparing the character with the writer's life path and personal qualities. The article also identifies the compositional unity resulting from the synthesis of the fairy tale and anecdote as a distinctive feature of the story.

Key words: biographical method, Gafur Ghulam, writer's personality, fairy tale, anecdote, composition, satirical character, motif.

Аннотация: в статье рассказ Гафура Гуляма «Хасан Кайфий» подвергается анализу на основе биографического метода и с опорой на новые подходы к его интерпретации. Образ Хасана Кайфия рассматривается как символ протеста писателя против эпохи, в которой он жил, что обосновывается посредством сопоставления образа героя с жизненным путём и личностными качествами самого писателя. Кроме того, в качестве одной из художественных особенностей рассказа отмечается композиционная целостность, основанная на синтезе сказки и анекдота.

Ключевые слова: биографический метод, Гафур Гулям, личность писателя, сказка, анекдот, композиция, сатирический образ, мотив.

Kirish. G'afur G'ulom zamondosh ijodkorlar xotiralarida hazilkash, afandinamo inson sifatida eslanadi. U bo'lgan davralarga fayz, kulgu kirib kelishi samimiyat bilan yodga olinadi. Shunday quvnoq tabiatli inson ijodida, albatta, hajvning sezilarli o'рни bo'lishi, shubhasiz.

G'afur G'ulom tomonidan yaratilgan Madmisa, Hasan Kayfiy obrazlari kulgu ulashish barobarida inson va jamiyat, hayot va insoniy munosabatlar haqida teran falsafiy mushohadalarga chorlaydi. Adib juda qaltis zamonda yashadi. Hurfikrlilik, diniy e'tiqod keskin ta'qiqlangan, partiya siyosati ulug'langan, davr mafkurasi adabiyot va san'at ustidan to'liq hukmronlikni qo'lga olgan, badiiy ijod senzuraning fikri bilan baholanayotgan bir paytda G'afur G'ulom hajvga ham g'oyat ehtiyotkorlik asosida murojaat qiladi. U yaratgan hajviy hikoyalar, latifalar muallifning davr muammolariga munosabatini namoyon etadi. Hajviy hikoyalar qatorida "Afandi o'lmaydigan bo'ldi", "Hasan Kayfiy", "Haji qabul bo'ldi", "Hiylai shar'iy", "Kim aybdor", "Mulla Nasriddin Afandi va shayton Alayh ul-la'na" kabi qator hikoyalari, "Hangamalar", latifalari adibning hajvchilikdagi mahoratini ko'rsatadi.

Asosiy qism. "Hasan Kayfiy" (1965 y.) hikoyasi xalq ertaklaridan ta'sir-lanish asosida yuzaga kelgan. Adib

sarlavhaning boshida uning yumoristik ertak ekanligini aytib o'tadi. Asar "Bir ekan, bir yo'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasavul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, deganlaridek, osmon tog'arasining ostida, yer tarvuzining ustida bir podshohi azim yashar ekan"[1] tarzida ertaklarning an'anaviy qismi bilan boshlanadi. Hikoyada sovet mafkurasining podshoh, boylarga nisbatan salbiy pozitsiyasi fonida muallifning amaldagi boshqaruv tizimiga ham kinoyasi sezilib turadi. Asar kompozitsiyasida podshoh emas, zukko, tadbirli Hasan Kayfiy obrazi asosiy o'rin tutadi. U tadbirli, mustaqil fikrli, adolat istagidagi Nasriddin Afandining timsoli sifatida gavdalanadi.

Hasan Kayfiyning "Ishqilib, aql bilan mehnatim bor bo'lsin" iborasi asardagi tugunning tugilishiga, keyingi voqealarning rivojiga sabab bo'lgan. Ikki gapning birida o'z sevimli iborasini takrorlashni yaxshi ko'radigan Hasan podshoning savollariga aql bilan qochirimli javob beradi:

— Xo'sh, bu mamlakatning podshosi kim? Adolatli podsholardanmi?

— To'g'ri, to'g'ri bir xotining ismi Adolat deb eshitganim bor. Lekin mening katta dargohlar bilan ishim yo'q. Men o'z mehnatimni bilaman. Topgan bir tangamga ikkita non olib, birisini erta bilan yeyman".

O'zini Hizr, deya tanitib, bir kechaga tunash uchun musofirdek ko'rsatgan podshoning savoliga so'z o'yini asosida zukkolik bilan javob bergan Hasan har safar qaltis vaziyatdardan aqlii tadbirlar bilan chiqib ketadi. "Yurtingiz podshosi adolatlimi? deb berilgan savolga "Adolat ismli xotinning sohibi", mazmunida javob qilib, yurt boshqaruvidagi adolatsizlikni shu yo'sinda bildiradi. Bir qarashda suhbatdosh Hasan savolning mohiyatini tushunmagan ovsardek tasavvur uyg'otishi mumkin. Ammo bu javobda uning xarakteriga xos to'g'riso'zlik, zukkolik namoyon bo'ladi. Podshoni "adolatsiz" deyishni zamon ko'tarmaydi, "adolatli" deyishga esa Hasanning vijdoni qabul qilmaydi. Tajohili orifga monand yaratilgan tasvir yengil kulgi bilan birga realistik baho munosabatini yuzaga keltirgan. Ya'ni savolning mohiyatini bila turib, uni atayin anglamagandek tutish orqali vaziyatga hajviy ruh berilgan. Haqiqatparvar ma'nosini beruvchi "adolat" so'zini atoqli ot – qizlarning ismi (Adolat)ma'nosida tushunish natijasida kinoyali tasvir yuzaga kelgan.

Podshoning *"Siz, Hasan Kayfiy, hadeb, "Aqlim bilan mehnatim bor bo'lsin", deyaverasiz, biron marta na xudo, na podshoingizni eslamaysiz. Podshomiz omon bo'lsin, boshimizga soyabon bo'lsin, xudo yor bo'lsin degan duolarni gapingizga qo'shib qo'ysangiz bo'lmaydimi?"* degan fikriga *"Bee, shu kichkina ro'zg'orimga ularni aralashtirib nima qilaman"*, deya e'tiroz bildiradi. Podshoning tog'ora solig'ini eslab kuladi. Bu yurtning podshosi xalqning ahvolini o'ylamasligi uning tuturuqsiz farmonlari, turfa xil soliq turlarini joriy qilishida ham ko'rinadi. Tog'ora solig'ining joriy qilinganligi jahon adabiyoti satirik romanlaridagi "tuxumni poynagidan chaqish kerakmi yoki uchidan?", deya "muhim masala"dan bahs qilayotgan olimlar kengashini yodga soladi.

Asardagi tog'ora solig'i xalqning har qanday vaziyatda ham mavjud tuzum tuzog'ida ekanligiga achchiq iqordir. Tog'oraga keti loyiq kelsa ham, kelmasa ham soliq to'lash majburiyati ostida qolgan insonlar taqdiri ilojsizlikning satirik ifodasi sanaladi. Bu sovet hukumatining shafqatsiz siyosatidan qutula olmay iztirobda qolgan xalqning ayanchli taqdiri va undagi be'mani topshiriqlarning obrazli ifodasi hisoblanadi.

G'afur G'ulom asarlarida mehnatni ulug'lash, mehnatsevarlikni targ'ib qilish yetakchi motivlardandir. Ijodining dastlabki yillari mahsuli "Go'zallik nimada" (1928 y.) she'rida

*Go'zallik ishlayish,
 Manglayni terlatish,
 Go'zaldir ungan ish
 Maqtansa, yarashar[2],*

deya mehnat va yaratuvchanlik sharaflangan bo'lsa, oradan 37 yil o'tib yozilgan hikoyasida ham mehnatsevarlik va inson aql-zakovati ulug'lanadi. Asar davomida bir necha marotaba takrorlangan "Haq ilohim, aqlimiz bilan mehnatimiz bor bo'lsin" leymotivi badiiy g'oyani ifodalashda yetakchi kuchga aylangan. Unda insonning aqli, mehnati uning

hayotdagi o'rnini belgilovchi asosiy omil ekanligiga e'tibor qaratiladi.

Umuman olganda, G'afur G'ulom ijodida mehnat va mehnatsevarlikning badiiy talqini tadrijiy tajassum topgan. Uning hikoyalarida, qissalarida mehnatdan, faol ijtimoiy hayotdan baxtini topgan, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lgan insonlar obrazini yetarlicha uchratish mumkin.

G'afur G'ulom ijodi folklorizmlarga boy. Adibning nasrida xalq ertaklari va latifa janrining sintezlashuvini ham kuzatish mumkin. E'tibor qaratganmiz, "Hasan Kayfiy" yumoristik hikoyasi ertak va latifaning sintezlashuvi mahsulidir. Hikoyaning bayon uslubi, ertakka xos boshlanish qismi, podshoning har kecha o'zining qanday hukmdor ekanligini bilish maqsadida kechalari oddiy fuqaro kiyimida shahar ko'chalarini kezishi epizodi, asar so'ngining ko'tarinki ruh bilan yakuni ertakka xos jihatlar bo'lsa, musofir-Hizr va Hasan Kayfiy o'rtasidagi bahs, dialoglarda yumoristik ruh ustuvorligi, so'z o'yinlari, Hasanning xarakteridagi murakkab vaziyatlarni aql-zakovat bilan yengib o'tishi kabilarda latifaga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi.

Ushbu dialog Xo'ja Nasriddinning hozirjavob va kulgi qo'zg'aydigan nutqini yodga soladi:

– *"...podsho degani xudoning yerdagi soyasi bo'ladi-ya!*
 – *Men ham shunday deyapman-da, taqdir, soyadan biron nima umid qilgan kishi ahmoq bo'ladi, dedi Hasan Kayfiy".*

Har kecha uning uyida tunab, topgan rizqiga teng sherik bo'lib mehmon sifatida izzatlangan musofir-Hizr (podsho) har kuni Hasan Kayfiyni chorasiz qoldiradigan farmonlar chiqarardi. Bu bilan uni o'z e'tiqodi, o'ziga bo'lgan ishonchidan qaytarmoqni istaydi. Mana shu ahmoqona istagining yo'lida tuturiqsiz farmonlar berib, oddiy xalqning ahvolini yanada og'irlashtiradi, ularning halol mehnat bilan rizq keltiruvchi yo'llarini berkitadi. Ammo podshoh bu haqida bir fursat o'ylab ko'rishni xayoliga ham keltirmaydi. Hasan Kayfiy esa podshohning bu hujumlaridan har safar o'z aqli, tadbiri bilan omon qoladi va hech o'zgarishsiz musofirni mehmon qilish marhamatidan qaytmaydi. Ayni jihatlariga ko'ra himmat bobida Hasan Kayfiy podshohdan bir necha marotaba baland turadi.

Musofir-Hizrning bashoratiga ko'ra ilojsizlikdan podsho xizmatiga kirgan Hasan shunda ham o'z hayotiy prinsiplariga sodiq qoladi. Aslida saroydagi xizmat uning kunlik rizqini topish imkoniyatini yanada cheklagandi, biroq u "Ishqilib aql bilan mehnatim bor bo'lsin", deya buning ham ilojini topadi: xanjarning tig' qismini sotib, o'rniga ustaning xizmati bilan yog'och qoplamani aslidek o'rnattirib oladi. Va bunday qilganini musofir-Hizrdan yashirmay o'zini yana bir sinovga duchor etadi. Vazirni o'ldirish topshirig'ini olgan Hasan xalq hayotini bayon qilish orqali ilohiy kuchlar e'tirofi va oqilona yechim bilan mushkul vaziyatdan yana chiqib ketadi.

Shunday qilib, asardagi voqealiklar davomida Hasan Kayfiy o'tda yonmas, suvda cho'kmas bahodir ekanligi

namoyon bo'ladi. Barcha mushkulotlarni yengib o'tgan Hasan muzaffariyat qozonadi.

"Shunday qilib, podsho Hasan Kayfiyni o'z ishonchidan aynita olmadi. Hasanga o'z xohishini o'tkaza olmadi. Uni saroydan haydab chiqardilar. Mana Hasan Kayfiy ham umrining oxirigacha o'z aqli, o'z mehnati soyasida farog'atda hayot kechirmoqda"(183).

Hikoyadagi Hasan Kayfiy aslida adibning o'zi. Podsholik esa u yashagan davr va u xizmat qilgan tuzum. Hikoya adib hayotining so'nggi yillarida yaratilgan. O'zbekistonda bir oz erkinlik shabadalari esa boshlagan mazkur davrda adib jamiyat va o'z ahvolutini shu tarzda ramziy ifodalaydi. Hikoya oxiridagi jumla fikrimizni yaqqol tasdiqlab turibdi: *Mana Hasan Kayfiy ham umrining oxirigacha o'z aqli, o'z mehnati soyasida farog'atda hayot kechirmoqda*. Bu jumla orqali adib o'ziga, o'z hayot yo'liga ishora qilgan. Mana ko'rsatish olmoshi yaqinni ko'rsatishini inobatga olsak, va ko'pincha, so'zlovchining o'zini ko'rsatishga, ta'kidlashga xizmat qilishini nazarda tutsak, bu shubhasiz, adibning timsoli. O'z aqli va mehnati bilan ham xalqi, ham mustamlaka boshqaruv siyosati orasida "muvozanatni" saqlab hayot kechirishga, mehnat va ijod qilishga uringan G'afur G'ulom shunday murakkab hayot yo'lini bosib o'tdi.

Hikoyaning asosini mehmonga iltifot epizodi tashkil qiladi. Bu katta falsafiy asosga ega. Aslida bu dunyoga hamma mehmon. Yana bir jihati sovetlar tuzumi bosqinchilik harakati tufayli yuzaga keldi. Demak, ular yurtga kelgan "musofir". Hasan Kayfiy o'z tirikligini o'zi mustaqil ko'rib yurgan erkin shaxs. Uning uyiga kelgan musofir-Hizr hech bir tortinishsiz uning qiyalib topgan rizqiga teng sherik bo'ladi. Yana uning ahvolutidan xabardor, rizq kelish yo'llarini bilib, maqsadli ravishda ularni yo'qqa chiqaruvchi farmonlar qabul qiladi. Azbaroyi Hasanning erkin fikrini, ishonchini tortib olish uchun. Ammo Hasan o'z fikrida sobit turadi. Shu jihatlarga e'tibor qaratilganda, mazkur ertaknamo hikoya G'afur G'ulom yashagan davrning, o'zbek xalqining sobiq sovet ittifoqi tarkibida bo'lgan tarixining majoziy talqinidir.

Asar kompozitsiyasida ertaklardagi singari qahramon bir nechta to'siqlar, sinovlarga duchor bo'ladi:

1. O'zining kunlik rizqini bo'lishish.
2. Kosiblikning tugatilishiga chora topish.
3. O'tinchilikning barham topishini yengib o'tish.
4. Meshkobchilikning ta'qiqlanishidan chora izlash.
5. Podshoh qo'riqchisi xizmatida bo'lish.
6. Podshoning vazirni o'ldirish haqidagi buyrug'ini adolatli hal qilish.

7. Ishonchi, e'tiqodida sobit qolish.

Hasan Kayfiy bu yetti bosqichdagi sinovdan muvaffaqiyatli o'tdi va o'z fikrida sobit qolgan baxtiyor insonga aylandi. Yuqoridagi sinovlarga qarasak, G'afur G'ulomning hayot yo'li bilan mushtaraklik kasb etadi.

Adib avtobiografiyasida tirikchilik ilinjida bir muddat kosiblik qilganini yozadi. "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasida ham bu kasb bilan bog'liq tavsiflarga bafurja to'xtalib o'tgan. Hasan Kayfiyning dastlabki kasb-kori ham kosiblik bo'lganiga e'tibor qaratsak, adib hayot yo'li bilan mushtarak jihatlar oydinlashadi. Yana bir mushtaraklik Hasanning podsho xizmatida bo'lishida ham yaqqol ko'rinadi. G'afur G'ulom ham umrining asosiy qismini deputat va mas'ul lavozimdagi shaxs sifatida amaldagi hukumatga xizmatda o'tkazdi. Bir necha syezd va plenumlarda uning siyosatini xalqqa yetkazuvchi elchi-notiq vazifasini bajardi. Hatto Said Ahmadning xotiralari[3] da adibning xonadoniga o'sha paytlarda O'zSSR Ministrlar Soveti raisi Usmon Yusupovning mehmonga kelib turishi yozilganini inobatga olsak, G'afur G'ulomning hukumatdagi mavqei oydinlashadi. G'afur G'ulom ham Hasan Kayfiy singari saroyning "xos soqchi"laridan edi. Bu kabi faktlar fikrimiz dalillarini quvvatlantiradi. Said Ahmadning "G'afur G'ulom har qanday murakkab holatdan oson yo'l bilan chiqib keta olardi", degan tavsifi Hasan Kayfiyning xarakteriga ham to'la mos keladi. Shular asosida aytish mumkinki, hikoya adibning o'z hayot yo'liga berilgan tavsifidir.

Xulosa qilib aytganda, Hasandagi mehnatsevarlik, uddaburonlik, aql bilan ish ko'rish, vaziyatlarni to'g'ri baholay olish, turli vaziyatlarga shaylik, o'ziga ishonch, bir oz quvlik bularning barchasi G'afur G'ulom tabiatidagi fazilatlaridir.

Tarixan ma'lumki, badiiy ijod fikr erkinligi bo'g'ilgan davrlarda ko'proq folklorga murojaat qiladi, uning vositasida majoziy ma'noda qalbidagi isyonlarini ifodalaydi. Oltmishinchi yillarda tuzum tizginlarining bir oz bo'shashishi adibga ertak shakli orqali o'z fikrlarini bayon qilish imkonini berdi. Adib o'z ahvoluti tasvirini ruhiyatiga mos ravishda hajviy pafos orqali ifodalashni ma'qul ko'rdi. Badiiy adabiyotda masxaraboz va sarxush odam obrazi haqiqatni fosh qiluvchi timsollar sifatida talqin etiladi. Adib umrining so'nggi paytlarida o'zining bilib-bilmay qilgan xatolari uchun chuqur afsusda bo'lgan va shu bois ba'zan mayparastlik bilan bu isyonlarini bostirgan. Ayni jihatlariga ko'ra ham Hasan Kayfiy G'afur G'ulom siyratini to'laqonli ochib beruvchi obraz sanaladi. U adibning o'z shaxsiyatini ifodalash yo'lidagi noyob topilmasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. 6-том. Т.1986. www.ziyouz.com
2. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. Шеърлар. Тошкент. 1983.
3. Саид Аҳмад. Танланган асарлар. III жилдлик. 3-жилд. Т.: Шарқ, 2000. Б.76.

Nasiba TURSUNOVA,
Navoiy davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

IRIM FOLKLORINING O'RGANILISHI XUSUSIDA

Annotatsiya: maqolada jahon va turkiy xalq olimlarining irim-sirimlarga oid tadqiqotlari va irimlarning genizisi xususidagi ilmiy qarashlari o'rganilgan. Irimlar folklorning arxaiik janriga xosligi haqidagi mulohazalar tahlili hamda milliy etnografiya tarkibida irimlarning ko'p uchrashi, shuningdek, marosimlarning tarixiy asoslari qadimiy e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq kabi masalalarga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *turkiy xalqlar, genезisi, irim, janr, e'tiqod, verbal, paremiologik, marosim.*

Annotation: this article examines the research of Turkic scholars on superstitions and their scholarly views on the genesis of superstitions. It analyzes the arguments concerning the characteristic features of superstitions as an archaic genre of folklore, as well as the frequent occurrence of superstitions within rituals. The article also focuses on issues such as the historical foundations of rituals and their connection with ancient beliefs.

Key words: *Turkic peoples, genesis, superstition, genre, belief, verbal, paremiological, ritual.*

Аннотация: в статье рассматриваются исследования тюркских учёных, посвящённые приметам и суевериям, а также их научные взгляды на генезис суеверий. Анализируются мнения о характерных особенностях суеверий как архаического жанра фольклора, а также частое присутствие суеверий в составе обрядов. Кроме того, внимание уделяется таким вопросам, как исторические основы обрядов и их связь с древними верованиями.

Ключевые слова: *тюркские народы, генезис, суеверие, жанр, вера, вербальный, паремиологический, обряд.*

Irim-sirimlar insoniyat madaniyati va tafakkuri tarixidagi eng qadimgi, shu bilan birga eng barqaror fenomenlardan biridir. Jamiyat qanchalik ilmiy-texnikaviy taraqqiyotga erishmasin, irim-sirimlar turli shakl va ko'rinishlarda odamlarning maishiy turmushida, ruhiyatida hamda marosimlari tizimida saqlanib qolmoqda. Irim-sirimlarni faqat "sodda va savodsiz odamlarning yanglishishi" yoki "johillik mahsuli" sifatida talqin qilish etnografiya va antropologiya fanlari nuqtayi nazaridan noto'g'ridir. Chunki irim-sirimlar – insonning atrof-muhitni anglashga va noaniqlik sharoitida ruhiy muvozanatni saqlashga bo'lgan tabiiy intilishining tarixiy mahsulidir. Jahon va milliy etnografiya fani tomonidan irim-sirimlarning o'rganilishi insoniyat tafakkurining taraqqiyot bosqichlarini va xalqlarning ma'naviy-etnografik qiyofasini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

XX asrda irimlarning xalq tilining noyob fondi ekanligi ko'plab tilshunoslardan tomonidan e'tirof etila boshladi. Taniqli amerikalik filolog Volfgang Mider irimlardagi favqulodda obrazlilikni tadqiq etgan.[1.] Bu ilmiy yo'nalish, Yevropa, Rossiya, Belarusiya va Ukrain filologiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Rossiyada Tog'li Oltoyliklar va Sibir turkiylarining shomonistik qarashlari fonida irimlar tadqiq etildi. Xususan, tuva folklorining mashhur tadqiqotchisi, akademik M. B. Kenin-Lopsan (Mongush Boraxoyevich Kenin-Lopsan)

Tuva xalqining irim-sirimlari, marosim taqiqlari (ujurcha'childar) va shomon bashoratlarini atroflicha to'plagan va o'rgangan. Olim irim-sirimlarni va marosim taqiqlarni tuvaliklarning shomon dunyoqarashi va tabiat bilan muvozanatni saqlash kodeksi sifatida tadqiq etadi. [2]

Tuva folklorida irimlarning o'ziga xosligi va tipologiyasi borasida Tuva davlat universiteti ilmiy xodimlari: Urana Anay-oolovna Darja, Nadejda Dariyevna Suvandii, Mariya Amin-oolovna Kujugeltar tomonidan yangi tadqiqotlar e'lon qilinmoqda. [3] Mualliflar tomonidan e'lon qilingan maqolada Tuva folklorining irim (demdek) kichik janrining tuvaliklar lisoniy manzarasida universal va etnik komponentlarni ochib berishdagi lingvomadaniy roli tadqiq etilgan. Mualliflar rus folklorshunosligida ishlab chiqilgan tasniflarga tayanib, tuvaliklarning xalq irimlarini quyidagi turlarga ajratadilar: bashorat qilish, tush ko'rish bilan bog'liq kundalik irimlar, estetik, gigiyenik irimlar hamda osmon yoritqichlari bilan bog'liq irimlar. Shuningdek, tuvalik otboqar yilqichilar faoliyatida ko'p qo'llaniladigan irimlar, Tuva xalqining etiqodiy tasavvurlari bilan bog'liq irim-sirimlarni tuvalik yozuvchi va tadqiqotchi V.K.Darja tomonidan izchil to'planib ommalashtirildi. [4]

Keyingi paytlarda O.V.Lomakina, S.A.Moskvicheva, O.I. Aleksandrova, Y.N. Ebzeyeva, N.Y. Nelyubova kabi olimlar guruhi Rossiya xalqlar do'stligi universiteti va boshqa yirik ilmiy maktablar doirasida paremiologiya

(maqol, matal, irim-sirimlar)ning solishtirma va lingvokulturologik nazariyasini rivojlantirish borasida jiddiy tadqiqotlarni e'lon qilmoqdalar. O.V.Lomakina sharqiy slavyan tillaridan rusin tili frazeologiyasi tarkibida irimlarni paremiologik fondning alohida verbal va semantik shakl sifatida tadqiq etadi. Olima irimlar milliy o'zlikni anglatuvchi lisoniy birlik ekanligini asoslashga qaratilgan tadqiqotlarini e'lon qildi. [5] O.V.Lomakina konsepsiyasiga ko'ra, irim-sirimlar maqollardan farqli o'laroq prediktiv (bashorat qiluvchi) va regulativ (tartibga soluvchi) vazifalarga ega. U irimlarni milliy-madaniy kodlarni o'zida saqlovchi paremiologik birlik sifatida tahlil qilib, ularning til egasi tafakkuridagi milliy qadriyatlar bilan bog'liqligini asoslaydi.

Yuqorida nomlari keltirilgan olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, irim-sirimlar filologiya va folklorshunoslikda oddiy irim sifatida emas, balki semiotik, sintaktik va lingvokulturologik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo'lgan paremiologik janr va etnos dunyoqarashining verbal ifodasi sifatida tadqiq etiladi.

Tuvalik folklorshunos G.N.Kurbatskiy irim-sirimlarni Tuva marosim va kalendar folklorining tarkibiy qismi deb qaraydi. U Sibir hududida yashovchi xalqlarda irimlar (havoni bashorat qilish, ovda omadini aniqlash, kundalik taqiqlar)ni shunchaki xurofot emas, balki inson va tabiat o'rtasidagi aloqani tartibga soluvchi amaliy madaniy kodeks va etnosning tabiat hodisalarini kuzatish nazorati (fenologiya) mahsuli sifatida baholaydi. [6]

G.N.Kurbatskiy Sibir etnografiyasi, folklorshunosligi va xalq madaniyati tarixida, ayniqsa, Sayan-Oltoy hududida yashovchi xalqlar va rus aholisining an'anaviy madaniyatini o'rgangan eng yetakchi olimlardan biridir. [7] Uning tuvaliklar folklori, tuvada istiqomat qiladigan ruslar madaniyati borasidagi fundamental tadqiqotlarida Sibir hamda turkiy (xususan, tuva, oltoy, xakas) xalqlarining irim-sirimlari, marosim taqiqlari va bashoratlari atroflicha tahlil qilingan.

G.N.Kurbatskiy turkiy xalqlar (xususan, tuvaliklar) irim-sirimlarining genezisini shomonistik va animistik dunyoqarash bilan chambarchas bog'laydi. Sibir va turkiy xalqlarda tabiat olami jonsiz, o'lik materiya emas, balki har bir tog', suv, daraxt, olov va tayganing o'z "egasi" (erenlar, eezi, ruhlar) bor. Shuning uchun ham olim irimlarni ruhlar bilan munosabatga kirishish va ularni g'azablantirmaslik kodeksi sifatida talqin etadi. U shomon e'tiqodidan kelib chiqib "Tabiat egalari" (eezi) insonning har bir xatti-harakatini kuzatib turadi. Shunga ko'ra, irimlar (masalan: suvga axlat tashlamaslik, suv bo'yida baqirmaslik, tog'

dovonidan o'tganda sochdan bir tola yoki mato bo'lagini aloa/ovaaga boylab o'tish) ruhlar olami bilan muvozanatni saqlashga xizmat qiladi, deb izohlaydi.

Sibir xalqlari hayotida ovchilik va chorvachilik asosiy tirikchilik manbai bo'lganligi sababli, G.N. Kurbatskiy ushbu sohalarga bog'liq irim-sirimlarni (tuva tilida: «ujurlar», «dedek» — taqiqlar) alohida guruhga ajratadi. U tuvaliklar irimlarini ovchilik va chorvachilikka aloqador irimlar kabi ikkiga ajratib tadqiq etadi. Uning tushuntirishicha, tuvalik ovchilar faoliyatida ovga chiqishdan oldin baqirish, baland ovozda kulgi qilish yoki ov o'ljasini oldindan maqtanish qat'iy taqiqlanadi (taqiq-irim). Shu tipdagi irimda ovlangan hayvonning suyaklarini besabab sindirish yoki itiga tashlash taqiqlangan. Agar suyaklar to'g'ri ko'milmasa, "tayga egasi" keyingi ovda omad bermaydi,— degan e'tiqod mavjud. Tuvalik chorvadorlar irimlarida ham xuddi o'zbek irimlariga aynan mos keladigan irimlarni keltiradi: Chorva mollarining tug'ishi va suti bilan bog'liq irimlar. Masalan, yangi tug'ilgan buzoq yoki quzini begona odamga ko'rsatish, oq mahsulotlarni (sut, qatiq) kechasi uydan tashqariga olib chiqish yoki to'kib yuborish oilaning barakasi ketishidan ogohlantiruvchi irim hisoblanadi.

G.N.Kurbatskiy asarlarida turkiy xalqlarning irim-sirimlari insoniyatning ko'p asrlik fenologik kuzatuvlari va etnoekologik bilimlari mahsuli sifatida yoritiladi. Olim Sibir xalqlarida tabiat hodisalarini kuzatish orqali kelajakdagi ob-havo yoki to'rt faslni bashorat qilish irimlarini atroflicha tavsiflaydi:

G.N.Kurbatskiyning nazariy xulosasiga ko'ra, bu kabi irimlar shunchaki mif emas, balki Sibirning shafqatsiz iqlimida omon qolish uchun shakllangan xalq amaliy bashoratidir (prognozidir). G.N.Kurbatskiy Sibir hududida yashovchi turkiy xalqlar va ular bilan yonma-yon yashagan rus staroobryadchilari (eski rasm-rusum tarafdorlari) va ko'chib kelgan aholi irim-sirimlarining o'zaro ta'sirini chuqur o'rgangan.

Sibirda rus va tuva xalqlarining kalendar irimlari bir-biriga singib ketgan. Masalan, tuvalarning Shagaa (Yangi yil) bayramidagi irimlar va rus xalqining Maslenitsa yoki Rojdestvo irimlarida olov orqali poklanish, bo'lajak hosilni va oilaviy baxtni bashorat qilish motivlari yagona mifologik mantiqqa bo'ysunishini aniqlaydi. Yangi yil yoki fasl almashinuvi paytida irimlar kuchayadi. Bu davrda qarz bermaslik, uydan chiqmaslik, kir yuvmaslik kabi taqiqlar ikkala madaniyatda ham mushtarak ekanligi G.N. Kurbatskiy tomonidan asoslab berilgan. Olim folklorshunos sifatida irimlarni quyidagi muhim strukturaviy alomatlariga ko'ra tasniflaydi: Aksiomatik va regulativ irimlar: "X ni

qilish mumkin emas (dedek/taqiq), chunki Y sodir bo'ldi (jazo beriladi)".

Prediktiv (bashoratomuz) irimlar: "Agar X sodir bo'lsa, demak Y kutilmoqda" (tush ko'rish, tana a'zolarining uchishi, jonzotlar xatti-harakati).

Verbal aytilmlar bilan mustahkamlangan irimlar: Irim-sirimlar shunchaki harakat emas, balki unga hamroh bo'luvchi maxsus aytilm, duo yoki afsun matnlari (verbal kod) orqali ijro etiladi.

G.N. Kurbatskiy asarlari shuni ko'rsatadiki, Sibir va turkiy xalqlar irim-sirimlari bu insonning tabiat, ijtimoiy muhit va g'ayribiologik olam bilan munosabatini tartibga soluvchi etnografik va etnopsixologik regulatordir. Olimning tadqiqotlari irimlarni shunchaki eskilik qoldig'i sifatida emas, balki turkiy xalqlarning boy mifologik tafakkuri, etnoekologik madaniyati hamda folklorning ixcham, lekin sermazmun janri sifatida baholashga asos bo'lgan.

Sibir turkiy xalqlari (tuvalar, oltoyliklar, xakaslar, yakutlar va shorlar)ning an'anaviy dunyoqarashida olov va suv shunchaki tabiat unsurlari yoki maishiy ehtiyoj manbalari emas, balki olamni barpo etuvchi, poklovchi, saqlovchi hamda inson va g'ayritabiiy olam (ruhlar) o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi sakral fenomenlar hisoblanadi.

Olov – turkiy xalqlar mifologiyasida oila, xonadon va urug'ning homiysi, poklanish (purifikatsiya) manbai va eng qudratli ruhlardan biri (Ot-eezi – Olov egasi) sifatida e'zozlanadi. G.N. Kurbatskiy va M.B. Kenin-Lopsan tadqiqotlarida olov bilan bog'liq irim va taqiqlar (dedek/ujurlar) bir necha asosiy yo'nalishda namoyon bo'ldi: Oltoy va sibir turklari mifologiyasida olov alohida jonli mavjudot deb tushunilganligi bois, unga muntazam ravishda "ehtrom ko'rsatish" lozim. Masalan: Oltoyliklar har safar ovqat pishirilganda yoki oilaviy jam bo'linganda, eng avvalo olovga ovqatning sarasidan (yog', go'sht, sut) tashlanadi. Bu olov egasini rizo qilish va xonadonga baraka chaqirish irimidir.

G.N. Kurbatskiy tuvaliklar va xakaslarining fenologik va maishiy irimlarini o'rganar ekan, o'choqdagi olovning chirsillab yonishi, uchqun sachrash yoki tutunning ma'lum tomonga egilishini "kutilmaganda mehmon kelishi" yoki "yaxshi xabar olib kelinishi"ni bildiradigan irim ekanligini yozadi.

Tuvaliklar va o'zbek xalqi irimlari o'rtasida bir-biriga bog'liqliklar jihatlari mavjud. Ma'lumki, o'zbek xalqi mehmondo'st xalq. Mehmon kelishi bilan bog'liq irimlar jumladan, mushuk qo'li bilan yuzini tozalasa, yosh bola boshini enkaytirib oyog'ini tagidan qarasa yoki tandirdagi yopilgan non uzilib tushsa – "ana mehmon keladi" –

deyladi. Xalqimizning maiyshiy turmush bilan bog'liq irimlar azaldan oila muqaddasligi, bola esa uning mevasi bo'lsa, oilada tandir, non rizqi ulug'lik kabi qadriyatlar zahirida vujudga kelganligini ifodalaydi.

Xalqimizning milliy istiqlolni qo'lga kiritishi, mamlakatimizda esgan hurlik nasimi sabab ajdodlarimiz ma'naviy merosining o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan irimlar va ular bilan bog'liq folklor aytilmlarini ilmiy tadqiq etish imkoniyati yaratildi. Yangi asr boshlarida o'zbek folklorshunosligida ham irimlar bilan bog'liq aytilmning folklor tarkibida o'rganishga harakatlar boshlangandi. Folklorshunos O.Qayumovning e'lon qilgan ilmiy maqolasida irim bilan bog'liq aytilmlarning folklorshunoslik obyekti sifatida o'rganish taklif etilgan edi [8].

Taniqli folklorshunos I.Yormatovning kuzatishlari va tahlillari asosida e'lon qilingan ilmiy maqolasida esa, olim irimlarni xalq og'zaki ijodining epik, lirik va dramatik turlariga kirmaydigan paremik janrlar sirasida o'rganish folklorshunoslarimiz oldida turgan muhim masalalardan ekanligi alohida qayd etilgandi [9].

O'zbek marosim folklorining yirik tadqiqotchisi folklorshunos B.Sarimsoqovning monografik tadqiqotida marosimlar tarkibida irimlar ko'p uchrashi, marosimlarimizning tarixiy asoslari qadimiy e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatishi aytilib o'tiladi. Jumladan, u urf odatlar va irimlarning marosim bilan munosabatlari borasida shunday deydi: "Urf-odat tushunchasi esa o'ta keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini – oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlar, o'zaro-muomala tarzi hamda barcha marosimlarni butunicha qamrab oladi". [10]

Taniqli folklorshunos M.Jo'rayevning o'zbeklarning shamol, yomg'ir to'xtatish bilan bog'liq mifologik tasavvurlari tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy maqolalarida irim orqali tabiat hodisalarining oldini olishga qaratilgan aytilmlar borasida qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi. [11] Folklorshunos O.Qayumovning o'zbek shomon marosimlari folkloriga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida aslida magik mohiyat kasb etuvchi, dastlab shomon amaliyotida paydo bo'lib keyinchalik keng ijtimoiy mohiyat kasb etgan kul, pichoq, o'simliklar, qon kabilar bilan bog'liq irimlarning mazmunini ifodalashga qaratilgan aytilmlarni irim aytilmi sifatida o'rganish taklif etiladi. [12]

Yangi asr boshlarida tojik folklorshunosligida irimlarni o'rganish kun tartibiga chiqdi. Folklorshunos Dilshod Rahimovning "Irimlar tojik folklori janri sifatida" mavzusidagi filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi tojik folklorshunosligi

va paremiologiyasida irim-sirimlar (bashorat matnlari)ga bag'ishlangan ilk tizimli va monografik tadqiqot hisoblanadi [13]. Olim ushbu ishda tojik xalq irim-sirimlarini folklorning mustaqil janri sifatida tahlilga tortadi. D.Raximov irimlarning xalq ma'naviyatida tutgan muhim o'rnini nazariy va etnografik jihatdan asoslab bergan.

Xalq irimlarining ma'naviy hayotimizdagi o'rni, ularning mohiyati va irim-sirimlarning tafakkur tadrijiy takomilida tutgan o'rniga bag'ishlangan tadqiqotlarning paydo bo'lishi va takomili bizning mazkur mavzuda tadqiqot olib borishimizga sabab bo'ldi. Biz irimlar va ularning jahon fanida o'rganilishi borasidagi mulohazalarimizni bilan umumlashtirdik.

Irim-sirimlar xalqning o'ziga xos milliy o'zligini anglatuvchi muhim qadriyat sifatida XIX asrning o'rtalaridan ziyo-

lilar e'tiborini torta boshlagan. Shu davrda dastlab yevropa va G'arb olimlari tomonidan irimlar dunyoviy fan muammosi sifatida to'planib tadqiq etila boshladi. Bu tadqiqotlarda irimlar magiyaning hosilasi va qoldig'i sifatida talqin etildi.

Xullas, irimlar filologik yo'nalishda o'rganilganda aksar rus va G'arb olimlarining lingvistik tadqiqotlarida til birligi sifatida tahlilga tortilgan. Rus va tojik folklorshunosligida irimlar folklorning mustaqil janri sifatida tahlil qilingan. O'zbek folklorshunosligida irimlar mifologik dunyoqarash mahsuli sifatida ustoz folklorshunoslarimiz tadqiqotlarida qayd etiladi. Biroq folklorshunoslar O.Qayumov va I.Yormatovlarning tadqiqotlarida folklorning mustaqil janri ekanligi e'tirof etilib, alohida monografik tadqiqot olib borish lozimligi ko'rsatib o'tilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mieder W. Wetterspruchwort (Bauernregel) // L. Röhrich, W. Mieder. Sprichwort. Stuttgart: Metzler, 1977. – S. 7-10.
2. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2006. – 232 с; М.Б. Кенин-Лопсан. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX — начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 168 с.
3. Даржа У. А., Сувандии Н. Д., Кужугет М. А. Народные приметы тувинцев: типология и особенности//Новые исследования Тувы. 2022. № 4. – С. 213-224. DOI: <https://www.doi.org>
4. Даржа В.К. Лошадь в традиционной практике тувинцев- кочевников. – Кызыл: Тувикопр СО РАН. 2003. –184 с; Даржа, В.К. Тайны мировоззрения тувинцев-номадов. Кызыл: Тувинское книжное изд-во. 2007. – 256 с.
5. Ломакина О.В. Очерки русинской фразеологии: монография / О. В. Ломакина, В. М. Мокиенко. – Москва: РУДН, 2021. – 97 с.
6. Курбатский Г. Н. Русские в Туве: Сохранение и трансформация традиционной культуры. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2001. – 240 с;
7. Курбатский Г. Н. Русские в Туве: Сохранение и трансформация традиционной культуры. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2001. – 464 с.
8. Қажумов О., Ҳақимова Д., Бобомуродова Г. Ирим ва мифологик талқин//“Адабиёт гулшани” Илмий мақолалар тўплами. 2-китоб. – Навоий. 2001. – Б.58-61.
9. Ёрматов И. Ўзбек халқ ирим айтимларининг жанр хусусиятлари//XX аср ўзбек фольклоршунослиги антологияси. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси ДИН,2017.– Б. 471-482.
10. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент, Фан. 1986. –Б. 52.
11. Жўраев М. Бойсун – бўри қабиласи// Гулистон. 1991.8-сон. –Б. 27-28.; Ўша муаллиф. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. Ялли момо култи// Ўзбек тили ва адабиёти. 1997.2-сон. – Б.37-42
- 12.Қажумов О. Ўзбек шомон маросим фольклори(спецификаси, генезиси, жанрлар таркиби ва бадиияти). Филол. фан.док.дисс.– Тошкент, 2020. – Б. 201.
13. Рахимов Д.. Приметы как жанр таджикского фольклора. Автореф. дисс. канд. филол.наук. – Душанбе, 2003. – 24 с.

Munis JO'RAYEVA,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,

Folklor bo'limi katta ilmiy xodimi,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

munis.jurayeva80@mail.ru, Orcid: 0009000462319858

MAMATQUL JO'RAYEVNING QIYOSIY FOLKLORSHUNOSLIK RAVNAQI YO'LIDAGI IZLANISHLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada Mamatqul Jo'rayevning qiyosiy folklorshunoslik rivojiga qo'shgan ilmiy hissasi tahlil qilinadi. Olimning qiyosiy metod haqidagi nazariy qarashlari, ertaklarni qiyosiy o'rganish tamoyillari va sehrli ertaklar katalogini yaratishdagi izlanishlari yoritiladi. Shuningdek, arab va o'zbek mifologiyasi hamda koreys folkloriga oid qiyosiy tadqiqotlari tahlil qilinib, uning qiyosiy folklorshunoslik metodologiyasini boyitishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Mamatqul Jo'rayev, qiyosiy folklorshunoslik, qiyosiy metod, qiyosiy-tarixiy metod, sehrli ertaklar, ertaklar katalogi, arab mifologiyasi, o'zbek mifologiyasi, koreys folklori.

Аннотация: в статье анализируется научный вклад Маматкула Джуроева в развитие сравнительной фольклористики. Освещаются его теоретические взгляды на сравнительный метод, принципы сравнительного изучения сказок и исследования, связанные с составлением каталога волшебных сказок. Особое внимание уделяется сравнительному исследованию арабской и узбекской мифологии, а также корейского фольклора, раскрывается роль учёного в развитии методологии сравнительной фольклористики.

Ключевые слова: Маматкул Джуроев, сравнительная фольклористика, сравнительный метод, историко-сравнительный метод, волшебные сказки, каталог сказок, арабская мифология, узбекская мифология, корейский фольклор

Annotation: this article examines Mamatqul Jo'rayev's scholarly contribution to the development of comparative folklore studies. It focuses on his theoretical views on the comparative method, methodological principles for the comparative study of fairy tales, and his research in compiling a catalogue of magic fairy tales. Particular attention is given to his comparative studies of Arab and Uzbek mythology and Korean folklore, highlighting his contribution to the advancement of comparative folklore methodology.

Key words: Mamatqul Jo'rayev, comparative folklore studies, comparative method, historical-comparative method, magic fairy tales, fairy-tale catalogue, Arab mythology, Uzbek mythology, Korean folklore.

Xalq og'zaki ijodi ajdodlarimizning ko'p asrlik tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi, estetik tafakkur durdonalarini o'zida mujassam etgan boy ma'naviy qadriyatlar sifatida nafaqat milliy, balki turli xalqlar madaniyati bilan uzviy aloqadorlikda shakllanadi. Shu bois folklor namunalarini faqat muayyan xalqning milliy-madaniy doirasi bilan chegaralab o'rganish ularning tarixiy ildizlari, tipologik mushtarakligi va madaniyatlararo aloqalarini to'laqonli anglash imkonini bermaydi. Turli xalqlar folkloridagi mushtarak va farqli jihatlarni aniqlash, syujet, motiv, obraz, marosim va mifologik tasavvurlarning tarixiy asoslari hamda tipologik munosabatlarini ochib berish qiyosiy folklorshunoslikning asosiy ilmiy vazifalaridan birini tashkil etadi. Qiyoslash jarayonida folklor namunalarining yuzaga kelish omillari, tarixiy-madaniy zaminlari, funksional xususiyatlari

va badiiy-semantik mohiyatini aniqlash muhimdir. Shu jihatdan qiyosiy yondashuv folklor materialini tizimli ravishda tahlil qilish, uning umumiy qonuniyatlari bilan bir qatorda milliy-tarixiy xususiyatlarini ham ochib berishga xizmat qiladi.

O'zbek folklorshunosligida qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik tadqiqotlarning rivojlanishi xalq og'zaki ijodining turli janrlarini boshqa xalqlar folklori bilan aloqadorlikda o'rganish imkoniyatlarini kengaytirdi. Ayniqsa, turkiy xalqlar folklor asarlarining mushtarak ildizlari, mifologik qarashlari, marosim folklori, epik an'analari, xalq taqvimi bilan bog'liq tasavvurlari hamda folklor syujet va motivlarining tarqalish qonuniyatlarini tadqiq etishda qiyosiy metod muhim ilmiy vositaga aylandi. Bunday izlanishlar o'zbek folklorining milliy o'ziga xosligini yanada chuqurroq anglash bilan birga, uning umumturkiy va umuminsoniy

folklor jarayonidagi o'rnini belgilashga ham imkon yaratdi. Mazkur ilmiy an'anani yangi nazariy va metodologik izlanishlar bilan boyitgan olimlardan biri folklorshunos Mamatqul Jo'rayevdir.

Mamatqul Jo'rayev taniqli eposshunos V.M.Jirmunskiyning "Qiyoslash"ning o'zi folklorshunoslik metodi bo'la olmaydi. Chunki metod – ilmiy tadqiqot ishining o'ziga xos nazariy mezon bo'lib, u yoki bu ilmiy maktabning qarashlarini o'zida ifoda etadi. Shuning uchun ham "qiyoslash" nafaqat folkloristik, balki tarixiy yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun ham zarur bo'lgan usullardan sanaladi" degan qarashini puxta o'rganib chiqib, shu asosda masalaga teran yondashgani seziladi. [1] Bunda u V.M.Jirmunskiyning o'zaro qiyoslanayotgan hodisalarning mohiyati va maqsadidan kelib chiqib, tarixiy-qiyosiy tadqiqotning, birinchidan, adabiy hodisalarni oddiy solishtirish, taqqoslab o'rganish tarixiy-qiyosiy yo'nalishdagi har qanday ilmiy tadqiqotning asosini tashkil etishi; ikkinchidan, tarixiy-tipologik yo'nalishdagi qiyoslash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichlaridagi o'xshash shart-sharoitlar va tafakkur tarzidagi o'xshashlik tufayli yuzaga kelganligi, ya'ni genetik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lmagan mushtarakliklarni tadqiq qilishi; uchinchidan, tarixiy-genetik yo'nalishdagi qiyosiy tadqiqot natijasida etnogenetik jihatdan kelib chiqishida umumiylik bo'lib, keyinchalik alohida-alohida holda taraqqiy etgan etnoslar madaniyati o'rganilishi; to'rtinchidan, dunyo xalqlarining o'zaro madaniy aloqalari, bir-biriga ta'siri va adabiy "o'zlashtirmalari" natijasida yuzaga kelgan mushtarakliklarni aniqlashga qaratilgan qiyosiy tadqiqot bu tipdagi o'xshashliklarning genetik ildizlari hamda bu hodisalarning shakllanishi uchun zarur bo'lgan ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganishi[2:6-7] haqidagi nazariy ko'rsatmalariga alohida ahamiyat qaratadi.

Shundan so'ng Mamatqul Jo'rayev o'zbek folklorshunosligida qiyosiy-tipologik metod asosida amalga oshirilgan bir qator ilmiy tadqiqotlarga jiddiy yondashadi. Bunda uning atoqli folklorshunos olim H.T.Zarifovning o'zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslariga doir tadqiqotlariga, M.Afzalov, G'.Jalolov, K.Imomov, X.Egamovlarning o'zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari, genezisi va badiiyatiga doir ilmiy asarlariga, M.Saidov, M.Murodov, T.Mirzayev, S.Ro'zimboyev, H.Abdullayevlarning dostonchilik an'analari, dostonlar syujeti va obrazlar tarkibini o'rganishga bag'ishlangan ishlarida o'zbek folklori asarlarini Markaziy Osiyo va hatto, jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy tahlilga tortish tajribasiga ayriycha sin solgani namoyon

bo'ladi. Ayniqsa, bunda u o'zbek folklorshunosligida qiyosiy-tipologik metodni birinchilardan bo'lib izchil qo'llagan tadqiqotchi X.Egamovning o'zbek sehrli-fantastik ertaklarini va ularning etnik aloqalarini qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotida O'rta Osiyo turkiy xalqlari, shu jumladan, o'zbek folklori asarlarini (ertaklarini) o'rganish uchun tavsiya etgan metodlari: a) "ma'lum bir xalq folklori, uning alohida janrlarini qiyosiy-tipologik o'rganish"; b) xalqaro qiyosiy-tipologik o'rganish; v) qiyosiy-etnografik o'rganish; g) folklor asarlarini madaniy yodgorliklarga qiyoslab, lingvistik tadqiq etish; d) janrlararo tipologik o'rganish kabilarga asoslangani kuzatiladi. Zero, X.Egamov folklorning muayyan bir janriga oid asarlarni, masalan, ertaklarni boshqa janrlar (doston, afsona, mif, rivoyat, qo'shiq kabi) bilan qiyoslab tadqiq etish ana shu usulning mohiyatini tashkil etishini dalillab bergan edi[3:25-27]. U o'zbek xalq ertaklari bilan dunyo xalqlari ertaklari orasidagi o'xshashliklarni syujet, motiv va obrazlar o'xshashligi doirasida keng ko'lamda tekshirar ekan, tipologik mushtaraklikning uch tipi mavjudligini aniqlagan edi. Bular: a) ma'lum bir xalq folklori(uning muayyan bir janri)dagi tipologik o'xshashliklar; b) etnik kelib chiqishi mushtarak yoki bir til oilasiga mansub bo'lgan xalqlar folkloridagi tipologik o'xshashliklar; v) bir guruh xalqlar (masalan, slavyan, mo'g'ul, hind, turkiy) folkloridagi tipologik o'xshashliklar edi. X.Egamov bir xalq folkloridagi mushtarakliklarni "monotip o'xshashlik", etnik jihatdan qondosh xalqlar va jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodida qayd qilingan o'xshashliklarni "intertip o'xshashlik" deb atashni tavsiya qilgandi[3:111]. Shu tariqa olim o'zining qiyosiy folklorshunoslikka oid izlanishlari bilan o'zbek folklori asarlarining tarixiy asoslarini qiyosiy-tipologik metod asosida yoritish sari yo'l ochib berdi.

O'zbek folklorshunosligida qiyosiy folklorshunoslik borasida erishilgan mana shunday salmoqli yutuqlar mehnatsevar olim M.Jo'rayevga o'zbek xalq samoviy afsonalari syujetining yetakchi motivlar tarkibini Markaziy Osiyo xalqlari kosmogonik mifologiyasi bilan qiyoslab tadqiq etishga zamin bo'ldi. U o'zbek folklori epik janrlarining shakllanishi tarixini Sharq xalqlari og'zaki badiiy ijodi an'analari bilan bog'lab tadqiq etish orqali qiyosiy folklorshunoslikda yangi yo'nalishni boshlab berdi.

Mamatqul Jo'rayev o'rni-o'rni bilan jahon xalqlari taqvimlari va mavsumiy marosimlarining kelib chiqishi tarixiga ham qiyosiy to'xtalgan va ular o'rtasidagi umumiy jihatlarni ko'ra olgan. Jumladan, M.Jo'rayevning Sh.Shomusarov bilan ilmiy hamkorligi natijasida

maydonga kelgan “O‘zbek mifologiyasi va arab folklori” monografiyasi[4] asotirlar (miflar)ning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning ajdodlarimiz e’tiqodiy qarashlari bilan bog‘liqligi, qadimgi insonlarning turli mifologik inonchlari tizimining shakllanishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari, Anqo, As’hob ul-Kahf, jin, Ko’hi Qof, Odami Od, Xizr, Horut bilan Morut, G‘ul singari an’anaviy mifologik obrazlarning epik talqini va genetik ildizlari, asotirlarni qiyosiy-tipologik nuqtayi nazaridan o‘rganish, qiyosiy mifshunoslik, dunyo mifshunosligida asotirlarni tadqiq etish tajribasi, O‘rol-Oldoy qabila birlashmasining mifologik tasavvurlari, qadimgi turkiy qavmlar mifologiyasi, zardushtiylilik bilan bog‘liq mifologik tasavvurlar, arab-islom mifologiyasi an‘analari masalalariga bag‘ishlanganligi bilan o‘zbek folklorshunosligida alohida o‘rin tutadi. Shuningdek, M.Jo‘rayevning ilmiy maslahatchiligida Janubiy Koreyaning Seul shahridagi Dongkok xotin-qizlar universiteti professori Ingyong O tomonidan bajarilgan “Alpomish” va “Jum’ong” dostonlarining qiyosiy tipologiyasi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi [5] ham aynan o‘zbek qiyosiy folklorshunosligining jahon miqyosiga ko‘tarilganini asoslovchi muhim tadqiqot bo‘ldi. Olim shogirdi bilan hamkorlikda ikki xalq folklori qiyosiga oid tadqiqotlarni ham amalga oshirdi [6].

Olim qiyosiy folklorshunoslikda qiyosiy-tipologik metodning ahamiyati, xususan, qadimgi miflarni o‘rganishdagi o‘rni borasida alohida to‘xtalgani kuzatiladi. U ta’kidlab o‘tganidek, qiyosiy folklorshunoslik an’anaviy komparativistika, ya’ni qiyosiy adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlaridan biridir. Bunda, asosan, qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy metodlar asosida ish ko‘riladi. Ular orqali folklor asarining etnik kelib chiqishi, lisoniy mansubiyati, jo‘g‘rofiy o‘rni va madaniy-iqtisodiy an‘analariga ko‘ra bir-biridan farqlanuvchi xalqlar folkloridagi mushtarak syujetlarning yuzaga kelish qonuniyatlari o‘rganiladi.

Aytish lozimki, turli xalqlar folklori o‘rtasidagi aloqalarning bir necha tiplari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham folklor asarlarini ilmiy tadqiq etishning keng tarqalgan va samarali metodlaridan biri “qiyosiy-tipologik metod” hisoblanadi. Mamatqul Jo‘rayev uni izohlar ekan: “Qiyoslash” deganda muayyan folklor janri, epik syujet, motiv yoki obrazni boshqa xalqlar og‘zaki badiiy ijodi materiallari bilan solishtirib, taqqoslab o‘rganish asosida o‘zaro o‘xshash hamda farqli xususiyatlarni aniqlash nazarda tutiladi” deya qayd qiladi[7:154]. Shu o‘rinda olim O‘rta asr Yevropa eposi syujetini turkiy va mo‘g‘ul xalqlari folklori bilan qiyoslab o‘rgangan

G.N.Potanning tipologik aloqalarni tizim sifatida tahlil qilish muhim nazariy xulosalar chiqarishga asos bo‘lishini qayd qiluvchi fikrini iqtibos qilib keltiradi[8].

O‘zaro adabiy ta’sir yoki adabiy aloqalarning syujet rivojini ta’minlashdagi badiiy-estetik o‘rnini belgilash ham qiyosiy folklorshunoslikning muhim masalalaridan biri ekanini hisobga olib, Mamatqul Jo‘rayev qiyosiy adabiyotshunoslik borasida olib borilgan izlanishlar o‘zaro adabiy ta’sir va ijodiy o‘zlashtirish masalasini folklor materiallari asosida tekshirishning keng imkoniyatlarini ochishini nazarda tutgan. Shundan kelib chiqib, o‘zbek folklorining dunyo xalqlari og‘zaki ijodi an‘analari bilan ijodiy aloqalari, xususan, o‘zbek-arab, o‘zbek-turk, o‘zbek-mo‘g‘ul folklor aloqalari tizimida syujet ko‘chishi hodisasining yuzaga kelishi, bu epik jarayonning o‘ziga xos estetik qonuniyatlari va tarixiy-tadrijiy rivoji masalalarini o‘rganishni boshlab berdi[9].

Olim boshchiligida o‘zbek xalq ertaklari, afsona va rivoyatlari, xalq kitoblari va mifologik tasavvurlarida arab folkloridan o‘tgan epik qatlamga, tarixan arab folklorining syujet tizimiga mansub bo‘lgan bu epik qatlamning o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi estetik an‘analari doirasiga transformatsiyalanish qonuniyatlarini ochish uchun tarixiy-folkloriy jarayonning yetakchi xossalari Sh.Shomusarov izlanishlarida aniqlandi.

Mamatqul Jo‘rayev tomonidan o‘zbek folklorini qiyosiy-tipologik metod asosida o‘rganishning misoli sifatida “Somon yo‘li” haqidagi afsonalar syujetining tahlilini keltirishimiz mumkin. Unda olim qadimgi turkiy miflarning tog‘li oltoyliliklar folklori orqali yetib kelgan namunalardan birida hassa yer osti olamiga yo‘l ochgan ramziy ashyo sifatida talqin qilingan bo‘lsa, “Angur bilan Tangur” nomli mifda bu detalning mifoepik vazifadoshi hisoblangan “tayoq” obrazi samoviy jismlarni yaratish quroli rolini o‘tashini ta’kidlaydi. “Angur bilan Tangur” asotiri qadimgi turkiy qabilalarning kosmogonik mifologiyasidagi ibtido bilan aloqador e’tiqodiy qarashlar va an’anaviy mavzularning tadrijiy rivoji natijasida yuzaga kelganligini dalillaydi.

Demak, qiyosiy-tipologik metod tarixiy-folkloriy jarayonning turli bosqichlarida yuzaga kelgan mifologik tasavvur va obrazlar, epik syujet va motivlarning shakllanish hududi, qadimiy inonchlarga aloqador mifologik e’tiqod va obrazlarning tarqalish doirasi, muayyan mintaqada yashovchi turli tillarda so‘zlashuvchi etnoslar folkloridagi tipologik mushtarakliklarni aniqlashga asos beradi.

Mamatqul Jo‘rayev 2017-yilda Germaniyada G‘abriyelle Keller va X.Rahimov bilan hamkorlikda

o'zbek xalq sehrli ertaklarining 2 jildlik katalogini ("Typenkatalog Usbekischer Zaubermärchen (Klassifizierung mit Kommentaren). Band I-II) tayyorlab, chop ettirdilar[10]. Bu haqda taniqli tarjimon va olim Xurram Rahimov shunday yozadi: "Mamatqul Jo'rayev Folklor arxividan sehrli ertaklarni saralab va ularning nusxalarini Germaniyaga yetkazib berib turdi. U o'zbek ertakshunosligi tarixiga oid obzor maqola ham tayyorlab berdi va u katalogda chop etildi"[11:229]. Shu asosda 1000 dan ortiq o'zbek sehrli ertaklar matnlari tadqiqot materiali sifatida o'rganib chiqilgan va o'zbek sehrli ertaklarining 145 tipini mujassam qilgan uch tomli "O'zbek sehrli ertaklari tipologik katalogi"i chop etilgan. Unda ertaklar o'zbek etnografiyasi, xalqaro folklorshunoslik fani asosida maxsus ijtimoiy-madaniy sharhlar bilan tavsiflangan. Nemis tilida yaratilgan ushbu katalog, albatta, o'zbek sehrli ertaklarini nafaqat olmon, balki xalqaro miyosda qiyosiy tadqiq qilish imkonini berishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Mamatqul Jo'rayevning ilmiy izlanishlari folklor san'atining ma'naviy-madaniy taraqqiyotidagi o'rni, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy folkloriy jarayonlar bilan uzviy aloqalarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olim folklor hodisalarini qiyosiy-tarixiy, tarixiy-genetik, qiyosiy-tipologik hamda diaxron va sinxron yondashuvlar asosida o'rganish orqali turli xalqlar folkloridagi mushtaraklik va milliy o'ziga xosliklarni ochib berishga erishdi. Olimning tadqiqotlari o'zbek folklorini umumturkiy va umuminsoniy folklor jarayonlari bilan aloqadorlikda anglash, qadimiy folklor qatlamlarining tarixiy davomiyligi va transformatsiyasini aniqlash hamda qiyosiy folklorshunoslikning nazariy-metodologik imkoniyatlarini kengaytirishga munosib hissa bo'lib xizmat qiladi. Uning ilmiy merosi bugungi folklorshunoslikda tarixiy xotira, milliy-madaniy o'zlik va folklor taraqqiyoti masalalarini yangi ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish uchun muhim manba va metodologik tayanch vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жўраев М. Қиёсий-типологик метод ва унинг қадимги мифларни ўрганишдаги ўрни // Шарқшунослик. – Тошкент, 2017. – 3-сон. – Б.99-108 (ҳамк.).
2. Жирмунский В.М. Эпические творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – М: Наука, 1958. – С.6-7.
3. Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 344 б.
4. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – 8,5 б.т.
5. Oh Eunkyung. "Alpomish" va "Jumong" dostonlarining qiyosiy-tipologik tahlili. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2014.
6. Juraev M., Ing Kyong O. Tarihi Genetik Ortaklik Ve Senkretik (Bağdaştirmaci) Sanat Yaklamamlari Bağlamında şaman Ve Epik Kuycı [Ozan] // Folklor / Edebiyat. – Ankara, 2013. – Vol.76. – №4. – S.63–76 (Ing Kyong O bilan hamk.); Oh Eunkyung, Jo'rayev Mamatkul. Türk Kahramanlık Destanlarında Şaman Etkisi ve Kore Destan Geleneğinin Anlaşılması İçin Bir Giriş / Influence of Shamanism in Turkic Heroic Legend and Introduction for Korean Epic Tradition. // Millî Folklor. 2017. Yıl 29. Sayı 114. S. 5–15.
7. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари (ўқув қўлланма). – Тошкент:Фан, 2009. – 192 б.
8. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1883.
9. Шомусаров Ш. Араб-ўзбек фольклор алоқаларининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1996. – 3-сон. – Б.38-41; Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Тошкент, 1997.
10. Габриеле Келлер, Хуррам Рахимов, Маматқул Жўраев. Ўзбек сеҳрли эртақлари типологик каталоги. Тарихий-маданий изоҳлар билан олмон тилидан таржима. I жилд. – Фрайбург-Тошкент, 2023. – 445 б.; Габриеле Келлер, Хуррам Рахимов, Маматқул Жўраев. Ўзбек сеҳрли эртақлари типологик каталоги. Тарихий-маданий изоҳлар билан олмон тилидан таржима. II жилд. – Фрайбург-Тошкент: "Renessans nashriyoti", 2023. – 931 б.; Typenkatalog Usbekischer Zaubermärchen (Klassifizierung mit Kommentaren). Band I. – Vorabdruck, 2017. – 776 p. (ҳамк.). Typenkatalog Usbekischer Zaubermärchen (Klassifizierung mit Kommentaren). Band II. – Vorabdruck, 2017. – 776 p. (ҳамк.); Geschichte der Märchenforschung in Uzbekistan // Gabriele K., Rachimov Ch., Juraev M. Typenkatalog Usbekischer Zaubermärchen (Klassifizierung mit Kommentaren). Band II. – Vorabdruck, 2017. – P.30-36.
11. Рахимов Х.Р. Эртақлар типологик каталогини яратиш масалаларига оид. // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2021. – № 1 (36). – Б.229.

Umida FARMONOVA,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

FarDU tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi.

U1910638@gmail.com

JADID DAVRI YOZMA MANBALARIDA MA'RIFIY-TA'LIMIIY IBORALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada jadid davri yozma manbalarida qo'llangan ma'rifiy-ta'limiy iboralarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Jadid davri yozma manbalaridagi ma'rifiy-ta'limiy iboralar mazmuniy xususiyatlariga ko'ra ilm-fan va bilimning qadri; yangi usul va eski maktab qarama-qarshiligi; ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijasi; jaholat va ilmsizlik oqibatlarini semantik maydonlariga ajratib tahlil qilinadi. Usmon Nosir, Mo'minjon Toshqin va Elbek asarlarida uchraydigan frazeologik birliklar misolida ilm-ma'rifat, tafakkur taraqqiyoti, eski va yangi ta'lim tizimi hamda jaholatdan uyg'onish mazmunlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *jadid davri, frazeologik birlik, ma'rifiy-ta'limiy ibora, semantik maydon, ilm-ma'rifat, ta'lim, tarbiya, tafakkur, jaholat, yangi usul.*

Annotation: the article analyzes the semantic features of educational and enlightenment-oriented phraseological units used in written sources of the Jadid period. According to their semantic characteristics, the educational and enlightenment-related phraseological units found in Jadid-era written sources are classified and analyzed within the following semantic fields: the value of science and knowledge; the opposition between the new-method school and the old school; the process of education and upbringing and its outcomes; and the consequences of ignorance and lack of knowledge. Using phraseological units found in the works of Usmon Nosir, Mo'minjon Toshqin and Elbek, the article highlights the meanings related to enlightenment and education, the development of thinking, the old and new systems of education, and awakening from ignorance.

Key words: *Jadid period, phraseological unit, educational and enlightenment phraseological unit, semantic field, enlightenment and knowledge, education, upbringing, thinking, ignorance, new method.*

Аннотация: в статье анализируются семантические особенности просветительно-образовательных фразеологических единиц, употребляемых в письменных источниках джадидского периода. Просветительно-образовательные фразеологизмы, встречающиеся в письменных источниках эпохи джадидизма, в зависимости от их содержательных особенностей классифицируются и анализируются по следующим семантическим полям: ценность науки и знаний; противопоставление новометодной и старой школы; процесс обучения и воспитания и его результаты; последствия невежества и необразованности. На примере фразеологических единиц, встречающихся в произведениях Усмона Носира, Муминджона Тошкина и Элбека, освещаются значения, связанные с просвещением и образованием, развитием мышления, старой и новой системами обучения, а также пробуждением от невежества.

Ключевые слова: *джадидский период, фразеологическая единица, просветительно-образовательный фразеологизм, семантическое поле, просвещение и знания, образование, воспитание, мышление, невежество, новый метод.*

Kirish. Ma'rifiy-ta'limiy guruhga ilm olish, savodxonlik, tafakkur, tarbiya, nasihat, jaholatni bartaraf etish va kishini ezgulikka yo'naltirish kabi ma'nolarni ifodalovchi iboralar kiradi. Sh.Shomaqsudov va S.Dolimovlar "gapingga tuz sol", "ko'nglining kosasini sindirma", "yarasiga tuz sepma", "dardiga malham bo'l" kabi birliklarda ta'lim, maslahat va nasihat mazmuni yaqqol namoyon bo'lishini qayd

etishadi. Garchi bunday iboralar ko'chma ma'noga ega bo'lsa-da, ularning fe'l qismida ta'limiy va nasihat mazmuni saqlanib qoladi [1:18]. Mazkur birliklar tinglovchini mulohazali so'zlashga, kishilar ko'ngliga ozor bermaslikka, muhtojlarga yordam ko'rsatishga va to'g'ri xulq-atvorli bo'lishga undaydi. Jadid ma'rifatparvarlari asarlarida bunday iboralar ilm-ma'rifatga da'vat etish, jaholatni qoralash va

xalqning ijtimoiy ongini o'stirishga qaratilgan muallif niyatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Jadidlar diskursida ma'rifiy-ta'limiy iboralar, asosan, direktiv nutq aktini yuzaga chiqaradi. Ular orqali muallif kitobxonni ilm olishga, fikrlashga, uyg'onishga va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishga undaydi. Ayrim hollarda bunday birliklar ogohlantirish, maslahat, nasihat yoki da'vat mazmunlarini bir vaqtning o'zida ifodalashi mumkin.

G.Jumanazarova, B.Boltayeva va D.Qulboyevalar frazemalar xalq hayotini aks ettirishi va yozuvchi tomonidan ijodiy qayta ishlanishini ko'rsatadilar: "Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmay, balki qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzida xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi" [2:34].

Jadid davri yozma manbalarida ma'rifiy-ta'limiy mazmundagi iboralar ijtimoiy-siyosiy guruhdan keyingi o'rinda turuvchi muhim mavzuiy-semantik qatlamni tashkil etadi. Zero, jadidchilik harakatining g'oyaviy negizini yangi usul maktablarini tashkil etish, ilm-ma'rifatni targ'ib qilish, xalq savodxonligini oshirish hamda milliy ta'lim tizimini isloh etish kabi masalalar belgilagan. Bu g'oyalar jadid adabiyoti va publitsistikasida frazeologik hamda obrazli birliklar orqali ta'sirchan ifodalab berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Jadid davri yozma manbalarida uchraydigan ma'rifiy-ta'limiy iboralar mazmuniy xususiyatlariga ko'ra quyidagi kichik semantik maydonlarga ajratildi:

Ilm-fan va bilimning qadri semantik maydoni;

Yangi usul va eski maktab qarama-qarshiligi semantik maydoni;

Ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijasi semantik maydoni;

Jaholat va ilmsizlik oqibatlari semantik maydoni.

Jadid diskursida ma'rifiy-ta'limiy iboralar nafaqat bilim va tarbiya bilan bog'liq tushunchalarni ifodalabgina qolmay, balki xalqni ma'rifatga chorlash, eski ta'lim tizimini tanqid qilish hamda milliy taraqqiyotning ma'rifiy asoslarini belgilash vazifasini ham o'taydi.

Natijalar va muhokama.

1. Ilm-fan va bilimning qadri semantik maydoni.

Mazkur maydonga ilm, bilim va ma'rifatni inson

kamoloti hamda jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ifodalovchi iboralar kiradi.

Aqli o'smoq iborasi "insonning bilim, tajriba va tafakkur jihatidan rivojlanishi, fikrlash qobiliyatining ortishi" ma'nolarini ifodalaydi. *Fikri yuksalmoq* iborasi esa "tafakkurning rivojlanishi, dunyoqarashning kengayishi va fikrlash saviyasining yuqori bosqichga ko'tarilishi"ni anglatadi.

Ilm-fan va bilimning qadri bilan bog'liq semantik maydonga mansub ushbu obrazli birliklarni Usmon Nosir she'riyatida ham kuzatish mumkin: *Hayot hali mening oldimda, aqlim o'sar, fikrim yuksalar* [U.Nosir]. Ushbu frazeologik birliklarda o'sish va yuksalish obrazlari orqali insonning aqliy taraqqiyoti yuqoriga yo'nalgan harakat sifatida konseptualashtirilgan. Bunda bilim va tafakkurning rivojlanishi oddiy miqdoriy o'zgarish emas, balki shaxsning ma'naviy hamda intellektual jihatdan yuqori bosqichga ko'tarilishi tarzida talqin etiladi.

2. Yangi usul va eski maktab qarama-qarshiligi semantik maydoni. Bu guruhda jadid maktablarining yangilik, taraqqiyot va zamonaviy bilimlarga yo'naltirilgani, eski ta'lim tizimining esa qoloqlik va samarasizlik bilan bog'liqligi ifodalanadi.

"O'zbek tili frazeologik lug'ati"da *daqyunusdan qolgan* iborasiga "juda eski, qadimgi" deya izoh beriladi. Mazkur birlikning *daqqiyunusdan qolgan* va *doqiyunusdan qolgan* kabi fonetik variantlari mavjud bo'lib, almisoqdan qolgan hamda *Odam Atodan qolgan* iboralari unga sinonim sifatida keltirilgan [3:125].

Ushbu iborani Mo'minjon Toshqin asarlarida ham uchratish mumkin: *Men bolalarni Qudratilla qori singari yangi usulda o'qitishni bilmaganim uchun daqyunusdan qolgan usul bilan o'qitar edim* [M.Toshqin]. Mazkur kontekstda *daqyunusdan qolgan* usul iborasi "eski, qoloq va zamon talablariga javob bermaydigan ta'lim usuli"ni ifodalaydi. Iboraning lug'aviy ma'nosi matnda yanada konkretlashib, an'anaviy maktabdagi samarasiz va eskirgan o'qitish usullariga nisbatan qo'llangan. Shu jihatdan, mazkur birlik ma'rifiy-ta'limiy iboralarning "yangi usul" va "eski maktab" qarama-qarshiligi semantik maydoniga mansub hisoblanadi.

3. Ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijasi semantik maydoni. Ushbu maydon ta'lim olish, tarbiya ko'rish, bilim egallash, tafakkurni rivojlantirish

va ma'naviy kamolotga erishish jarayonlarini aks ettiruvchi birliklarni qamrab oladi.

Ko'ngildagi fikrni, ta'sirni yoruqqa chiqarmoq havasini bola yo yaratilishdan oladir, yo qarshisidagi odamlarning turmushidan oladir, yo san'atdan oladir [Elbek]. Ushbu jumlada bolaning ichki dunyosi, fikrlash qobiliyati va ijodiy ehtiyojining shakllanishi inson omili bilan bog'liqligi ifodalangan. Gapdagi *ko'ngildagi fikr* iborasi "insonning ichki kechinmalari, qarashlari va ijodiy niyatlari"ni anglatga, *yoruqqa chiqarmoq* iborasi ularni "nutq, ijod yoki san'at orqali tashqi olamga namoyon etish" ma'nosini bildiradi. Bunda "ko'ngil" insonning ruhiy-ma'naviy olami, "yorug'lik" esa oshkoralik va ifoda ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

4. Jaholat va ilmsizlik oqibatlari semantik maydoni. Mazkur guruhga savodsizlik, ma'rifatsizlik, fikriy qoloqlik va ularning shaxs hamda jamiyat hayotiga salbiy ta'sirini obrazli ifodalovchi iboralar mansubdir.

Elbek ijodida ham jaholatdan uyg'onish, o'z hayotiga tanqidiy nazar tashlash va yangicha turmush sari intilish holatlarini kuzatish mumkin: *Men ilgari juda ham g'aflatda yurgan ekanman. Ko'zimni ochib atrofka qarasam, turmush u sen ila mening o'ylaganim turmush emas ekan. Man o'zimning shu chag'gacha o'tkazib kelg'on turmushimni o'ylagach, holimg'a afsus yedim, o'rtoq! Endi, do'stim, yangi turmushga ko'chsam deyman* [Elbek]. Asardan olingan parchada *g'aflatda yurmoq* iborasi qo'llangan. Mazkur frazeologik birlik *g'aflat bosmoq* iborasi bilan variantdosh bo'lib, "ma'lum muddat hushyorlikni, teran tushunib ish tutishni yo'qotib qo'yimoq" deya izohlangan [3:619].

Shuningdek, *afsus yemoq* iborasi ham qo'llangan bo'lib, lug'atda uning "afsuslanmoq, achinmoq, o'kinmoq, pushaymon bo'lmoq" ma'nolarini ifodalashi qayd etilgan [3:33]. Mazkur parchadagi *g'aflatda yurmoq, ko'zini ochmoq, afsus yemoq va yangi turmushga ko'chmoq* frazeologik birliklari o'zaro mazmuniy izchillikni hosil qiladi. Birinchi ibora anglamaslik va loqaydlik holatini, ikkinchisi haqiqatni idrok etishni, uchinchisi o'tgan hayotga tanqidiy baho berish va pushaymonlikni, to'rtinchisi esa yangilanish hamda amaliy o'zgarishga intilishni ifodalaydi.

Xulosa. Jadid davri yozma manbalarida ma'rifiy-ta'limiy iboralar muhim mavzuiy-semantik qatlamni tashkil etib, ilm olish, savodxonlik, tafakkur, ta'lim-tarbiya, jaholatni bartaraf etish va insonni ma'naviy kamolotga yo'naltirish kabi mazmunlarni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Tahlil qilingan materiallar ma'rifiy-ta'limiy iboralarni ilm-fan va bilimning qadri; yangi usul va eski maktab qarama-qarshiligi; ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijasi; jaholat va ilmsizlik oqibatlari kabi to'rtta semantik maydonga ajratish imkonini beradi.

Aqli o'smoq, fikri yuksalmoq birliklarida insonning intellektual taraqqiyoti o'sish va yuksalish obrazlari orqali ifodalangan bo'lsa, *daqyunusdan qolgan usul* iborasi eski ta'lim tizimining qoloqligini baholashga xizmat qiladi. *Ko'ngildagi fikrni yoruqqa chiqarmoq* birligi shaxsning ichki tafakkur va ijodiy imkoniyatlarini namoyon etish jarayonini ifodalasa, *g'aflatda yurmoq – ko'zini ochmoq – afsus yemoq – yangi turmushga ko'chmoq* iboralari jaholatdan anglash, pushaymonlik va yangilanish sari kechuvchi mazmuniy izchillikni yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар (Халқ иборалари). – Тошкент: «SAN'AT», 2018. – Б. 18.
2. Жуманазарова Г., Болтаева Б., Қулбоева Д. Фраземаларнинг нутқда қўлланилиши. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017. – Б. 34.
3. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati [Matn] : lug'at / – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.421-b.

Adiba MA'DIYEVA,

O'zDJTU, dotsent v.b., f.f.f.d.(PhD)

Email: adibamadiyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3084-6616

G'ARB ROMANTIK SHE'RIYATIDA AN'ANAVIY KO'Z OBRAZINING BADIY-PSIXOLOGIK TALQINI

Annotatsiya: mazkur tezisda nemis romantizmi she'riyatida ko'z (das Auge) va nigoh (der Blick) somatik obrazlarining falsafiy-estetik hamda psixologik talqini tadqiq etiladi. Genrix Hayne, Nikolaus Lenau, Anette fon Droste-Hyulshoff va Karoline fon Gyunderrode lirik merosi misolida ko'zning oshiq dardi uchun shifobaxsh malham, ruhiy tushkunlik va zulmatga qarshi yorug'lik manbai, shuningdek, ikki qalb mushtarakligini ta'minlovchi metafizik vosita sifatidagi vazifalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: nemis romantizmi, somatik metafora, ko'z obrazi, der Blick, Genrix Hayne, Nikolaus Lenau, psixologik tahlil, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Аннотация: в данных тезисах исследуется философско-эстетическая и психологическая интерпретация соматических образов глаза (das Auge) и взора (der Blick) в немецкой романтической поэзии. На материале лирики Генриха Гейне, Николауса Ленау, Аннетте фон Дросте-Хюльсхофф и Каролины фон Гюндерроде раскрываются функции глаза как исцеляющего душевные раны начала, источника света в экзистенциальной тьме и метафизического моста духовного единения душ.

Ключевые слова: немецкий романтизм, соматическая метафора, образ глаза, der Blick, Генрих Гейне, Николаус Ленау, психологический анализ, сравнительное литературоведение.

Annotation: this thesis examines the philosophical, aesthetic, and psychological interpretations of the somatic imagery of the eye (das Auge) and the gaze (der Blick) in German Romantic poetry. Drawing upon the lyric works of Heinrich Heine, Nikolaus Lenau, Annette von Droste-Hülshoff, and Karoline von Günderrode, the study analyzes the motif of the eye as a soothing balm for existential anguish, a beacon of light against inner darkness, and a metaphysical bridge reflecting spiritual unity between souls.

Keywords: german Romanticism, somatic metaphor, image of the eye, der Blick, Heinrich Heine, Nikolaus Lenau, psychological analysis, comparative literature.

Jahon adabiyotshunosligida inson vujudi a'zolari bilan bog'liq somatik obrazlar qalb kechinmalarining moddiy in'ikosi sifatida e'tirof etiladi. Nemis mutafakkiri logann Volfgang Gyote o'zining rang va nur haqidagi mushohadalarida ta'kidlaganidek: "Agar ko'z quyosh tabiatiga ega bo'lmaganida, u hech qachon quyoshni ko'ra olmasdi; agar vujudimizda ilohiy quvvat yashirinmaganida, ilohiylik bizni aslo maftun eta olmasdi" [1, 12]. Bu estetik qonuniyat o'zbek mumtoz lirikasi va nemis romantizmi vakillarining ko'z timsoliga bergan badiiy vazifalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Mumtoz sharqona she'riyatda ko'z (chashm, nargis, bodom, shahlo) oshiq qalbini dardsiz g'afatdan uyg'otuvchi, ilohiy ishq o'tiga giriftor etuvchi hamda solihni fano maqomiga yetaklovchi ma'naviy omil sanaladi. G'arb romantizmida esa ko'z tashqi empirik borliqdan ko'ra insonning ichki ong osti qatlamlariga ko'zga tutuvchi, ruhiy dardlarga davo bo'luvchi vositadir. Demak, ko'z har ikki adabiy oqimda ham inson ruhiyatining murakkab qirralarini ochuvchi markaziy badiiy vositadir.

Nemis romantiklarida esa tashqi dunyoni empirik kuzatishdan ko'ra ichki olam kechinmalarini aks ettiruvchi das Auge (ko'z) va der Blick (nigoh) kategoriyalari markaziy o'rinni egallaydi. Taniqli adabiyotshunos V. Jirmunskiy ta'kidlaganidek: "Romantizm san'atida nigoh va ko'z shunchaki hissiy a'zo bo'lmay, balki cheksiz ichki ruhiyatning moddiy koinot bilan tutashgan yagona metafizik darvozasi" [2, 84]. Genrix Hayne lirik to'rtligida ko'z dardga malham beruvchi kuch sifatida talqin qilinadi:

Wenn ich in deine Augen seh,
So schwindet all mein Leid und Weh;

Doch wenn ich küsse deinen Mund,
So werd ich ganz und gar gesund [3, 34].

Oshiq sevgilisining ko'zlariga qarashi bilanoq barcha g'am-amlar chekinadi. Biroq shu shoirning boshqa she'rida nigohning yo'qligi qorong'i zulmatga tenglashtiriladi:

Wo ich bin, mich rings umdunkelt
Finsternis, so dumpf und dicht,
Seit mir nicht mehr leuchtend funkelt,
Liebste, deiner Augen Licht [4, 11].

"Quyuq va bo'g'iql zulmat" (Finsternis, so dumpf und dicht) metaforasi ko'z nuridan ayrilgan qalbnig fojiaiy yolg'izligini ko'rsatadi.

Nikolaus Lenau o'zining mashhur "Bitte" she'rida qora ko'z qudratini tunning sirli sukunatiga mengzaydi:

Weil auf mir, du dunkles Auge,
Übe deine ganze Macht,
Ernste, milde, träumerische,
Unergründlich süße Nacht! [5, 31].

Shoir qora ko'z nigohidan taskin qidiradi; u insonni barcha dunyoviy tashvishlardan xalos etuvchi osoyishta quvvat sifatida qaraladi. Nemis romantik shoirlari merosida ham ko'z ikki qalbnig ruhiy yaqinligini ta'minlovchi vositadir. Anette fon Droste-Hyulshoff yozadi:

Blick in mein Auge - ist es nicht das deine,
Ist nicht mein Zürnen selber deinem gleich,
Du lächelst - und dein Lächeln ist das meine,
An gleicher Lust und gleichem Sinnen reich [5, 46].

Nigohlar vositasida nafaqat tashqi o'xshashlik, balki g'azab va quvonchlarning mushtarakligi – ruhiy egizaklik ifodalanadi. Karoline fon Gyunderrode esa "Don Juan" dostonida buni olomon ichidagi yagona najot sifatida tasvirlaydi:

Doch Einer, Einer im Gedränge
 Fühlt tiefer ihre Schönheit noch.
 Er mögt in ihrem Blick vergehen
 Da er sie einmal erst gesehen... [6, 18].

Bir lahzali nigohlar to'qnashuvi oshiqni o'zligidan judo qilib, koinotni faqat o'sha ko'zlar aks etgan cheksizlikka aylantiradi.

Nemis romantizmi falsafasida ko'z faqat ruhiy kechinmalarni passiv qabul qiluvchi oyna emas, balki tashqi olamni qayta yaratuvchi faol metafizik kuch sifatida qaraladi. Erta romantizm nazariyotchisi Novalis o'zining mashhur falsafiy parchalarida ushbu jarayonni chuqur asoslab bergan edi: "Ichki dunyo – bu haqiqiy sirli olamdir. Bizning ko'zimiz tashqariga emas, eng avvalo, o'z botinimizga qarashi kerak, chunki butun koinot va abadiyat aynan qalbimiz tubida joylashgandir" [7, 68]. Nemis shoirlari lirik qahramon ko'zlari orqali voqelikning moddiy qobig'ini yorib o'tib, undagi yashirin ilohiy ma'nolarni kashf etishga intiladilar. Ayniqsa, romantik estetikada yorning ko'zi oshiqni kundalik mayda tashvishlardan xalos qilib, cheksiz ma'naviy erkinlik bag'ishlovchi quvvat timsoliga aylanadi. Lirik asarlarda nigohlar to'qnashuvi zohiriy shakllarning yo'qolishiga hamda ikki qalbning yagona metafizik substansiyada birlashishiga xizmat qiladi. Bu holat romantik adabiyotdagi "ichki ko'z" tushunchasining naqadar yuksak g'oyaviy vazifa bajarganini isbotlaydi.

Qiyosiy-tipologik jihatdan qaranganda, ko'z obrazining bunday ko'p qirrali poetik talqini umumjahon adabiy jarayonida inson ruhiyatini tasvirlashning eng samarali vositasi ekanligini ko'rsatadi. Rus adabiyotshunos olimi A. Potebnya so'z va obrazning ichki shakli haqida to'xtalib, shunday yozadi: "Badiiy obraz, xususan, inson qiyofasi va uning a'zolari bilan bog'liq ramzlar insoniyatning ruhiy tajribasini eng ixcham va ayni paytda eng chuqur ifodalash vositasidir" [8, 97]. O'zbek mumtoz lirikasi va nemis romantizmi vakillarining ko'z poetikasiga murojaat qilishi shunchaki tasodifiy o'xshashlik bo'lmay, balki insoniyat tuyg'ularining mushtarak tabiatidan kelib chiquvchi qonuniyatdir. Sharqona she'riyatda ko'z orqali ilohiy ishqning azobli, ammo poklovchi yo'li (fano maqomi, qonli yoshlar, sabr) ulug'lanisa, nemis romantiklarida u insoniy iztiroblardan xalos bo'lish, botiniy nur izlash va ruhiy hamdardlik topish vositasi sifatida

talqin etiladi. Har ikki madaniyatda ham nigohning kuchi moddiy olam chegaralarini buzib tashlab, qalbni tubsiz his-tuyg'ular ummoniga yetaklaydi. O'zbek mumtoz shoirlari bu vosita orqali ilohiy va majoziy husnning benuqsonligini ko'rsatgan bo'lsalar, nemis ijodkorlari insonning ekzistensial yolg'izligini yengishdagi qalb faryodini aks ettirganlar. Natijada ko'z va nigoh somatik metaforasi turli davr va turli madaniy makonlarda ijod qilgan shoirlar asarlarida inson ruhining eng yashirin, eng og'riqli va eng pokiza sirlarini ochib beruvchi universal kalitga aylanadi. Ayniqsa, romantik lirikada nigoh shunchaki ko'rish harakati emas, balki ikki dunyo – subyektiv idrok bilan obyektiv borliq o'rtasidagi sirli muloqot chizig'iga aylanadi. Lirik qahramon sevikli nigohda o'zining butun orzu-umidlari, yo'qotishlari va yashirin armonlarining yorqin aksini ko'radi. Shu sababli ko'z nurlarining so'nishi yoki nigohning uzilishi nemis romantiklari uchun ma'naviy falokat, qalbning o'limi bilan barobar hodisa sifatida talqin etilgan. Bu holat romantik shoirlar individual tuyg'ularni tasvirlashda umuminsoniy psixologik qonuniyatlarga tayanganini ko'rsatadi. Natijada ko'z va nigoh poetikasi milliy chegaralardan oshib, inson ruhining eng yuksak va nozik pallasini aks ettiruvchi abadiy estetik hodisaga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, nemis romantik she'riyatida ko'z (das Auge) va nigoh (der Blick) shunchaki moddiy borliqni qabul qiluvchi a'zo emas, balki inson ichki olamining metafizik darvozasi hamda ong osti kechinmalarining markaziy ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Hayne, Lenau, Droste-Hylshoff va Gyunderrode kabi romantiklar ijodi tahlili ushbu somatik timsol orqali qalbning eng nozik va ziddiyatli tebranishlari yuksak mahorat bilan kashf etilganini ko'rsatadi. Shoirlar ko'zni goh oshiq iztiroblariga malham beruvchi shifobaxsh kuch va botiniy zulmatdan qutqaruvchi yagona yorug'lik manbai, goh sirli tun osoyishtaligini hadya etuvchi vosita, gohida esa ikki qalb mushtarakligini ta'minlab, insonni o'zligidan kechish darajasida maftun etuvchi qudrat sifatida talqin qilganlar. Mazkur badiiy yondashuvlar nemis romantizmining yetakchi tamoyili bo'lgan tashqi empirik dunyodan ichki subyektiv psixologizm sari intilish qonuniyatini to'la tasdiqlaydi. Ko'z va nigoh poetikasi orqali romantik ijodkorlar insoniy yolg'izlik, qalb jarohatlari, umidsizlik hamda ruhiy uyg'unlik kabi murakkab ekzistensial mavzularni chuqur ifodalab, ushbu an'anaviy obrazning falsafiy-estetik imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goethe, J. W. von. Zur Farbenlehre. Didaktischer Teil. – Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1810. – S. 12.
2. Жирмунский, В. М. Немецкий романтизм и современная мистика. – СПб.: Аксиома, 1996. – С. 84.
3. Heine, Heinrich. Buch der Lieder. DigBib.Org: Die digitale Bibliothek, 2004. – S. 34.
4. Lenau, Nikolaus. Sämtliche Werke in zwei Bänden (Erster Band). – Leipzig: Verlag von Th. Knaur Nachf., 1910. – S. 11.
5. Droste-Hülshoff, Annette von. Die schönsten Gedichte. – Berlin: Insel Verlag, 2012. – S. 31, 46
6. Günderrode, Karoline von. Gesammelte Werke. Band 1 / Hrsg. von L. Hirschberg. – Berlin: Bibliophiler Verlag, 1920. – S. 18.
7. Novalis. Fragmente und Studien // Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs. Band 2. – München: Carl Hanser Verlag, 1978. – S. 68.
8. Потебня, А. А. Эстетика и поэтика. – Москва: Искусство, 1976. – С. 97.

Surayyo SHODIYEVA,

Qarshi shahridagi Turon universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti (v.b), f.f.f.d.

SO'Z VA TIL ODOBI HAQIDA SALOHIYNING QARASHLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Salohiddin Salohiyning so'z, til odobi, muloqot haqidagi ma'rifiy-tarbiyaviy, vazifaviy hamda diniy qarashlari birlamchi manbalar, "Gul va Bulbul" hamda "Yusuf va Zulayho" asarlari orqali talqin etib berilgan. Bu orqali so'z, muloqot madaniyati har bir shaxsning komil inson bo'lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: Salohiy, "Gul va Bulbul", "Yusuf va Zulayho" til, so'z, nutq, ruh, olamning yaratilish asosi, nasr, nazm, odamning sharafti.

Annotation: this paper examines Salohiddin Salohiy's educational, ethical, functional, and religious perspectives on the use of language, speech etiquette, and communication culture, as reflected in his works "Gul va Bulbul" and "Yusuf va Zulaykho". Through the analysis of these primary sources, the study demonstrates that the culture of speech and communication plays a vital role in an individual's moral and spiritual perfection, contributing significantly to the development of a complete and mature personality.

Key words: Salohiy, "Gul va Bulbul", "Yusuf va Zulaykho", language, speech, rhetoric, spirit, foundation of creation, prose, poetry, human dignity.

Buxoro adabiy muhitining tipik bir vakili hisoblangan Salohiddin Salohiy ijodi o'zbek adabiyoti tarixida alohida ahamiyatga ega. Shoir yaratgan g'oyaviy jihatdan yetuk, o'z ichida chuqur ma'nolarni va hayotiy tajribalarni aks ettirgan badiiy asarlar sharq mumtoz adabiyotining manbalarini yana-da boyitishga xizmat qiladi. Salohiddin Salohiy "Gul va Bulbul" hamda "Yusuf va Zulayho" asarlarida azaliy va abadiy mavzu hisoblangan so'z haqida fikr yuritib, unda o'z qarashlarini ilgari surgan. Bu jihatdan shoir so'zning qaysi tomonlariga e'tibor bergani, nimalarni qoralab, qanday xislatlarni ulug'lagani e'tiborga loyiqdir. Salohiyning til, so'z haqida bayon etgan fikrlari bugunga qadar sharq adabiyoti an'analari kontekstida talqin etilmagan. Shuning uchun biz Salohiyning mazkur masalaga oid mulohazalari aks ettirilgan baytlarni tahlil qilib, alohida o'rganib chiqishni lozim topdik. Shoirning hijriy – 1153, milodiy 1740-yilda yozilgan "Gul va Bulbul" dostonida muomala madaniyatiga oid bir qancha fikrlar nazmiy tarzda bayon etilgan. Xususan, "Gul va Bulbul" asarida yaxshi va yomon suhbatlar haqida quyidagicha fikr yuritilgan:

Yamonlar suhbatida bo'lma hargiz,

Alarni suhbatidur fitnaangiz.

Eshit, nojins birla qilma suhbat,

Yetar andin senga ko'p ranj-u mehnat [6: 20].

Shoir "qozonga yaqin yursang qorasi yuqar" maqoliga ishora qilib, yomon insonlar bilan hamdam bo'lmaslikni, ularning o'zi ham so'zi ham barcha uchun ziyon-zahmat keltirishini uqtiradi. Hech vaqt bunday insonlar suhbatida bo'lmaslikni, aks holda ularning suhbat va amali ta'sir qilib, har qanday insonni yomon yo'lga boshlashi quyidagi satrlarda ifodalangan:

Yamonlar suhbatida turma, qochg'il,

Alarni suhbatidur zahri qotil.

Ayo Bulbul, bo'lur suhbat muassir,

Yamondin xo'y olur bu nafi kofir.

Borib bo'l yaxshilarni suhbatida,

Toparsan fayz alarni suhbatida [6: 21].

Mumtoz adabiyotda ham yomonlarning suhbatida bo'lmaslikni bir qancha shoirlarimiz o'z asarlarida turli o'xshatishlar, simvollar asosida ifodalab o'tishgan. Jumladan, Pahlavon Mahmudning quyidagi fikrlari e'tiborli, unda nodonning suhbatidan ko'ra uch yuz Ko'hi Qof (katta tog') ni ezish, yurakning qonidan butun yer-yuzini bo'yash yoki zindonda yotish ming marta afzalligini ta'kidlab o'tadi:

Uch yuz Ko'hi Qofni kelida tuymoq,

Dil qonidan bermoq falakka bo'yoq,

Yoinki bir asr zindonda yotmoq,

Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

Salohiyning ma'naviy ustoz – Navoiy ham so'z haqidagi boblarda shu fikrlar ma'nisi ifodalangan: "So'zni faqat yaxshilikka, yaxshi ishlarga sarflash zarur, so'z yovuz niyatda ishlatilsa, falokat keltiradi va bunday odam musulmon emas. Fitna, tuhmat, ig'vo, yolg'on – bu nuqsonlarning bari so'z orqali sodir bo'ladi. Odamlar so'zdan foydalanib, yuz xil nayrangni ishlatadilar: So'z kishini o'ldiradi va tiriltiradi, so'z mulkni obod etadi va vayron qiladi, so'z ulug' ishlarni bunyod etadi va xunuk voqealarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi". Navoiy buning qator misollarini chog'ishtirib bergan, chunonchi:

Fitna qilib va'da-yu payg'om ila,

Aqlni mast aylasa dashnom ila.

Ko'rguzubon loba malohat uza,

Lobasi tuz sepsa jarohat uza.

Kim ekin ul shulag'a yoqilg'uchi,

Yo bu jarohatga davo qilg'uchi. [4; 33-34]

Qadimiy manbalarimizdan biri hisoblangan "Avesto" kitobida ham yomonlik va nodonlik qoralanib, yaxshilik va

ezgulik ta'kidlanadi. "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" bosh g'oya sifatida ilgari suriladi. Ushbu g'oya barcha didaktik asarlarda insonlarga namuna sifatida keltiriladiki, bu orqali insonning ma'naviyati mukammal bo'lishiga erishilgan.

Salohiy 1753-yil "Yusuf va Zulayho" nomli doston yozib yusufnomanavislik an'anasini davom ettirgan shoirlardan biridir. Unda asosiy voqealar boshlanmasidan oldin an'anaviy kirish qismi: hamd, na't, munojot, me'roj vasfi, to'rt xalifa bayonidan tashqari Buxoro ta'rifi, Muhammad Rahimxonga bag'ishlangan bob, foniyl dunyo ta'rifi, ishq, husn, so'z tavsifi va asarning yozilish sababi kabi boblar hamda har bir bobdan so'ng "Munajat ba dargohi qoziyul-hojot" fasli keltirilgan. Salohiy ushbu boblar orasida Alloh tomonidan tuhfa etilgan so'zga ham alohida bob ajratgani ahamiyatlidir. Ushbu bob: "Anosir (unsurlar, barcha yaratilgarga) va takrim (karam qilish) iftixoriga sabab bo'lgan so'z vasfining bayonidadir" deb nomlangan: "Dar bayoni vasfi suxanki, sababi iftixori anosir va takrim ast" [3: 26].

Hazrat Navoiy ta'biri bilan aytganda: "So'z – birinchi qudrat turtkisi, olamning yaratilishiga nido – asos bo'lgan" yoki "to'rt sadaf gavharining durji" – ya'ni to'rt unsur (suv, havo, olov, tuproq)dan hosil bo'lgan inson zotining bosh xususiyatini belgilaydi". Go'yo Mutlaq iloh moddiy olamni yaratish maqsadida "kun", "fakona" – "yaral", "bo'l", deb xitob etgan va dunyo yaralgan ekan. Ya'ni, so'z – birlamchi (azaldan), amal ikkilamchi degan tushuncha ham shundan kelib chiqqan. Mutlaq iloh olamni yaratgandan keyin so'zni insonga bag'ishladi.

Alisher Navoiyning fikricha: "So'z gavharining sharafi" balandligiga sabab uning butun olam qudrati tarafidan tuhfa etilganidir. U "to'rt sadaf gavharining durji" – ya'ni to'rt unsur (suv, havo, o't, tuproq)dan hosil bo'lgan inson zotining bosh xususiyatini belgilaydi, inson nutqi bilan inson, nutq uni barchadan afzal etadi. So'z, nutq – ruh, qolip ichidagi jon, hayot, harakat demak, til faqat aloqa quroli, insonni mumtoz etgan ne'matgina emas, balki inson uchun azob -iztiroblar keltiradigan narsa ham, zero, til – kishi boshiga ko'p falokatlar keltiradi. So'z mas'uliyati qanchalik baland ekanini, odamlar taqdiri, kishilarning hayoti bir so'z bilan hal etilishi – yo baxtga

muyassar, yo abadul-abad badbaxt bo'lishini, so'z odamlarini jonfidolikka, ulug' maqsadlar sari kurashga safarbar etishini qayd etgan Navoiy ayni vaqtda so'zning estetik ta'sir kuchini ko'rsatishni unutmagan.

Ushbu ma'nilar Salohiy ijodida o'zgacha usulda ifodalangan. Shoirning so'z ta'rifi bag'ishlangan bobida, asosan, so'zning falsafiy-ijtimoiy mohiyati, vazifalari hamda so'z san'atining buyuk ta'siri, tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati ko'rsatilgan:

Suxan ganji ravoni kibryoist,
 Suxan miftohi qufli oshnoist.
 Suxan nurest az fayzi ilohi,
 Girifta nurash az mah to ba mohi.
 Suxan durdonayi ganji bayon ast,
 Kalidi o' ba dasti nuktadon ast.
 Suxan oynayi asrori g'ayb ast,
 Libosi zebbaxshi nuqsi ayb ast [3: 26].

Mazmuni:

So'z buyuklikning abadiy xazinasidir (Kibriyo olamining ruhi),

So'z do'stlar ko'ngil qulfining kalitidir.

So'z Alloh fayzidan taralgan nurdur,

Bu nur yerdan ko'kkacha taralgandir.

So'z bayon durdonasining xazinasidir,

U suxandon qo'lidagi kalitdir.

So'z g'ayb (nihon) sirining oynasidir,

Ayb va nuqsonga zeb beruvchi libosdir.

Shoir fikricha: So'z insonning bosh xususiyatini belgilaydi, odam nutqi bilan inson, nutq uni barchadan afzal etadi. So'z, nutq – ruh, qolip ichidagi jon, hayot, harakat demak. Til faqat aloqa quroli, insonni mumtoz etgan ne'matgina emas, balki inson uchun azob -iztiroblar keltiradigan narsa ham, zero, til – kishi boshiga ko'p falokatlar keltiradi. Shoirning masalaga qanchalik chuqur qaraganini his etish qiyin emas. So'z mas'uliyati qanchalik baland ekanini, odamlar taqdiri, kishilarning hayoti bir so'z bilan hal etilishi, so'z odamlarini jonfidolikka, ulug' maqsadlar sari kurashga safarbar etishini qayd etgan Salohiy ayni vaqtda so'zning estetik ta'sir kuchini ko'rsatishni unutmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salohiy. Gul va Bulbul. O'zRFA SHI Asosiy fond, toshbosma inv.577.
2. Salohiy. Gul va Bulbul. O'zRFA SHI Asosiy fond, qo'lyozma inv.3402.
3. Salohiy. Yusuf va Zulayxo. O'zRFA SHI Asosiy fond, qo'lyozma inv.9691.
4. Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброҳ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1989.
5. Shodiyeva S. O'zbek epik poeziyasi taraqqiyotida Salohiddin Salohiy dostonlarining o'rnini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – Qarshi, 2025. 167-bet.
6. Салоҳиддин С. Гул ва Булбул (Достон. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва луғат муаллифи Сурайё Шодиева). – Тошкент: Фирдавс-Шоҳ, 2023. – 88 б.

Baxtiniso DJUMAYEVA,
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti
akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Surxondaryo viloyati, Termiz shahri
 E-mail: baxtijumayeva123456789@gmail.com

“BOBURNOMA” ASARIDA “BIZ” VA “O’ZGA” TASVIRI: MILLIY-MADANIY O’ZLIKNING NARRATIV IFODASI

Annotatsiya: ushbu maqolada “Boburnoma” asaridagi “biz” va “o’zga” tasvirlari milliy-madaniy o’zlikni shakllantiruvchi narrativ vositalar sifatida tahlil qilinadi. Z.M.Boburning Movarounnahr, Kobul va Hindiston muhitiga munosabati solishtirilib, hududiy-sulolaviy mansublik, madaniy farqlash va yangi makonga moslashish jarayonlari aniqlanadi. Natijada muallif o’zligining ko’p qatlamli hamda dinamik xususiyati asoslanadi.

Kalit so’zlar: “Boburnoma”, *narrativ, milliy-madaniy o’zlik, muallif obrazi, “biz–o’zga”, mansublik, qiyosiy tasvir.*

Аннотация: в статье образы «своих» и «чужих» в «Бабур-наме» анализируются как нарративные средства формирования национально-культурной идентичности. Сопоставляется отношение З. М. Бабура к среде Мавераннахра, Кабула и Индии, выявляются процессы территориально-династической принадлежности, культурного разграничения и адаптации к новому пространству. В результате обосновывается многослойный и динамический характер авторской идентичности.

Ключевые слова: «Бабур-наме», *нарратив, национально-культурная идентичность, образ автора, «свои — чужие», принадлежность, сравнительное изображение.*

Annotation: this article analyzes the representations of the “self” and the “other” in the *Baburnama* as narrative devices that shape national and cultural identity. Z. M. Babur’s attitudes toward the environments of Transoxiana, Kabul, and India are compared, revealing the processes of territorial-dynastic affiliation, cultural differentiation, and adaptation to a new geographical space. The study demonstrates the multilayered and dynamic nature of the author’s identity.

Key words: *Baburnama, narrative, national and cultural identity, authorial image, “self–other,” affiliation, comparative representation.*

Kirish. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari muallif hayoti, siyosiy faoliyati hamda muayyan tarixiy davr voqeligini birlashtirgan murakkab avtobiografik-memuar matn hisoblanadi. Unda shahar va viloyatlar, elatlar, sulolalar, tillar, urf-odatlar, tabiiy muhit hamda kundalik turmush unsurlari muallifning bevosita kuzatuvlari bilan ko’z oldimizda gavdalanadi. Bu kabi tasvirlar ma’lumot berish bilangina cheklanib qolmaydi, balki ular muallifning qaysi tarixiy va madaniy muhitni “o’z” deb bilishi, yangi hudud va jamoalarni qanday qabul qilishi hamda o’z mavqeyini qanday izohlashini ham aks ettiradi. Shu bois ham “Boburnoma”ni milliy-madaniy o’zlikning tarixiy shakllarini adabiy matn vositasida o’rganish uchun muhim manba deyish mumkin.

Mazkur maqolada “milliy o’zlik” tushunchasi XVI asrga zamonaviy milliy davlat yoki fuqarolik millati mazmunini ko’chirish uchun ishlatilmaydi. Z.M.Bobur davridagi mansublik sulola, hudud, ulus, din, til, adabiy an’ana va siyosiy jamoa kabi o’zaro kesishuvchi omillar

vositasida shakllangan. Shu sababli “milliy-madaniy o’zlik” ushbu tarixiy omillarni umumlashtiruvchi zamonaviy tahliliy kategoriya sifatida qo’llanadi. Styuart Xoll o’zlikni tugallangan mohiyat emas, tarix, madaniyat va reprezentatsiya jarayonida doimo shakllanib boruvchi hodisa sifatida tushuntiradi [3: 4]. Bu yondashuv muallifning o’zini turli makon va jamoalar bilan munosabatda ifodalashini tahlil qilishga imkon beradi.

Milliy o’zlik tushunchasiga bag’ishlangan avvalgi maqolalardan birida “adabiyot milliy o’zlikni ifodalovchi eng asosiy vositalardan biridir”, degan xulosa ilgari suriladi [8: 111]. Ushbu fikr “Boburnoma”dagi tarixiy xotira, urf-odat, til va madaniy baholarning Z.M.Bobur o’zligini ifodalashdagi vazifasini belgilash uchun nazariy asos bo’lib xizmat qiladi.

“Boburnoma”ning janriy tabiatiga oid yangi tadqiqotda muallif ovozi shaxsiy yozuv, lirik chekinish, tanqidiy baho va mulohaza orqali namoyon bo’lishi, mazkur unsurlar yaxlit narrativ strategiyani hosil qilishi ko’rsatilgan [7: 155–

172]. Asarning madaniyatlararo mazmunini o'rgangan mualliflar esa undagi til, urf-odat, diniy va etnik xilma-xillik tasvirlariga e'tibor qaratadilar [1: 140–148]. Ammo “biz” hamda “o'zga” munosabatining muallif o'zligini yuzaga chiqaruvchi narrativ mexanizm sifatidagi vazifasi maxsus tahlilga muhtoj.

“Boburnoma” asarining o'rganilish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotda ushbu asar bugungi kunda ham turli ilmiy yo'nalishlarda yangi izlanishlar uchun muhim manba bo'lib qolayotgani ta'kidlanadi: “Hozirgi kunda ham ushbu asar turli ilmiy yo'nalishlardagi yangi tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda” [9: 19]. Bu fanlararo imkoniyat adabiy, madaniy va tarixiy yondashuvlar birligida “biz–o'zga” munosabatini tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi “Boburnoma”dagi “biz” hamda “o'zga” tasvirlarini aniqlash va ular yordamida Boburning tarixiy, sulolaviy, hududiy va madaniy mansubligi qanday ifodalanganini ochib berishdan iborat. Buning uchun muallifning o'z yurti hamda sulolasiga doir fikrlari, Hindistonni qiyosiy baholash mezonlari, “o'zga” muhitni tasniflash usullari va yangi siyosiy-madaniy makonga moslashish jarayoni analiz qilindi. Mazkur maqolaga asosiy manba sifatida “Boburnoma”ning 1989-yilgi nashri olindi [2]. Tadqiqot jarayonida narratologik tahlil, tarixiy-kontekstual yondashuv, qiyosiy-tipologik usul hamda matnni yaqin o'qish metodidan foydalanildi.

“Biz” va “o'zga” munosabatining narrativ xususiyati. Adabiy matndagi “biz” va “o'zga” munosabati faqatgina kishilik olmoshlarining qo'llanishi bilangina belgilanmaydi, balki u Boburning qaysi hududni o'ziga yaqin deb bilishi, qanday tarixiy xotiraga tayanishi, qaysi urf-odatni me'yor sifatida qabul qilishi va notanish hodisani nima bilan qiyoslashida ham namoyon bo'ladi. “Boburnoma”da bunday farqlash ko'pincha bevosita kuzatuv hamda retrospektiv baholashning birikishidan hosil bo'ladi. Asar voqealarini hikoya qiluvchi Bobur voqea ishtirokchisi bo'lish bilan bir qatorda o'tgan tajribani keyingi siyosiy va hayotiy bilimlari asosida qayta ma'nolantiruvchi muallif ham hisoblanadi.

S. Qozaqova “Boburnoma” syujeti va kompozitsiyasida muallif obrazi voqealarni birlashtiruvchi muhim markaz ekanini, tavsif va baholarning asar strukturasi bilan bog'liqligini ko'rsatadi [4: 65–87]. Shunday ekan, xalqlar yoki hududlarga oid tavsiflarni muallifdan ajratilgan mutlaq hukm sifatida emas, balki uning nuqtayi nazari bilan shakllangan narrativ birlik sifatida tushunish lozim. Muallifning “o'zga” haqidagi ayrim keskin qarashlari ham o'sha davr siyosiy qarama-qarshiliklari, harbiy yurish sharoiti, shaxsiy didi hamda Movarounnahrda shakllangan madaniy me'yorlari doirasida tushuntirilishi kerak.

“Biz” kategoriyasining dastlabki qatlamini sulolaviy xotira tashkil qiladi. Bobur o'z siyosiy mavqeyini bevosita temuriylar tarixi bilan bog'laydi; Samarqand, Andijon, Farg'ona uning uchun oddiy geografik nom emas, balki ular ajdodlar merosi hamda shaxsiy tarjimai holi birlashgan makonlar hisoblanadi. Shu sababli ham Movarounnahr haqidagi tavsiflarda me'moriy obidalar, bog'lar, olimlar va shoirlar, mevalar va mahsulotlar batafsil sanaladi. Bobur mazkur vositalar orqali o'zi mansub bo'lgan madaniy muhitning ichki xaritasini yaratadi. Bunda “biz” etnik jihatdan bir xil guruhigina emas, balki sulolaviy, hududiy va madaniy aloqalar bilan birlashgan doirani bildiradi.

Hindistonga oid tasvirda “o'zga olam” modeli. Z.M. Boburning Hindiston haqidagi umumlashtiruvchi tavsifi “biz–o'zga” qarama-qarshiligini ochiq ifodalaydi: “Хиндустон ғариб мамлакате воқеъ бўлубтур. Бизнинг вилоятлардин бошқа ўзга оламдур. Тоғ ва дарёси ва саҳроси ва ҳавоси ва эли ва улуси, одоти ва русумоти, жамъи ўзга воқеъ бўлубтур” [2: 250]. Ushbu parchada “bizning viloyatlar” ichki qiyos mezonini sifatida, Hindiston esa “o'zga olam” sifatida quriladi. Farq faqatgina tabiiy muhitga emas, balki “eli va ulusi”, “odoti va rusumoti”ga ham yoyiladi. Demak, makonning o'zgaligi tabiat, xalq va madaniyatning birgalikdagi farqi sifatida tushuniladi.

Mazkur parchaning narrativ tuzilishida sanash usuli muhim. Daryo, tog', sahro va havo tabiiy muhitni; el, ulus, rusum va odat esa ijtimoiy-madaniy muhitni anglatadi. Ketma-ket sanalgan ushbu unsurlar “o'zgalik”ni alohida bir belgiga emas, balki ular butun hayot tarziga xos xususiyat sifatida shakllantiradi. Muallif bu holatda notanish voqelikni tartibga solish uchun uni tasniflaydi. Tasniflash – yangi hudud ustidan bilim hosil qilish vositasi, ammo bu bilim betaraf emas: u Boburning bundan avvalgi tajribasi va qadriyatlarini bilan yo'naltirilgan.

Z.M. Bobur Hindiston shaharlari va ijtimoiy hayotini baholaganda ham o'z yurtidagi tartib hamda estetik tasavvurlarni mezon qilib oladi. Ayrim o'rinlarda “Хиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур” deb boshlangan keskin hukmlar ham uchraydi [2: 252]. Albatta, bu kabi jumalarni Hindiston xalqi va uning madaniyati haqida zamondan tashqari obyektiv xulosa deb qabul qilish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Bu qarashlar yangi muhitga endigina kirgan, harbiy yurish olib borayotgan hamda o'ziga tanish boshqa shaharlar madaniyati bilan qiyoslayotgan tarixiy shaxsning dastlabki taassurotlarini ifodalaydi. N. Ussenova va hammualliflar ta'kidlashicha, “Muallif ovozi “Boburnoma”da qaydlar, mulohazalar, hikmatlar va shaxsiy pozitsiya ifodasi orqali namoyon bo'ladi [7: 161].”

“O'zga” makonning tasviri bir tomonlama begonallashtirishdan iborat emas. Muallif Hindistonning hayvonot va nabotot dunyosini keng tasniflaydi, mahalliy

nomlarni yozib oladi, ayrim o'simlik va mevalarni o'z yurtidagi turlar bilan qiyoslaydi. Jumladan, Hindistondagi yasuman haqida: "Бизнинг ер ёсуманларидин улўроқ ва хиди тундроқ бўладур" [2: 264], deydi. "Bizning yer" yana qiyos mezon bo'lsa ham, muallif yangi hodisani faqatgina inkor qilmaydi; uning o'lchami, hidi kabi belgilarini aniqlaydi. Shu tariqa "o'zga" bilim obyektiga aylanadi, qiyos esa farqni anglash bilan bir vaqtda yangi muhitni o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Hududiy da'vo hamda "o'zimizga mutaalliq" tushunchasi. "Biz-o'zga" munosabati "Boburnoma" asarida faqat madaniy tafovutni emas, balki siyosiy mansublik hamda hokimiyat masalasini ham ifodalaydi. Bobur Bihra, Xushob, Chanob hamda Chanut viloyatlari haqida yozayotib, ularning avval turklar tasarrufida bo'lganini eslatadi va "буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдик" deb yozadi [2: 204]. Bu o'rinda "o'zimizniki" tushunchasi hissiy yaqinlikdan ko'ra tarixiy-siyosiy da'voni anglatadi. Muallif ushbu hududlarning o'tmishdagi hukmronlik tarixini hozirgi yurishning qonuniy asosi sifatida narrativlashtiradi.

Mazkur fikr davomida viloyatlarning "қадимдин туркка тааллуқ" bo'lib kelgani ta'kidlanadi [2: 204]. Shu o'rinda qayd etish lozimki, "turk" atamasini hozirgi milliy davlat chegaralari bilan aynanlashtirib bo'lmaydi. Kontekstda bu so'z siyosiy-harbiy tarix hamda hukmronlik an'anasiga aloqador kategoriya sifatida qo'llangan. Shu sababli ham "biz" atamasi bir o'rinda Movarounnahr madaniy muhiti, boshqa o'rinda temuriy sulola yoki Bobur Lashkari ma'nosini bersa, yana bir o'rinda turkiy siyosiy an'ana ma'nosini oladi. Ko'ringanidek, "biz" olmoshining ma'nosi voqea va muallif pozitsiyasiga qarab kengayib-torayib boradi.

I. Suloymonov, Sh. Yunusova va N. Hamidov Boburning e'tiqod olamini tahlil qiladi hamda "Boburning yutuq va g'alabalarida u ishongan ma'naviy ustozlar hamda din arboblarning moddiy va ma'naviy ko'magi katta bo'lgan", deb ta'kidlaydilar [6: 160]. Bu qarash "biz" kategoriyasini faqatgina etnik mansublik bilan chegaralamaslik kerakligini ko'rsatadi. Bobur jamoaviylikni siyosiy sadoqat, axloqiy mezon, e'tiqod hamda umumiy maqsad orqali ham quradi. Shunday qilib, muallif narratividagi o'zlik tushunchasini bir vaqtning o'zida sulolaviy, hududiy, turkiy, diniy va hukmdorlik qatlamlariga ega deyish mumkin.

"O'zga" bilan muloqot hamda o'zlikning kengayishi. Hindiston voqeligi uzoq vaqt davomida kuzatilishi natijasida "o'zga olam" haqidagi dastlabki taassurotlar murakkablashadi. Z.M. Bobur mahalliy amirlar, turli diniy guruhlar, savdogarlar va ustalar bilan siyosiy hamda kundalik munosabatga kirishadi. Yangi muhit faqat qarshi tomon emas, balki boshqarilishi, o'rganilishi va hamkorlik qilinishi zarur bo'lgan hududga aylanadi. Shu jihatdan

o'zlikning saqlanishi "o'zga"ni butunlay rad etish bilangina emas, balki farqlarni anglagan holda ular bilan munosabat o'rnatish orqali yuz beradi.

Guru Nanakning "Bobur-voni" asarini "Boburnoma" bilan qiyoslagan muallif P. Singh Zahiriddin Muhammad Bobur yurishlari mahalliy diniy-adabiy xotirada hukmdor markazli narrativdan farqli talqin etilganini ko'rsatadi [5]. Bir-biriga zid bu nuqtayi nazar "o'zga" tushunchasining ikki tomonlama ekanini anglatadi: Bobur Hindistonni o'ziga nisbatan "o'zga" deb tasvirlagani kabi mahalliy jamoalar ham uning qo'shinini tashqaridan kelgan kuch sifatida qabul qilgan. Shu boisdan "Boburnoma"dagi hukmdor ovozini boshqa madaniy xotira shakllari orqali qiyoslash uning tarixiy chegaralarini aniqroq ko'rsatadi.

Biroq mazkur maqolaning asosiy dalili Boburning Hindiston haqidagi qarashlari bir holatda qotib qolmaganidir. U yangi tabiatga tavsif beradi, mahalliy atamalarni matnga kiritadi, xo'jalik va bog'dorchilik imkoniyatlarini sinaydi hamda yangi saltanatning siyosiy tartibini shakllantiradi. Notanish narsani nomlash, tanish hodisa orqali qiyoslash hamda amaliy hayotga qo'shish davomida "o'zga"ni bosqichma-bosqich o'z tajribasiga kiritadi. Natijada "biz" doirasi ham o'zgaradi: dastlab yurish jarayonidagi yaqin harbiy-sulolaviy jamoani anglatgan birlik keyinchalik yangi davlat sharoitida ko'p guruhli siyosiy jamoa tomon kengayadi.

Mazkur jarayonni "farqlash — qiyoslash — bilish — moslashish" modeli bilan ifodalash mumkin. Dastlabki bosqichda Hindiston "o'zga olam" sifatida ajratiladi; ikkinchi bosqichda uning alomatlarini Movarounnahr hamda Kobul tajribasi bilan qiyoslanadi; uchinchi bosqichda tabiat, aholi, urf-odat, shuningdek, siyosiy munosabatlarga oid bilim tizimlashtiriladi; to'rtinchi bosqichda esa yangi muhit boshqaruv va kundalik amaliyot tarkibiga birlashtiriladi. Mazkur model muallifning o'zligi o'zgarmas etnik formula emas, balki tarixiy tajribada qayta tashkil topuvchi tizim ekanini ko'rsatadi.

Natijalar va muhokama. Tahlil natijasida "Boburnoma" asaridagi "biz" kategoriyasi kamida to'rtta ma'no qatlamiga ega ekanini aniqlandi. Birinchisi — Farg'ona, Andijon, Samarqand, ya'ni Movarounnahr bilan bog'liq hududiy-madaniy mansublik. Ikkinchisi Amir Temur avlodlari va uning merosiga tayangan sulolaviy o'zlik hisoblanadi. Uchinchisi — til, tarixiy hukmronlik va harbiy an'ana bilan aloqador turkiy mansublik. To'rtinchisi esa hukmdor, beklar, navkarlar hamda yangi saltanat tarkibidagi guruhlarini birlashtiruvchi siyosiy jamoadir. Bu qatlamlar asar davomida navbatma-navbat faollashadi va ayrim o'rinlarda bir-birini to'ldiradi.

Ta'kidlash joizki, "o'zga" kategoriyasi ham yagona mazmunga ega emas. U boshqa makon turmush tarzi, notanish tabiat, yangi til va atamalar, siyosiy raqib yoki

hali o'zlashtirilmagan hududni bildirishi mumkin. Dastlabki farqlashda muallifning Movarounnahrda shakllangan didi hukmron bo'lib, Hindiston shu mezon asosida baholangani ko'zga tashlanadi. Keyingi kuzatuvlar jarayonida qat'iy qarama-qarshilik o'rnini batafsil o'rganish hamda amaliy moslashish egallaydi. Shu ma'noda "o'zga" Bobur o'zligini ko'rsatib beruvchi qarshi fon bo'lish bilan bir qatorda uni kengaytiruvchi tajriba maydoni ham hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy natijasi shundan iboratki, "Boburnoma" asaridagi milliy-madaniy o'zlikni faqatgina Vatan sog'inchi yoki muayyan etnik nom bilan izohlash yetarli emas. Muallif o'zligi sulola, hudud, e'tiqod, til, siyosiy hokimiyat va madaniy tajriba kesishgan joyda shakllanadi. "Biz-o'zga" oppozitsiyasi esa mazkur qatlamlarni yuzaga chiqaruvchi narrativ mexanizmdir. U farqni belgilaydi, muallif bahosini ochadi hamda yangi muhitga munosabatdagi o'zgarishlarni kuzatish imkoniyatini beradi

Xulosa. "Boburnoma"da "biz" va "o'zga" tasvirlari muallifning milliy-madaniy o'zligini aks ettiruvchi muhim narrativ vositalardir. "Biz" tushunchasi Movarounnahr hududiga hissiy yaqinlik, temuriy sulolaga mansublik, turkiy tarixiy-siyosiy an'ana va hukmdor atrofidagi jamoani ifodalasa, "o'zga" tushunchasi yangi tabiat, notanish urf-odat va turmush tarzi, siyosiy raqib hamda boshqa madaniy muhit ko'rinishlarida ko'zga tashlanadi.

Hindiston mamlakatining "o'zga olam" deb tavsiflanishi muallifning dastlabki idrok chegarasini ko'rsatsa, keyingi batafsil kuzatuv, tasnif hamda qiyoslar ushbu munosabatning o'zgarganini bildiradi. Muallif yangi muhitni o'zining avvalgi madaniy mezonlari asosida tushunadi, biroq ushbu jarayonning o'zida yangi bilim hamda siyosiy tajribani ham o'zlashtiradi. Shuning uchun ham Z.M.Bobur o'zligini qat'iy hamda yopiq tuzilma emas, balki "o'zga" bilan munosabat davomida kengayib boradigan ko'p qatlamli tarixiy hodisa sifatida baholash mumkin.

"Boburnoma"ning o'rganilish tarixiga oid tezisda: "Keyingi tadqiqotlarda o'rganilmagan matn variantlari, raqamli ilmiy-tanqidiy nashrlar va global qiyosiy tadqiqotlarga e'tibor qaratish lozim" [10: 92], deb qayd etiladi. Bu yo'nalish asardagi mansublik birliklarini ilmiy-tanqidiy matnlar hamda tarjimalar asosida qiyosiy o'rganish istiqbolini ham ko'rsatadi.

Kelgusida "Boburnoma" asaridagi guruh nomlari, etnonimlar va mansublik bildiruvchi birliklarning to'liq matniy korpusini tuzish, ularning Eyji Mano ilmiy-tanqidiy matni, R.R. Arat hamda A.S. Beveridge nashrlaridagi shakllarini qiyoslash maqsadga muvofiq. Bu kabi tekshiruv "biz-o'zga" munosabatining leksik, matnshunoslik hamda tarjimashunoslik qatlamlarini yanada aniqlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdykadyrova S., Kalygulova S., Belekova K. va boshq. Reflection of Intercultural Concepts in the Work "Baburnama" // Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Vol. 11, No. 2. – P. 140–148. DOI: 10.4236/ojml.2021.112012.
2. Bobur Z.M. Boburnoma / Nashrga tayyorlovchilar: P. Shamsiyev, S. Mirzayev; muharrir E. Ahmadxo'jayev. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. 368-b.
3. Hall S. Introduction: Who Needs Identity? // Questions of Cultural Identity / Eds. S. Hall, P. du Gay. – London: Sage, 1996. P. 1–17.
4. Qozaqova S.S. "Boburnoma" asari syujeti va kompozitsiyasining struktural tahlili: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Namangan, 2025.132-b.
5. Singh P. Speaking Truth to Power: Exploring Guru Nanak's Bābar-vāṇī in Light of the Baburnama // Religions. 2020. – Vol. 11, No. 7. – Article 328. DOI: 10.3390/rel11070328.
6. Suloymonov I., Yunusova Sh., Hamidov N. Gazi Zahiriddin Muhammed Bābūr'ün İnanç Dünyası // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 2026. – No. 118. – S. 149–163. DOI: 10.60163/tkhcbva.1620283.
7. Ussenova N., Zhemenev I., Bysengaly Z. Transition from Autobiography to Memoir in Babur-nama // Asiatic: IJUM Journal of English Language and Literature. 2024. – Vol. 18, No. 2. – P. 155–172. DOI: 10.31436/asiatic.v18i2.3426.
8. Djumayeva B.T. Milliy o'zlik tushunchasi // Conference of Modern Science & Pedagogy. 2026. – Vol. 2, No. 6. B. 110–112.
9. Djumayeva B.T. The History of the Study of the "Boburnoma" // Pindus Journal of Culture Literature and ELT. 2026. – Vol. 6, No. 3. – P. 16–19.
10. Djumayeva B.T. The History of the Study of the "Boburnoma" // Modern Problems in Education and Their Scientific Solutions: European Science International Conference. 2026. – P. 90–92.

Г.К. АЛТЫНБЕКОВА,

канд. филол. наук, доцент Южно-Казахстанского университета
 им. М.О.Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан
 e-mail: Altynbekova-69@mail.ru

С.Х.АБДУЛЛАЕВА,

доктор пед. наук, доцент Ташкентского университета
 информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий
 e-mail: simela64015@gmail.com

ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В ДИДАКТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация: в основу статьи положен анализ содержательного и учебно-методического обеспечения вузовских занятий лингвистического цикла в группах, осваивающих образовательные программы естественно-математического направления. Определяя содержательное и методическое обеспечение лингвистических занятий общеобязательного цикла, авторы статьи рассматривают тему «Имя числительное» в коммуникативно-прагматическом аспекте, исходя из того, что эта часть речи, в разной степени востребованная в функциональных стилях, имеет свою специфику в содержании научных текстов.

Ключевые слова: имя числительное, совершенствование речи, речевой материал, цифра, грамматический материал, тренинговая методика, трансформационные упражнения, подстановочные упражнения.

Annotatsiya: ushbu maqola tabiiy fanlar va matematika yo'nalishlaridagi talabalar uchun mo'ljallangan universitet darajasidagi til kurslarining mazmuni va o'quv-uslubiy ta'minotini tahlil qilishga asoslangan. Mualliflar ushbu majburiy til kurslarining mazmuni va uslubiy asoslarini belgilashda «sonlar» mavzusini kommunikativ-pragmatik nuqtayi nazardan ko'rib chiqadilar. Bunda ular quyidagi xulosadan kelib chiqadilar: ushbu so'z turkumi turli funksional uslublarda turlicha qo'llanilsa-da, ilmiy matnlar kontekstida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Kalit so'zlar: son, nutqni rivojlantirish, nutq material, raqam, grammatik material, o'qitish metodikasi, transformatsiya mashqlari, o'rnini almashtirish mashqlari.

Annotation: this article is based on an analysis of the content and instructional support for university-level language courses taken by students in natural science and mathematics programs. In defining the content and methodological framework for these mandatory language courses, the authors examine the topic of “numerals” from a communicative-pragmatic perspective, proceeding from the premise that this part of speech—while utilized to varying degrees across different functional styles—possesses specific characteristics within the context of scientific texts.

Key words: numerical name, sovershenstvovanie rechi, verbal material, digit, grammatical material, training method, transformation training, podstanovochnye training.

Введение

Изучение русского языка как неродного направлено на практическое усвоение его основных компонентов (звуковой системы, лексики, грамматического строя), при этом конечная цель заключается в формировании коммуникативной компетентности, т.е. в понимании условий функционирования каждой языковой единицы в речи на основе выбора ее нормативного варианта. Существенное значение при этом имеет работа по овладению законами словоизменения конкретных частей речи, постоянные и непостоянные признаки которых представлены в разделе «Морфология». Дидактическую значимость работы по изучению понятий из указанного раздела в группах с нерусским языком обучения трудно переоценить: сведения о частях речи призваны дать обучающимся точные представления о лексико-грамматических разрядах

слов и их функциональном назначении. В свою очередь, освоение системы признаков склоняемых и спрягаемых частей речи способствует формированию навыков говорения и письма, обуславливает адекватное понимание информации при слушании и чтении. Изучение частей речи предоставляет большие возможности для развития логического мышления, чему способствует выполнение заданий на выделение грамматических признаков слов, относящихся к разным частям речи, разграничение родовых и видовых понятий, классификацию явлений по тем или иным признакам [1, с.180].

Актуальность исследования определяется задачами совершенствования всех видов речевой деятельности студентов на конкретном грамматическом материале. В соответствии с принципом преемственности и перспективности, современные подходы к освоению

неродного языка в вузовской аудитории, ориентируя на активную работу по овладению речевыми навыками, предполагают сведение до минимума теории по грамматике. И этот минимум должен быть тщательно продуман: для изучения функциональной значимости той или иной части речи необходим отбор теоретического материала и разработка системы разноуровневых заданий. В статье для аргументации данного тезиса авторы подобрали доказательства и наметили систему работы на занятиях по русскому языку в группах, осваивающих математические циклы дисциплин применительно к одной из самостоятельных (склоняемых) частей речи, – имени числительному.

В настоящее время наблюдается противоречие между требованиями к подготовке выпускников по русскому языку и реальным положением дел, при котором речевые умения и навыки должны быть приведены в соответствие с требованиями образовательной программы (результаты обучения), а задачи овладения коммуникативными нормами неродного языка выдвигаются на первый план. В работе над совершенствованием речи обучающихся на неродном языке преподаватель сталкивается с проблемой поиска современных и эффективных коммуникативно обусловленных методик. Для подтверждения данного тезиса авторами выбран лингводидактический аспект исследования имени числительного. Эта часть речи выделяется из всех других имен тем, что его грамматические категории – разряды и падежи – способны получать особые стилистические значения в тексте. В аспекте культуры речи усвоение особенностей образования и употребления этого класса слов также отличается сложностью. Поэтому в вузе чрезвычайно важно дать представление о нормативном употреблении имен числительных.

Цель исследования – разработка научно обоснованной методической системы коммуникативно ориентированной познавательной деятельности бакалавров при освоении сведений об имени числительном на занятиях по русскому языку. Объект исследования – технология освоения практических навыков употребления в речи количественных и порядковых числительных посредством коммуникативно-ориентированной учебно-познавательной работы. Предмет исследования – организация совместной деятельности обучающихся и обучаемых на аудиторных занятиях в вузе.

Методы и приемы

Изучение специальной литературы позволило сделать вывод о достаточном уровне эвристической

разработанности темы «Имя числительное» и наметить траекторию дальнейшего исследования вопроса. Гипотеза сформулирована следующим образом: уровень речевого и интеллектуально-эмоционального развития слушателей бакалавриата значительно повысится, если изучение данной грамматической темы связать с выработкой у обучаемых комплексных навыков нормативного использования имен числительных в речевых произведениях научного стиля. Достижение поставленной цели и проверка гипотезы осуществлялись поэтапной реализацией исследовательских задач:

- определены подходы к изучению имен числительных на основе анализа лингвистической и методической литературы, а также знакомства с разработками преподавателей;

- выявлены трудности усвоения имен числительных на материале наблюдений, проводимых на занятиях по русскому языку в вузах;

- описан характер речевых ошибок и недочетов при употреблении указанного класса слов;

- предложена методическая система освоения имени числительного с учетом нормативного, коммуникативного и функционального аспектов.

Поставленные задачи были решены путем использования совокупности взаимодополняющих методов:

- произведен теоретический анализ психолого-педагогических и лингводидактических работ, прямо или опосредованно освещающих тему;

- дана ретроспективная характеристика учебно-методического обеспечения работы по освоению грамматической теории;

- проанализированы результаты наблюдений, бесед с преподавателями, посещения занятий, анализа устной речи студентов и их письменных работ;

- составлены методические рекомендации по усвоению темы.

Использование аналитического метода было обусловлено знакомством с работами Е.И. Пассова, И.А. Барановской, Н.С. Антонова [2; 3; 4]. Авторы рекомендуют при введении лингвистических сведений неукоснительно соблюдать требование: теоретическую достоверность подтверждать речевым материалом и его практической востребованностью. Особое значение приобретает вопрос о соотношении языкового и речевого материала, которое определяется и регулируется целым рядом факторов различной природы: лингвистической, дидактической, психологической, методической.

Преподавателю предстоит так организовать процесс освоения темы, чтобы у обучающихся

сформировался вполне определенный взгляд на систему лексико-грамматических признаков имени числительного, понимание специфики применения этой части речи в научном стиле. Изучение материала необходимо строить на основе тех положений, которые носят в педагогике название общедидактических принципов, и среди них особую значимость имеют: научность, перспективность, связь теории с практикой, связь изучаемого с жизнью. Не остаются без внимания и установки частного характера, имеющие непосредственное отношение к лингводидактике: изучение морфологии на синтаксической основе, связь языкового материала с речеведческим. Познавательная-практическая направленность изучения темы «Имя числительное» обусловлена целевой установкой на формирование у обучаемых лингвистических знаний и на их базе – речевых навыков. Современные

технологии усвоения языка ориентированы на реализацию специфической цели обучения – развитие коммуникативной грамотности будущих специалистов.

Первокурсникам известно, что эта часть речи обозначает количество предметов или их порядок при счете; что числительные представлены двумя группами – количественные (отвечают на вопрос сколько?) и порядковые (отвечают на вопрос который?). Закрепить, систематизировать и углубить знания обучающихся об этой грамматической категории поможет опорная таблица, так называемый «неплохой текст», работа над которым представляет большую дидактическую значимость. Построенная в строгом соответствии с грамматической теорией [5; 6; 7], таблица ориентирована на создание научного текста (работа по развитию речи), имеющего выход в формирование коммуникативно-профессиональной компетенции.

ТАБЛИЦА. Имя числительное как часть речи

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ сколько?	ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ (Ч)	ПОРЯДКОВЫЕ какой?	
Десять	СЛОВА СО ЗНАЧЕНИЕМ ЧИСЛА ИЗМЕНЯЮТСЯ ПО ПАДЕЖАМ	Десятый	К. – П. который?
шесть семьдесят семьдесят пять	простые сложные составные	шестой семидесятый семьдесят пятый	
три	тройник сколько? утроить	что? 3 (цифра) что сделать?	

В третьей квартире живут две сестры.

Дважды два – четыре.

Обобщающая таблица поможет расширить и систематизировать имеющиеся знания, ее усвоение будет содействовать организации такой познавательной деятельности, которая способствует появлению интереса к изучению имени числительного. Высокая мотивировка этой деятельности, рождает желание и стремление к использованию русского языка вообще и применению конкретной части речи в частности. Преподавателю необходимо обеспечить процесс усвоения темы современными методами, приемами и средствами, продумав и четко определив эвристические подходы к усвоению теоретических знаний об именах числительных, чтобы определить необходимый круг

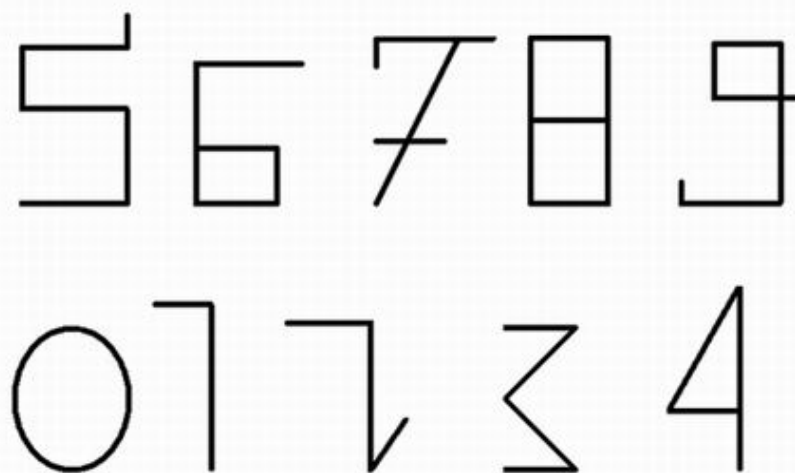
умений и навыков их практического использования в устной и письменной речи.

Не менее интересным является рассмотрение вопроса, имеющего непосредственное отношение к профессиональной компетентности: есть ли различия между словами «цифра» и «число»? На этапе освоения грамматической природы чисел обращается внимание на специфичность этих понятий. И здесь пригодится информация такого рода. Определение цифры следующее: знак, принятый и используемый для обозначения количества (выраженного в числовом эквиваленте). А число – это выражение количественных характеристик в удобном виде, посредством цифр. Отсюда два вывода: числа состоят

из цифр, а цифры обладают знаковыми свойствами (обусловленность, узнаваемость, неизменяемость, и т.д.). Числа также обладают знаковыми свойствами, так как это некая абстракция, однако они обладают ими лишь потому, что состоят из цифр [8]. Но цифра не только используется человеком, как составляющая числа, но и как самостоятельный аналог числа, если речь идёт о предметах в количестве от одного до девяти включительно. Данные признаки применимы не только к арабским цифрам, но и к римским.

Аналогично I, V, X, L и др. – это римские цифры, и VIII – тоже римское число, хотя понятийно в другой системе исчисления ему соответствует арабская цифра 8.

Ну, а если разговор идет об арабских цифрах, то здесь уместной будет информация о специфике их написания: оно состояло из отрезков прямых линий, где количество углов соответствовало величине знака. Прослеживается идея арабских математиков – связать числовое значение цифры с количеством углов в ее начертании:

Со временем углы сгладились, и цифры приобрели привычный вид. Вот уже много столетий весь мир пользуется арабской системой записи чисел. Этими десятью значками можно легко выразить огромные значения.

Безусловно, для реализации образовательных задач, рекомендуют методисты, следует добавить сведения об истории появления римских цифр.

Обсуждение

Анализ ошибок, допускаемых при использовании имен числительных (в склонении; в выборе форм имен существительных при числительных, называющих дробные или смешанные числа; стилистически не мотивированное употребление счетных существительных), приводит к бесспорному выводу: необходима систематическая, целенаправленная, профессионально ориентированная работа по усвоению имен числительных в лингвопрагматическом аспекте. И в первую очередь она необходима в освоении тех образовательных программ, которые содержат циклы математических дисциплин.

Так, профессиональный круг знаний обучающихся можно пополнить такими сведениями. Цифры –

это единицы счета от 0 до 9, все остальное – числа. Числа состоят из цифр. Цифры – это знаки, а числа – это их количественное озвучивание. Цифры и числа в различных системах исчисления настолько не совпадают, что число одной системы может оказаться цифрой другой, а все потому, что это отвлеченные понятия. Весь этот материал достаточно интересен и привлекателен, а значит преподавателю-словеснику, который вводит в свои занятия сведения по теме «Имя числительное», необходимы такие знания на культурологическом и этнокультурологическом уровнях [9].

Грамматический материал усваивается в процессе устного опережения или устной фазы занятия, в процессе чтения, и особенно – при выполнении специальных упражнений. Цель грамматических упражнений – осознание формы грамматического явления, семантики некоторых функций и особенностей употребления в речевой деятельности, формирование навыков грамматически правильной речи. Упражнения для усвоения грамматического материала зависят от характера заданий:

1) задания на развитие навыков устного употребления числительных в речи;

2) задания на их письменное оформление [10, с.45].

Упражнения условно разделены на:

- подстановочные (вместо цифр и чисел даются задания на записывание слов вместо цифр и чисел);
- трансформационные (задания ориентированы на закрепление грамматических норм).

Вариативность падежных форм числительных в современном русском языке обусловлена, прежде всего, развитием аналитизма в их склонении. По словам В.В. Виноградова, «старая техника языка вступает в противоречие с новыми принципами понимания и выражения отвлеченных понятий числа и количества», и, «подчиняясь влиянию математического мышления, числительные унифицируют свои формы» [6].

Распространение знаковых обозначений чисел и связанная с этим стандартизация речи обязаны влиянию математического языка, где закрепились несклоняемые формы числительных в сочетаниях типа: «Девять плюс два»; «равно одиннадцать»; «семь отнять четыре». Из профессиональной речи несклоняемые варианты числительных переходят и в разговорный, и в книжные стили речи.

Изучение функционирования имен числительных в научных текстах представляет одно из интереснейших явлений в лингводидактике. В подготовке специалистов с математическим уклоном разговор о числительных имеет свои особенности, поскольку эта тема не представляется для них «скучной» и «сухой». В основе устойчивого интереса лежит осознание важности и нужности объекта. В преподавании русского языка как неродного это значит, что подлинный интерес обучающихся может вызвать только такой материал, который воспринимается ими как необходимый для жизненной практики. И научить правильно произносить и правильно писать имена числительные, т.е. соблюдать орфоэпические и орфографические нормы русского языка – это значит сформировать речевую компетенцию, столь важную для специалистов с высшим образованием.

Первокурсникам предстоит овладеть умениями применять основные понятия об имени числительном, отличать числительные от других частей речи; определять разряд числительных и их тип по строению; правильно употреблять *ь* в числительных (устно и письменно); правильно писать окончания числительных, различая особенности их склонения, произносить числительные. Весь этот материал предстоит экстраполировать в речевую практику. Параллельно реализуется и развивающая задача, связанная с формированием творческих способностей обучаемых: быстрота реакции, ассоциативность

мышления, совершенствование речи, зрительная и слуховая память. Определиться с эффективными дидактическими подходами к изучению имен числительных авторам помогло знакомство с методическими источниками, наблюдения, организованные в группах студентов, осваивающих образовательные программы специальностей, связанных с точными науками – математикой и информатикой. Беседы с преподавателями, тестирование обучающихся позволили обозначить те направления работы, которые определили содержание экспериментального обучения. Здесь следует учитывать такие научные положения. Основное понятие, с которым встречается человек, в естественной или технической области наук, – это понятие величины. Под величиной понимают все то, что может быть измерено и выражено числом.

В конкретных вопросах естественных и технических наук приходится встречаться с величинами разнообразной природы. Примерами величин служат длина и площадь, объем и вес, температура и скорость, время и сила. В математике же конкретные величины не участвуют. Математические законы и положения формулируют, абстрагируясь от конкретной природы величин, принимая во внимание лишь их численные значения. В соответствии с этим в математике рассматривают величину вообще, отвлекаясь от физического смысла, который она может иметь. Именно поэтому математические теории могут быть применены к исследованию любых конкретных величин. В этом выражается та общность, универсальность математических теорий, которую называют абстрактностью.

Среди совместно рассматриваемых величин некоторые обычно изменяются, другие же остаются постоянными. Изменение, движение есть первейший признак того, что носит название явления, процесса. Так, наблюдая некоторую массу газа при постоянной температуре, человек отмечает изменение упругости газа при изменении его объема. Для изучения такого рода явлений в математику вводится понятие переменной величины: так называют величину, принимающую различные численные значения. Важнейшей задачей математического анализа является всестороннее изучение функциональных зависимостей [11].

Величина, которая сохраняет одно и то же численное значение, называется постоянной. Напомним, что всякий процесс характеризуется взаимозаменяемостью нескольких переменных величин. Такое представление приводит к важнейшему в математике понятию функциональной зависимости, т.е. связи

между переменными величинами. Установление и описание связей между величинами, участвующими в данном процессе, есть первая и главная задача естественных и технических наук: именно законом процесса и называется функциональная зависимость, проявляющаяся в этом процессе и характеризующая его. Пользуясь основополагающими понятиями, мы говорим о содержательном наполнении профессионально ориентированного занятия, которое необходимо обеспечить методически. Среди дидактических условий, определяющих направления работы по освоению имен числительных, были выделены основные [12; 13].

1. Педагогические технологии должны быть направлены на формирование *коммуникативной потребности* у обучающихся, мотивации к овладению и пользованию числительными в профессиональной речи.

2. Если традиционные методы обеспечивали знакомство обучаемых с грамматическими признаками имен числительных, то для практического овладения ими следует обратиться к тренинговым методикам.

3. Освоение имен числительных организуется на материале научного стиля речи, что подготавливает специалистов к решению профессиональных задач, при использовании устных разновидностей речи.

4. Освоение речевых навыков включает следующие *этапы*: слушание осознание, запоминание, применение.

Экспериментальное обучение и его результаты

С целью обобщения знаний об именах числительных первокурсникам была предложена для словарной работы такая лексика, которая присутствует в указаниях на величины: длина, площадь, объем, вес, температура, скорость, масса и др. В заданиях использовались традиционные формулировки: прочитать текст, определить его тип, найти ключевые слова. Была разработана система вопросов, в ответах на которые использовались ключевые слова:

1. С каким понятием мы встречаемся в любой естественнонаучной или технической области знаний?
2. Что понимается под величиной?
3. Что может служить примером величины?
4. Как формулируются математические положения и законы?
5. Почему математические теории могут быть применены к исследованию любых конкретных величин?
6. Что является первым признаком явления, процесса?
7. Что вы знаете о постоянных и переменных величинах?

8. Что является первой и главной задачей естественных или технических наук?

9. Сформулируйте важнейшую задачу математического анализа.

Была организована работа над понятием «действительные числа», в ходе которой обучающиеся усваивали такие сведения:

1) целое положительное число 1,2,3... (его еще называют натуральным), все дробные числа и 0; это не только положительные числа, но и отрицательные, любые рациональные числа, имеющие вид целого числа;

2) каждое рациональное число, записанное в виде конечной десятичной или бесконечной периодической десятичной дроби; 3) иррациональные числа, называемые бесконечные непериодические десятичные дроби.

Для доказательства того, что все рациональные и иррациональные числа образуют множество действительных чисел, обучающимся были предложены задания на использование энциклопедического словаря для уяснения семантики указанных выше математических терминов [14].

Использовались тексты, в которых эти лексические единицы являются ключевыми словами. Работа с текстом завершалась беседой, в результате которой обучающиеся находили ответы на следующие вопросы:

1. Какие числа называются натуральными?
2. Какой вид имеет натуральное число?
3. Как может быть записано каждое рациональное число?
4. Какие числа называются иррациональными?

Лексическая работа была организована на грамматической основе: обращалось внимание на форму использованных глаголов, давалась характеристика союзам, используемым в сложных и осложненных предложениях. Должное внимание обращалось на семантику вводных слов и словосочетаний, а также на связь предложений и абзацев в тексте. Особое внимание уделялось употреблению имен числительных, для чего нужно было обратиться к грамматическим понятиям, характеризующим постоянные и непостоянные признаки имен числительных. Эти тексты должны содержать определенные цифры и числа, которые представлены в примерах и задачах и

форма употребления которых чрезвычайно важна для понимания условий и правильного решения. Для анализа использован следующий текст:

Интересные факты о Солнце

■ Солнце вращается вокруг центра нашей галактики, Млечного Пути, делая полный оборот каждые 225-250 000000 лет.

■ 300 солнечных дней в году бывает в Марокко, Ницце, Брисбане (Австралия), в Монте-Карло ...

■ На Мальте средняя продолжительность светового дня летом – 10 часов. В Самарканде – 15 часов, в Стокгольме – 18 часов, а в шведском городе Кируна – 24 часа. Правда, зимой в Кируне солнце не встает, вообще. Кстати, деление суток на 24 часа мы позаимствовали из истории древних египтян о боге солнца Ра, который проводил 12 часов ночи в темной преисподней, а остальные 12 часов – на небесах.

■ Минимальное число затмений в году – 2. Солнечные затмения в одной и той же местности наблюдаются редко, так как затмения видны только в узкой полосе тени Луны.

■ Каждую секунду на Солнце сгорает 700 00000000 тонн водорода. Несмотря на такую огромную скорость потерь, энергии Солнца хватит еще на 5 000000000 лет такой жизни (примерно столько же лет Солнцу от рождения).

■ Все мы видим, что Солнце желтого или оранжевого цвета, но на самом деле, оно белое. Желтые тона Солнцу дает феномен под названием «атмосферное рассеяние».

Текст, представленный выше, чрезвычайно интересен наличием в нем разнообразных числительных, которые необходимо грамотно озвучить и записать, и той астрологической информацией, которая может экстраполироваться в решение задач по физике. Приведем еще один пример интересной работы, организуемой на основе занятий по русскому языку, с привлечением материала по физике. Здесь, помимо, озвучивания и правильного оформления на письме числительных, была организована интересная работа в подгруппах. Каждой подгруппе предлагалось задание на поиск дополнительных сведений о той или иной информации, заложенной в текст упражнения.

■ Солнечная система состоит из 9 планет, которые вращаются вокруг Солнца и имеют также собственные спутники. Она начала формироваться через 10 000000000 лет после возникновения Вселенной.

■ Световой год – это расстояние, которое свет преодолевает за один год. Он составляет примерно 10 000000 км!

■ Температура поверхности Солнца составляет 6000 градусов по Цельсию, а в центре оно нагревается до 15 000000 градусов.

■ В 2004 году астрономы обнаружили белого карлика, который превратился в огромный бриллиант! Его ширина составляет 4 000 км. Если бы его можно было продать как драгоценность, в нем было бы 10 000000000 триллионов карат!

■ Свету, идущему от Солнца, требуется около 8 минут, чтобы достичь Земли. Таким образом, если бы Солнце погасло, мы узнали бы об этом через 8 минут!

■ Самой лучшей планетой, где можно чаще справлять дни рождения, является Меркурий. Год здесь длится всего 88 дней. Таким образом, если вам на Земле 10 лет, на Меркурии вам уже 41,5! Но не волнуйтесь – если на Земле вы проживете 80 лет, то на Меркурии вам будет 332!

■ Звезды Млечного Пути вращаются вокруг его солнца, делая полный оборот каждые 200-250 000000 лет.

Выводы

Результаты опытного обучения нашли отражение в представленных ниже методических рекомендациях.

Имена числительные чрезвычайно употребительны в научно-математической и научно-технической речи, широко используются в официально-деловых жанрах, они встречаются в публицистике и в художественном стиле речи. Для будущих математиков и физиков, информатиков и программистов, инженеров и строителей умение грамотно употреблять имена числительные может быть охарактеризовано как один из важнейших компонентов профессиональной компетентности.

Преподавателям, ведущим в вузе дисциплины лингвистического цикла, рекомендуется определить наиболее рациональные способы освоения теории имен числительных. Кроме того, необходимо отобрать и систематизировать разноуровневые задания, которые можно использовать на занятиях, связанных с числительными. Практическая направленность обучения русскому языку в вузе находит отражение в упражнениях, предназначенных для формирования умений и навыков в грамотном употреблении слов различных частей речи и их форм. Организация тщательного изучения образцов, использование аналитических упражнений языкового характера, обращение к речевым упражнениям – таковы основные направления в работе по усвоению способов грамотного употребления всех склоняемых частей речи, где именам числительным в их функциональном формате принадлежит достойное место.

Межпредметные связи с циклом математических дисциплин, а также с историей, лингвокультурологией, краеведением создание сравнительной диаграммы

и передача через нее основной информации – это далеко не все учебные действия, предполагающие использование имен числительных. Если добавить к этому стратегию **«Джигсо»**, предусматривающую двигательную активность, которая способствует уменьшению эмоционального напряжения, то следует помнить, что она строится на использовании чисел, т.к. именно числа лежат в основе заданного танцем ритма.

Возникает необходимость включения имен числительных в тексты письменных работ при изучении других разделов, в словарную работу, в оформление дат и заданий. Рекомендуются практическим путем вводить числительные в сочетания с существительными и использовать их в предложениях устной и письменной

речи. Преподавателям-словесникам следует учитывать устойчивые ошибки при написании числительных и работать над речевыми недочетами, связанными с неправильным употреблением падежных форм. Практическая ценность исследования обусловлена тем дидактическим материалом, который может найти применение в освоении раздела «Имя числительное».

Статья посвящена разговору о том, как научиться употреблять имена числительные грамотно, обращаясь к структурированию речевых произведений в устной и письменной форме. Поскольку эта частная задача выводит нас на понимание коммуникативной грамотности, на проблему использования числительных требуется взглянуть, исходя из их функциональной целесообразности.

Литература

1. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М., 1987.
2. Пассов Е.И. Новая концепция иноязычного образования. – М., 2000.
3. Барановская И.А. Имя числительное: Методический комментарий // Русский язык. – 2003, №15.
4. Антонов Н.С. Слагаемые знаний: О межпредметных связях в учебном процессе. – Архангельск, 2009. – 180 с.
5. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Изд. 7-е. – М., 2006.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Изд. 4-е. М., 2001.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., 2004. С. 77-100.
8. Гайломазова Е.С. Прагматическое содержание числительных // Гуманитарные и социально-экономические науки: научная статья. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 137-142. eLIBRARY ID:16032709
9. Кубрякова Е.С. Аналогия // Языкознание. БЭС. / Гл.ред. В.Н. Ярцева. Изд. 2-е. – М., 2000. Шапошников В.Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении. Изд. 3-е. – М., 2010.
10. Литневская Е.И., Багрянцева В.А. Методика преподавания русского языка в средней школе / Под ред. Е.И.Литневской. – М., 2006.
11. Полякова С.В. О некоторых тенденциях современного употребления имен числительных / С. В. Полякова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2010. – № 1-2 (13). – Т. 2. – С. 97-100. – URL: <https://moluch.ru/archive/13/1040/>
12. Гайломазова Е.С. Прагматическое содержание числительных // Гуманитарные и социально-экономические науки: научная статья. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 137-142. eLIBRARY ID:16032709
13. Галинская Е.А. Количественные числительные в памятниках псковской деловой письменности первой половины XVII в. // Общетеоретические вопросы изучения русского языка: Материалы III Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность». М., 2007. С. 47-48. URL: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/2.pdf>
14. Тесленко О.А. Современная естественная письменная речь: неполный стиль написания, или аллегорическое письмо / О. А. Тесленко. – Текст: непосредственный // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – Т. 0. – Москва: Буки-Веди, 2014. – С. 108-114. – URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/136/6078/>

Гульчехра ДАВЛЯТОВА,
 кандидат педагогических наук,
 профессор кафедры русской филологии
 Ферганского государственного университета

РИТОРИЧЕСКИЙ КАНОН ВОСТОКА И ЗАПАДА: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД

Аннотация: в статье рассматривается проблема соотношения западного и восточного риторических канонов на материале русской и узбекской ораторской традиции. Показано, что классический пятичастный канон (инвенция, диспозиция, элокуция, память, произнесение) прослеживается в обеих культурах, однако наполняется разным содержанием: западная (русская) традиция тяготеет к силлогистической аргументации и открытому логосу, восточная (узбекская) к этикетной, паремиологически насыщенной и опосредованной, иносказательной манере убеждения, восходящей к адабной культуре и суфийской образности.

Ключевые слова: риторический канон, ораторское искусство, русская риторика, сопоставительная риторика, этос, паремия.

Annotatsiya: ushbu maqolada rus va o'zbek notiqlik an'analari misolida G'arb va Sharq ritorik qonunlarining o'zaro nisbati muammosi ko'rib chiqiladi. Klassik besh qismli qonun (inventsiya, dispozitsiya, elokupsiya, хотира, talaffuz) har ikki madaniyatda ham kuzatilsa-da, turlicha mazmun bilan to'ldirilishi ko'rsatib berilgan. G'arb (rus) an'anasi sillogistik dalillash va ochiq logosga, Sharq (o'zbek) an'anasi esa adab madaniyati hamda tasavvufiy obrazlilikka borib taqaladigan etiketga asoslangan, paremiyalarga boy, vositali va majoziy ishonitirish uslubiga moyildir.

Kalit so'zlar: ritorik qonun, notiqlik san'ati, rus ritorikasi, qiyosiy ritorika, etos, paremiya.

Annotation: the article examines the correlation between Western and Eastern rhetorical canons based on material from Russian and Uzbek oratorical traditions. It is shown that the classical five-part canon (inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio) is traceable in both cultures, yet is filled with different content: the Western (Russian) tradition gravitates toward syllogistic argumentation and overt logos, whereas the Eastern (Uzbek) tradition relies on etiquette-bound, proverb-saturated, indirect and allegorical persuasion rooted in adab culture and Sufi imagery.

Key words: rhetorical canon, oratory, Russian rhetoric, comparative rhetoric, ethos, proverb.

ВВЕДЕНИЕ

Риторика как учение об эффективной и уместной речи возникла независимо в разных культурных ареалах, однако её структурное ядро – так называемый риторический канон, включающий инвенцию (нахождение мысли), диспозицию (расположение материала), элокуцию (словесное оформление), память и произнесение – обнаруживает удивительную устойчивость на самых разных языковых и культурных почвах. Вопрос о том, является ли этот канон универсальной моделью человеческого мышления или же культурно специфическим продуктом античной цивилизации, остаётся дискуссионным и приобретает особую остроту при

сопоставлении рефлексии над словом в западной (в частности, русской) и восточной (тюрко-исламской, в частности узбекской) традициях.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Основы западного риторического канона были заложены Аристотелем, определившим риторикой как способность находить возможные способы убеждения относительно каждого данного предмета [1]. Дальнейшая кодификация пятичастной структуры канона принадлежит римской традиции и была впоследствии адаптирована к отечественной культуре М.В. Ломоносовым, чьё «Краткое руководство к красноречию» стало первым систематическим описанием русской гражданской риторики,

ориентированной на ясность мысли, силлогистическую доказательность и гражданский пафос [3]. Судебное и публицистическое красноречие второй половины XIX – начала XX века, представленное, в частности, речами А.Ф. Кони, закрепило в русской традиции установку на фактологическую аргументацию и логическую прозрачность изложения [4].

Теоретическое осмысление риторики как общей дисциплины речевого воздействия в отечественной науке представлено работами Ю.В. Рождественского, рассматривавшего риторический канон как универсальную, но культурно варьируемую модель порождения текста [8], и В.И. Аннушкина, подчёркивающего преемственность русской риторической мысли по отношению к античному наследию при сохранении национальной специфики [2].

Восточная линия рассмотрения опирается на наследие Алишера Навои, чьи произведения демонстрируют высокоразвитую систему художественно-риторических приёмов (санъат ул-баён), тесно связанных с суфийской символикой [5]. Обобщающие исследования узбекского ораторского искусства (нотиклик санъати) указывают на его формирование на стыке фольклорной традиции, придворного красноречия и религиозно-этической проповеди, а сопоставительные труды по общей риторике позволяют вписать оба материала в единую типологическую рамку.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили: 1) тексты русской гражданской и судебной риторики XVIII–XX веков (М.В. Ломоносов, М.М. Сперанский, А.Ф. Кони) и образцы современной публичной русскоязычной речи; 2) образцы узбекского ораторского искусства – хикматы и афоризмы Алишера Навои, фрагменты дидактических трактатов, а также записи современных узбекских публичных выступлений; 3) паремиологический фонд обоих языков как источник аргументативных клише.

Основным методом послужил сопоставительно-типологический анализ, дополненный элементами риторической критики (анализ инвенции, диспозиции и элокуции конкретных речевых образцов) и дискурсивным

анализом стратегий этоса, пафоса и логоса. Отбор материала проводился по принципу функциональной сопоставимости жанров (гражданская речь, судебная речь, назидательная речь), что обеспечило корректность межкультурного сравнения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В русской традиции инвенция опирается преимущественно на рациональные топы – причинно-следственные связи, статистические и фактические данные, апелляцию к закону и прецеденту, что особенно заметно в судебных речах А.Ф. Кони. В узбекской традиции ведущим источником аргументации выступает авторитет – цитирование хикматов Навои, коранических аллюзий, пословиц (мақол) и притч, то есть аргумент строится не столько на демонстрации причинной связи, сколько на включении высказывания в цепь признанной мудрости.

Композиционная модель русской публичной речи в целом следует классической схеме «вступление – изложение – доказательство – опровержение – заключение», унаследованной от Ломоносова через гимназическую и университетскую риторическую школу. Узбекская нотиклик тяготеет к циклической, рамочной композиции: речь часто открывается и закрывается сходной сентенцией или притчей, а основная часть строится не линейно-доказательно, а приращением аналогий, что отражает характерную для восточной поэтики технику «нанизывания» образов.

Стилистически русская ораторская традиция после Ломоносова стремится к разграничению «высокого» и «среднего» штиля в зависимости от жанра, отдавая в гражданской и судебной речи предпочтение ясности и точности словоупотребления. Узбекская элокуция, напротив, сознательно культивирует орнаментальность – параллелизм, антитезу, звуковой повтор (садои қофия), метафорическую насыщенность, восходящую к традиции «санъат ул-баён», что делает эстетическую функцию речи почти равноправной с убеждающей.

В русской традиции этос оратора конструируется через личную компетентность, опыт и гражданскую позицию говорящего – модель, близкую к аристотелевскому пониманию

этоса как демонстрируемого качества характера. В узбекской традиции этос оратора в значительной мере произведен от его встроенности в иерархию адаба: уважение к старшим (хурмат), скромность и опора на коллективно признанные авторитеты ценятся выше индивидуальной оригинальности суждения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты показывают, что пятичастный риторический канон действительно функционирует как универсальная порождающая модель, применимая к обеим традициям, – в этом состоит точка их структурного схождения. Однако наполнение каждого из пяти компонентов канона культурно специфично, что подтверждает тезис Ю.В. Рождественского об универсальности формы при вариативности содержания риторического действия [6].

Ключевое расхождение обнаруживается в соотношении логоса и этоса: если русская традиция, восходящая к ломоносовской рационалистической модели, отдаёт приоритет логической доказательности [3], то узбекская нотиклик, укоренённая в адабной этике и суфийской образности [5], выстраивает убеждение через этическую авторитетность говорящего и коллективную мудрость паремиологического фонда. Это соответствует более широкой типологической оппозиции

между низкоконтекстными западными и высококонтекстными восточными культурами коммуникации, где значительная часть смысла передаётся имплицитно, через намёк (кинояни) и общий культурный фон, а не через эксплицитное силлогистическое рассуждение.

Существенно, однако, что данная оппозиция не абсолютна: судебное красноречие Кони также апеллирует к нравственному авторитету оратора [4], а узбекская современная публичная речь под влиянием русскоязычного и европейского образования всё активнее использует аналитическую аргументацию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сопоставительный анализ русской и узбекской ораторских традиций подтверждает, что классический риторический канон представляет собой универсальную структурную рамку речевого воздействия, реализуемую, однако, различными культурно обусловленными способами. Точками схождения выступают сама пятичастная структура канона и опора на этос, пафос и логос как базовые категории убеждения. Точками расхождения – приоритет рационально-доказательной аргументации и линейной диспозиции в русской традиции против авторитетно-паремиологической аргументации, циклической композиции и орнаментальной элокуции в традиции узбекской.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аристотель. Риторика // Античные риторика / под ред. А.А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 15–164.
2. Аннушкин В.И. Риторика. Вводный курс. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 296 с.
3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Полное собрание сочинений: в 11 т. Т. 7. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 89–378.
4. Кони А.Ф. Избранные произведения. – М.: Госюриздат, 1956. – 888 с.
5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами: 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1987–2003.
6. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1997. – 600 с.

Рафик ДЖАГАСПАНИН,
 доктор философии по филологическим наукам (PhD),
 старший преподаватель кафедры русской филологии
 Ферганского государственного университета

ТИПОЛОГИЯ ПСИХОЛОГИЗМА В РОМАНАХ В.М. ШУКШИНА И Х. ТУХТАБАЕВА: РЕФЛЕКСИВНО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ И ДРАМАТИЧЕСКИ-ИМПЛИЦИТНАЯ МОДЕЛИ

Аннотация: в статье сопоставляются способы психологического изображения народного героя в романах В.М. Шукшина «Я пришёл дать вам волю» и Х. Тухтабаева «Золотая голова мстителя». Репертуар приёмов психологизма в прозе XX века в основном общий, а различие традиций обнаруживается в том, какой приём несёт главную нагрузку. Анализ показал, что роман Шукшина реализует рефлексивно-аналитическую модель, где внутренний монолог занимает сильные позиции сюжета, а рассказчик прямо называет состояние героя, тогда как роман Тухтабаева строится на драматически-имплицитной модели, передающей внутреннюю жизнь через предметную деталь, жест и поступок.

Ключевые слова: психологизм, типология психологической прозы, внутренний монолог, предметная деталь, сравнительное литературоведение, В.М. Шукшин, Х. Тухтабаев, Степан Разин, Намаз, историческая проза.

Annotatsiya: maqolada V.M. Shukshinning «Men sizlarga erk bergani keldim» («Я пришел дать вам волю») va X. To'xtaboyevning «Qasoskorning oltin boshi» romanlarida xalq qahramonining psixologik tasvirlash usullari qiyosiy tahlil qilinadi. XX asr nasrida psixologizm vositalari asosan umumiy bo'lib, milliy an'analar orasidagi farq qaysi vositaga asosiy yuk tushishida namoyon bo'ladi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, Shukshin romani refleksiv-analitik modelga asoslanadi: ichki monolog syujetning kuchli nuqtalarini egallaydi, hikoyachi qahramon holatini bevosita nomlaydi. To'xtaboyev romani esa dramatik-implitsit modelni amalga oshiradi: ichki dunyo predmetli tafsilot, imo-ishora va xatti-harakat orqali beriladi.

Kalit so'zlar: psixologizm, psixologik nasr tipologiyasi, ichki monolog, predmetli tafsilot, qiyosiy adabiyotshunoslik, V.M. Shukshin, X. To'xtaboyev, Stepan Razin, Namoz, tarixiy nasr.

Annotation: the article compares the means of psychological portrayal of the folk hero in V.M. Shukshin's novel "I Have Come to Give You Freedom" and H. Tukhtabaev's "The Golden Head of the Avenger". The author proceeds from the assumption that the repertoire of psychological devices in twentieth-century prose is largely shared, and that the difference between traditions lies in which device carries the principal load. The analysis shows that Shukshin's novel follows a reflexive-analytical model, in which interior monologue occupies the strong positions of the plot and the narrator names the hero's state directly, whereas Tukhtabaev's novel realises a dramatic-implicit model, conveying inner life through the concrete object, the gesture and the deed.

Key words: *psychologism, typology of psychological prose, interior monologue, concrete detail, comparative literary studies, V.M. Shukshin, H. Tukhtabaev, Stepan Razin, Namaz, historical fiction.*

Введение

Психологизм в сравнительных работах по русской и узбекской прозе описывается чаще всего перечислительно. В статье анализируется внутренний монолог, диалог, деталь, авторский комментарий. Все они присутствуют в обоих текстах. Такое описание ничего не объясняет. Приёмы совпадают потому, что репертуар средств психологического изображения в прозе XX века в общих чертах един, и само их присутствие не отличает одну традицию от другой.

Обзор литературы

Типологию психологической прозы разработала Л.Я. Гинзбург, разграничив прямое аналитическое описание душевного состояния и косвенное его обнаружение через поступок и предметную деталь [4, с. 44]. С.Г. Бочаров дополнил это разграничение категорией художественного

мира, в котором способ подачи внутренней жизни персонажа предстаёт не изолированным приёмом, а свойством всей повествовательной системы [3, с. 87]. Диалогическая природа сознания героя описана М.М. Бахтиным [2, с. 294]. Предметная деталь как носитель психологического содержания рассмотрена Д.С. Лихачёвым [5, с. 142] и Ю.М. Лотманом в связи с семантикой художественного пространства [6, с. 261].

Узбекское литературоведение подходит к тому же материалу с иной стороны. А.А. Абдуллаев связывает сдержанность внутренней речи героя с эпической нормой, где личное подчинено общинному [1, с. 82]. Х. Ярматов отмечает фольклорную опору прозы Тухтабаева и её ориентацию на поступок [7, с. 24]. Работы о романе Шукшина сосредоточены преимущественно на архетипике и трагическом характере героя.

Материалы и методы

Материалом послужили тексты романов: Шукшина и русский перевод романа Тухтабаева. Из обоих текстов сплошной выборкой извлечены фрагменты, передающие внутреннее состояние главного героя: внутренние монологи, несобственно-прямая речь, авторские комментарии к состоянию, психологически нагруженная предметная деталь, а также поведенческие реакции, не сопровождаемые комментарием рассказчика.

Основной метод – сравнительно-типологический, с опорой на разграничение Л.Я. Гинзбург и С.Г. Бочарова. Дополнительно применён количественный приём: для каждого романа установлены число и совокупный объём фрагментов развёрнутой внутренней речи героя.

Результаты

Роман Шукшина построен на рефлексивно-аналитической модели. Внутренняя речь Разина занимает в тексте самостоятельное место: она не сопровождает действие, а останавливает его. После поражения под Симбирском атаман остаётся у реки, и повествование переходит в развёрнутый монолог, обращённый одновременно к себе и к Волге. Перед казнью монолог повторяется в более собранном виде, и герой подводит итог собственной жизни через образ брошенного семени. Оба фрагмента вынесены в сильные позиции сюжета, после катастрофы и перед смертью, и оба полностью прерывают внешнее действие.

К внутреннему монологу примыкает авторский комментарий. Рассказчик у Шукшина регулярно называет состояние героя прямо и фиксирует расхождение между внешним видом и внутренним содержанием: горящий взгляд и тоска в нём даны рядом, в пределах одной фразы. Это и есть аналитический психологизм в терминах Гинзбург – объяснение берёт на себя автор, не оставляя его читателю [4, с. 44].

Часть психологического содержания приходится у Шукшина на диалог, где реплика работает как самоанализ. В разговоре с Фролом Минаевым Разин разделяет страх и совесть, называя источником своей муки не близкую смерть, а вину за напрасно пролитую кровь. Обмена репликами здесь по существу нет, есть вынесенная вовне рефлексия,

что соответствует бахтинскому пониманию диалога как столкновения мировоззрений [2, с. 294].

Роман Тухтабаева организован иначе. Развёрнутая внутренняя речь Намаза встречается редко, и каждый её случай укладывается в одну-две фразы, построенные как альтернатива: если герой не выступит, он не сможет смотреть в глаза сиротам, если погибнет, защищать кишлак будет некому. Вопрос ставится и тут же закрывается поступком.

Обсуждение

Различие моделей объясняется не мерой мастерства, а разными задачами, которые психологизм решает внутри каждой традиции.

У Шукшина психологизм проблематизирует героя. Разин показан не как исполнитель роли народного заступника, а как человек, эту роль подвергающий сомнению. Внутренний монолог понадобился именно затем, чтобы вывести на поверхность разрыв между легендой о Разине и живым человеком, носящим это имя. Русская проза второй половины XX века такой разрыв искала: герой становится интересен там, где перестаёт совпадать с собственной репутацией. Замечание С.Г. Бочарова о художественном мире как системе [3, с. 87] здесь уместно буквально – монолог у Шукшина не приём, а условие существования этого мира.

У Тухтабаева психологизм работает в обратную сторону и подтверждает нормативный образ. Намаз сомневается ровно настолько, чтобы читатель увидел цену его выбора, и ни фразой больше. Затянувшаяся рефлексия разрушила бы фигуру мстителя, которая в дастанной традиции держится на соответствии героя обязательствам перед общиной, а не на его внутренней сложности.

Заключение

Сопоставление показало, что два романа реализуют разные типы психологического письма. «Я пришёл дать вам волю» строится на рефлексивно-аналитической модели: внутренний монолог занимает сильные позиции сюжета, авторский комментарий прямо называет состояние героя, диалог служит формой самоанализа. «Золотая голова мстителя» реализует драматически-имплицитную модель: внутренняя речь сведена к короткой альтернативе, а психологическое содержание передано предметной деталью, жестом и поступком.

Список литературы

1. Абдуллаев А.А. Узбекская литература и национальный характер. – Ташкент: Фан, 1990. – 150 с.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1986. – 320 с.
3. Бочаров С.Г. О художественных мирах. – М.: Советская Россия, 1985. – 296 с.
4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – 2-е изд., доп. – Л.: Советский писатель, 1971. – 448 с.
5. Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1987. – 352 с.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
7. Московкина Е.А. Социальные архетипы в культурном дискурсе исторического романа В.М. Шукшина «Я пришел дать вам волю» // Культура в евразийском пространстве: традиции и новации. – 2017. – № 1. – С. 22–27.

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

Gulnoza KASIMOVA,
O'zJOKU katta o'qituvchisi

MULTIMEDIA KONTENTDA FAKTCHEKING: VIZUAL DALILLARNI TEKSHIRISH USULLARI VA AMALIY TAVSIYALAR

Annotatsiya: mazkur ilmiy maqolada multimedia kontent tarkibidagi vizual dalillar (foto, video, infografika va skrinshotlar)ni tekshirishning nazariy-metodik asoslari hamda amaliy qo'llash mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli platformalarda axborot aylanishi tezlashgani, vizual materiallar orqali manipulyatsiya va dezinformatsiya ko'paygani, shuningdek, sun'iy intellekt yordamida yaratilayotgan soxta tasvir va videolar (deepfake) jurnalistik ishonchlilikka tahdid solayotgani bilan izohlanadi. Maqolada faktcheking jarayonining bosqichlari (materialni identifikatsiya qilish, manbani aniqlash, texnik tekshiruv, kontekstual taqqoslash, yakuniy xulosa va hujjatlashtirish) tizimlashtiriladi. Vizual verifikatsiya usullari sifatida teskari rasm qidiruvi, kadrlar bo'yicha tahlil, metadata (EXIF)ni tekshirish, geolokatsiya va xronologik moslikni aniqlash, raqamli izlar va platforma belgilari orqali manbani kuzatish, montaj/alomatlarni aniqlash, shuningdek ochiq manbalar razvedkasi (OSINT) elementlaridan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Xulosa qismida vizual dalillarni tekshirishning institutsional yo'lga qo'yilishi axborot sifati, auditoriya ishonchi va media mas'uliyatni mustahkamlashga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: *multimediaviy kontent, faktcheking, vizual dalillar, vizual verifikatsiya, raqamli izlar, metadata (EXIF), manba tahlili, reverse image search, video verifikatsiyasi, geolokatsiya, OSINT, dezinformatsiya, deepfake, media savodxonlik, jurnalistik standartlar.*

Аннотация: в данной научной статье анализируются теоретико-методологические основы проверки визуальных доказательств (фотографий, видеоматериалов, инфографики и скриншотов), входящих в состав мультимедийного контента, а также механизмы их практического применения. Актуальность исследования обусловлена ускорением циркуляции информации на цифровых платформах, ростом манипуляций и дезинформации посредством визуальных материалов, а также тем, что поддельные изображения и видео, создаваемые с применением искусственного интеллекта (deepfake), представляют угрозу журналистской достоверности. В статье систематизируются этапы процесса фактчекинга (идентификация материала, установление источника, техническая проверка, контекстуальное сопоставление, формулирование итогового вывода и документирование). В качестве методов визуальной верификации рассматриваются обратный поиск изображений, покадровый анализ, проверка метаданных (EXIF), установление геолокации и хронологической согласованности, отслеживание источника по цифровым следам и платформенным маркерам, выявление признаков монтажа/подделки, а также возможности использования элементов разведки по открытым источникам (OSINT). В заключительной части научно аргументируется, что институционализация проверки визуальных доказательств способствует повышению качества информации, укреплению доверия аудитории и усилению медийной ответственности.

Ключевые слова: *мультимедийный контент, фактчекинг, визуальные доказательства, визуальная верификация, цифровые следы, метаданные (EXIF), анализ источника, обратный поиск изображений (reverse image search), верификация видео, геолокация, OSINT (разведка по открытым источникам), дезинформация, дипфейк (deepfake), медиаграмотность, журналистские стандарты.*

Raqamli kommunikatsiya muhiti keskin jadallashgan hozirgi davrda multimedia kontent (foto, video, infografika, skrinshot va qisqa formatli roliklar)

axborotni yetkazishning eng ta'sirchan shakliga aylandi. Vizual materiallar auditoriya e'tiborini tez jalb qilishi, hissiy ta'sirni kuchaytirishi va "ko'rdim

– demak ishonaman” kabi psixologik mexanizmi faollashtirishi sababli yangiliklar iste’molida ustuvor o’rin egallamoqda. Biroq aynan shu xususiyatlar vizual kontentni manipulyatsiya qilish, kontekstdan uzib talqin etish, montaj orqali mazmunni o’zgartirish hamda soxta vizual dalillarni ommalashtirish uchun qulay vositaga ham aylantiradi. Natijada axborotning ishonchliligini ta’minlash, jurnalistik mas’uliyat hamda auditoriya ishonchini himoya qilish masalalari yanada dolzarb tus olmoqda.

Bugungi media makonda soxta yoki chalg’ituvchi vizual materiallar ko’pincha tezkorlik va emotsional ta’sir kuchi hisobiga keng tarqaladi. So’nggi yillarda sun’iy intellekt asosidagi generativ texnologiyalar rivojlanishi bu jarayonni yanada murakkablashtirdi: haqiqatga juda yaqin soxta tasvir va videolar (deepfake), “synthetic media” mahsulotlari, shuningdek, voqea yoki shaxsga nisbatan noto’g’ri tasavvur uyg’otuvchi montajlar bir necha daqiqada tayyorlanib, turli platformalarda ommaga yoyilishi mumkin. [1].

Vizual dalillarni tekshirish jarayoni, avvalo, materialning asl mohiyatini aniqlashdan boshlanadi: tasvir yoki video nimani aks ettiryapti, undagi obyektlar, yozuvlar, belgilar va fon elementlari qanday ma’no beradi, u qanday kontekstda tarqatilmoqda. Keyingi muhim qadam: manbaning ishonchliligini tekshirish va kontentning ilk paydo bo’lgan nuqtasini topishga intilishdir. Bu jarayonda teskari rasm qidiruvi (reverse image search) orqali tasvirning avval qayerda va qachon uchraganini aniqlash, video bo’yicha esa kadrma-kadr tahlil, asosiy freymlarni ajratib qidirish hamda turli platformalardagi qayta yuklangan nusxalarni solishtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Multimedia kontentda vizual dalillarni tekshirish jarayoni, avvalo, “vizual dalil”ning o’zi qanday funksiyani bajarishini anglashdan boshlanadi: foto yoki video ko’pincha xabarni “tasdiqlovchi” element sifatida beriladi va auditoriya ongida matndan ko’ra tezroq ishonch uyg’otadi. Shu sababli vizual materialni fakt sifatida qabul qilishdan oldin uni dalil sifatida qayta “sinovdan o’tkazish” talab etiladi. Amaliyot shuni ko’rsatadiki, dezinformatsiyaning katta qismi tasvirning o’zi butunlay soxta bo’lishidan ko’ra, uning konteksti buzilishi, ya’ni boshqa joyda, boshqa vaqtda yoki boshqa mazmunda olingan materialning yangi voqea nomi bilan tarqatilishi orqali sodir bo’ladi.

Foto verifikatsiyasida amaliy jihatdan eng samarali yo’nalishlardan biri teskari rasm qidiruvidir (reverse

image search). Bu usul tasvirning avval qayerda uchraganini aniqlashga, uning “eski material” ekanini isbotlashga yoki asl kontekstini topishga yordam beradi. Biroq jurnalistlar ko’pincha faqat bitta qidiruv natijasiga tayanib qolishadi; amaliy jihatdan esa tasvirning turli kesimlari (crop), gorizonta, vertika, aylantirilgan variantlari, ranglari o’zgartirilgan nusxalari bo’lishi mumkin. Shuning uchun tasvirni bir necha variantda qidirish, alohida fragmentlarni ajratib qidirish va natijalarni sana, joy bo’yicha solishtirish tekshiruv ishonchliligini oshiradi.

Foto va videolarning texnik tekshiruvda metadata (EXIF) ma’lumotlari muhim manba hisoblanadi. EXIF ba’zan suratga olingan vaqt, qurilma modeli, geoteg va ayrim sozlamalar haqida ma’lumot beradi. Shu bilan birga, EXIF har doim ham mavjud emas: ko’plab ijtimoiy tarmoqlar yuklash jarayonida metadata’ni o’chirib tashlaydi yoki qisqartiradi, ayrim foydalanuvchilar esa ataylab o’chiradi. Shuning uchun EXIF mavjudligi – foydali imkoniyat, ammo uning yo’qligi avtomatik ravishda “soxta” degani emas. Aksincha, EXIFda ko’rsatilgan vaqt va joyning xabardagi da’vo bilan mos kelmasligi, qurilma haqida g’alati ma’lumotlar yoki qayta ishlash izlari bo’lsa, shubha kuchayadi. Bunday alomatlar yakka o’zi “yakuniy hukm” bo’lmaydi, lekin kontekstual tekshiruvga qo’shimcha signal beradi. [2].

Video verifikatsiyasi foto tekshiruviga qaraganda murakkabroq, chunki video ko’p qatlamli: kadrlar ketma-ketligi, audio, montaj, subtitr, kadrlash va platforma kompressiyasi. Amaliy tekshiruvda birinchi qadam – videoni kadrma-kadr tahlil qilish va “kalit freym”larni ajratib olishdir: video ichidagi eng aniq kadrlar (yozuv, belgi, bino, transport raqami, xarita yoki ekran) alohida rasm sifatida ajratilib, teskari qidiruvga yuboriladi. Keyin videodagi audio qatlam tekshiriladi: aks-sado, fon shovqini, til/dialekt, shiorlar yoki e’lonlar hududni taxmin qilishga yordam beradi, ammo audio ham montaj qilinishi mumkinligi e’tiborda bo’lishi kerak. Videoning xronologik mosligi ham alohida tekshiriladi: quyosh holati va soya yo’nalishi, ob-havo holati, mavsumiy belgilar, kiyim-kechak yoki bayram atributlari kabi detallar voqea vaqti haqidagi da’voni tasdiqlashi yoki rad etishi mumkin. Shuningdek, videoda “kesish”lar, g’alati sakrashlar, obyektlar chetida deformatsiya, yuzlar va lab harakati nomutanosibliigi kabi belgilar deepfake yoki kuchli montaj ehtimolini ko’rsatishi mumkin. [3]

Tekshiruv natijasini ishlab chiqarish jarayonida eng muhim masala – tahririy standartlarni aniq belgilashdir. Amaliyotda “minimal verifikatsiya standartlari” kiritilsa, xatolar keskin kamayadi. Masalan, vizual dalil yangilikka asos bo'layotgan bo'lsa, kamida quyidagilar bajarilishi shart: manba zanjiri bo'yicha dastlabki joylangan nuqta aniqlangan bo'lishi; materialning eski nusxasi bor-yoqligi reverse qidiruv bilan tekshirilgan bo'lishi; joy va vaqt bo'yicha da'vo kamida ikki mustaqil indikator bilan asoslangan bo'lishi; montaj, deepfake ehtimoli tekshiruv signallari bo'yicha baholangan bo'lishi; tekshiruv izlari (screenshot, havola, topilgan dalillar) hujjatlashtirilgan bo'lishi. Agar shu shartlarning birortasi bajarilmasa, kontent “tasdiqlanmagan” sifatida alohida belgilanishi, ehtiyotkor til ishlatilishi yoki umuman e'lon qilinmasligi kerak. Bunda tahririyatda rol taqsimoti ham muhim: jurnalist dalil yig'adi, muharrir tekshiruv sifati va til standartini nazorat qiladi, zarur bo'lsa alohida fact-checker yoki verifikator yakuniy xulosani mustahkamlaydi. [4].

Vizual dalillar tekshiruvining natijasini auditoriyaga yetkazishda ham professional yondashuv zarur. “Tekshirildi” degan umumiy ibora o'rniga, tekshiruv logikasini qisqa va aniq ko'rsatish ishonchni oshiradi: masalan, “tasvirning avvalgi nusxasi 2020-yilgi voqeaga oid arxivda topildi”, “kadrdagi bino va yo'l belgisi xarita tasvirlari bilan moslandi”, “video audiosi boshqa kadrlardan olingan bo'lishi ehtimoli borligi sababli tasdiqlanmadi” kabi dalilga tayangan izohlar jurnalistik shaffoflikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, tekshiruv jarayonida shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilmaslik, guvohlar xavfsizligini inobatga olish, montajni fosh etishda ham zarar yetkazmaslik (masalan, deepfakeni qayta tarqatib yubormaslik) kabi etik tamoyillar doimiy nazoratda bo'lishi kerak. [5].

Amaliy tavsiyalarni tahririyat darajasida barqaror ishlatish uchun verifikatsiya chek-listi va “tekshiruv protokoli” joriy etilishi maqsadga muvofiq:

kontent qabul qilinganda manba tekshiruvi, texnik tekshiruv, kontekstual tekshiruv, OSINT kross-tasdiq, hujjatlashtirish va yakuniy xulosa ketma-ketligi standart jarayon sifatida ishlashi lozim. Bundan tashqari, xodimlar uchun qisqa treninglar, tipik manipulyatsiya usullari bo'yicha ichki yo'riqnoma (kontekst almashtirish, eski kadrni yangi voqea sifatida berish, selektiv kadr, montaj, AI-generatsiya) hamda “xatodan keyingi tahlil” amaliyoti (nima uchun xato bo'ldi, qaysi bosqich o'tkazib yuborildi) yo'lga qo'yilsa, faktcheking madaniyati tizimli ravishda mustahkamlanadi. Natijada multimedia kontent bilan ishlashda tezkorlikni saqlagan holda ham ishonchlilik mezonlarini pasaytirmaslik, axborot sifati va auditoriya ishonchini ta'minlash imkoniyati kengayadi.

Maqola doirasida vizual dalillarni tekshirishning amaliy yo'nalishlari – teskari rasm qidiruvi, kadrma-kadr video tahlili, metadata (EXIF) bilan ishlash, raqamli izlar va platforma belgilarini kuzatish, OSINT elementlari orqali kross-tasdiq olish kabi usullar jurnalistik amaliyot uchun muhim instrumentlar sifatida ko'rsatildi. Ushbu usullarning har biri alohida holatda foydali bo'lsa-da, ularni kompleks qo'llash tekshiruv sifati va xulosaning asoslanganligini sezilarli oshiradi. Shuningdek, generativ texnologiyalar va deepfake'lar fonida “faqat ko'z bilan baholash”ga tayanish yetarli emasligi, tahririyatda tekshiruv protokoli, minimal verifikatsiya talablari va hujjatlashtirish amaliyoti bo'lishi zarurligi ta'kidlandi. [6].

Amaliy jihatdan, tahririyatlar uchun eng muhim yo'nalish – faktchekingni individual tashabbus darajasidan tashkiliy tartib va kasbiy norma darajasiga olib chiqishdir. Buning uchun chek-listlar, rol taqsimoti (jurnalist – muharrir-verifikator), tekshiruv natijasini shaffof bayon qilish, xatolarni tahlil qilish va doimiy malaka oshirish mexanizmlarini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq. Shu asosda vizual verifikatsiya ko'nikmalarini jurnalistika ta'limi va tahririyat amaliyotida muntazam rivojlantirish media mas'uliyatni kuchaytirishning eng samarali shartlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. [7].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Verification handbook. An ultimate guideline on digital age sourcing for emergency coverage. European Journalism Centre. 2013.
2. www.firstdraftnews.com
3. www.bellingcat.com
4. <https://security.virginia.edu>
5. Maxkamov Farxod Aloviddin o'g'li. Sun'iy intellektni qo'llash yordamida sud ekspertizasi va jinoiy tergovni avtomatlashtirishni rivojlantirish. 2024.

IJTIMOY TARMOQLAR FENOMENINI VA RAQAMLI MUHITNI TADQIQ ETISHNING KONSEPTUAL MODELLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlar fenomeni va raqamli muhitni tadqiq etishning zamonaviy konseptual modellari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida sotsiologik, psixologik va texnologik yondashuvlar uyg'unligi ko'rib chiqilib, raqamli makondagi inson faoliyati va aloqalari strukturalashtirilgan.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy tarmoqlar, raqamli muhit, konseptual model, ijtimoiy kapital.*

Annotation: this article analyzes contemporary conceptual models for studying the social media phenomenon and the digital environment. Within the scope of the study, sociological, psychological, and technological approaches are integrated to structure human activities and connections in digital spaces.

Key words: *social media, digital environment, conceptual model, social capital.*

Аннотация: в данной статье анализируются современные концептуальные модели исследования феномена социальных сетей и цифровой среды. В рамках исследования интегрированы социологические, психологические и технологические подходы для структурирования человеческой деятельности и связей в цифровом пространстве.

Ключевые слова: *социальные сети, цифровая среда, концептуальная модель, социальный капитал.*

Kirish. XXI asrning birinchi choragida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalarini tubdan o'zgartirdi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar shunchaki muloqot vositasi emas, balki ulkan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar kechadigan virtual ekotizimga aylandi. Ushbu makonda milliardlab foydalanuvchilar har kuni o'zaro aloqaga kirishadi, axborot almashadi va raqamli o'zlikni shakllantiradi. Mazkur jarayonlarni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilish, ijtimoiy barqarorlik va milliy xavfsizlikni ta'minlashda ularning o'rnini baholash muhim ahamiyat kasb etadi [1:12]. Ijtimoiy tarmoqlar fenomenini faqatgina texnik obyekt yoki dasturiy mahsulot sifatida o'rganish yetarli emas. Chunki uning negizida inson xulq-atvori, guruhlararo munosabatlar va jamiyat strukturasining transformatsiyasi yotadi. Shuning uchun ham raqamli muhitni tizimli ravishda tadqiq etish uchun ko'p o'lchovli konseptual modellarga ehtiyoj tug'iladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi mavjud ilmiy yondashuvlarni integratsiya qilgan holda, ijtimoiy tarmoqlarni o'rganishning eng samarali konseptual va nazariy modellarini tizimlashtirish hamda tahlil qilishdan iboratdir [2:45].

Ijtimoiy tarmoqlar va virtual muloqot muhitini o'rganish bo'yicha dunyo ilm-fanida ulkan nazariy baza shakllangan. Klassik sotsiologik maktab vakillarining qarashlari raqamli davr uchun poydevor vazifasini o'tamoqda. Xususan, Mark Granovetter o'zining "Kuchsiz aloqalarning kuchi" konsepsiyasi orqali axborot oqimining tarqalish mexanizmlarini tushuntirib bergan [3:56]. Uning fikricha, yaqin do'stona aloqalardan ko'ra, tasodifiy va kam muloqot

qilinadigan "kuchsiz aloqalar" yangi va noyob axborotlarga kirish imkoniyatini ko'proq ta'minlaydi. Bugungi kungi Facebook, LinkedIn kabi tarmoqlar aynan ushbu model asosida ishlaydi. Manuel Castells o'zining mashhur "Tarmoqli jamiyat" (Network Society) nazariyasida globallashuv davrida an'anaviy iyerarxik tuzilmalar o'rnini tarmoqli munosabatlar egallashini bashorat qilgan edi [4:110]. Uning ta'kidlashicha, yangi raqamli muhitda hokimiyat va resurslar tarmoq ichida joylashadi, tarmoqdan tashqarida qolish esa ijtimoiy izolyatsiyaga olib keladi. Jan Baudrillardning "Simulyakrlar va simulyatsiya" nazariyasi esa ijtimoiy tarmoqlardagi virtual o'zlikni tushunishga yordam beradi [5:89]. Foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan profililar ko'pincha real hayotning aksi emas, balki sun'iy ravishda bo'rttirilgan simulyakrdir. Shuningdek, Erving Goffmanning dramaturgik yondashuvi bugungi kunda Instagram va TikTok kabi vizual platformalardagi foydalanuvchilar xulq-atvorini mukammal tushuntiradi [6:34]. Goffman bo'yicha, hayot sahna ko'rinishidir va insonlar doimo "old sahna" (front stage) va "orqa sahna" (back stage) o'rtasida harakat qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchi uchun ideal "old sahna" bo'lib xizmat qiladi, bu yerda ular faqat eng yaxshi, muvaffaqiyatli lahzalarini namoyish qilish orqali taassurotlarni boshqarishga harakat qiladi [6:37].

Mazkur maqolada tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy baholash va tarkibiy-funksional yondashuv metodlaridan foydalanildi. Raqamli muhitni tadqiq etishda qo'llaniladigan zamonaviy konseptual modellar metodologik jihatdan guruhlashtirildi. Maqolaning empirik asosini jahon

miqyosida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalari, global raqamli statistika ma'lumotlari hamda media-tahlil xulosalari tashkil etadi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida kontent-analiz va tarmoqli tahlil (Social Network Analysis – SNA) prinsiplaridan foydalanildi

Ijtimoiy tarmoqlarni o'rganishda bir necha asosiy konseptual modellar ajralib turadi. Ularni shartli ravishda uchta yirik guruhga ajratish mumkin: makro-ijtimoiy modellar, mikro-psixologik modellar va strukturaviy-texnologik modellar. Har bir model raqamli muhitning muayyan bir jihatini chuqur yoritishga qaratilgan.

1. Makro-ijtimoiy modellar (Ijtimoiy kapital modeli). Mazkur model doirasida ijtimoiy tarmoqlar inson kapitali va resurslarni ko'paytiruvchi vosita sifatida ko'riladi. Robert Putnam ijtimoiy kapitalni ikki turga ajratgan: "birlashtiruvchi" (bonding) va "ko'priq o'rnatuvchi" (bridging) kapital.

2. Mikro-psixologik modellar (Foydalanish va qoniqish modeli). 'Uses and Gratifications' (U&G) modeli foydalanuvchilarning ijtimoiy tarmoqlardan nima sababdan foydalanishini tushuntiradi. Ushbu modelga ko'ra, insonlar raqamli mediadan passiv iste'molchi sifatida emas, balki aniq maqsad va ehtiyojlarni qondirish uchun foydalanadi. Bu ehtiyojlar qatoriga kognitiv (axborot izlash), affektiv (hissiy qoniqish, ko'ngilochar kontent), shaxsiy integratsiya (obro', maqomga erishish) va ijtimoiy integratsiya (muloqot va do'stlik) kiradi.

3. Strukturaviy-texnologik modellar (Algoritmik determinizm modeli). Bugungi kunda raqamli muhitni faqat inson omili bilan tushuntirib bo'lmaydi. Sun'iy intellekt va algoritmik tizimlar foydalanuvchilarning xulq-atvorini sezilarli darajada boshqarmoqda. Algoritmik determinizm modeli doirasida ikkita asosiy fenomen o'rganiladi: "Exo-kameralar" (Echo Chambers) va "Filtr pufakchalari" (Filter Bubbles). Algoritmik foydalanuvchining avvalgi qiziqishlariga tayangan holda unga faqat o'z dunyoqarashiga mos keladigan kontentni tavsiya qiladi. Natijada shaxs boshqacha fikrlardan butunlay uzilib qoladi va uning qarashlari radikallasib boradi. Bu holat jamiyatda qutblanishni (polarization) keltirib chiqaradi. Yana bir muhim jihat – ijtimoiy

tarmoqlardagi axborot oqimining tarqalish tezligi va tabiati bilan bog'liq. Klassik kommunikatsiya modellarida axborot bir nuqtadan ommaga (one-to-many) uzatilgan bo'lsa, raqamli muhitda ko'p nuqtadan ko'p nuqtaga (many-to-many) modeliga o'tildi. Bu esa har bir foydalanuvchini ham kontent yaratuvchi (prosumer), ham tarqatuvchiga aylantirdi. Ushbu holat feyk (yolg'on) xabarlarining va manipulyatsiyalarning mislsiz darajada ko'payishiga sharoit yaratdi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarni o'rganishda yagona bir model bilan cheklanish kutilgan ilmiy natijani bermaydi. Masalan, faqatgina sotsiologik yondashuv texnologik algoritmlarning ta'sirini e'tibordan chetda qoldirishi mumkin. Aksincha, faqat texnologik yondashuv inson psixologiyasi va madaniy kontekstni hisobga olmaydi. Shuning uchun ham zamonaviy raqamli muhitni tadqiq etishda "Muloqotning ekologik modeli" (Ecological Model of Communication) yoki "Gibrid media tizimi" (Hybrid Media System) kabi integratsiyalashgan yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'zbekiston sharoitida ijtimoiy tarmoqlar fenomenini tadqiq etish o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar fenomeni va raqamli muhit ko'p qirrali murakkab tizim bo'lib, uni tadqiq etish multidissiplinar yondashuvni talab qiladi. Mark Granovetter, Manuel Castells, Robert Putnam va Erving Goffman kabi olimlarning konseptual modellari bugungi kunda ham raqamli sotsiumni tushunishda eng ishonchli nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy algoritmik tizimlar, exo-kameralar va sun'iy intellekt ta'sirini o'rganuvchi yangi texnologik modellar ham fanga shiddat bilan kirib kelmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda inson erkinligi va subyektivligi saqlanib qolsa-da, platformalar arxitekturasini va algoritmlar sotsial reallikni manipulyatsiya qilish quvvatiga ega. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu modellarni amaliy (empirik) ma'lumotlar bilan boyitish va aniq ijtimoiy guruhlar (masalan, talaba-yoshlar) misolida chuqurroq o'rganish lozim. Bu esa raqamli makonda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlarini yaratishda muhim poydevor bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell.
2. Boyd, d. m., & Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. Journal of Computer-Mediated Communication, 13(1), 210-230.
3. Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. American Journal of Sociology, 78(6), 1360-1380.
4. Кастельс, М. (2000). Информационная эпоха: экономика, общество и культура. ГУ ВШЭ.
5. Baudrillard, J. (1994). Simulacra and Simulation. University of Michigan Press.
6. Goffman, E. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. Anchor Books. Press.

Avazbek BEKBERGANOV,

Urganch davlat universiteti

0009-0003-3746-2647

bekberganovavazbek@gmail.com

O'ZBEK ONLAYN MEDIA MATNIDA DARAJALANISH TIZIMI: KUCHAYTIRISHNING UCH MEXANIZMI VA SUPERLATIV ZANJIRI

Annotatsiya: maqolada Appraisal apparatining darajalanish (graduation) tizimi o'zbek onlayn media matni misolida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida kuchaytirishning uch mexanizmi ajratildi: izolyatsiya (alohida kuchaytiruvchi vosita), infuziya (kuchaytirish ma'nosining leksema semantikasiga singdirilishi) va morfologik mexanizm (-roq qo'shimchasi hamda takroriy qoliplar). Uchinchi mexanizm J. Martin va P. White tavsifida nazarda tutilmagan bo'lib, u agglutinatив tilga xos xususiyat sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: darajalanish, kuchaytirish, infuziya, superlativ, funksional siljish, o'zbek onlayn media, Appraisal apparati

Annotation: the article analyses the graduation system of the Appraisal framework on the material of Uzbek online media texts. Three mechanisms of intensification are identified: isolation, infusion and a morphological mechanism realised by the suffix -roq and by reduplicated intensive patterns. The third mechanism is not anticipated in the original description and is assessed as a property of an agglutinative language.

Key words: graduation, intensification, infusion, superlative, functional shift, Uzbek online media, Appraisal framework

Аннотация: в статье анализируется система градации аппарата Appraisal на материале узбекских онлайн-медиа-текстов. Выделены три механизма интенсификации: изоляция, инфузия и морфологический механизм. Показано, что суперлативные формы в узбекском публицистическом тексте выполняют иную функцию, нежели в английском информационном тексте.

Ключевые слова: градация, интенсификация, инфузия, суперлатив, функциональный сдвиг, узбекские онлайн-СМИ, аппарат Appraisal

Kirish. Baholovchi ma'noni tavsiflashda uning turi va qutbi bilan bir qatorda kuchi ham hisobga olinishi lozim. Sistem-funksional tilshunoslikda bu vazifani darajalanish (graduation) tizimi bajaradi: u baholovchi ma'noni kuchaytiradi yoki yumshatadi hamda uning obyektga mansubligini aniqlashtiradi yoxud noaniqlashtiradi [1]. Darajalanish mustaqil tizim bo'lishi bilan birga qolgan ikki tizimni — munosabat va dialogiklikni — kesib o'tadi, ya'ni har qanday baholovchi birlik ayni paytda darajalanish belgisiga ham ega bo'lishi mumkin.

J. Martin va P. White darajalanishni ikki o'lchamga ajratadi: kuch (force) va fokus. Kuch gradual xususiyatga ega birliklarga tegishli bo'lib, u intensivlashtirish yoki miqdorlash orqali voqelanadi; fokus esa gradual bo'lmagan birliklarning toifaga mansubligini o'tkirlashtiradi yoki yumshatadi. Ushbu tasnif ingliz materialida ishlangan va tabiiy ravishda ingliz tilining vositalariga tayanadi.

Material va usul.

Material sifatida o'zbek onlayn nashrlari hamda media tashkilotlarining rasmiy ijtimoiy tarmoq matnlari olindi; qiyosiy fon sifatida an'anaviy bosma va eshittirish matnlari, ingliz tomonidan esa funksional jihatdan mos nashrlar jalb etildi. Har bir baholovchi birlik oltita belgi bo'yicha kodlandi, ular orasida darajalanish belgisi alohida qayd etildi. Tahlil sifat tadqiqoti sifatida olib borildi: maqsad chastotani o'lchash emas, kuchaytirish vositalarining tarkibi va ularning janr bo'yicha taqsimotini aniqlash. Har bir qolip bir necha mustaqil janr, nashr va kanalda tekshirildi [7].

Tahlil natijalari.

1. Kuchaytirishning uch mexanizmi

Materialda kuchaytirishning uch mexanizmi ajratildi.

Izolyatsiya. Kuchaytirish ma'nosi alohida vosita orqali beriladi va u baholovchi birlikdan mustaqil

holda ajraladi: juda qiyin, behad faxrlanaman, nihoyatda muhim. Bu mexanizm ingliz tilidagi very, extremely tipidagi vositalarga to'liq mos keladi va tavsifda hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi.

Infuziya. Kuchaytirish ma'nosi alohida vosita bilan emas, leksemaning o'z semantikasiga singdirilgan holda beriladi: keskin oshirish, halok bo'ldi, portlash. Bu holatda kuchaytirishni matndan ajratib olib bo'lmaydi — u baholovchi birlikning ichida joylashgan.

Infuziya tahlilda alohida e'tibor talab qiladi, chunki u kalit so'zlarga tayanadigan usullar uchun ko'rinmas bo'lib qoladi.

Morfologik mexanizm. Uchinchi mexanizm asl tavsifda nazarda tutilmagan. O'zbek tilida kuch qiymati qo'shimcha orqali o'zgartirilishi mumkin: qiyosiy -roq shakli (kuchliroq, sekinroq) hamda takroriy qoliplar (qip-qizil, to'ppa-to'g'ri, yap-yangi). Ikkinchi holatda kuchaytirish grammatik qolip darajasida voqelanadi va u leksemadan ajralmaydi.

1-jadval. Kuchaytirishning uch mexanizmi

Mexanizm	O'zbek tilidagi ifodasi	Tavsifdagi maqomi
Izolyatsiya	juda, behad, nihoyatda	asl tavsifda mavjud
Infuziya	keskin oshirish, halok bo'ldi	asl tavsifda mavjud
Morfologik	-roq; qip-qizil, to'ppa-to'g'ri	asl tavsifda nazarda tutilmagan

Uch mexanizmning tahlildagi maqomi bir xil emas. Izolyatsiya eng oson aniqlanadi, chunki kuchaytiruvchi vosita matnda alohida birlik sifatida turadi. Infuziya sezilarli darajada qiyinroq: uni aniqlash uchun tadqiqotchi leksemaning neytral sinonimini tasavvur qilishi va ular orasidagi kuch farqini baholashi kerak. Masalan, «halok bo'ldi» va «vafot etdi» juftligida birinchisi kuchaytirilgan variant bo'lib, bu farq faqat qiyoslash orqali ko'rinadi.

Morfologik mexanizm esa alohida holatni egallaydi: u infuziya kabi leksemadan ajralmaydi, ammo infuziyadan farqli o'laroq, muntazam grammatik qolipga ega va shu bois bashorat qilinadigan. Aynan shu muntazamlik uni mustaqil mexanizm sifatida ajratishga asos beradi.

2. Fokus va uning o'zbek tilidagi vositalari

Fokus o'lchami materialda kamroq uchraydi,

ammo u ikki yo'nalishda qayd etildi. O'tkirlashtirish qo'shtirnoq orqali beriladi: nashr matnida baholovchi so'zning qo'shtirnoqqa olinishi uni muallif ovoizidan ajratadi va ayni paytda uning haqiqiylikiga shubha qo'yadi — korrupsiyaviy «xarajat»lar. Bu vosita ingliz matnidagi scare quotes bilan to'liq funksional ekvivalentlik hosil qiladi.

3. Superlativ zanjiri va funksional siljish

Materialdagi eng qiziqarli natija superlativ shakllarga tegishli. Ingliz axborot matnida ustunlik shakli miqyos belgilaydi: u hodisaning kattaligini o'lchov sifatida qayd etadi va maqtov ma'nosini tashimaydi (the largest fine on record — «hozirgacha qayd etilgan eng yuqori jarima»). O'zbek rasmiy-publitsistik matnida esa ayni shakl boshqa vazifani bajaradi: u maqtov vositasi bo'lib xizmat qiladi va ko'pincha zanjir hosil qiladi — eng ulug', eng aziz ne'mat.

2-jadval. Superlativ shaklning ikki tildagi vazifasi

Parametr	Ingliz axborot matni	O'zbek publitsistik matni
Asosiy vazifa	miqyosni belgilash	maqtovni kuchaytirish
Tipik qurshov	raqam va sana	sifat va ot zanjiri
Takrorlanish	yakka qo'llanish	zanjir hosil qiladi
Baho qutbi	neytral yoki salbiy	deyarli har doim ijobiy

4. Darajalanishning janr bo'yicha taqsimoti

Kuchaytirish vositalarining zichligi janrga qarab keskin o'zgaradi. Agentlik xabari va rasmiy axborot matnida darajalanish minimal darajada bo'ladi: baho

asosan, sonlar va rasmiy atamalar orqali uzatiladi. Publitsistik va tahliliy janrlarda esa kuchaytirish zichligi sezilarli darajada ortadi, ijtimoiy tarmoq matnida esa u grafik vositalar bilan ham qo'shiladi.

3-jadval. Darajalanish zichligining janrlar bo'yicha taqsimoti

Janr	Kuchaytirish zichligi	Yetakchi mexanizm
Rasmiy axborot xabari	past	infuziya
Hodisa xabari	past	infuziya
Iqtisodiy-tahliliy material	o'rtacha	izolyatsiya va infuziya
Imzoli publitsistika	yuqori	izolyatsiya va superlativ
Ijtimoiy tarmoq matni	yuqori	grafik va morfologik

Muhokama.

Olingan natijalar ikki yo'nalishda muhokamani talab qiladi. Birinchisi — morfologik mexanizmning tavsifdagi maqomi. Bu mexanizmning aniqlanishi Appraisal apparatining nazariy asosini o'zgartirmaydi: kuch o'lchamining o'zi va uning ikki yo'nalishi (kuchaytirish va yumshatish) o'z kuchida qoladi. O'zgaradigan narsa — voqelanish yo'llarining ro'yxati. Shu bois bu natija apparatni rad etish emas, uni tipologik jihatdan kengaytirish sifatida talqin qilinadi.

Ikkinchisi — funksional siljishning nazariy ahamiyati. Superlativ misoli ko'rsatadiki, qiyosiy tahlilda shakl mosligi eng xavfli holatdir: u tadqiqotchida «bu yerda muammo yo'q» degan taassurot hosil qiladi va farqni ko'rinmas qiladi. Sath farqi holatida esa muammo darhol ko'zga tashlanadi, chunki vosita mos kelmaydi. Demak, eng katta tahliliy ehtiyotkorlik aynan shakl mos kelgan o'rinlarda talab qilinadi.

Uchinchi jihat — natijalarning cheklovi. Tahlil sifat tadqiqoti bo'lgani bois, zichlik bo'yicha keltirilgan baholar («past», «yuqori») nisbiy xarakterga ega va statistik o'lchovga tayanmaydi. Bu — ongli

metodologik tanlov: chastota ko'rsatkichi korpus tarkibiga to'liq bog'liq bo'lgani sababli, u sifat tadqiqotida yolg'on aniqlik hosil qiladi. Zichlik bo'yicha aniq raqamli ko'rsatkichlar olish uchun janr bo'yicha muvozanatlangan kattaroq korpus zarur va bu keyingi bosqich vazifasidir.

Xulosa. Tadqiqot natijasida uch xulosa shakllantiriladi. Birinchidan, o'zbek onlayn media matnida kuchaytirish uch mexanizm orqali voqelanadi, ulardan biri — morfologik mexanizm — Appraisal apparatining asl tavsifida nazarda tutilmagan va u kodlash sxemasiga ifoda usuli belgisini kiritishni talab qiladi. Ikkinchidan, superlativ shakl ikki tilda turli vazifa bajaradi, ya'ni funksional siljish holati kuzatiladi. Bundan qiyosiy tahlil uchun metodologik qoida kelib chiqadi: ekvivalentlik shakl emas, vazifa bo'yicha belgilanadi. Bu qoida tarjima amaliyoti uchun bevosita ahamiyatga ega, chunki superlativni aynan o'g'irish baho kuchini oshirib yuboradi. Uchinchidan, darajalanish zichligi janr bilan belgilanadi va bu bog'liqlik ikki tilda ham bir xil yo'nalishda amal qiladi. Shu bois darajalanish bo'yicha aniqlangan farqlarni tilga bog'lashdan oldin janr omilini tenglashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. An Introduction to Functional Grammar. — 4th ed. — London: Routledge, 2014. — 786 p.
2. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi. — Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. 208-b.
3. Silverman D. Interpreting Qualitative Data. — 4th ed. — London: Sage, 2011. — 500 p.

Saida NISHONBEKOVA,
 Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika
 universiteti Mustaqil tadqiqotchisi
saidanishonbekova8@gmail.com

INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA TIL VA METODIK KOMPETENSIYANI BAHOLASH MEZONLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida til va metodik kompetensiyani baholashning nazariy hamda amaliy jihatlarini yoritiladi. Til kompetensiyasini baholashda kommunikativ aniqlik, grammatik va leksik savodxonlik, nutq faoliyati turlaridan samarali foydalanish kabi mezonlar, metodik kompetensiyani baholashda esa darsni rejalashtirish, o'qitish metodlarini tanlash, baholash vositalarini qo'llash, pedagogik vaziyatlarga mos qaror qabul qilish va refleksiv faoliyat kabi ko'rsatkichlar muhim ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *til kompetensiyasi, metodik kompetensiya, baholash mezonlari, kasbiy tayyorgarlik, kommunikativ kompetensiya.*

Annotation: this article examines the theoretical and practical aspects of assessing linguistic and methodological competence in English language teacher education. The assessment of linguistic competence is considered through such criteria as communicative accuracy, grammatical and lexical proficiency, and the effective use of different language skills. Methodological competence is evaluated through lesson planning, the selection of appropriate teaching methods, the use of assessment tools, decision-making in pedagogical situations, and reflective practice.

Key words: *linguistic competence, methodological competence, assessment criteria, professional readiness, communicative competence.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты оценки языковой и методической компетентности в процессе подготовки учителей английского языка. Оценка языковой компетентности осуществляется на основе таких критериев, как коммуникативная точность, грамматическая и лексическая грамотность, а также эффективное использование различных видов речевой деятельности. Методическая компетентность оценивается с точки зрения планирования урока, выбора соответствующих методов обучения, применения средств оценивания, принятия решений в педагогических ситуациях и осуществления рефлексивной деятельности.

Ключевые слова: *языковая компетентность, методическая компетентность, критерии оценивания, профессиональная готовность, коммуникативная компетентность.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash sifati nafaqat ularning tilni qay darajada egallaganligi, balki ushbu bilimlarni pedagogik faoliyatda samarali qo'llay olish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Shu sababli ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini baholashda til kompetensiyasi va metodik kompetensiyani o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur ikki komponent o'qituvchining dars jarayonini mazmunli tashkil etishi, o'quvchilarning ehtiyojlariga mos metodlarni tanlashi, ta'lim natijalarini baholashi va pedagogik vaziyatlarda asosli qaror qabul qilishi uchun zarur bo'lgan asosiy kasbiy omillar qatoriga kiradi.

Til kompetensiyasi o'qituvchining fonetik, grammatik, leksik va kommunikativ bilim hamda ko'nikmalarini qamrab olsa, metodik kompetensiya mazkur bilimlarni o'qitish jarayonida qanday tashkil etish, taqdim qilish va baholash bilan bog'liq kasbiy imkoniyatlarni ifodalaydi. Shu jihatdan qarganda, ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida faqat til bilimlarini yoki faqat metodik ko'nikmalarni alohida baholash ularning umumiy kasbiy tayyorgarligi haqida to'liq tasavvur bermaydi. Baholash tizimi mazkur ikki kompetensiyaning o'zaro integratsiyasini aks ettirishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda til va metodik

kompetensiyani baholash masalasi zamonaviy teacher education tizimining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy asoslari kommunikativ kompetensiya, pedagogik bilim, metodik kompetensiya, teacher cognition hamda refleksiv faoliyat konsepsiyalari bilan uzviy bog'liq. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tili o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini faqat tilni egallash darajasi yoki alohida metodik bilimlar orqali baholash yetarli emas. Baholash mazkur komponentlarning pedagogik faoliyat jarayonida qay darajada o'zaro uyg'unlashganini ham aniqlashi lozim.

Til kompetensiyasini baholashning nazariy asoslari M.Kanale va M. Svain [4]ning kommunikativ kompetensiya konsepsiyasiga tayanadi. Ular kommunikativ kompetensiyani grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlar bilan bog'lab, tilni bilish grammatik qoidalarni egallash bilangina cheklanmasligini ta'kidlaydilar. L.Bachman [1] esa "communicative language ability" konsepsiyasi orqali til bilimlarini real kommunikativ vazifalarda qo'llay olishni baholashning muhim mezonini sifatida belgilaydi. Uning validlik, ishonchlilik va baholash konstruksiyasiga oid qarashlari til kompetensiyasini baholash mezonlarini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Til kompetensiyasini mezonlashtirishda CEFR [5] ham muhim metodologik manbadir. CEFR Companion Volume kommunikativ kompetensiyani lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik tarkibiy qismlar asosida tavsiflab, "can-do" descriptorlari orqali til faoliyatini baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv o'qituvchilarning grammatik, leksik, fonologik, pragmatik va kommunikativ kompetensiyalarini obyektiv mezonlar asosida aniqlash hamda o'qitish, o'rganish va baholash uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. S.Borgning [2] teacher cognition bo'yicha tadqiqotlari metodik kompetensiyani baholashga yana bir muhim jihatni olib kiradi. Borg o'qituvchining amaliy faoliyati uning nimani bilishi bilan bir qatorda, nimaga ishonishi, qanday fikrlashi va pedagogik vaziyatlarni qanday talqin qilishi bilan ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli metodik kompetensiyani baholashda faqat dars rejasini tuzish yoki ma'lum bir metoddan foydalanishni tekshirish yetarli emas.

Metodik kompetensiyani baholashda D.Nevbi va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan EPOSTL [6]

muhim manba bo'lib, u o'qituvchining didaktik bilim va ko'nikmalarini refleksiya hamda o'z-o'zini baholash asosida aniqlash imkonini beradi. J. C. Richards va T. S. C. Farrell esa kasbiy rivojlanishda dars kuzatuv, teaching portfolio, peer coaching, refleksiv kundalik va action research kabi usullarning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Ilmiy yondashuvlar tahlili til va metodik kompetensiyani baholashda kommunikativlik, kasbiy-pedagogik qo'llay olish, integrativlik, refleksivlik va amaliy yo'naltirilganlikni asosiy mezonlar sifatida belgilash imkonini beradi. Mazkur mezonlar ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda kompetensiyalarni yaxlit baholash tizimini ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo'lib, ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda til va metodik kompetensiyani baholash mezonlarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqotda **integrativ adabiyotlar tahlili, hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, konseptual umumlashtirish va ilmiy sintez** metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlarning tanlanishi o'rganilayotgan muammoning turli nazariy yondashuvlar, baholash konsepsiyalari va teacher education doirasidagi metodik qarashlarni yagona tizimda ko'rib chiqishni talab qilishi bilan izohlanadi.

H. Snyder adabiyotlar tahlilini mustaqil tadqiqot metodologiyasi sifatida baholab, uning ilmiy bilimlarni aniqlash, yondashuvlarni taqqoslash va tadqiqot bo'shliqlarini belgilashdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. R.J.Torraco tomonidan asoslangan integrativ adabiyotlar tahlili turli nazariy qarashlarni tanqidiy tahlil qilish, umumlashtirish va ular asosida yangi konseptual xulosalar chiqarishga imkon beradi. Mazkur metod asosida til va metodik kompetensiyani baholashga oid konsepsiyalar qiyoslanib, ularning umumiy va muhim komponentlari ajratib olindi.

Tadqiqotda hujjatlarni tahlil qilish G.A.Boven [3] va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali Kanale va Svainning [4] kommunikativ kompetensiya modeli, Bachmann [1] communicative language ability konsepsiyasi, Shulmanning pedagogical content knowledge nazariyasi, Borgning [2] teacher cognition yondashuvi hamda CEFR va EPOSTLda belgilangan baholash ko'rsatkichlari mazmunan taqqoslandi.

Tadqiqot materiallarini tizimlashtirish va kategoriyalash jarayonida baholash ko'rsatkichlari ikki yo'nalishga ajratildi: til kompetensiyasi – lingvistik aniqlik, leksik-grammatik nazorat, kommunikativ samaradorlik, pragmatik moslik va nutq faoliyati; metodik kompetensiya – darsni rejalashtirish, metod va pedagogik vositalarni tanlash, materiallarni didaktik moslashtirish, baholashni tashkil etish, pedagogik qaror qabul qilish va refleksiya.

Yakuniy bosqichda konseptual umumlashtirish va ilmiysintezasosidaturliyondashuvlarintegratsiyalandi hamda ingliz tili o'qituvchilarining til va metodik kompetensiyasini baholashga mo'ljallangan kompleks mezonlar tizimi shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan nazariy tahlil natijalari ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda til va metodik kompetensiyani baholash o'zaro bog'liq va integratsiyalashgan mezonlar asosida tashkil etilishi zarurligini ko'rsatdi. Kanale va Svainning [4] kommunikativ kompetensiya modeli, Bachmanning [1] communicative language ability konsepsiyasi, Shulmanning pedagogical content knowledge nazariyasi, Borgning [2] teacher cognition yondashuvi hamda CEFR [5] va EPOSTL doirasidagi descriptorlarning qiyosiy tahlili asosida til kompetensiyasini baholashda lingvistik aniqlik, leksik-grammatik nazorat, kommunikativ samaradorlik, pragmatik moslik va nutq faoliyati turlaridan foydalanish darajasi muhim mezonlar ekanligi

aniqlandi. Metodik kompetensiyani baholashda esa darsni rejalashtirish, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlash, til materialini didaktik jihatdan moslashtirish, baholash vositalaridan foydalanish, pedagogik vaziyatlarda asosli qaror qabul qilish va refleksiv faoliyat yetakchi ko'rsatkichlar sifatida belgilandi. Shu asosda ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini baholashda kommunikativlik, metodik asoslanganlik, amaliy qo'llay olish, refleksivlik va integrativlik asosiy mezonlar sifatida qaralishi maqsadga muvofiq degan xulosaga kelindi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda til va metodik kompetensiyani baholash ularning kasbiy tayyorgarligini aniqlashning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari baholash jarayonida til bilimlari va metodik ko'nikmalarni alohida emas, balki o'zaro integratsiyalashgan holda ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Bunda lingvistik aniqlik, kommunikativ samaradorlik, metodik asoslanganlik, darsni loyihalash, pedagogik qaror qabul qilish, baholash vositalaridan foydalanish va refleksiv faoliyat kabi ko'rsatkichlar asosiy mezonlar sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur mezonlar tizimi ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini yanada obyektiv, kompleks va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan tarzda baholashga xizmat qiladi hamda teacher education tizimida baholash mazmunini takomillashtirish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. AHMEDOVA N. M. Integration and differentiation as a scientific basis of preparation of the teacher of foreign language //МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: ШАГ К УСПЕХУ. 2017. – С. 8-10.
2. Bachman L. F. Fundamental Considerations in Language Testing. – Oxford :Oxford University Press, 1990. – 408 p.
3. Borg S. Teacher cognition in language teaching: A review of research on what language teachers think, know, believe, and do // Language Teaching. 2003. – Vol. 36, No. 2. – P. 81–109. – DOI: 10.1017/S0261444803001903.
4. Bowen G. A. Document analysis as a qualitative research method // Qualitative Research Journal. 2009. – Vol. 9, No. 2. – P. 27–40. – DOI: 10.3316/QRJ0902027.
5. Ahmedova N. M. Scientific Concept of Continuous Lingua Methodological Training of Foreign Language Teacher based on Integrated Approach //Eastern European Scientific Journal. 2018. – №. 2.
6. Newby D., Allan R., Fenner A.-B., Jones B., Komorowska H., Soghikyan K. European Portfolio for Student Teachers of Languages: A Reflection Tool for Language Teacher Education. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2007. – 92 p.
7. Torraco R. J. Writing integrative literature reviews: Guidelines and examples // Human Resource Development Review. 2005. – Vol. 4, No. 3. – P. 356–367. – DOI: 10.1177/1534484305278283.

Zumrad NURULLAYEVA,

Junior lecturer, Department of Foreign Languages

Uzbekistan University of Journalism and Mass Communications,

Email: nurullayevazumrad@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-2466-295X>

PROJECT-BASED LEARNING AND GENERATIVE AI IN EFL INSTRUCTION

Annotation: this conceptual article examines how project-based learning (PBL) and generative artificial intelligence (AI) tools intersect in English as a Foreign Language (EFL) instruction. Synthesizing research published between 2018 and 2025, it maps AI's current roles within the PBL cycle — content generation, formative feedback, and conversational rehearsal for oral tasks — and identifies three areas of consistent evidence (engagement, motivation, willingness to communicate) alongside three unresolved concerns (academic integrity, unequal access, and insufficient teacher preparation).

Key words: *project-based learning; artificial intelligence; EFL; generative AI; task authenticity; academic integrity; teacher training.*

Аннотация: в статье рассматривается взаимосвязь проектного обучения (PBL) и генеративных инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании английского языка как иностранного (EFL). На основе синтеза исследований 2018–2025 гг. анализируются текущие функции ИИ в цикле проектного обучения — генерация контента, формативная обратная связь и разговорная практика для устных заданий, — а также выявляются три устойчивых положительных эффекта (вовлечённость, мотивация, готовность к общению) и три нерешённые проблемы (академическая честность, неравный доступ, недостаточная подготовка преподавателей). Утверждается, что ИИ пока лишь добавляется к существующим моделям PBL, а не переосмысливает саму педагогику, что создаёт риск снижения аутентичности задач и продуктивного интеллектуального усилия.

Ключевые слова: *проектное обучение; искусственный интеллект; EFL; генеративный ИИ; аутентичность задания; академическая честность; подготовка преподавателей.*

Annotatsiya: ushbu konseptual maqolada loyihaviy ta'lim (PBL) va generativ sun'iy intellekt (AI) vositalarining EFL o'qitishidagi uyg'unlashuvi tahlil qilinadi. 2018–2025-yillardagi tadqiqotlar sinteziga tayangan holda, maqolada AI ning loyihaviy ta'lim siklidagi hozirgi vazifalari — kontent yaratish, formativ baholash va og'zaki topshiriqlar uchun suhbat mashqi — ko'rib chiqiladi hamda uchta izchil ijobiy natija (faollik, motivatsiya, muloqotga tayyorlik) va uchta hal etilmagan muammo (akademik halollik, tengsiz kirish imkoniyati, o'qituvchilarning yetarli tayyor emasligi) aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *loyihaviy ta'lim; sun'iy intellekt; EFL; generativ AI; vazifa haqiqiyiligi; akademik halollik; o'qituvchilarni tayyorlash.*

1. INTRODUCTION

Project-based learning (PBL) organizes instruction around an extended, real-world task culminating in a tangible product, shifting learners from passive recipients of input to active constructors of meaning. In EFL contexts, adapted models integrate language, content, and skills so that linguistic development occurs as a by-product of a genuine communicative purpose. Generative AI tools now enter the project cycle directly: learners draft proposals with AI, request feedback between sessions, generate presentation materials, and rehearse spoken components with conversational agents. This article asks what it means, pedagogically, to combine PBL and AI in EFL instruction, and where current evidence suggests genuine strengthening of language learning rather than mere automation. This is a conceptual, review-based article. It synthesizes recent research to map where AI supports the PBL cycle, where risks are emerging, and where the literature remains thin — a necessary step before the open questions identified here can be investigated empirically.

2. RELEVANCE OF THE STUDY

The topic's relevance stems from a mismatch: accessible generative AI has outpaced institutional policy and classroom pedagogy for its responsible use in collaborative project work. It

also intersects with ongoing efforts to modernize English-language instruction, where methodology (PBL, learner autonomy) and digital-technology adoption are typically addressed separately, leaving instructors to reconcile the two alone. Because PBL and AI are each well-established literatures whose intersection is still emergent, a conceptual synthesis has direct value for curriculum designers, teacher trainers, and doctoral researchers before classroom practice outruns available guidance.

3. LITERATURE REVIEW

PBL's theoretical roots lie in Dewey's experiential learning tradition and sociocultural accounts of learning. Blumenfeld et al. anchored PBL in a driving question and a culminating artifact; Thomas distilled five defining criteria, including learner autonomy and realism; Bell linked PBL to twenty-first-century competencies. Beckett and Slater and Stoller extended the model to language classrooms, mapping language objectives onto project stages. Duke et al. found project-based units improved literacy and motivation, though effects depended on implementation fidelity — a problem recurring throughout this literature.

Since 2022, work on AI within PBL specifically has grown quickly. Yiling, Omar, and Kamaruzaman identified real-time feedback, adaptive pathways, and contextualized input as recurring elements; Arqam and Asrifan examined AI-

supported differentiation within shared projects; Azamatova et al. reported motivation and achievement gains from combining AI with project-based teaching. Others isolate specific functions: Belda-Medina and Goddard on AI-driven digital storytelling for materials, and Ericsson and Johansson and Zhang, Wu, and Fu on conversational AI reducing reluctance to communicate.

4. RESEARCH METHODOLOGY

As a conceptual review, the methodology concerns how literature was identified and synthesized rather than how learner data were collected. Sources were located via academic databases using combinations of “project-based learning”, “artificial intelligence”, “ChatGPT”, “EFL”, and “ESL”, concentrated on 2021–2025, and retained if peer-reviewed, focused on foreign- or second-language English learning, and substantively engaged with PBL, AI-mediated learning, or their combination. Retained sources were grouped thematically — foundational PBL theory, AI-enhanced PBL implementations, discrete AI functions, and integrity/equity concerns — as presented in Section 5. Limitations include the absence of an exhaustive, protocol-registered search and a reliance on English-language, indexed sources that may underrepresent practice in less-researched regions, including Central Asia.

5. RESULTS AND ANALYSIS

AI's most visible role in EFL project work is content generation which reduces teacher preparation time and can scaffold learner drafts when the design requires substantive transformation rather than direct submission. This function is most in tension with PBL's rationale: if a generative tool supplies a ready resolution to the driving question, the artifact may still be produced without the intellectual work it was meant to certify. AI also supplements iterative feedback, freeing teacher time for higher-order criteria such as argument quality and authenticity, with adaptive pathways allowing mixed-proficiency groups to work on a shared project. For the oral component many projects culminate in, conversational AI offers low-stakes rehearsal: sustained access supported gradual gains in speaking confidence, and pairing a chatbot with an intelligent

tutoring system reduced learners' reluctance to initiate spoken interaction.

Three concerns recur. Academic integrity is complicated by collaborative authorship and by detection tools that cannot reliably distinguish AI-assisted from independent writing, undermining integrity policies built around detection rather than design. Unequal access to capable AI tools, connectivity, and digital literacy risks widening gaps between learners rather than narrowing them. Teacher readiness remains inconsistent: instructors need structured training to design AI-integrated stages, interpret AI feedback critically, and set expectations for permissible use.

6. DISCUSSION

The literature suggests AI is currently added onto existing PBL designs rather than used to reconceptualize the pedagogy: most studies examine a single AI function layered onto a conventional project structure, producing consistent short-term evidence for engagement, motivation, and willingness to communicate but little evidence on durable proficiency gains, learner autonomy, or transfer. Because “AI-enhanced PBL” is not yet a standardized construct, studies vary in what they measure and rarely report implementation fidelity. A further concern touches Thomas's criterion of realism: if AI absorbs too much of the drafting and idea-generation work, the productive struggle PBL is designed to create may diminish even as surface satisfaction remains high.

7. CONCLUSION

This review has mapped AI's intersection with EFL project-based learning across content generation, formative feedback, oral rehearsal, and the unresolved concerns of integrity, equity, and teacher preparation. The evidence base remains concentrated on short-term motivational outcomes and isolated AI functions rather than an integrated redesign of the PBL cycle. AI has so far been treated as an addition to PBL rather than as a variable that changes what authentic, learner-driven project work means. Closing this gap requires theoretical work on reinterpreting core PBL principles in an AI-mediated classroom, and empirical studies — particularly in under-researched regional contexts — that track outcomes beyond immediate engagement.

REFERENCES

1. Blumenfeld, P. C., Soloway, E., Marx, R. W., Krajcik, J. S., Guzdial, M., & Palincsar, A. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26(3–4), 369–398.
2. Thomas, J. W. (2000). *A Review of Research on Project-Based Learning*. San Rafael, CA: Autodesk Foundation.
3. Bell, S. (2010). Project-based learning for the 21st century: Skills for the future. *The Clearing House*, 83(2), 39–43.
4. Beckett, G. H., & Slater, T. (2005). The project framework: A tool for language, content, and skills integration. *ELT Journal*, 59(2), 108–116.
5. Stoller, F. L. (2006). Establishing a theoretical foundation for PBL in second and foreign language contexts. In G. H. Beckett & P. C. Miller (Eds.), *Project-Based Second and Foreign Language Education* (pp. 19–40). Information Age Publishing.
6. Duke, N. K., Halvorsen, A.-L., Strachan, S. L., Kim, J., & Konstantopoulos, S. (2021). Putting PjBL to the test. *American Educational Research Journal*, 58(1), 160–200.
7. Azamatova, A., Bekeyeva, N., Zhaxylikova, K., Sarbassova, A., & Ilyassova, N. (2023). The effect of using AI and digital learning tools based on project-based learning in foreign language teaching. *International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology*, 11(6), 1458–1475.
8. Xu, T., & Wang, H. (2024). The effectiveness of artificial intelligence on English language learning achievement. *System*, 125, 103428.
9. Yang, L., & Li, R. (2024). ChatGPT for L2 learning: Current status and implications. *System*, 124, 103351.

THE ROLE OF GROUP WORK IN DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS

Annotation: group work is one of the useful methods in language teaching. It gives students more opportunities to speak, listen, ask questions and express their ideas. In a traditional classroom, students often listen to the teacher and have limited time for speaking. Group work can solve this problem because several students can communicate at the same time. This article discusses the role of group work in developing students' communication skills in English lessons. It also considers equal participation, the role of the teacher, group dynamics, leadership, common problems and practical solutions.

Keywords: *group work, communication skills, English language teaching, speaking, interaction, students.*

Аннотация: групповая работа является одним из полезных методов обучения иностранному языку. Она дает студентам больше возможностей говорить, слушать, задавать вопросы и выражать свои мысли. На традиционном уроке студенты часто слушают учителя и имеют ограниченное время для устной речи. Групповая работа помогает решить эту проблему, поскольку несколько студентов могут одновременно общаться друг с другом. В данной статье рассматривается роль групповой работы в развитии коммуникативных навыков студентов на уроках английского языка. Также рассматриваются вопросы равного участия, роль преподавателя, лидерство, основные проблемы и возможные решения.

Ключевые слова: *групповая работа, коммуникативные навыки, обучение английскому языку, устная речь, взаимодействие, студенты.*

Annotatsiya: guruh bilan ishlash chet tilini o'qitishda samarali usullardan biridir. U talabalarga gapirish, tinglash, savol berish va o'z fikrlarini ifodalash uchun ko'proq imkoniyat yaratadi. An'anaviy darslarda talabalar ko'pincha o'qituvchini tinglaydilar va gapirish uchun vaqt kam bo'ladi. Guruh bilan ishlash esa bu muammoni kamaytirishga yordam beradi, chunki bir vaqtning o'zida bir nechta talaba o'zaro muloqot qilishi mumkin. Ushbu maqolada guruh bilan ishlashning talabalarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'рни ko'rib chiqiladi. Shuningdek, guruhdagi teng ishtirok, o'qituvchining roli, yetakchilik, mavjud muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *guruh bilan ishlash, kommunikativ ko'nikmalar, ingliz tilini o'qitish, og'zaki nutq, muloqot, talabalar.*

INTRODUCTION

Communication is one of the main goals of learning a foreign language. Students need not only to know grammar and vocabulary but also to use the language in real communication. They should be able to express their opinions, ask questions, understand other people and respond to them.

However, many students have limited opportunities to speak English during a lesson. When one teacher works with a large group, it is difficult to give every student enough speaking time. As a result, some students speak often, while others remain silent. Group work can provide a solution to this problem. When students work in small groups, they have more chances to communicate with their classmates. They can discuss a topic, solve a problem, prepare a presentation or complete a task together. In this way, the classroom becomes more active and students become participants in the learning process.

Cooperative learning research also shows that interaction between learners can support learning when group members depend on each other and work toward a common goal. In language classes, communication

between students is especially important because language is learned not only through explanation but also through use. The aim of this article is to discuss how group work can help students develop communication skills and what teachers should consider when organizing group activities.

GROUP WORK AND COMMUNICATION SKILLS

Group work means that students work together in small groups to complete a common task. The task may include discussion, problem solving, role play, information exchange or preparation of a presentation.

One of the main advantages of group work is that students have more opportunities to use the target language. In a teacher-centered lesson, one student usually speaks while the others listen. In a small group, however, several students can speak and respond to each other. For example, a teacher can give students the topic "The advantages and disadvantages of social media." Students can discuss the topic in groups and then present their ideas to the class. During the activity, they need to express opinions, agree or disagree, ask questions and explain their ideas.

Research on EFL group work has shown that students do not always participate equally in group discussions. Some students may speak more, while others contribute less. Therefore, the teacher needs to organize activities in a way that encourages all students to participate.

EQUAL PARTICIPATION IN GROUP WORK

Equal participation is an important condition for successful group work. If only one or two students do most of the talking, other students do not receive enough practice. Teachers can use different methods to encourage participation. For example, each student can receive a specific role in the group. One student can be the discussion leader, another can take notes, another can ask questions, and another can present the final answer. Another useful method is giving students a limited amount of preparation time before speaking. Some students are quiet because they are afraid of making mistakes. A few minutes of preparation can help them feel more confident.

PROBLEMS AND POSSIBLE SOLUTIONS

Although group work has many advantages, it can also create some problems. The first problem is unequal participation. One student may speak too much while another remains silent. Teachers can solve this by assigning roles or using tasks that require every student to contribute.

The second problem is the use of the students' first language. When a task is difficult, students may start speaking in their native language instead of English. The teacher can reduce this problem by providing useful English expressions before the activity. For example, students can be given expressions such as:

- "I agree with you."
- "I think that..."
- "What do you think?"

These expressions give students language support and make communication easier. Another problem is noise. Group activities are usually more active than traditional

lessons. Some level of noise is normal, but the teacher should establish classroom rules and time limits.

A further problem is that some students may feel nervous about speaking. Pair work can be used before group work because speaking with one partner may feel easier. Gradually, students can become more confident in larger groups.

PRACTICAL GROUP ACTIVITIES

There are many activities that can be used to develop communication skills through group work.

1. Discussion

Students discuss a simple topic and share their opinions. Topics can include education, technology, books, films, hobbies or everyday life.

2. Role play

Students receive different roles and act out a situation. For example, one student can be a customer and another can be a shop assistant. Role play helps students use English in situations similar to real life.

3. Information gap

Each student receives different information. They need to ask questions and exchange information to complete the task. This activity creates a real need for communication.

CONCLUSION

Group work can play an important role in developing students' communication skills. It gives learners more opportunities to speak, listen, ask questions and express their opinions. It also helps students develop cooperation, confidence and willingness to communicate. However, successful group work requires good planning. Simply putting students into groups does not guarantee effective learning. The teacher should choose appropriate activities, give clear instructions, organize participation and monitor group interaction.

Overall, group work can make English lessons more active and communicative. When it is carefully planned and supported by the teacher, it can become a useful method for improving students' speaking and communication skills.

REFERENCES

1. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379.
2. Chen, R., & Hird, B. (2006). Group work in the EFL classroom in China: A closer look. *RELC Journal*, 37(1), 91–103.
3. Gillies, R. M. (2004). The effects of communication training on teachers' and students' verbal behaviours during cooperative learning. *International Journal of Educational Research*, 41(3), 257–279.
4. Ben Maad, M. R. (2020). The role of group dynamics in low-achieving EFL students' speaking development. *International Journal of Applied Linguistics*, 30(2), 264–279.
5. Hiromori, T. (2024). Group work dynamics and the role of leadership in face-to-face and online second language classes. *International Journal of Applied Linguistics*, 34(1), 316–332.
6. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. – Cambridge: Cambridge University Press.
7. Dörnyei, Z., & Murphey, T. (2003). *Group Dynamics in the Language Classroom*. – Cambridge: Cambridge University Press.

A light pink background with a white plus sign at the top center, a red wavy line at the top right, the text 'TADQIQOTLAR' in bold blue letters in the center, and a white plus sign at the bottom right.

Abdujabbor ALIQULOV,
 "O'zbekiston bunyodkori" gazetasi muhbiri
abdujabboraliqulov080802@gmail.com

IJTIMOY TARMOQLARDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING JAMOATCHILIK FIKRINI SHAKLLANTIRISHGA TA'SIRI

Annotatsiya: mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning jamoatchilik fikrini shakllantirishga ta'siri tahlil qilinadi. Unda generativ sun'iy intellekt, algoritmik tavsiyalar, filtr pufagi, sentiment tahlili, deepfake va avtomatlashtirilgan botlarning axborot oqimi hamda foydalanuvchilar qarashlariga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, sun'iy intellektning jamoatchilik fikrini o'rganish, axborotni tahlil qilish va dezinformatsiyaga qarshi kurashishdagi imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida sun'iy intellekt ijtimoiy tarmoqlarda jamoatchilik fikrining shakllanish jarayonida muhim texnologik omil sifatida namoyon bo'lishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar, jamoatchilik fikri, generativ AI, algoritmik tavsiyalar, deepfake, dezinformatsiya.*

Аннотация: в статье анализируется влияние использования технологий искусственного интеллекта в социальных сетях на формирование общественного мнения. Рассматривается роль генеративного искусственного интеллекта, алгоритмических рекомендаций, «информационного пузыря», анализа тональности, дипфейков и автоматизированных ботов в формировании информационной среды и восприятии общественно значимых вопросов пользователями. Также раскрываются возможности искусственного интеллекта для анализа общественного мнения, обработки больших объёмов информации и противодействия дезинформации. Обосновывается, что искусственный интеллект становится значимым технологическим фактором в процессе формирования общественного мнения в социальных сетях.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, социальные сети, общественное мнение, генеративный ИИ, алгоритмические рекомендации, дипфейк, дезинформация.*

Annotation: this article analyzes the impact of artificial intelligence technologies used in social networks on the formation of public opinion. It examines the role of generative artificial intelligence, algorithmic recommendations, filter bubbles, sentiment analysis, deepfakes, and automated bots in shaping the information environment and influencing users' perceptions of socially significant issues. The article also explores the potential of artificial intelligence for analyzing public opinion, processing large volumes of information, and combating disinformation. The study demonstrates that artificial intelligence is becoming an important technological factor in the formation of public opinion on social networks.

Key words: *artificial intelligence, social networks, public opinion, generative AI, algorithmic recommendations, deepfake, disinformation.*

Bugungi kunda inson hayotining deyarli barcha sohalariga raqamli texnologiyalar chuqur kirib kelmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar odamlarning axborot olish, fikr bildirish, boshqalar bilan muloqot qilish va jamiyatlardagi voqea-hodisalarga munosabat bildirishining asosiy maydonlaridan biriga aylandi. Ilgari jamoatchilik fikrining shakllanishida gazeta, radio va televideniye asosiy vosita bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar bu jarayonning eng faol ishtirokchilaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Endilikda inson nafaqat tayyor axborotni qabul qiladi, balki o'zi ham post, video, rasm, izoh yoki boshqa kontent orqali jamoatchilik muhokamasiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur jarayonga sun'iy intellekt texnologiyalarining kirib kelishi esa jamoatchilik fikrining shakllanish mexanizmlarini yanada o'zgartirmoqda. Sun'iy intellekt yordamida matn yozish, rasm va video yaratish, ovoz hosil qilish, katta hajmdagi

ma'lumotlarni tahlil qilish va foydalanuvchiga mos axborotni tanlash imkoniyati paydo bo'ldi. Shu sababli bugungi ijtimoiy tarmoqlardagi axborot oqimini faqat insonlar faoliyati bilan izohlash yetarli emas. Unda algoritmlar va sun'iy intellekt tizimlari ham faol ishtirok etmoqda.

Sun'iy intellektning jamoatchilik fikriga ta'sirini tushunish uchun, avvalo, uning ijtimoiy tarmoqlarda qanday ishlatilayotganiga e'tibor qaratish lozim. Eng avvalo, generativ sun'iy intellekt orqali turli xil kontentlarni juda tez yaratish mumkin. Masalan, foydalanuvchi bir necha soniya yoki daqiqa ichida maqola, post, reklama matni, rasm, video yoki ovoz tayyorlashi mumkin. Ilgari bunday kontentni yaratish uchun jurnalist, dizayner, videomontajchi yoki boshqa mutaxassis kerak bo'lgan bo'lsa, hozir ayrim vazifalarni AI vositalari bajarishi mumkin. Bu imkoniyat ijtimoiy tarmoqlardagi axborot

hajmining oshishiga olib kelmoqda. Boshqacha aytganda, avval inson qancha kontent yaratishga ulgurishi mumkin bo'lgan bo'lsa, endilikda sun'iy intellekt yordamida bundan ancha ko'p material tayyorlash imkoniyati mavjud. 2026-yilda Møller, Romero, Jurgens va Aiello tomonidan olib borilgan tadqiqot ham generativ sun'iy intellektning ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotga ta'sirini eksperimental ravishda o'rgangan. Tadqiqotda AI yordamida suhbat boshlash, izoh uchun javob tayyorlash va boshqa kommunikativ vazifalardan foydalanish foydalanuvchilarning ijtimoiy tarmoqdagi faolligiga ta'sir qilishi aniqlangan [1]. Biroq bu jarayon faqat kontent sonining ko'payishi bilan cheklanmaydi. Muhim masala – inson ijtimoiy tarmoqda aynan qanday kontentni ko'rayotganidir. Chunki zamonaviy ijtimoiy tarmoqlarda barcha foydalanuvchilarga bir xil axborot ko'rsatilmaydi. Platformalar foydalanuvchining oldingi faoliyatini, qaysi videolarni ko'rgani, qaysi postlarga “layk” bosgani, nimalarni izlagani va qanday materiallarga ko'proq vaqt sarflaganini tahlil qiladi. Keyinchalik ushbu ma'lumotlardan foydalanib, foydalanuvchiga qiziq bo'lishi mumkin bo'lgan kontent tavsiya qilinadi. Bu jarayonda sun'iy intellekt algoritmlari muhim rol o'ynaydi. Masalan, agar inson ma'lum siyosiy, ijtimoiy yoki madaniy mavzudagi videolarni ko'proq ko'rsa, unga shu mavzuga o'xshash materiallar ko'proq tavsiya qilinishi mumkin. Natijada insonning axborot muhiti asta-sekin individuallashadi. Ikki kishi bir xil ijtimoiy tarmoqdan foydalansa ham, ularning ko'rayotgan axboroti bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Bu holat ilmiy adabiyotlarda “filter bubble”, ya'ni “filtr pufagi” tushunchasi bilan izohlanadi. Foydalanuvchi ko'proq o'zining mavjud qarashlariga mos keladigan axborotlarni ko'rishi natijasida boshqa qarashlar bilan kamroq tanishishi mumkin. O'zbekistonlik tadqiqotchi Sh. Cho'lliyev ham sun'iy intellekt va media munosabatlarini tahlil qilar ekan, algoritmik tarfakashlik va filtr pufagi kabi muammolarga e'tibor qaratadi [2]. Bu holat jamoatchilik fikrining bir xil yo'nalishda shakllanishiga emas, balki turli guruhlar o'rtasida farqlanishiga olib kelishi mumkin. Masalan, jamiyatda muayyan ijtimoiy masala yuzasidan ikki xil qarash mavjud bo'lsa, bir guruh foydalanuvchilarga asosan, birinchi qarashni qo'llab-quvvatlovchi kontent, ikkinchi guruhga esa boshqa nuqtayi nazarni tasdiqlovchi materiallar ko'rsatilishi mumkin. Har ikki tomon o'z qarashini “eng to'g'ri” deb qabul qilishi ehtimoli ortadi. Shunday qilib, sun'iy intellekt asosidagi algoritmik tavsiyalar jamoatchilik fikrining shakllanishiga bevosita emas, balki insonning qaysi axborotni ko'rishi va qaysi axborotdan chetda qolishi orqali ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sun'iy intellektning jamoatchilik fikriga ta'sir qiluvchi yana bir muhim jihati – uning insonlarning kayfiyati va munosabatini tahlil qila olishidir. Bugungi kunda AI yordamida ijtimoiy tarmoqlardagi minglab yoki millionlab post va izohlarni tahlil qilish, ulardagi ijobiy, salbiy yoki neytral munosabatlarni aniqlash mumkin. Bunday usul ilmiy adabiyotlarda “sentiment analysis” yoki “opinion mining” deb yuritiladi. Olimlar Cortis

va Davis tomonidan olib borilgan tizimli tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlardagi jamoatchilik fikrini sun'iy intellekt yordamida o'rganishning turli usullari tahlil qilingan. Tadqiqotchilar emotsiya, subyektivlik, kinoya va boshqa kommunikativ belgilarni avtomatik aniqlash imkoniyatlarini ko'rsatgan [3]. Bu usul orqali, masalan, aholining ma'lum bir mahsulot, xizmat, ijtimoiy muammo yoki siyosiy masalaga munosabatini katta hajmdagi ma'lumotlar asosida o'rganish mumkin. Demak, sun'iy intellekt bu yerda jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi vosita bo'lish bilan birga, uni o'rganuvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, Telegramdagi minglab izohlarni qo'lda o'qib chiqish juda ko'p vaqt talab qiladi. AI esa ularni avtomatik ravishda guruhlariga ajratib, asosiy mavzularni aniqlashi, ijobiy va salbiy munosabatlarni ajratishi mumkin. Natijada tadqiqotchi jamiyatdagi muayyan kayfiyatni tezroq aniqlash imkoniga ega bo'ladi. Biroq sun'iy intellektning bunday imkoniyatlari bilan birga xavfli jihatlari ham mavjud. Shulardan biri – sun'iy intellekt yordamida yolg'on yoki chalg'ituvchi axborot yaratish va tarqatish imkoniyatining kengayishidir. Avvallari yolg'on xabar tayyorlash uchun ma'lum vaqt va texnik imkoniyat kerak bo'lgan bo'lsa, generativ AI yordamida katta hajmdagi matn, rasm va boshqa kontentni juda tez yaratish mumkin. Bu borada Vosoughi, Roy va Aralning 2018-yilda *Science* jurnalida chop etilgan tadqiqoti muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar Twitterdagi taxminan 126 mingta yangilik tarqalish holatini o'rganib, yolg'on xabarlarining ayrim holatlarda haqiqiy xabarlariga qaraganda tezroq va kengroq tarqalishini aniqlagan [4]. Mazkur tadqiqot sun'iy intellekt ommalashishidan oldingi davrga tegishli bo'lsa-da, bugungi AI muhitida uning xulosalari yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki sun'iy intellekt yolg'on yoki chalg'ituvchi kontentni yaratish va uni turli shakllarga moslashtirish jarayonini tezlashtirishi mumkin. Ayniqsa, deepfake texnologiyalari bu borada jiddiy muammo hisoblanadi. Deepfake yordamida insonning yuzi, ovozi yoki nutqi sun'iy tarzda o'zgartirilishi mumkin. Natijada real inson hech qachon aytmagan gapni aytgandek yoki qilmagan ishini qilgandek tasvirlanishi mumkin. Agar bunday material ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalsa, u auditoriyaning voqea haqidagi tasavvuriga ta'sir qilishi mumkin. Olim Momeni tomonidan olib borilgan tadqiqotda sun'iy intellekt asosida yaratilgan siyosiy deepfake materiallar fuqarolarning siyosiy shaxslar haqidagi tasavvuriga qanday ta'sir qilishi o'rganilgan [5]. Hynek, Gavurová va Kubák tomonidan 2025-yilda yetti Yevropa mamlakatida 7 mingdan ortiq respondent ishtirokida olib borilgan tadqiqot esa AI deepfake texnologiyalarining xavf va imkoniyatlarini o'rgangan [6]. Ushbu tadqiqotlar deepfake muammosining faqat texnologik emas, balki ijtimoiy va kommunikativ muammo ekanini ko'rsatadi.

Bu yerda yana bir muhim masala paydo bo'ladi. Deepfake texnologiyasining xavfi faqat odamlarni yolg'on axborotga ishontrish bilan cheklanmaydi. U haqiqiy axborotga bo'lgan ishonchni ham kamaytirishi mumkin. Masalan, biror voqea

haqidagi haqiqiy video tarqalganda ham foydalanuvchi “Bu ham AI yordamida yaratilgan bo‘lishi mumkin” deb shubha qilishi mumkin. Natijada jamiyatda axborotga bo‘lgan umumiy ishonch pasayishi ehtimoli yuzaga keladi.

Sun‘iy intellektning ijtimoiy tarmoqlardagi yana bir muhim jihati – avtomatlashtirilgan akkauntlar va botlardan foydalanishdir. AI yordamida turli post va izohlarni avtomatik yaratish, ularni turli akkauntlar orqali tarqatish va ma‘lum bir mavzuga nisbatan sun‘iy faollik yaratish imkoniyati mavjud. Tadqiqotchilar Tomassi, Falegnami va Romano tomonidan olib borilgan tadqiqotda botlar va AI texnologiyalarining ijtimoiy tarmoqlarda chalg‘ituvchi axborot tarqalishidagi roli tahlil qilingan [7]. Bunday vaziyatda jamoatchilik fikrining shakllanish jarayoni tabiiy muhokamadan farq qilishi mumkin. Masalan, biror masala haqida yuzlab akkauntlar bir xil mazmundagi fikrlarni yozsa, oddiy foydalanuvchida “jamiyatning aksariyati shu fikrda ekan” degan tasavvur paydo bo‘lishi mumkin. Aslida esa bunday faollikning bir qismi avtomatlashtirilgan bo‘lishi ehtimoli mavjud. Demak, sun‘iy intellekt jamoatchilik fikrining o‘zini emas, balki uning ko‘rinishini ham o‘zgartirishi mumkin. Shu bilan birga, sun‘iy intellektni faqat xavf manbai sifatida ko‘rish ham to‘g‘ri emas. U jamoatchilik fikrini o‘rganish, ijtimoiy muammolarni aniqlash, axborot sifatini oshirish va dezinformatsiyaga qarshi kurashishda ham katta imkoniyatlarga ega. Masalan, AI yordamida soxta axborotni aniqlash, katta hajmdagi ijtimoiy tarmoq ma‘lumotlarini tahlil qilish, foydalanuvchilar orasidagi asosiy muammolarni aniqlash va faktcheking jarayonlarini tezlashtirish mumkin. O‘zbekistonlik olim B. Alimov sun‘iy intellektning jurnalistikadagi rolini o‘rganar ekan, uning kontent yaratish, axborotni qayta ishlash va

jurnalistik faoliyatni takomillashtirish imkoniyatlari bilan birga etik va professional masalalariga ham e‘tibor qaratadi [8]. Z. Toshxujayev esa onlayn mediada sun‘iy intellektidan foydalanish, ijtimoiy tarmoqlar, media etikasi va mualliflik huquqi masalalarini tahlil qiladi [9]. Ushbu tadqiqotlar O‘zbekiston media makonida sun‘iy intellekt masalasiga ilmiy qiziqish tobora ortib borayotganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, sun‘iy intellekt ijtimoiy tarmoqlarda jamoatchilik fikriga ta‘sir qiluvchi yangi va ko‘p qirrali kommunikativ omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. U bir tomondan, axborot yaratish va tarqatishni tezlashtiradi, jamoatchilik kayfiyatini tahlil qilish imkonini beradi, jurnalistika va faktchekingni takomillashtiradi. Ikkinchi tomondan esa, deepfake, botlar, dezinformatsiya, algoritmik tarafkashlik va filtr pufagi kabi muammolarni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun sun‘iy intellektni faqat ijobiy yoki salbiy hodisa sifatida baholashdan ko‘ra, uning qanday maqsadda, qanday algoritmlar orqali va qanday kommunikativ sharoitda qo‘llanayotganini o‘rganish muhimdir. Ayniqsa, jamoatchilik fikrining shakllanish jarayonida “axborotni kim yaratmoqda?”, “uni kim tarqatmoqda?”, “algoritm uni kimga ko‘rsatmoqda?” va “auditoriya unga qanday munosabat bildirmoqda?” degan savollar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy jamoatchilik fikrini quyidagi oddiy model orqali tushuntirish mumkin. Ya‘ni AI kontent yaratadi, algoritm uni saralaydi, ijtimoiy tarmoq auditoriyaga yetkazadi, auditoriya unga munosabat bildiradi, ushbu munosabatlar esa yana AI va algoritmlar tomonidan tahlil qilinadi. Demak, sun‘iy intellekt jamoatchilik fikrining faqat tashqi vositachisi emas, balki uning shakllanish jarayonida tobora faol ishtirok etayotgan texnologik omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov, B. S. (2025). Sun‘iy intellektning jurnalistikadagi roli va istiqbollari. *Filologiya masalalari*, (2), 219–235.
2. Brewer, P. R., Cuddy, L., Dawson, W., et al. (2025). Artists or art thieves? Media use, media messages, and public opinion about artificial intelligence image generators. *AI & Society*.
3. Cho‘liiyev, S. I. (2026). Media makonida sun‘iy intellekt, innovatsion imkoniyatlar va ijtimoiy oqibatlar. *Media va sun‘iy intellekt integratsiyasining ilmiy asoslari va zamonaviy muammolari*.
4. Cortis, K., & Davis, B. (2021). Over a decade of social opinion mining: A systematic review. *Artificial Intelligence Review*, 54, 4873–4965. <https://doi.org/10.1007/s10462-021-10030-2>
5. Hynek, N., Gavurová, B., & Kubák, M. (2025). Risks and benefits of artificial intelligence deepfakes: Systematic review and comparison of public attitudes in seven European countries. *Journal of Innovation & Knowledge*, 10(5), 100782. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100782>
6. Møller, A. G., Romero, D. M., Jurgens, D., & Aiello, L. M. (2026). The impact of generative AI on social media: An experimental study. *Scientific Reports*, 16, 9376. <https://doi.org/10.1038/s41598-026-40110-8>
7. Momeni, M. (2025). Artificial intelligence and political deepfakes: Shaping citizen perceptions through misinformation. *Communication and the Public*.
8. Suk, J., Zhang, Y., Liu, J., & Yang, Y. (2025). Communicative AI in the scientific public sphere: An analysis of Twitter discourse on generative AI tools. *Telematics and Informatics*, 98, 102261.
9. Tomassi, A., Falegnami, A., & Romano, E. (2024). Mapping automatic social media information disorder: The role of bots and AI in spreading misleading information in society. *PLOS ONE*, 19(5), e0303183. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0303183>
10. Toshxujayev, Z. (2026). Onlayn mediada sun‘iy intellekt vositalaridan foydalanish xususiyatlari. *ISFT Journal*.

Durdona ODILJONOVA,
O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi
"O'zbekiston 24" ijodiy birlashmasi" davlat muassasasi -
"O'zbekiston 24" teleradiokanali" – Markaziy informatsion
dasturlar bo'limi 1-toifali muharriri E-mail: durdona2002x@icloud.com

SUN'IY INTELEKTNING ZAMONAVIY JURNALISTIKADAGI IMKONIYATLARI VA MUAMMOLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy jurnalistika sohasiga ta'siri, uning jurnalistlar faoliyatidagi amaliy imkoniyatlari hamda yuzaga kelayotgan muammolari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, jurnalistika, raqamli jurnalistika, generativ AI, media, axborot, "fact-checking", "deepfake", jurnalist etikasi, media texnologiyalari.

Аннотация: в данной статье анализируется влияние технологий искусственного интеллекта на современную журналистику, их практические возможности в деятельности журналистов, а также возникающие проблемы и вызовы.

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика, цифровая журналистика, генеративный ИИ, медиа, информация, фактчекинг, дипфейк, журналистская этика, медиатехнологии.

Annotation: this article analyzes the impact of artificial intelligence technologies on modern journalism, their practical applications in journalists' professional activities, as well as the emerging challenges and problems.

Key words: artificial intelligence, journalism, digital journalism, generative AI, media, information, fact-checking, deepfake, journalistic ethics, media technologies.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jurnalistika faoliyatining mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, mobil texnologiyalar va raqamli platformalarning rivojlanishi natijasida axborotni yaratish, tarqatish va iste'mol qilish jarayonlari tubdan o'zgardi. Mazkur transformatsiyaning navbatdagi muhim bosqichi sun'iy intellekt texnologiyalarining ommaviy axborot vositalari faoliyatiga kirib kelishi bilan bog'liq. Sun'iy intellekt insonning ayrim intellektual faoliyatlarini texnologik tizimlar yordamida amalga oshirish imkonini beruvchi texnologiyalar majmuasidir. Ayniqsa, generativ sun'iy intellektning rivojlanishi matn, tasvir, audio va video kontentni avtomatik yaratish imkoniyatlarini kengaytirdi. Jurnalistika uchun bu jarayon bir vaqtning o'zida ham imkoniyat, ham muammodir. Bir tomondan, sun'iy intellekt jurnalistning vaqtini tejashi, katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilishi, intervylarni transkripsiya qilishi, tarjima jarayonini yengillashtirishi va turli formatdagi media mahsulotlarni yaratishga ko'maklashishi mumkin. Ikkinchi tomondan esa, noto'g'ri yoki tekshirilmagan ma'lumotlarning avtomatik yaratilishi jurnalistikaning asosiy tamoyillaridan

biri bo'lgan ishonchlilikka xavf tug'diradi. Darhaqiqat, sun'iy intellekt jurnalistikaning o'rnini bosa olmaydi, biroq sun'iy intellektdan foydalanadigan jurnalistlar undan foydalanmaydigan jurnalistlarning o'rnini egallaydi.¹

Reuters Institute tadqiqotlariga ko'ra, yangiliklar tashkilotlarida generativ sun'iy intellektdan foydalanish kengayib bormoqda. 2025-yilgi tadqiqotda media rahbarlarining 87 foizi generativ AI newsroom faoliyatini ma'lum darajada o'zgartirayotganini bildirgan.² AI vositalari, xususan, avtomatlashtirish, shaxsiylashtirish, kontent yaratish, yangiliklarni izlash va ma'lumotlarni tekshirish kabi yo'nalishlarda qo'llanmoqda. Shu sababli zamonaviy jurnalist uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini tushunish bilan bir qatorda, ulardan mas'uliyatli va etik foydalanish tamoyillarini bilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya natijasida jurnalistning an'anaviy vazifalari sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. Avvallari jurnalistning asosiy faoliyati axborotni izlash,

¹ Beckett, C. (2019). New powers, new responsibilities: A global survey of journalism and artificial intelligence. Polis, London School of Economics and Political Science, pp. 12-14.

² reutersinstitute.politics.ox.ac.uk

manbalar bilan ishlash, intervyu olish, material tayyorlash va uni auditoriyaga yetkazishdan iborat bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ushbu jarayonlarning ayrim bosqichlarida avtomatlashtirilgan texnologiyalardan foydalanish imkoniyati paydo bo'ldi. Sun'iy intellekt jurnalistikada bir necha asosiy yo'nalishda qo'llanmoqda. Birinchidan, u axborot izlash va ma'lumotlarni saralash jarayonini tezlashtiradi. Jurnalist katta hajmdagi hujjatlar, statistik ma'lumotlar yoki intervyu materiallari orasidan kerakli ma'lumotni topishda AI vositalaridan foydalanishi mumkin. Ikkinchidan, sun'iy intellekt matnni qayta ishlash jarayonida yordam beradi. Masalan, matndagi grammatik xatolarni aniqlash, uzun materialni qisqartirish, sarlavha variantlarini ishlab chiqish yoki murakkab matnni soddashaklda ifodalaydi. Uchinchidan, audio va video materiallarni transkripsiya qilish imkoniyati jurnalistlar uchun katta qulaylik yaratadi. Uzoq davom etgan intervyuni qo'lda tinglab yozib chiqish o'rniga avtomatlashtirilgan transkripsiya vositalaridan foydalanish mumkin. To'rtinchidan, AI texnologiyalari tarjima jarayonida qo'llanmoqda. Bu ayniqsa xalqaro axborot bilan ishlaydigan jurnalistlar uchun muhim. Biroq avtomatik tarjima natijasini professional jurnalist albatta tekshirishi kerak. Beshinchidan, sun'iy intellekt multimedia kontent yaratishda ham qo'llanmoqda. Matnni audio formatga aylantirish, video uchun subtitrlar yaratish, qisqa videolarni tayyorlash va materiallarni turli platformalarga moslashtirish shular jumlasidandir. Reuters Institute 2025-yilgi tadqiqotida media tashkilotlari AI'dan nafaqat kontent yaratishda, balki personalizatsiya, yangiliklarni izlash, ma'lumotlarni tekshirish va tahrir jarayonlarida ham foydalanishni kengaytirayotganini qayd etgan.³

Sun'iy intellektning jurnalistika uchun eng muhim afzalliklaridan biri — vaqtni tejash. Jurnalistning ish jarayonida katta vaqt talab qiladigan texnik vazifalarning bir qismini avtomatlashtirish mumkin. Masalan, intervyuni transkripsiya qilish, katta hajmdagi ma'lumotlardan asosiy faktlarni ajratib olish yoki bir material uchun bir nechta sarlavha variantlarini ishlab chiqish jurnalistning vaqtini tejaydi.

Ikkinchi muhim imkoniyat — katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish. Zamonaviy jurnalist ko'pincha yuzlab yoki minglab hujjatlar bilan ishlashga to'g'ri keladi. AI yordamida ushbu ma'lumotlarni dastlabki bosqichda saralash va kategoriyalarga ajratish mumkin. Uchinchi imkoniyat — investigativ jurnalistikani qo'llab-quvvatlash. Katta hajmdagi hujjatlarni tahlil qilish,

ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash va statistik ma'lumotlarni qayta ishlash jurnalist tadqiqotini tezlashtirishi mumkin. To'rtinchi imkoniyat — auditoriyaga mos kontent yaratish. Turli yosh va qiziqishdagi auditoriyalar uchun bir xil axborotni turli formatlarda taqdim etish mumkin. Masalan, uzun maqola asosida qisqa post, audio material yoki video ssenariysi ishlab chiqilishi mumkin. Beshinchi imkoniyat — inkluzivlik va ko'p tillilikni rivojlantirish. Avtomatik tarjima, subtitrlar va audio formatlar turli auditoriyalarning axborotdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mavzu bo'yicha g'oyalar ishlab chiqish, savollar shakllantirish yoki materialning tuzilishini rejalashtirishda undan foydalanish mumkin. Biroq bu jarayonda AI jurnalistning o'rnini bosuvchi emas, balki yordamchi vosita sifatida qaralishi lozim.

Texnologiya bizga ko'proq ma'lumotni tezroq qayta ishlash imkonini beradi, lekin haqiqatni izlash, adolatni talab qilish va hokimiyatni hisobdor qilish kabi jurnalistikaning asosiy tamoyillari hech qachon algoritmlarga topshirilmasligi kerak.⁴

Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish ham alohida ahamiyatga ega. Jurnalist maxfiy intervyular, shaxsiy ma'lumotlar yoki xizmatga oid hujjatlarni noma'lum AI platformalariga yuklashdan oldin axborot xavfsizligi talablarini hisobga olishi zarur. AI'dan foydalanishda yana bir muhim masala — inson nazorati. Sun'iy intellekt tomonidan tayyorlangan material bevosita efirga yoki nashrga chiqarilmasligi, jurnalist yoki muharrir tomonidan tekshirilishi kerak.

Sun'iy intellektning rivojlanishi "AI jurnalistning o'rnini egallaydimi?" degan savolni yuzaga keltirmoqda. Aslida, jurnalistika faqat matn yozishdan iborat emas. Jurnalist voqea joyiga boradi, insonlar bilan muloqot qiladi, manbalarni baholaydi, kontekstni tushunadi, axborotning ijtimoiy ahamiyatini aniqlaydi va jamoatchilik oldidagi mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. AI esa katta hajmdagi ma'lumotlarni tez qayta ishlashga qodir bo'lsa-da, insoniy tajriba, empatiya, ijtimoiy kontekst va professional mas'uliyatni to'liq takrorlay olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, kelajak jurnalistikasida "inson yoki AI" emas, balki "inson va AI" hamkorligi asosiy modelga aylanishi mumkin. Jurnalist AI'dan texnik yordamchi sifatida foydalanib, o'z vaqtini jurnalistikaning murakkabroq jihatlariga — original reportaj, intervyu, tahliliy material va investigativ tadqiqotlarga yo'naltiradi. Reuters Institute'ning 2026-yilgi tadqiqotlari ham AI yangiliklar

³ reutersinstitute.politics.ox.ac.uk

⁴ Baron, M. (2025). Defending Press Freedom in the Age of AI and Propaganda. Project Syndicate: The World's Opinion Page, 14(3), pp. 8-11.

sanoatini o'zgartirayotganini, biroq jurnalistikaning o'ziga xosligi va ishonchligini saqlab qolish masalasi muhimligicha qolayotganini ko'rsatadi.⁵

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan O'zbekiston media makonida foydalanish uchun ham keng imkoniyatlar mavjud. Avvalo, o'zbek tilidagi media kontent hajmini oshirish, tarjima va subtitrlarni avtomatlashtirish, audio materiallarni matnga aylantirish, katta hajmdagi hujjatlarni tahlil qilish va multimedia kontent yaratishda AI texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Telejurnalistika uchun AI texnologiyalarining ahamiyati ayniqsa katta. Intervyularni avtomatik transkripsiya qilish, subtitr yaratish, videodagi nutqni matnga aylantirish, material uchun sarlavha va qisqa tavsiflar tayyorlash jurnalist va montaj guruhining vaqtini tejaydi. Bundan tashqari, raqamli platformalar uchun bir materialni bir nechta formatga moslashtirish imkoniyati ham mavjud. Masalan, televizion reportaj asosida veb-sayt uchun maqola, ijtimoiy tarmoq uchun qisqa post va video platformalar uchun qisqa videoni tayyorlash jarayonlari tezlashadi. Biroq o'zbek jurnalistikasida AI'dan foydalanish jarayonida til xususiyatlari, milliy madaniyat, ijtimoiy kontekst va mahalliy axborot manbalarining o'ziga xosligi hisobga olinishi lozim. Shuningdek, jurnalistlar uchun AI savodxonligini oshirish, tahririyatlarda AI'dan foydalanish bo'yicha ichki qoidalarni ishlab chiqish va faktcheking ko'nikmalarini kuchaytirish muhim vazifalardan biridir.

⁵ reutersinstitute.politics.ox.ac.uk

Sun'iy intellekt zamonaviy jurnalistikaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgan texnologik omillardan biridir. *Francesco Marconi* aytganidek, "Sun'iy intellekt bizga hikoya qilishning yangi usullarini beradi, lekin u hikoyaning yuragi bo'la olmaydi. Yurak baribir insonda qoladi."⁶ Shu bilan birga, AI texnologiyalarining keng qo'llanilishi jurnalistikaga yangi xavflarni ham olib kelmoqda. Noto'g'ri ma'lumotlar, deepfake, mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi va jurnalistik mas'uliyat masalalari shular jumlasidandir. Tadqiqot natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, sun'iy intellekt jurnalistning professional faoliyatini to'liq almashtiruvchi mexanizm sifatida emas, balki jurnalistning imkoniyatlarini kengaytiruvchi texnologik vosita sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Kelajak jurnalistikasining samaradorligi texnologiyadan foydalanish tezligiga emas, balki undan mas'uliyatli, shaffof va etik foydalanish darajasiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli O'zbekiston jurnalistikasi uchun ham sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha professional standartlar, tahririy siyosatlar va jurnalistlar uchun maxsus malaka oshirish dasturlarini rivojlantirish muhimdir. Jurnalistning kelajakdagi asosiy ustunligi texnologiyani oddiygina ishlata olishida emas, balki AI tomonidan yaratilgan axborotni tanqidiy baholash, tekshirish va uni jamiyat uchun ishonchli jurnalistik mahsulotga aylantira olish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

⁶ *Marconi, F. (2020). Reading the Future: Applied Artificial Intelligence in Journalism. - New York: Columbia University Press, p. 45.*

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Newman, N. *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2025*. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford, 2025.
2. Beckett, C. (2019). *New powers, new responsibilities: A global survey of journalism and artificial intelligence*. Polis, London School of Economics and Political Science, pp. 12-14.
3. Baron, M. (2025). Defending Press Freedom in the Age of AI and Propaganda. *Project Syndicate: The World's Opinion Page*, 14(3), pp. 8-11.
4. Baron, M. (2025). Defending Press Freedom in the Age of AI and Propaganda. *Project Syndicate: The World's Opinion Page*, 14(3), pp. 8-11.
5. Floridi, L., Cowls, J. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society. *Harvard Data Science Review*.
6. Diakopoulos, N. *Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media*. Harvard University Press.
7. Carlson, M. Automating Judgment? Algorithmic Judgment, News Knowledge, and Journalistic Professionalism. *New Media & Society*.
8. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. UNESCO.
9. UNESCO. *Journalism, 'Fake News' & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training*. UNESCO.
10. European Commission. *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*. European Commission.

Shohsanam ABDUMANNAPOVA,
 Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
 universiteti tayanch doktoranti
shohsanamabdumannapovaqm@il.com

QOFIYA SAN'ATLARI VA RADIFNING MAZMUN BILAN MUNOSABATI

Jahon adabiyotiga nazar tashlaganimizda qofiyadan unumli foydalanish ijodkor salohiyatining muhim qirralaridan biri sifatida baholanishiga guvohi bo'lamiz. Sharq ijodkorlari esa she'riyatdagi qofiya, vazn, she'riy san'atlardan foydalanib, badiiy asar ta'sirchanligini oshirishga, ohangdorligini ta'minlashga ham alohida ahamiyat berganlar. Anvar Hojiahmedovning "Navoiy aruzi nafosati" kitobida qofiya san'atlaridan zulqofiyatayn, zulqavofiy, tarsi' kabilarning Navoiy dostonlarida qo'llanilish darajasi yoritib berilgan. Shundan ham bilish mumkinki, asrlar osha bir-biridan ajralib turuvchi qofiya san'atlari ham asta-sekin shakllangan. Olim dostonlardagi qofiyalar haqida quyidagicha yozadi: "Navoiy o'z dostonlarida qofiyalarning vaznga ijobiy ta'siri, baytlar ohangi jozibasini ta'minlashdagi ahamiyatini chuqur anglab yetgan holda ular ustida ishlashga alohida mas'uliyat bilan yondoshgan"[1]. Quyida dostonlarda foydalanilgan qofiya san'atlaridan misollar keltiramiz:

1. Zulqofiyatayn – ushbu san'at turida misralarda ikki so'z qofiyadosh bo'lib keladi, ya'ni ular qo'sh qofiya bo'ladi. Shuningdek, qofiyadosh ikki so'z har qaysi baytdagi misralar oxirida ketma-ket holda qo'llanilishi yoki baytdagi misralarning turli o'rinlarida joylashishi ham mumkin.

Agar ikki so'z misra oxirida kelib, keyingi misra bilan qofiyadosh bo'lsa, bu xil qofiyaga *mutakarrin qofiya* deb yuritiladi.

Misol: Dardimg'a xayoilini tabib et, Jonimg'a visolini nasib et. (LM)

Agar qofiyalanayotgan ikki so'z bir o'rinda yonmayon emas, balki turli o'rinlarda joylashadigan bo'lsa, ular *mahjub qofiya* deyiladi. Navoiyning o'zi "*Majolis un-nafois*" asarida shunday yozadi: "Mirzobek, (...) Bu matla' aningdurkim:

Ko'zing ne qaro balo bo'lubtur – Kim jonga qaro balo bo'lubtur.

Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardi aksim, javob aytmoq bu faqir qoshida maholatdindur".

Zulqofiyatayn butun she'rning barcha baytlarida kelishi mumkin. Lekin bu shoirdan katta mahorat taqozo etadi. Navoiyning masnaviy yo'lida yozilgan asarlari tarkibida zulqofiyataynning o'nlab namunalarini uchratishimiz mumkin. Bu ham shoir iste'dodining bir ko'rinishidir.

1. Zulqavofi' – ushbu san'atga asosan baytda uch va undan ko'proq so'zlar o'zaro qofiyalangan bo'ladi. Bu san'atning talablaridan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, hamma ijodkorlar ham bu san'atda baytlar bita olmaganlar. Eng yuksak iste'dodli adiblarga bu kabi san'at turidan foydalanishgan.

2. Tarsi' – ushbu san'atni hosil qilishda misralarning barcha so'zlari o'zaro qofiyadosh bo'lib kelishi talab

etiladi. Bu ham baytga alohida joziba, ham yuksak san'at namunasini ko'rsatuvchi asosiy turdir.

Biz qofiya san'atlarining yana bir necha turlarini keltirishimiz mumkin, lekin dostonlarda biz fikr yuritmoqchi bo'lgan o'sha san'atlar, ya'ni *tajziya, musalsal, qofiya, musajja va radifning hamohangligi* asosida vujudga keladigan san'atlardan dostonlarda deyarli foydalanmaganligining guvohi bo'ldik. Bunga sabab sifatida bu kabi qofiya san'atlari dostonlar uchun mo'ljallanmay, balki g'azallar asosiga qurilishi oson va qulay bo'lsa kerak deb baho berdik.

Nazariy jihatdan o'ylab ko'rilsa, epik asarlarda ohangni ta'minlash va uni vazn bilan uyg'un holda qo'llash juda katta mehnat talab qiladi hamda bunda e'tiborli bo'lish joiz. Dostonlarda shunday ohangga erishish kerakki, toki u g'oya

va obraz bilan to'la moslik hosil qilsin. O'quvchi undan kuy ohangini his qilib o'qishiga erishmoq kerak. Albatta, bu uchun shoir iste'dodi har jihatdan yuksak bo'lishi, u o'zi yaratayotgan dostoni mavzusi, tasvirlanayotgan voqealar, obrazlarning mohiyatidan kelib chiqib muvofiq vaznni tanlashi, turli qofiyalardan foydalanish davomida ohang go'zalligini ham tashkil etishi joizdir.

Navoiy dostonlariga e'tibor bersak, uning ham o'zidan oldingi salafllari yo'lini tutganligi, ularning tajribasidan ta'lim olgan holda, o'z dostonlarida ularning an'analaridan borganligini kuzatamiz. Shu bilan birgalikda Navoiy qofiya va vazn tanlashda ham o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini chuqurroq tahlil qilgan holda amalga oshirgan va bu baytlarga yoqimli ohang va joziba baxsh etgan.

Misol uchun uning "Layli va Majnun" dostonidan olingan quyidagi parchaga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Navoiyning qofiya san'atlaridan qay darajada mohirlik bilan

foydalanganligini ko'ramiz. Navoiyning mahorati shundaki, u o'z dostonlarida misralardagi barcha so'zlarning to'la qofiyadoshligiga erishib, *tarsi'* san'atining betakror namunalari yaratgan:

Ruxsorida lam'ai malohat, Guftorida nash'ai fasohat.

Ba'zi yuzidin topib tahayyur, Ba'zi so'zidin qilib tafakkur.

Bu dedi: "Kerak qulog'ig'a pand", Ul dedi: "Ayog'ig'a band".

Kun yuzini aylading mushakkal, Tun ko'zini aylading mukahhal.

baytlarida qo'llanilgan *tarsi'*lar shoir ijodining nechog'liq rang-barang ekanligini ko'rsatadi.

Dostonlarni o'qir ekanmiz, Navoiy ijodining yana boshqa qirralarini ham kuzatamiz. Uning bir xil so'zlarni bayt misralarida takrorlash usuli bilan ham ohang jozibadorligini hosil qilganligining guvohi bo'lamiz:

Necha jonimg'a mundaq kecha bo'lg'ay, Kecha jonimg'a mundaq kecha bo'lg'ay. Erursan shah agar ogohsen, sen.

Agar ogohsen – sen shohsen, sen. Kerak oshiqqa jon-jonon fidosi, Tilar ul qilsa jonon – jon fidosi. Labidin tomib-u oqib latofat, Yuzidin oqib-u tomib malohat.

"Farhod va Shirin"dan olingan ushbu parcha yuqoridagi fikrimiz dalili sifatida misol qilib keltirildi.

Navoiyning "Xamsa" dostonlaridagi mahorati uning biz avvalgi bobda ta'kidlagan qofiya turlarini puxta bilishi va ularni shunday ketma-ketlikda joylashtirishi, natijada har bir doston qofiya, vazn, radif uyg'unligida ajoyib musiqiylikni hosil qilishi oraqali ham izohlanishi mumkin. Biz dostonlarni o'qish davomida ohangdagi bir xillikni umuman uchratmaymiz. Sababiki, qofiyaning to'rt turi har baytda shunday joylashadiki, ohang g'alizligi bu yerda chekinadi va baytlarning yoqimli ohangi paydo bo'ladi. "Layli va Majnun" dostonidan olingan quyidagi parchada ham so'zlarni takrorlash orqali Majnun ruhini holati, qalb iztiroblari ochib berilgan. Baytlar bir-biri bilan qofiya, vazn mutanosibligiga erishgan:

Yo'q, yo'qki, emastur itlik anda,

Itlik manga xatm erur jahonda.

It men, men, ulusqa or men, men, Boshdin ayog'i figor men, men!

Yuqorida keltirilgan baytimizning har ikkida ham radfli qofiya turidan samarali foydalanilgan bo'lib, so'zlar takrori baytda ifodalanishi lozim bo'lgan har bir ruhiy kayfiyat, iztirob, mahzunlik holatini tasvirlash usuri bo'lib xizmat qilgan.

Qofiya san'atlarining dostonlardagi ahamiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, bu Navoiy ijodining yana bir ulkan iste'dodidan darak berishi haqida aytib o'tmoqchimiz. Negaki, g'azalning o'zida qofiya san'atlaridan foydalanish ijodkorning yuksak iste'dodidan darak beradi, endi ularni

doston tarkibida uchratishimiz esa yana bir mahoratdir. Shu o'rinda aytishimiz kerakki, qofiya turlarining o'zida rang-baranglik mavjud. Agar ma'lum ijodkor qofiya turlarini to'g'ri qo'llagan holda ijod qilsa, uning asari eng yuksak sanaladi. Vaholanki, qofiya turlarini mohirlik bilan qo'llashdan tashqari qofiya san'atlaridan ustalik bilan foydalanish, ijodkorning salohiyatiga berilgan ikki hissa tahsinga sabab bo'ladi.

Navoiy "Xamsa"si dostonlarida qo'llanilgan she'riy san'atlar haqida A.Rustamov, Y.Is'hoqov, A.Hojiahmedov kabi olimlarimizning tadqiqotlarida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, A.Rustamovning "Navoiyning badiiy mahorati" nomli tadqiqotida Navoiy dostonlarida qo'llanilgan *tavzi'*, *izdivoj* yoki *tazmini muzdavaj*, *tajnis*, *iyhom*, *ishtiqoq*, *tardi aks*, *iltifot*, *takrir*, *tasdir*, *iltizom*, *tanosub*, *irsoli masal*, *mubolag'a*, *tazod*, *mubolag'a*, *tashbih*, *istiora* kabi she'riy san'atlar dostonlardan olingan misollar yordamida chuqur tahlil qilingan.

Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlarining har ikkida qo'llanilgan badiiy san'atlar ham alohida o'ringa ega bo'lib, ular ritmi, qofiyani yuzaga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Anvar Hojiahmedov badiiy san'atlarga quyidagicha baho beradi: "Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asardan o'rin olgan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan[1]".

Badiiy san'atlarning bu ikki dostonida qo'llanilishi va ularning bevosita qofiyaga ta'siri haqida to'xtaladigan bo'lsak, deyarli badiiy san'atlarning barcha turi dostonlarda qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, ular haqida umumiy xulosa berish uchun biz dostondagi ayrim parchalarni tahlil qilishni rejalashtirdik. Dostonning aynan shu parchasida qo'llanilgan qofiya turlari, qofiya san'atlari va badiiy san'atlar, shuningdek, qofiyaning radif bilan munosabatiga e'tibor qaratamiz. Birinchi baytning o'zidayoq radifli qofiya asosiy o'lchov bo'lib xizmat qilgan. Ritorik so'roq orqali baytlarda o'zaro savol-javob qism boshlanishini kuzatish mumkin.

Mumtoz she'rlarimiz qofiya asosiga qurilar ekan, juda ko'p hollarda qofiyaning radif bilan qo'llanilishi kuzatilgan. Radif "izma-iz" keluvchi ma'nosini ifodalab, adabiyotshunoslikda qofiyadan so'ng kelib, aynan takrorlanuvchi so'z yoki so'zlar birikmasini anglatadi. Radflar she'rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni ta'kidlash, o'quvchi e'tiborini badiiy asarda ifodalanilishi lozim bo'lgan asosiy g'oyaga jalb etib, ijodkor g'oya va maqsadlarini kitobxonga yanada ravshanroq yetkazib berishga xizmat qiladi. Radflarning joylashish o'rniga e'tibor qaratsak, ular ikki yoki undan ortiq holda kelishi mumkin. Shuningdek, mumtoz adabiyotimizda shunday baytlar borki, ular faqat qofiya va radifdangina iborat bo'lganlari ham uchraydi.

Alisher Navoiy "Xamsa"sida radif dostonlar ritmini yaratish, baytlarga ohangdorlik berishda muhim o'rin egallaydi. Dostonlar tarkibida radifning qo'llanilish hajmi

yuzasidan D.Yusupovanning tadqiqotlarida quyidagicha jadval keltirilgan:

No	Dostonlar	Dostonlarning umumiy hajmi	Radif qo'llangan baytlar miqdori	% hisobida
1.	"Hayrat ul-abror"	3990	1306	32.7
2.	"Farhod va Shirin"	5782	999	18
3.	"Layli va Majnun"	3622	595	16.4
4.	"Sab'ai sayyor"	5000	1250	25
5.	"Saddi Iskandariy"	7005	1936	27.6

Bizning "Farhod va Shirin" va "Layli va Majnun" dostoni yuzasidan qilgan izlanishlarimiz ham xuddi shu hajmni berdi. Ma'lumki, ikki dostonning radiflar hajmi turlicha. "Farhod va Shirin" dostoni "Layli va Majnun" dostoniga qaraganda radiflar qo'llanilishi jihatdan ustunlikka ega. Bunga sabab sifatida radifning badiiy asardagi vazifasi ijodkorning g'oyaviy niyat va maqsadini ta'kidlash hamda voqea syujetini bayon qishishga xizmat qilishdan iborat bo'lganligi uchun ishqiy sarguzasht doston bo'lgan "Farhod va Shirin" dostonida mazkur she'riy unsurning keng qo'llanilganligini kuzatamiz. "Layli va Majnun" dostonida esa kitobxonga muayyan fikrni singdirish yoki voqelikni bayon qilish emas, balki dardni tasvirlash asosiy maqsad bo'lganligi uchun radifning mazkur dostonida u qadar keng o'rin tutmaganligini ko'ramiz. Shuningdek, Layli va Majnun ishq bilan bog'liq afsonani hikoya qilib berish yoki o'quvchini dostonidagi muayyan fikrga jalb etish emas, balki "dard navhasi" bayoni va ruhiyat tasvirini ko'rsatib berishdan iborat ekanligini sabab sifatida keltiramiz. Biz yuqorida ta'kidlagan holatlarning barchasi mazmun va radif o'zaro uyg'unlikda ijodkorning turli maqsadlarini ochib berishga xizmat qiladi degan xulosaga keldik.

Umuman olganda, Alisher Navoiy "Xamsa"sining "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun" dostonlari poetik tizimida qofiya san'atlari va radif badiiy mazmunni shakllantiruvchi, poetik fikrni chuqurlashtiruvchi muhim vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot

davomida kuzatilganidek, Navoiy qofiya va radifni faqat misralar ohangdorligini ta'minlovchi shakliy unsur sifatida emas, balki dostonlarda ifodalangan g'oya, ruhiy holat va obrazlar kechinmasini kuchaytiruvchi semantik-poetik vosita sifatida qo'llagan.

"Layli va Majnun" dostonida esa qofiya va radifning mazmuniy yuklamasi, ayniqsa, ishq, hijron, visolga intilish, ruhiy iztirob va ilohiy muhabbat motivlari bilan chambarchas bog'lanadi. Radifning takrorlanishi qahramonlarning bir xil ruhiy holatga qayta-qayta murojaat qilishini ifodalash bilan birga, ishqning uzluksizligi va inson qalbidagi chuqur kechinmalarning takroriylikini ham poetik jihatdan aks ettiradi. Qofiya san'atlari esa mazmunning nozik semantik qirralarini ajratib ko'rsatib, baytlar o'rtasidagi mantiqiy va badiiy aloqani mustahkamlaydi.

Har ikki dostonida qofiya va radifning qo'llanishida Navoiyga xos yuksak poetik mahorat namoyon bo'ladi. Shoir qofiya san'atlari orqali so'zlarning nafaqat fonetik uyg'unligini, balki ularning semantik imkoniyatlarini ham ishga soladi. Shu jihatdan qofiya poetik matnda mazmunni yakunlovchi emas, balki uni rivojlantiruvchi va yangi ma'no qatlamlarini yuzaga chiqaruvchi faol badiiy unsur vazifasini bajaradi. Radif esa takror vositasida muayyan so'z yoki tushunchaning semantik markazga aylanishini ta'minlaydi. Ularning mazmun bilan munosabatini o'rganish Navoiy dostonlarining badiiy qurilishi, obrazlar ruhiyati va shoirning poetik konsepsiyasini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Т.:Шарқ,1990.
2. Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. –Т.:“ФАН”, 2006.
3. Дилнавоз Юсупова. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011.
4. Alisher Navoiy. "Farhod va Shirin". – Toshkent: "Tamaddun", 2021.
5. Alisher Navoiy. "Layli va Majnun". – Toshkent: "Tamaddun", 2021.

Sayyora ABDULLAYEVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti Ingliz tilshunosligi kafedrası stajyor-o'qituvchisi
48877//67243.674/0009-0000-3167-9499
pulatovnasayyora@gmail.com

QORAQALPOQ, TURKMAN VA INGLIZ BOLALAR QO'SHIQLARIDA QOFIYA, GRAMMATIK PARALLELIZM VA KOMPOZITSION TARTIB

Annotatsiya: maqolada qoraqalpoq, turkman va ingliz bolalar qo'shiqlarida qofiyaning kompozitsion va ijroviy vazifalari qiyosiy tahlil qilindi. Leksik, grammatik, juft va ichki qofiyalar, sintaktik parallelizm hamda refrenning harakat bosqichlarini birlashtirish xususiyatlari ochib berildi. Turkiy namunalarda agglutinativ qo'shimchalarga asoslangan grammatik qofiya, ingliz qo'shiqlarida esa leksik qofiya va fazoviy zidliklarni birlashtirish ustuvorligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: bolalar qo'shig'i, qofiya, grammatik qofiya, parallelizm, kompozitsiya, refren, agglutinatsiya, qiyosiy poetika.

Annotation: the article presents a comparative analysis of the compositional and performance functions of rhyme in Karakalpak, Turkmen, and English children's songs. It reveals the features of lexical, grammatical, paired, and internal rhymes, syntactic parallelism, and the characteristics of integrating action stages through the refrain. The study establishes that while grammatical rhyme based on agglutinative suffixes predominates in the Turkic examples, lexical rhyme and the integration of spatial contrasts are prioritized in English songs.

Key words: children's song, rhyme, grammatical rhyme, parallelism, composition, refrain, agglutination, comparative poetics.

Аннотация: в статье проведен сравнительный анализ композиционных и исполнительских функций рифмы в каракалпакских, туркменских и английских детских песнях. Раскрыты особенности лексической, грамматической, парной и внутренней рифмы, синтаксического параллелизма, а также специфика объединения этапов действия рефреном. Выявлено, что в тюркских образцах преобладает грамматическая рифма, основанная на агглютинативных аффиксах, тогда как в английских песнях приоритет отдается лексической рифме и объединению пространственных контрастов.

Ключевые слова: детская песня, рифма, грамматическая рифма, параллелизм, композиция, рефрен, агглютинация, сравнительная поэтика.

Kirish. Bolalar qo'shiqlarida qofiya misra oxiridagi tovushdoshlikdan kengroq vazifani bajaradi. U matnini qismlarga ajratadi, harakat bosqichlarini birlashtiradi, javobning tugallanganini ko'rsatadi va qo'shiqni xotirada saqlashni osonlashtiradi. Ayniqsa, harakatli qo'shiq va sanamashlarda qofiya matnning ijroviy rejasi bilan chambarchas bog'lanadi.

Qiyosiy tahlilda qofiyanı quyidagi turlarga ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: leksik qofiya; grammatik qofiya; juft qofiya; ichki qofiya; paronimik uyg'unlik; refrenga asoslangan kompozitsion qofiya.

Qoraqalpoq va turkman tillarining agglutinativ xususiyati tufayli so'z yasovchi va grammatik qo'shimchalar qofiya hosil qilishda faol ishtirok etadi. Ingliz tilida esa so'z o'zaklari va urg'uli bo'g'inlarning fonetik muvofiqligi nisbatan ustuvor.

Qoraqalpoq folklorida:

"Attim-battim" o'yin qo'shig'ida:

Attim-battim,

Qulattim,

Qara jerge

Sulattim... [1, 515-516-b.]

attim – battim – qulattim – sulattim birliklarini umumiy -ttim shakli birlashtiradi. Bu shakl birinchi shaxsda bajarilgan harakat ma'nosini ifodalash bilan birga grammatik qofiya hosil qiladi. Turkiy tilning morfologik qurilishi natijasida harakat ma'nosi va qofiyaviy shakl bir morfemada mujassamlashadi.

Qofiya mazkur matnda uch vazifani bajaradi: a) harakat fe'llarini yagona qatorga birlashtiradi; b) qisqa misralar o'rtasida ritmik izchillik yaratadi; v) o'yin harakatlarining davomiyligini ifodalaydi.

“Quwalamash” dialogida qofiya savol-javobning akustik yakuniga aylanadi:

– Aspandag’i ne?

– Ay!

– Jerdegi ne?

– Say! [1, 518-b.]

Ay – say qofiyasi shaklan ixcham, ammo kompozitsion jihatdan muhim. Bir bo’g’inli javoblar uzun savollardan keyin kelib, har bir dialogik bo’lakni yakunlaydi. Qofiya javoblarning to’g’riligini tasdiqlovchi va keyingi harakatga o’tishni bildiruvchi belgi vazifasini bajaradi.

Shu sababli bolalar dialogik qo’shiqlarida qofiyani faqat estetik hodisa emas, ijro navbatini tartibga soluvchi kompozitsion vosita sifatida baholash lozim.

Turkman qo’shiqlarida:

“Çapak-çapak elleri” namunasida:

Çapak-çapak elleri,

Agyrmasyň gollary,

Agyrsa-da agyrsyn,

Güýçli bolsun billeri [2, 42-b.]

ellari – gollary – billeri so’zlaridagi ko’plik va egalik ko’rsatkichlari o’zaro yaqin grammatik shakllarni hosil qiladi. Ular mutlaq fonetik teng bo’lmasa-da, umumiy morfologik qolip misralarni bir kompozitsion butunlikka birlashtiradi.

She’rdagi ellari – gollary – billeri qatori tana a’zolarining ma’noviy izchilligiga ham asoslangan. Qofiya shu tariqa fonetik, grammatik va semantik sathlarni birlashtiradi.

Qo’shiqning ikkinchi variantida:

Çapak-çapak elleri,

Agyrmasyň gollary,

Daýysynyň toýunda

Çelpek ýaýsyn elleri [2, 42-b.]

birinchi va oxirgi misralardagi ellari takrori kompozitsion halqa hosil qiladi. Matn qo’l harakati bilan boshlanib, qo’l mehnati haqidagi tilak bilan tugaydi. Bunday halqasimon qurilish hozirgi chapak harakati bilan kelajakdagi mehnat faoliyatini bog’laydi.

Turkman “Çopan taýak” sanamashi juft qofiyalarga asoslangan:

Eý, taýak,

Eziz taýak,

Suwda gaýygym,

Dagda keýigim,

Tutdum gola,

Çykdyň çöle,

Ýagşy-ýaman,

Etme güman,

Özüň saýla,

Ele almaly,

Bulap urmaly [2, 41-b.].

Matnda quyidagi qofiya juftliklari kuzatiladi: taýak – taýak; gaýygym – keýigim; gola – çöle; ýaman – güman; almaly – urmaly.

Har bir juftlik harakatning ikki bosqichini birlashtiradi. Ijrochi har bir misrada qo’lini tayoq bo’ylab yuqoriga siljitadi. Ikki misralik qofiya davriga ikki marta qo’l almashinuvi mos keladi. Demak, juft qofiya she’riy matn bilan predmetli harakat o’rtasida o’lchov vazifasini bajaradi.

Ele almaly – bulap urmaly misralaridagi -maly grammatik qofiyasi qarama-qarshi natijalarni ifodalaydi. Birinchi holatda tayoq ma’qullanadi, ikkinchisida esa rad etiladi. Bir xil grammatik shakl ikki xil natijani qofiyaviy parallelizmida saqlab turadi.

Ingliz qo’shiqlarida:

“Hands on Shoulders” qo’shig’i juft qofiyalar asosida tashkil etilgan:

Hands on shoulders, hands on knees,

Hands behind you, if you please.

Touch your hips, now your nose,

Now your hair and now your toes.

Hands up high, in the air,

Then pull them down and touch your hair.

Clap your hands, one, two, three,

Then hands at your sides, like a giant tree [3].

She’r misralarida: knees – please; nose – toes; air – hair; three – tree

juftliklari har ikki misrani alohida harakat bosqichiga birlashtiradi.

Nose – toes qofiyasi ayniqsa ahamiyatli: burun tananing yuqori, oyoq barmoqlari esa past qismida joylashgan. Ular fazoviy jihatdan uzoq bo’lsa-da, qofiya vositasida bir kompozitsion juftlikka aylanadi. Bola burundan oyoq barmoqlariga harakat qilib, tana vertikal o’qini amaliy ravishda his etadi.

Air – hair juftligida qo’llarni yuqori ko’tarish va sochga tushirish harakatlari bog’lanadi. Three – tree qofiyasi esa sanoqni daraxtga o’xshab tik turish holati bilan yakunlaydi. Qofiya shu tariqa harakatlarni tasodifiy ketma-ketlik emas, tartiblangan kompozitsion siklga aylantiradi.

“Clap, Clap Hands” qo’shig’ida:

Clap, clap hands, one, two, three,

Put your hands upon your knees,

Lift them high to touch the sky,

Clap, clap hands and away they fly [4]

three – knees va high – sky – fly tovushdoshliklari mavjud. Birinchi juftlik sanoq bilan tizza harakatini bog'laydi. Ikkinchi qatordagi [aɪ] diftongi esa yuqorilik, osmon va uchish mazmunlarini bir akustik guruhga birlashtiradi.

Bu yerda qofiya faqat misra oxirini bezamaydi. U harakatning fazoviy yo'nalishini belgilaydi: tizza → yuqori → osmon → uchish.

Qofiyadosh so'zlarning semantik yaqinligi qo'shiqning harakat obrazini yanada aniqlashtiradi.

Bolalar qo'shiqlarida qofiya ko'pincha sintaktik parallelizm bilan birga keladi. Turkman barmoq sanamashida:

Başam barmak – baş getir,
 Süyem barmak – süýt getir,
 Orta barmak – ot getir [2, 41-42-b.]

misralari bir xil sintaktik qolipda qurilgan. Misra oxiridagi getir epiforasi har bir barmoqqa alohida harakat vazifasini beradi.

Ingliz harakat qo'shig'ida ham:

Clap your hands, clap your hands,
 Clap them just like me.
 Touch your shoulders, touch your
 shoulders,
 Touch them just like me [5]

qolipi takrorlanadi. Harakat fe'li o'zgaradi, sintaktik tuzilish esa saqlanadi. Bunday parallelizm yangi harakatni avvalgi qolip asosida tez anglash imkonini beradi.

Turkiy xalqlar, qoraqalpoq va turkman qo'shiqlari namunalarida fe'l qo'shimchalari va takroriy morfemalar parallel tuzilishni kuchaytirsas, ingliz qo'shiqlarida buyruq fe'li va to'g'ridan to'g'ri obyektning takrori ustuvor:

Clap your hands;
 Touch your shoulders;
 Tap your knees.

Shunday qilib, uch an'anada umumiy kompozitsion prinsip mavjud, ammo u har bir tilning grammatik imkoniyatlariga muvofiq ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Qaraqalpaq fol'klori. 100 tomliq, 88–100-tomlar. – Nókis: Ilim, 2015.
- [2] H.Goçmyradow, Türkmen halk döredijiligi: Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
- [3] J.Warren, "Body Part Songs and Rhymes," *Preschool Express*. <http://www.preschoolexpress.com>
- [4] "Action Songs," Scottish Sensory Centre, University of Edinburgh. <https://www.ssc.education.ed.ac.uk>
- [5] "Clap Your Hands," *Follow Me*, 2023. <https://open.spotify.com>
- [6] Leicestershire County Council, Body Awareness Rhymes: Early Years Resource. Leicestershire, UK, 2019. <https://parklandprimary.co.uk>

Refren harakatli qo'shiqda matn qismlarini birlashtirib, jamoaviy ijroni saqlaydi. "One Finger, One Thumb Keep Moving"da keep moving har bir yangi harakat qatori oxirida takrorlanadi [6, 19-b.]. Refren ishtirokchilarga oldingi harakatlarni to'xtatmaslik kerakligini eslatadi.

Qoraqalpoq va turkman sanamashlarida sen shyq, çek ayak kabi qolipli yakunlar refrendan farqli ravishda harakatni to'xtatadi va natijani belgilaydi. Demak, harakatli qo'shiqlarda ikki xil formula mavjud: harakatni davom ettiruvchi refren; harakatni yakunlovchi buyruq.

Ingliz keep moving formulasi birinchi turga, turkman çek ayak va qoraqalpoq sen shyq formulalari ikkinchi turga mansub.

Qiyosiy tahlillar asosida qoraqalpoq, turkman va ingliz bolalar qo'shiqlarida qofiyaning quyidagi vazifalari aniqlandi: a) misralarni harakat bosqichlariga ajratish; b) savol va javobni kompozitsion yakunlash; v) harakatlarni juft yoki kumulyativ siklga birlashtirish; g) o'yin natijasini esda qoluvchi formulada belgilash; d) sintaktik parallelizmni kuchaytirish; e) matnning og'zaki xotirada saqlanishini yengillashtirish.

Umuman olganda, qoraqalpoq va turkman folklori namunalarida grammatik qofiya faol: -ttym, -lary/-leri, -maly kabi qo'shimchalar ma'no va tovush uyg'unligini birlashtiradi. Ingliz qo'shiqlarida esa knees-please, nose-toes, air-hair, high-sky-fly kabi leksik qofiyalar harakat yo'nalishini tashkil etadi.

Bolalar qo'shiqlarida qofiya oddiy tovushdoshlik emas, matn, harakat va ijro navbatini birlashtiruvchi kompozitsion mexanizmdir. Qoraqalpoq va turkman namunalarida agglyutinativ qo'shimchalar grammatik qofiyaning shakllantirish, ingliz qo'shiqlarida leksik qofiya harakatning fazoviy bosqichlarini belgilaydi.

Sintaktik parallelizm yangi harakatlarni bir xil qolip asosida tashkil etadi, refren esa jamoaviy ijroning uzluksizligini ta'minlaydi. Binobarin, bolalar folklorida qofiyaning poetik vazifasi uning ijroviy va harakatni tashkil etuvchi xususiyati bilan birlikda o'rganilishi lozim deb hisoblaymiz.

OGAHY TA'RIXLARIDA VAZN MASALASI

Annotatsiya: ushbu maqolada Ogahiy ijodidagi ta'rix janri namunalarida qo'llanilgan aruz vazni solim va aralash bahlari tahlil qilingan va vaznning estetik va ohang jihatidan vazifasi izohlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: lirika, mavzu, badiiyat, an'ana, vazn, tasnif, hazaj, ramal, hiyo.

Annotation: this article analyzes the intact (solim) and mixed (aralash) meters (bahr) of the aruz metric system used in the chronogram (ta'rix) genre of Ogahiy's work, explaining the aesthetic and rhythmic functions of the poetic meter.

Key words: lyrics, theme, artistry, tradition, meter, classification, hazaj, ramal, syllable.

Аннотация: в данной статье анализируются чистые (солим) и смешанные (аралаш) виды метров (бахр) стихотворного размера аруз, использованные в образцах жанра хронограммы (тарих) в творчестве Огахи, а также объясняется эстетическая и ритмическая функция размера.

Ключевые слова: лирика, тема, художественность, традиция, размер, классификация, хазадж, рамал, слог.

Muarrixlik mahoratini Munis tajribasidan boshlagan Ogahiy shoirlik salohiyatidan kelib chiqqan holda individual mahoratini tarixiy-adabiy asarlarida ham munosib davom qildirgan. "Riyozu-d-davla", "Zubdatu-t-tavorix", "Jome'u-l-voqeoti sultoniy", "Gulshani davlat", "Shohidu-l-iqbol" tarixiy-adabiy asarlar turkumini yaratishda Ogahiy "Firdavsu-l-iqbol" kitobidan orttirgan tajribalarini yanada takomillashtirib borgan. Aynan shu jihatlari tufayli "voqe'otu futuhot ta'lifi va tarix tasnifi..." "mavrusiy xizmat va qadimiy hirfat" [GD, 4^b] bo'lib qolishiga mustahkam asos hozirladi.

Tarixiy asarlarda she'riy vazn tanlash masalasiga Ogahiy nihoyatda sinchkovlik va muayyan ijodiy maqsad bilan yondashgan. U duch kelgan aruz bahrini qo'llayvermasdan, tasvirlanayotgan vaziyatning ichki dinamikasi va ruhiy iqlimidan kelib chiqib o'lchov belgilagan. Masalan, syujet chizig'ida voqealar shiddatli tus olgan o'rinlarda ruknlari qisqa vaznlarga murojaat qilinsa, osoyishtalik va ruhiy xotirjamlik tasvirlangan sahnalarda, aksincha, hijolar soni ko'p bo'lgan uzun vaznlardan foydalanilgan.

Mazkur tarixiy-adabiy manbalardagi ta'rixlarni vazn jihatidan o'rganganimizda, adib aruz tizimining turli-tuman bahlrlarini juda o'rinli va mahorat bilan qo'llaganiga amin bo'lamiz. Quyida shoir ijodida faol foydalanilgan ana shunday bahr turlarini ko'rib chiqamiz:

I. Solim bahlrlar.

I.1. Hazaji musaddasi mahzuf. Nizomiy Ganjaviyning "Xusrav va Shirin" asari orqali mashhurlikka erishgan ushbu she'riy vazn adabiyot tarixidagi an'anaviy "Xamsa" turkumlarining ikkinchi dostonlari uchun asosiy o'lchov hisoblanadi. Odatda ishqiy-sarguzasht yo'nalishidagi syujetlar aynan shu vaznda yaratilgan bo'lib, bunga Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho" hamda Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" asarlari yorqin misoldir.

Shuningdek, mazkur vazn turkiy adabiy muhitda ham juda keng ommalashgan. Xususan, Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari va unga bitilgan nazirlar, Sayfi Saroyining "Suhayl va Guldursun", Haydar Xorazmiyning "Gul va Navro'z" dostonlari, shuningdek, So'fi Olloyorning mashhur diniy-didaktik asari "Sabotu-l-ojizin" ham aynan mana shu vazn talablari asosida yozilgan.

Muzayyan huj/rahoyi dil/kushoyash,

V – – – / V – – – / V – –

Mafoiylun, mafoiylun, fauvlun

Hama qasri behishtoso musaffo. [Shl, 243]

I.2. Hazaji musaddasi maqsur.

Tarab kun ey dili majruhu pomol,

V – – – / V – – – / V – ~

Mafoiylun, mafoiylun, mafoiyl

Ki idbori tu raftu omad iqbol. [GD, 208]

I.3. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf.

"Xamsa"larning uchinchi dostonlari shu vaznda bo'lib, ko'proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo'ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Hoju Kirmoniyning "Gavharnoma"si, Amiriyning mashhur "Qoshingg'a teguzmag'il qalamni" deb boshlanuvchi g'azali shu vaznda yozilgan.

Az ne'ma/ti iltifo/ti oliyash,

– – V / V – V – / V – –

Ma'uvlu, mafoiylun, fauvlun

Olam hama bahri mot omad. [ZT, 93]

Ogahiyning "Zubdatu-t-tavorix" asarida Xiva xoni Rahimqulixonga bag'ishlangan 104 misralik qasidasi ham ayni vaznda bitilgan [ZT, 400^b].

Xorazm shashmaqomlaridan "Rost" maqomi "Gulufari suvora" kuyining aytim yo'li shu vaznda bitilgan g'azal bilan ijro qilinadi¹.

¹ Хоразм мақомлари. III томлик. I том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат,

I.4. Hazaji musammani solim.

Bu vazn ham o'zbek she'riyatida faol qo'llaniladi. Xorazm shashmaqomlaridan "Rost" maqomining "Faryodi nasri ushshoq", "Savti suvora", "Buzruk" maqomi "Nasrullo" kuylari² ritmi shu vazn bilan bir xil.

Ki hayrondur /tamoshasi/da ahli o'lami bolo.

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun

Zihi oliy imoratkim, muzayyan atlas gardun. [GD,195]

I.5. Hazaji musammani axrab.

Az bahri /shohi G'oziy/ ta'mir shud/ baravnaq,

- - V / V - - - / - - V / V - - -

Manzilgahi muborak bo ziynatu nizomiy. [RD,251]

I.6. Ramali musaddasi mahzuf.

Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga javoban bitilgan Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari shu vaznga mansub. Bu vazn biron bir jarayonni tasvirlab berishda, bayon uslubini yengil ifodalashda ancha qo'l keladi. Aslida "ramal" istilohining "tuyaning lo'killashi", "bo'ya to'qish" ma'nolarini bildirishi ham shundan darak beradi³.

Ogahiy ta'rixi jul/su xushash

- V - - / - V - - / - V -

Foilotun, foilotun, foilun

Kard raqam: "Shohi adolatsarir". [Shl, 37]

Tahlillarimizga ko'ra bu vazn ta'rixlarda eng ko'p qo'llanilgan vaznlardan biridir.

I.7. Ramali musaddasi maxbuni maqtu'.

Kard ta'mir, / ki dar ziyna/tu zeb,

- V - - / V V - - / - -

Foilotun, failotun, fa'lun

Nist dar dahr misolash aslo. [Shl, 242]

I.8. Ramali musammani mahzuf.

Xorazm shashmaqomlaridan "Rost" maqomining "Talqin" va "Ufor" kuylari ritmi shu vaznga mos keladi⁴.

Shohi volo/guharu gar/dun sariru/ mehri toj,

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

Foilotun, foilotun, foilotun, foilun

Xusravi anjum sipohu bozilu daryoato. [RD, 347]

I.9. Ramali musammani maqsur

Bar sariri/ podshohiy/ chun ba davlat/ barnishast.

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

Foilotun, foilotun, foilotun, foilon

Insu jon tahniyati o' zohiru pinhon biguft. [GD,20]

I.10. Rajazi musammani solim.

Bu vazn mustaf'ilun ruknining aynan to'rt takroridan yuzaga keladi:

Shahzodai kishvarkusho k-az biymi tig'i haybatash,

- - V - / - - V - / - - V - / - - V -

Mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilun

Har jo ki boshad sarkashe bismil shudu dar xun tapid.

[ZT, 78]

II. Aralash bahrilar.

II. 1. Xafifi musaddasi maxbuni maqtu'.

"Xamsa" masnaviyotining Shoh Bahromga bag'ishlangan to'rtinchi dostoni shu vazn bilan mashhurdir. Bunda uchinchi rukn *fa'lun, fa'lon, failun, failon* zihoflaridan biri bilan nihoyasiga yetishi mumkin. Tahlil davomida vaznlar statistikasiga diqqat qaratdik va ko'rinadiki, ushbu vazn Ogahiy ta'rixlarida eng ko'p qo'llanilgan vazndir:

Vey chu bigzash/ta az sari/ ihmol,

- V - - / V - V - / - -

Foilotun, mafoilun, fa'lun

"Azmi nusratnishon" namud raqam. [ZT, 20]

II. 2. Muzore'i musammani axrabi makfufi makfufi mahzuf

Ta'rix bar binoyi xushash guft Ogahiy:

- - V / - V - V / V - - V / - V -

Ma'uvlu fo'ilotu mafo'iylu fo'ilun

"Omoda yodgori Muhammad Rahimxon". [Shl, 240]

Bu va bunga o'xshagan misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy ta'rixlari vazni va qofiyasi mukammallik jihatidan boshqa lirik janrlardagi she'rlari bilan bemalol raqobatlasha oladi.

Ogahiy she'riyatidagi vazn xususiyatlarini tadqiq etish jarayonida har bir vazn o'lchovi asar g'oyasi va undagi timsollarni bo'rttirib, yorqinroq tasvirlash uchun maxsus xizmat qilganini alohida qayd etish joiz. Chunonchi, musaddas (oltilik) vaznlarida dinamika va harakatning tezlashishi ko'zga tashlansa, nisbatan xotirjam va sokin holatlarni ifodalashda musamman (sakkizlik) vaznlaridan unumli foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ogahiy. Shohidi iqbol. —T: Sharq, 2019.
2. A. Husayniy. Badoye us-sano'ye. —Toshkent: G'afur G'ulom, 1981.
3. B. Qosimov va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. —Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
4. Y.Is'hoqov. So'z san'ati so'zligi. —Toshkent: O'zbekiston, 2014.

1981. — B. 224.

2 O'sha manba. 174-, 205-, 409-betlar.

3 Юсупова Д., Норкулова Ш. Аруз назарияси. — Тошкент: Тафаккур, 2018. — B. 21.

4 Хоразм мақомлари. III томлик. I том. Тўпловчи ва нотага олувчи Матниёз Юсупов. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. — B. 161-186.

Shaxnoza SHOMURODOVA,
 TDIU "International Finance" akademik
 litseyi ona tili va adabiyot fanlari o'qituvchisi
 shaxnozashomurodova22@gmail.com

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA RUHDOSHLIK IFODASI

Annotatsiya: ushbu maqolada Abdulla Oripov she'riyatida ruhdoshlik fenomenining badiiy-estetik va ma'naviy mohiyati tadqiq etiladi. Shoir lirikasida inson, xalq va Vatan taqdiri bilan bog'liq ruhiy kechinmalar, qalbdoshlik va hamdardlik tuyg'ularining poetik ifodasi tahlil qilinadi. A. Oripov she'rlarida shoir shaxsiy ruhiy iztiroblarini millat va bashariyat dardi bilan uyg'unlashtira olgan ijodkor sifatida namoyon bo'lishi she'rlari asosida ochib beriladi. Ruhdoshlik tushunchasining shoir ijodida ramziy obrazlar, badiiy vositalar va falsafiy umumlashmalar orqali ifodalanishi yoritilib, ijodkor lirikasining gumanistik mohiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *Abdulla Oripov, ruhdoshlik, lirika, badiiy tafakkur, millat dardi, Vatan, gumanizm, poetik obraz.*

Annotation: this article examines the artistic, aesthetic, and spiritual essence of the concept of spiritual affinity in the poetry of Abdulla Oripov. The study analyzes the poetic expression of inner experiences, emotional solidarity, and empathy connected with the fate of the individual, the nation, and the homeland in the poet's lyrics. Through textual analysis, the article reveals how Oripov harmonizes personal emotional suffering with national and universal concerns. Special attention is paid to the symbolic imagery, artistic devices, and philosophical generalizations through which the idea of spiritual affinity is conveyed, highlighting the humanistic essence of the poet's lyrical heritage.

Key words: *Abdulla Oripov, spiritual affinity, lyric poetry, artistic thinking, national pain, homeland, humanism, poetic image.*

Аннотация: в данной статье исследуется художественно-эстетическая и духовная сущность феномена духовного родства в поэзии Абдуллы Орипова. Анализируется поэтическое выражение душевных переживаний, сопричастности и сострадания, связанных с судьбой личности, народа и Родины в лирике поэта. На основе анализа поэтических текстов раскрывается способность Орипова соединять личные духовные страдания с общенациональной и общечеловеческой болью. Особое внимание уделяется символическим образам, художественным средствам и философским обобщениям, посредством которых выражается идея духовного родства, а также обосновывается гуманистическая направленность лирического наследия поэта.

Ключевые слова: *Абдулла Орипов, духовное родство, лирика, художественное мышление, боль народа, Родина, гуманизм, поэтический образ.*

Kirish. Ruhiyat muammosini tadqiq etish nafaqat adabiyotshunoslikning, balki psixologiya, estetika, tibbiyot fanlarining ham dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Inson ruhiyatini butun murakkabligi, ziddiyatli, ko'zga ko'rinmas, yashirin jihatlari bilan ko'lamli tarzda talqin etish nihoyatda qiyin jarayondir. Adabiyotning asosida inson obrazi turar ekan, uning ruhiy olamini kashf etish ijodkorning bosh maqsadi hisoblanadi. Shu ma'noda ijodkor mahorati ham bevosita inson qalbining kechinmalarini qay darajada haqqoniy tasvirlay olishi bilan belgilanadi. U. Normatov haqli ravishda ta'kidlaganidek, "Inson va uning tabiati, qalbi, ruhiyati haqiqatini kashf etishda hech bir soha adabiyot bilan tenglasha olmaydi, uning o'rnini bosolmaydi."¹ Abdulla Oripov adabiyotimizda ruhiyatni juda go'zal kashf eta olgan tengsiz ijodkorlardan biridir. Shoir she'rlarining hech bir misrasi yo'qki, o'qirman qalbini, vujudini, ruhini so'ngsiz o'y, dard, nomsiz tuyg'ular bilan chulg'amasa.

1 U. Normatov. Umidbaxsh tamoyillar. – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 1998.

Axir bu betakror misralarning har bir o'tli so'zlari ming anduhlar, ozorlar olovida uzoq toblanib so'ngra qog'ozga tushirilgan-ku!

Asosiy qism. Abdulla Oripov pok ruh, toza vijdon bilan yashab o'tmoqlikni qismat deb bilgan buyuk ijodkor, yurtning asl farzandi edi. Erkin A'zam bu haqida shunday deydi: "A. Oripov she'riyati – shoir-muallif umrininggina emas, butun bir zamondosh avlodning ruhiy xaritasi. Shoir hayotini shu xaritaga qarab o'rganish mumkin, millat taqdiriga esh bu umrnoma misolida serdolg'a kelgan davrning tavsifnomasini o'qish mumkin."² Haqiqatdan ham shoir butun hayoti davomida xalqning g'am-tashvishlariyu dardini, orzu-umidlarini yurak-yuragidan chuqur idrok etib qalamga olgan, shu og'riqlarga malham bo'lishga, maqsadlarga esa qanot bo'lishga hayotini baxsh etgan va boshqalarni ham hamisha vatanparvarlikka chorlab yashagan. Umrining har soniyasida millat g'amlarini

2 Abdurahim Erkayev. "Abdulla Oripov dahosi". – Toshkent: "Oltin nashr", 2021.

ehtirosli kuylagan, xalqimizning buyuk qadr-qimmati, sha'ni uchun mardona kurasha olgan, yurtdoshlarimizga Vatan qadrini, milliy o'zligimizni anglatishda Navoiy va Cho'lponlarning nurli izidan dadil yurib borgan. Bu kuchli chaqiriqlar, chorlovlar borasida, ya'ni milliy o'zlikni, asl hayotiy haqiqatlarni anglashni va xalqimizga anglatishni daho ijodkor bir pog'ona balandga ko'tardi. Shoir tengsiz ijodi orqali o'z davridagi yechimga muhtoj turli muammolarni umuminsoniy mezonlar asosida anglab, millat dardi-yu armonlarini butun bashariyat dardiga aylantirdi.

Shoir xalqimizning o'tmishi, yashab turgan davri hatto kelajagi uchun ham birdek qayg'urgan, ular bilan makonlar, zamonlar aro qalbdosh, ruhdosh bo'lib yashagan. She'rlardagi oddiy holat, manzara tasviri ruhiy holat ifodasiga aylangan.

Shoirning Armanistonga atalgan she'rida shunday misralarni uchratamiz:

Mening ham Vatanim janglar guvohi,
 Mening ham tuprog'im toptalganda xor,
 Mening ham ruhimda ajdodlar ohi,
 Mening ham qonimda qilich zangi bor.³

She'rdan keltirilgan parchani tahlil qilar ekanmiz, sakkiz qator misrani yozmoq uchun shoir qalbida ona xalqimizga bo'lgan minglab kitoblarga ham sig'mas yuksak muhabbat jo ekanligini, millatimiz uzoq yillar mobaynida boshidan kechirgan cheksiz azoblarni o'ylab ruhiyatidan kechirgan achchiq iztrobarni his qilamiz. "Mening ham ruhimda ajdodlar ohi" misrasi orqali A.Oripov Ona xalqimizning o'tmishdagi uqubatlari va zahmatlari, nokaslarni deya toptalgan Vatanimizning har qarich tuprog'i uchun yuragida yashab kelayotgan dardni anglaymiz. "Mening ham qonimda qilich zangi bor" – xalqimizning qalb jarohatlari shoir yuragida ham hamon bitmasdan kuchli og'riq berib kelayotganini ifodalaydi.

Minorlar emas bu – falakka qasam,
 Qasoskor bobolar ketmishlar sanchib.
 Men tortgan g'amni ham bir-bir sanasam,
 O'lik fir'avnlr ketarlar sapchib.⁴

Go'yo tarixning barcha sirlaridan so'zlayotgandek tuyulgan hashamatli minorlar necha-necha asrlar o'tsa-da, insonlarni doimo mahliyo etib keladi. Go'zallakning, san'atning, inson mehnati-yu tafakkurining betakror namunasi bo'lgan minorlarni shoir she'rda qasoskor ajdodlarimizning mislsiz xo'rliklar uchun albatta qasos olishlarini aytib, falakka qasam ichib, yerga sanchib ketgan deya yozadi. Bu qadar noan'anaviy o'xshatish barcha kitobxonda g'oyatda ajoyib badiiy zavq uyg'otadi.

Keyingi misrada "Men tortgan g'amni bir-bir sanasam, O'lik fir'avnlr ketarlar sapchib" deya mubolag'aning go'zal namunasi keltiradi. Ma'lumki, Fir'avnlr Qur'onda Misrning eng yomon shohlari, yovuzlik, zulmning namoyondalari sifatida ko'rsatiladi. Shoir demoqchiki, shu qadar zulmkash podshohlar ham begunoh ajdodlarim chekkan jabr-u zulmdan xabar topsa, bardosh qila olmasdan tobutidan turib ketar edilar.

Vatanini butun vujudi, ruhi ila sevishtir, xalqini ardoqlash, e'zozlash shoir uchun nafaqat hamisha yonib yashashga undovchi tug'ma tuyg'ular, balki ijodining asosiy mohiyatini anglatuvchi mavzular hamdir. Bu tuyg'ular aslo manfaat yoxud allaqanday "o'zga" maqsadlar uchun qog'ozga tushirilmagan. Zero, har bir she'r yurtning asl farzandining millati ahvoloti uchun qayg'urish, yurtdoshlarining dardlariga malham bo'lish istagi, ruhidagi bezovtalik, qalbidagi og'riqlaridan paydo bo'ldi.

Shoirning "Tilla baliqcha" she'ri mazlum xalq va Vatan haqida bitilgan. She'rning biror o'rnida garchi bu so'zlarni uchratmasak ham asl mazmunni ifodalaganiga guvoh bo'lamiz.

Tuxumdan chiqdi-yu, keltirib uni
 Shu loyqa hovuzga tomon otdilar.
 Tashlandiq ushoq yeb o'tadi kuni,
 Xor-u xas xazonlar ustin yopdilar.
 Dunyoda ko'rgani shu tor hovuzcha
 Va gavjum tollarning achchiq xazoni.
 Menga alam qilar, tilla baliqcha
 Bir ko'lmak hovuz deb bilar dunyoni!⁵

She'rda juda aniq va hayotiy manzara shoirning buyuk iste'dodi orqali o'ta go'zal ifodalangan. Ushbu she'rda har bir obraz ramziydir. Ushbu realistik tasvirdan esa shunchaki badiiy vosita sifatida foydalanilgan. "Loyqa hovuz" she'r yozilgan davr ya'ni o'tgan asrimizning fojeali yillari, benavo va nochor mamlakat, "tilla baliqcha" esa o'sha davrning begunoh qurbonlari bo'lgan mazlum xalq, "tashlandiq ushoq" insonlarga majburan singdirilayotgan g'oyalar edi. Shu ma'noda she'r SSR sovet tuzumiga qarshi shoirning she'r orqali qilayotgan kuchli isyonidir. Zero, A.Oripov bu she'rining yozilishidan maqsad mana shu g'oya ekanligini aytib, she'rni bunday baholamagan bo'lsa-da, uning ruhiyatida hamisha aynan shu azob, iztirob bo'lganini anglay olamiz. Bu haqida A. Erkayev shunday deydi: "Shoirning ongi tubida, ong ostida Go'ro'g'li va Alpomishdan, Navoiy va Cho'lpondan kelayotgan arxetip – adolat va Vatan ozodligi kurashchisi ruhi yashardi. Shu sabab nima haqida yozmasin, Vatan va xalq mavzusi beixtiyor yuzaga chiqib kelaverardi". Haqiqiy yurt farzandi bo'lish, millat dardi bilan yashash, ularga chora izlab yashash shoirdek buyuk insonlargagina xos hayot yo'lidir. Shubhasiz, bunday

3 Abdulla Oripov "Dunyo". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2020.

4 Abdulla Oripov. "Dunyo". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2020.

5 Abdulla Oripov. "Saylanma". – Toshkent: "Tafakkur qanoti" nashriyoti, 2019.

insonlarning butun umri millat taqdiriga, xalq ruhiga, qalbiga birlashib ketgan bo'ladi. Shu sabab ham ular har daqiqa yuragida yongan millatvarvarlik, ruhidagi ma'naviy isyonlar, ulkan Vatanparvarlik g'oyalari bilan yashab o'tadilar.

Shoir ijodi, g'oyalari orqali nafaqat o'zbek xalqi uchun kuyunadi, uning buyuk istiqboli, farovon hayoti uchun kurashadi, balki butun insoniyatni gumanizmning oliy darajasiga chorlaydi. Adibning millat hayotidagi xunrezliklar sabab ruhiyatida kechayotgan kuchli bezovtalik ushbu she'rda shunday ifoda qilinadi:

Bir vaqtlar ilhomning o'tli tug'ida,
Falakni kuylardi mening ham sozim.
Lekin ikki daryo oralig'ida,
Qolib ketdi o'sha mening ovozim.⁶

She'riy parcha qisqa bo'lishiga qaramasdan unda fodalangan ma'no juda katta. Garchi ushbu xitob ijodkorning ovozi orqali ikki daryoning o'rtasida qolib dunyoga mashhur bo'la olmayotganidan o'kinishdek tuyulsa-da, aslida shoir rost so'zlarini, bashariyat uchun kuchli chaqiriqlarini, ezgulik va halollik uchun chorlovlarini ko'pgina insonlar eshita olmayotganidan afsuslanadi. Barchani oddiy insonlarning armonlarini, tashvishlari-yu dardlarini tushunishga, ularga yordam qo'lini uzatishga, olamga mehr nigohlari bilan qarashga chorlaydi. Butun jismi va ruhi haqiqat, adolat va darddoshlik tuyg'ulariga to'lgan buyuk insonlarga ana shunday da'vatlar bilan dunyoga jar solmoqqa qodirdir:

Muallaq gaplarni so'ylama menga,
Endi men yer uzra topganman qo'nim.
Inson deb falakka hayqirmoq nega,
Inson yoningda-ku, u mening qo'shnim.

Hech bir zamonda, makonda shoir balandparvoz, jo'n fikrlar-u so'zlarni pisand etmadi. Kuylashga, qalamga olishga arziydigan, bashariyat gultoji bo'lgan insonlarning g'amlarini aritishga ko'mak bo'luvchi g'oyalar va aniq mavzularnigina ijodiga mezon qilib oldi. U falakning emas yerning, shu oddiy xalqning farzandi ekani bilan faxrlandi. Shu sabab ham insoniyat anduhlariga malham

bo'lishni o'z millatdoshlari, atrofida yashab turgan ona xalqidan boshlashga bel bog'ladi. Buyuklik maqomi uchun, samoga bo'ylash emas bir makon-u zamonda yashab turga insonlarning g'amli qalblariga chiroq yoqa olmoq, armonlariga maslakdosh bo'la olmoq kifoya ekanligini aytadi. Aslida ham shunday yashamoq insonlikning eng buyuk shartlaridandir.

Iqbol deb behuda chekasan ohu ,
Ohing bu – folbinning daraklaridir,
Asrim, asrim deysan, asring nima u?
U-to'zg'oq kalendar varaqlaridir.
Bog'ingda bir nihol gullabdi bu kech,
Erta qiyg'os bo'lar olma naparmon.
Ilk bahor zahrini o'yladingmi hech,
Zaminda ne armon, senda ne armon?⁷

Shoir shu birgina she'ri bilan barcha millatdoshlari, zamondoshlariga ko'zgu tutadi. O'zlarini xalq uchun fidoyi, jonkuyar qilib ko'rsatganlar o'z muammolaridan bo'lak o'zgalarning armonlari haqida hech o'ylab ko'rishdimikan?! Aslida bu savol nafaqat millatdoshlarimizni , balki dunyo odamlarini xushyorlikka, o'zligini taftish etishga undovchi savoldir. Shu ma'noda anglaymizki, A. Oripov yurt tashvishi-yu g'amlarini butun vatandoshlari tashvishlariga teng qilmoqda. Haqiqatdan ham atrofimizda ko'magimizga muhtoj bo'lgan har qanday insonga yordam berishimiz, g'amxo'rlik qilishimiz orqali asl insoniylik tomon qadam tashlanadi.

Xulosa. Inson erki, millat ravnaqi, Vatan, xalq baxtini ijodining asosiy mezonlariga aylantirgan shoir butun hayoti, ijodini shu tuyg'ularning har bir qalbdagi tantanasi uchun sarfladi. Shu sababi ham u umrbod o'z g'oyalari, haq so'zlariga sodiq qoldi. Hayotining hech bir daqiqasida o'zini xalqidan ayro qilmadi. Shoir shu murakkab yo'lni tanlamasligi, Vatan va millat dardi uchun yonib yashamasligi ham mumkin edi. Biroq adib o'zligiga, insoniyligiga aslo xiyonat qilmadi. Shu sababli ham shoir betimsol ijodi orqali millat dardiga malham bo'la oldi, butun hayoti davomida fidoiylilik bilan yurtdoshlari taqdiriga daxldor bo'lib yashadi, betimsol ijodi orqali millat dardiga malham bo'la oldi.

6 Abdulla Oripov. "Munojot". – Toshkent: Tafakkur qanoti nashriyoti, 2019

7 Abdulla Oripov. "Munojot". – Toshkent: Tafakkur qanoti nashriyoti, 2019

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahim Erkayev. "Abdulla Oripov dahosi". – Toshkent, 2021.
2. Abdulla Oripov. "Birinchi muhabbatim". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.
3. Abdulla Oripov. "Saylanma". – Toshkent: Tafakkur qanoti nashriyoti, 2019.
4. Abdulla Oripov. "Dunyo". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2020.
5. Abdulla Oripov. "Munojot". – Toshkent: Tafakkur qanoti " nashriyoti, 2019.
6. U.Normatov. Umidbaxsh tamoyillar. – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 1998.
7. "Abdulla Oripov she'riyatida xalqona uslub va milliy ruh uyg'unligi". O'zbekiston san'ati va madaniyati jurnali. – Toshkent, 2022.

AZIZ SAID IJODIDA SHE'RIY TURKUM MASALASI. SHOSHMAQOM TURKUMI MISOLIDA

Annotatsiya: maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida lirik turkumning janriy xususiyatlari, shakllanishi va poetik tabiati tahlil qilinadi. Unda lirik turkumning yaxlit kompozitsion tuzilishi, mavzuviy-g'oyaviy birligi hamda falsafiy-estetik mazmuni Aziz Saidning "Shashmaqom" turkumi misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: lirik turkum, poetik struktura, kompozitsiya, lirik syujet, modernizm, mifologiya, falsafiy lirika, "Shashmaqom".

Annotation: this article examines the genre features, formation, and poetic nature of the lyrical cycle in contemporary Uzbek poetry. The study explores the integral compositional structure, thematic and ideological unity, and philosophical-aesthetic content of the lyrical cycle through Aziz Said's "Shashmaqom".

Key words: lyrical cycle, poetic structure, composition, lyrical plot, modernism, mythology, philosophical lyricism, "Shashmaqom".

Аннотация: в статье анализируются жанровые особенности, формирование и поэтическая природа лирического цикла в современной узбекской поэзии. На примере цикла Азиза Саида «Шашмаком» освещаются целостная композиционная структура, тематико-идейное единство, а также философско-эстетическое содержание лирического цикла.

Ключевые слова: лирический цикл, поэтическая структура, композиция, лирический сюжет, модернизм, мифология, философская лирика, «Шашмаком».

Lirik turkum – bu alohida mustaqil lirik asarlarning muayyan g'oyaviy-badiiy, mavzuviy, falsafiy va estetik maqsad yo'lida yagona kompozitsion butunlikka birlashuvidan iborat murakkab poetik strukturadir. "She'riy turkum bu muallif tomonidan ma'lum bir ketma-ketlikda birlashtirilgan mustaqil asarlar to'plami bo'lgan badiiy tizim"¹ Hozirgi o'zbek she'riyatida badiiy tafakkurning kengayishi, hayot va inson ruhiyatini tasvirlashning yangicha tamoyillari lirik janrlar tarkibida jiddiy sifat o'zgarishlarini yuzaga keltirdi. Ana shunday muhim janriy shakllardan biri lirik turkumdur.

O'zbek she'riyati tarixida lirik turkumchilik an'anasi qadimiy ildizlarga ega bo'lib, mumtoz adabiyotimizdagi devon tuzish prinsipi, muayyan voqelikka bag'ishlangan turkum qasidalar uning ilk ko'rinishlari hisoblanadi. Xalq dostonlarida ham "Go'ro'g'li", "Oshiqnoma" kabi turkumlarga kirgan dostonlar o'zaro mantiqiy, mavzuviy bog'liqligi bilan ahamiyatli. Turkum dostonlar tadqiqiga qaratilgan tadqiqotlar talaygina. Olima G.Quramboyeva Mirtimirning "Qoraqalpoq daftari" turkumi tahliliga bag'ishlangan dissertatsiyasi ham bu sohadagi amaliy ishlardan biri.² Zamonaviy talqindagi lirik turkum XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida o'zbek she'riyatining yetakchi janriy shakllaridan biriga aylandi.

Erkin Vohidovning "Donishqishloq hangomalari" turkumi o'zbek adabiyotida hajviy-falsafiy turkumchilikning yorqin namunasidir. Bu yerda xalqona yumor va piching orqali davrning ijtimoiy-ma'naviy illatlari Matmusa obrazi va Donishqishloq vositasida tizimli fosh qilinadi. Usmon Azimning "Baxshiyona" turkumi esa folklor va dostonchilik an'alarining modernistik ohang bilan sintezidan iborat bo'lib, unda milliy ruh, baxshiyona hayqiriq va lirik qahramonning ichki dunyosi yagona doston-
1 Qosimova, A.Rifxatovna. Anna Axmatova asarlarida lirik skil o'ziga xos uslub konstantasi sifatida, dissertatsiya. : –Moskva, 2011. 157-b.
2 Quramboyeva G. Mirtimirning "Qoraqalpoq daftari" turkumi va o'zbek-qoraqalpoq aloqalarining taraqqiyoti, dissertatsiya. – Nukus: 2005.

turkum xarakterini oladi. Abdulla Oripovning "Xotiro" turkumi falsafiy yo'nalishda bo'lib, inson umri, o'tmish va kelajak haqidagi lirik-falsafiy o'ylarning estetik butunligini tashkil etadi. Eshqobil Shukur qalamiga mansub "Qadimgi bitiktoshlarga yozuvlar" turkumi ham o'zbek she'riyatida o'ziga xos mavqega ega. Aziz Saidning "Shashmaqom" turkumi ham lirik turkumlar tizimida mutlaqo yangi estetik hodisa sifatida bo'y ko'rsatadi. Ushbu turkum an'anaviy she'riy shakllardan farq qilib, o'zining mifik-metaforik tabiati va falsafasi bilan ajralib turadi.

Aziz Said she'riy skilni "Shashmaqom" deb nomlar ekan, milliy musiqiy merosimiz bo'lgan olti maqomga (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq) ramziy ishora qiladi. Musiqashunoslikda Shashmaqom inson ruhiyatining eng yuksak va chuqur qatlamlarini, uning ruhiy kechinmalarini ma'lum bir qat'iy tizim asosida aks ettiradi. Shoir Aziz Said ushbu oltilik strukturasi lirik tafakkurga ko'chiradi. Turkum to'g'ridan-to'g'ri olti qismdan iborat bo'lib, har bir qism insoniy borliq va ruhiyatning alohida bir "maqom"ini – bo'shliq, nihoya, arosat. xaos, izlanish, va sirlik kabi bosqichlarni ifodalaydi. Bu yerda musiqiy ritm o'rnini lirik ohang, simbolik obrazlar assotsiatsiyasi egallaydi.

Turkumning dastlabki uchta qismi dunyoning tugashi, oxir zamon, o'ziga xos bir "ruhiy qiyomat" va xaos manzaralarini chizishga qaratilgan. Shoir qo'llagan har bir detal an'anaviy mantiqning inkor qilinishi tom ma'noda absurdizm va syurrealizm asosiga qurilgan:

G'amning qo'lida qog'oz qayiqcha,
Eshkagi yo'q yoz – sayohatchi.
Sarobrang kun ichar sohilda
So'nggi umid sho'r hamda achchiq.3

"G'amning qo'lida", "Sarobrang kun" kabi sifatlar borliqning rangsizlanishi va lirik qahramonning ana shu vaziyatga mos ruhiy holatini ko'rishimiz mumkin.. Birinchi qismda vaqtning to'xtashi

3 https://t.me/Aziz_Said_ijodi

va makonning yo'qolishi mavzusi ilgari suriladi: "Osmon ham yo'q, yer ham yo'q endi, Hatto ko'lning suvi ichilgan". Qiyomat haqidagi xabarlarida yajuj-majudlar chiqishi va ularning sanog'i ko'pligidan agar bir katta ko'l yonidan o'ta, ular o'tib bo'lgunga qadar suv yo'qolishi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Yuqoridagi misralardan ko'ldagi suvning yo'qolishi yer va osmonning yo'qolishi bilan birga keltirilgani ana shu xulosaga sabab bo'ladi.

Ikkinchi va uchinchi qismlarda esa qiyomat belgilari yanada quyuqlashadi. Shoir dunyoning teskari aylanayotganini, qadriyatlar va tabiiy muvozanat buzilganini quyidagi o'rinlarda ko'rsatadi: "kaltakesak sayraydi – bulbul" Mantiqqa hech to'g'ri kelmaydigan bu holar, kitobxon ongida g'alati muvozanatsiz kayfiyat uyg'otadi. "Qaldirg'ochning uyasi – ilon" misrasida esa bir ishorani ko'ramiz: diniy, ageografik adabiyotlarda Nuh payg'ambar haqida keltirilgan qissalarda qaldirg'och va ilon voqeasi alohida o'rin egallaydi. Qaldirg'ochning uyasi ilon ekani ana shu hikoyalarga ishora qiladi.

Turkumning to'rtinchi qismi butun asarning falsafiy-g'oyaviy kulminatsiyasini tashkil etadi. U to'liq dialogik shaklda qurilgan bo'lib, inson va boshqalar o'rtasidagi muloqotni aks ettiradi.

- Zinasi yo'q narvondan
- Qayga chiqib ketyapsan?
- Jim, jim, jim.
- Falakda hech kim yo'qmi,
- Nega qaytib tushyapsan?
- Jim, jim, jim.

"Zinasi yo'q narvon" tashbehining o'zi vaziyatga bir sir qo'shadi. Inson hayot, tiriklik mohiyatini izlar ekan, u uchun aniq va ravon ko'rsatilgan yagona yo'l mavjud emas. Har kimning hayoti va Haqni toppish, o'zlikni topish yo'sini farqli.

Biroq, ikkinchi savol yanada dahshatli haqiqatni ochadi: "Falakda hech kim yo'qmi, Nega qaytib tushyapsan?" Bu yerda Nitsheona fojia – insonning falakda o'zi izlagan mutloq kuchni topa olmagan yoki Uning sirlariga dosh berolmay ortga qaytishi motivi bor.⁴ Lirik qahramonning uch bor bergan "Jim, Jim, Jim" degan javobi kishini o'ygatadi. Nazarimizda haqiqat shunchalik ulug'ki, uni so'z bilan ifodalab bo'lmaydi, u faqat sukunat orqali anglanadi.

Beshinchi qismda ham sirlilik davom etadi, faqat bu o'rinda arosatdan ko'ra nimanidir anglagan, sodir bo'layotgan voqealarni o'zicha tafakkur qilayotgan qahramonni ko'ramiz: "Sir g'origa qo'yilgan tosh – oy Surilganga o'xshaydi", "Sabr tortgan qora kamalak Uzilganga o'xshaydi". Sabrning tortgan kamalakning uzilishi najotga erishish, dunyoning ranglari o'z holiga qaytishi ma'nolarini anglatmoqda.

⁴ <https://share.google>

Oltinchi qismda lirik ohang keskin o'zgaradi. Dastlabki qismlardagi passiv kuzatuvchi va azoblanuvchi qahramon endi faol harakatga o'tadi: "He-e-e cho'lpi to'qib jiydadan To'q qozonin kovladim. Chaqmoq chaqib qaytadan, Qanotimni tobladim". Bu dostonchilik, baxshiyona ohangning kirib kelishidir. Qahramon endi oddiy odam emas, u hayot sinovlaridan o'tgan va ma'lum ruhiy maqomga erishgan obraz. Faqat muallif yakuniy xulosani yana insoniyatga qoldiradi:

- mehmon yo'q supa bu,
- to'rtta shami yoqilgan,
- taqsimchada juft meva
- danaklari chaqilgan.

"Individ tirikligining ma'nosi o'tmish va kelajak oraliqida, an'analar qurshovida o'z o'rnini topib olishdadir".⁵ She'rda ham ramziy ma'noda "danaklari chaqilgan" meva turkum avvalida kirib kelgan sirning ichki mag'zi, ya'ni mohiyati anglab yetilganidan dalolat beradi. Inson endi jannatdan haydalgan sodda va g'ofil mavjudot emas, u azoblar va muttasil izlanishlar orqali borliqning eng tub sirlarini – "danagini" chaqib, anglab yetgan intellektual borliqdir. "Taqsimchadagi juft meva" obrazi chuqur falsafiy va mifik asosga ega. Dunyo mifologiyasida va diniy manbalarda (Qur'on va Tavrotda) "juft meva" Odam Ato va Momo Havoning jannatda tanavvul qilgan hamda taqiqlangan gunoh mevasi hisoblanadi. Insoniyatning yer yuzidagi tarixi aynan mana shu mevaning yeyilishi va jannatdan badarg'a qilinish bilan boshlangan. Biroq, Aziz Said talqinida bu mifik syujet butunlay yangicha semantik evrilishga uchraydi. Ya'ni, agar mevani o'z ma'nosida tushunsak, quyidagi xulosalarni olish mumkin: Birinchidan, odamning yerga tushishiga sabab bo'lgan u taqiq meva endi dasturxonlarda. Demak, imtihon tugagan. Ikkinchi xulosa esa, yana insoniyat ilk xatosi oldiga qaytdi. Yana unga tanlash huquqi berildi. Va inson qayta itoatsizlik qilish bilan (danaklari chaqilgan) barchasini qaytadan boshlamoqda.

Aziz Saidning "Shashmaqom" turkum she'ri o'zbek adabiyotidagi lirik sikl janrining mukammal falsafiy-modernistik namunalaridan biridir. Shoir an'anaviy o'zbek turkumchiligidagi Erkin Vohidov, Usmon Azim maktablaridan farqli ravishda mavzuviy va syujetli izchillikni falsafiy va metaforik sathga olib o'tadi.

Asar inson ruhiyatining olti xil "maqomi" orqali borliqning evrilishi, insonning ruhiy holatlari va buyuk sirning izlanishini ko'rsatadi "Shashmaqom" o'zining murakkab poetik xususiyatlari va falsafiy-ma'naviy yuki bilan o'zbek she'riyatining eng yuksak sahifalaridan biri bo'lib qoladi. Turkum tarkibidagi she'rlarni oddiy tartib raqamlar emas, balki inson hayotining besh xil bosqichi, besh xil ruhiy holati va ma'naviy izlanish yo'li birlashtirib turadi.

⁵ Rasulov A. Tanqid, Tahlil, Baholash. – Toshkent: Fan, 2006. 28-b.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov A. Dili qani bedilning. – Toshkent: Yozuvchi, 1996.
2. Qosimova, A.Rifxatovna. Anna Axmatova asarlarida lirik skil o'ziga xos uslub konstantasi sifatida, dissertatsiya. – Moskva, 2011.
3. Quramboyeva G. Mirtemirning "Qoraqalpoq daftari" turkumi va o'zbek-qoraqalpoq aloqalarining taraqqiyoti, dissertatsiya. – Nukus, 2005.
4. Rasulov A. Tanqid, Tahlil, Baholash. – Toshkent: Fan, 2006.

Durdona GULIYEVA,
tadqiqotchi

ROG'IB LIRIKASIDA NAVOIY AN'ANALARI: POETIK DAVOMIYLIK VA IJODIY O'ZIGA XOSLIK

Annotatsiya: ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitida ijod qilgan Rog'ib lirikasining Alisher Navoiy ijodiy an'analari bilan munosabati masalasi tahlil etiladi. Rog'ib g'azallarida mumtoz o'zbek she'riyatiga xos ishq, hijron, visol, yor vasfi, oshiq kechinmalari kabi mavzularning badiiy ifodasi hamda an'anaviy obrazlarning qo'llanish xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Shoirning "pari ruxsor", "zulfi mushkin", "junun", "Farhod" singari poetik obraz va timsollardan foydalanishi Navoiy lirikasidagi an'analarni qiyosan o'rganiladi. Tahlil jarayonida Rog'ibning mumtoz poetik an'analarni tayyor holda takrorlamagani, balki ularni o'zining individual ijodiy qarashlari va Xorazm adabiy muhiti ta'sirida qayta talqin qilgani ko'rsatib beriladi. Maqolada an'ana va ijodiy o'ziga xoslikning o'zaro munosabati Rog'ib poetik merosining muhim jihatlaridan biri sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: *Rog'ib, Alisher Navoiy, Xorazm adabiy muhiti, mumtoz adabiyot, g'azal, poetik an'ana, ijodiy davomiylik, ishq, hijron, oshiq, ma'shuqa, badiiy obraz.*

Аннотация: в данной статье анализируется связь лирики хорезмского поэта Рогиба с литературными традициями Алишера Навои. Особое внимание уделяется художественному выражению тем любви, разлуки, свидания, описания возлюбленной и душевных переживаний лирического героя, характерных для классической узбекской поэзии. На основе анализа газелей Рогиба рассматривается использование таких традиционных поэтических образов и мотивов, как «pari ruxsor», «zulfi mushkin», «junun», образ Фархада и другие. Выявляется, что поэт не ограничивается механическим повторением традиционных мотивов, а творчески переосмысливает их в соответствии со своим художественным мышлением и особенностями литературной среды Хорезма. Преемственность и индивидуальное своеобразие рассматриваются как важные признаки поэтики Рогиба.

Ключевые слова: *Рогиб, Алишер Навои, Хорезмская литературная среда, классическая литература, газель, литературная традиция, творческая преемственность, любовь, разлука, влюбленный, возлюбленная, художественный образ.*

Annotation: this article examines the relationship between the lyrical works of Roghib, a poet who worked in the Khorezm literary environment, and the literary traditions of Alisher Navoi. Particular attention is paid to the artistic representation of love, separation, reunion, the beloved, and the emotional experiences of the lyrical hero, which are characteristic of classical Uzbek poetry. The article analyzes the use of traditional poetic images and motifs such as "pari ruxsor", "zulfi mushkin", "junun", and the image of Farhod in Roghib's ghazals in comparison with Navoi's lyrical heritage. The study demonstrates that Roghib did not merely reproduce established classical motifs but creatively reinterpreted them in accordance with his individual artistic thinking and the literary environment of Khorezm. The interaction between literary tradition and poetic individuality is considered one of the important features of Roghib's poetic heritage.

Key words: *Roghib, Alisher Navoi, Khorezm literary environment, classical literature, ghazal, literary tradition, creative continuity, love, separation, lover, beloved, poetic image.*

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixini Alisher Navoiy ijodidan ayri holda tasavvur etish qiyin. Navoiy nafaqat XV asr adabiyotining, balki undan keyingi asrlar o'zbek she'riyatining ham rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan ijodkordir. Uning g'azalchilikdagi tajribasi, obraz yaratish mahorati, badiiy tafakkuri va so'z qo'llash san'ati keyingi avlod shoirlari uchun muhim ijodiy maktab vazifasini bajardi. Navoiydan keyingi davr o'zbek she'riyatida uning an'alarini davom ettirish turli ko'rinishlarda namoyon bo'ldi. Ayrim shoirlar Navoiy poetikasiga yaqin shakl va obrazlardan foydalangan bo'lsa, boshqalari uning an'alarini o'z davri va shaxsiy ijodiy qarashlari bilan uyg'unlashtirdilar. Xorazm adabiy muhitida yetishib chiqqan Rog'ib ijodini ham ana shu adabiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida baholash mumkin. Rog'ib devonidagi g'azallar shoirning mumtoz she'riyat an'alarini yaxshi o'zlashtirganini ko'rsatadi. Biroq uning ijodini faqat Navoiy ta'siri bilan izohlash yetarli emas. Muhimi, Rog'ib an'anaviy mavzu, obraz va badiiy vositalarni qanday qo'llagani, ularga qanday ma'no yuklagani va o'z poetik dunyosida qay tarzda qayta ishlaganidir.

Rog'ib ijodining salmoqli qismini g'azallar tashkil etadi. Shoir g'azal janrining shakliy imkoniyatlaridan foydalanish bilan birga,

uning mazmuniy an'alarini ham davom ettiradi. Ishaq, hijron, yor go'zalligi, oshiqning iztirobi, visolga intilish kabi mavzular uning lirikasida yetakchi o'rin tutadi. Rog'ibning:

*"Fig'onimg'a bu yanglig' bir pari ruxsori erur bois,
Pareshon holima ul zulfi mushkin bor erur bois"*

matla'li g'azali buning yaqqol misolidir. Ushbu baytda lirik qahramonning ruhiy holati yorning tashqi go'zalligi bilan bog'langan. "Pari ruxsor" va "zulfi mushkin" birikmalari mumtoz she'riyatda uzoq tarixiy an'anaga ega. Pari – go'zallik va latofatning, zulf esa ma'shuqaning jozibasi va sirli go'zalligining poetik ifodasidir. Biroq Rog'ib mazkur obrazlarni shunchaki yorning tashqi qiyofasini tasvirlash uchun ishlatmaydi. "Pari ruxsor" lirik qahramonning "fig'on"iga, "zulfi mushkin" esa uning "pareshon hol"iga sabab sifatida ko'rsatiladi. Shunday qilib, tashqi portret ruhiy kechinmani ifodalash vositasiga aylanadi. Bu jihat Navoiy lirikasidagi poetik tamoyil bilan mushtarakdir. Navoiy ham yorning husnini tasvirlash orqali oshiqning ichki dunyosini ochishga intiladi. Demak, Rog'ibda an'anaviy obraz va motiv saqlangan bo'lsa-da, uning funksiyasi lirik qahramon ruhiyatini ochish bilan yanada kengayadi.

Mumtoz adabiyotda ishq mavzusi ko'pincha oshiqning ichki kechinmalari orqali ochiladi. Oshiqning hijron azobi, yor vasliga intilishi, beqarorligi va iztirobi mumtoz g'azalning asosiy poetik unsurlaridan sanaladi. Navoiy lirikasida ishq insonni sinovdan o'tkazadigan, uning ruhiy olamini o'zgartiradigan kuch sifatida talqin qilinadi. Shu sababli shoir g'azallarida oshiq ko'pincha iztirob chekayotgan, ammo o'z ishqidan voz kechmaydigan obraz sifatida namoyon bo'ladi. Rog'ibda ham shunga yaqin holatni kuzatish mumkin. Uning lirik qahramoni o'z kechinmalarini yashirmaydi. "Fig'on", "pareshon", "junun" singari so'zlar oshiqning ruhiy holatini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, "junun" tushunchasi Rog'ib lirikasida alohida e'tiborga loyiq. Shoirning:

"Junun dashtini kezsom ne ajab Farhod-u..."

mazmunidagi misralarida Farhod obrazi bilan junun holati bir-biriga bog'lanadi. Farhod mumtoz adabiyotda muhabbat yo'lida o'zligini unutgan, ishq yo'lida barcha mashaqqatlarga tayyor oshiq timsolidir. Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida Farhod obrazini yuksak badiiy darajada yaratgan. Keyingi shoirlar uchun Farhod obrazi tayyor adabiy timsolga aylangan. Rog'ib esa ushbu obrazdan lirik qahramonning ruhiy holatini kuchaytirish maqsadida foydalanadi. Bu holat Rog'ib ijodida Navoiy an'alarining mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Farhod obrazining lirik kontekstga olib kirilishi Rog'ibning an'anaviy obrazni o'z ijodiy ehtiyojiga moslashtirganini ham anglatadi.

Mumtoz she'riyatda obrazlar muayyan ramziy ma'nolarni ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Gul, bulbul, sham', parvona, soqiy, may, zulf, ruxsor kabi obrazlar asrlar davomida shakllangan poetik tizimning tarkibiy qismlaridir. Rog'ib ham ushbu poetik tizimdan faol foydalanadi. Ammo shoir ijodining qimmatini faqat an'anaviy obrazlarni qo'llashida emas, balki ularni muayyan badiiy vaziyatga joylashtirishida ko'rinadi. Masalan, "zulfi mushkin" obrazi yorning go'zalligini ifodalovchi an'anaviy vosita bo'lishi bilan birga, yuqoridagi g'azalda oshiqning ruhiy beqarorligiga sabab bo'layotgan kuch sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni obrazning vazifasi tashqi tasvirdan ichki kechinma ifodasiga ko'chadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, Rog'ibning poetik mahorati an'anaviy obrazlardan foydalanishning o'zidagina emas, balki ularni g'azalning mazmuniy markaziga bo'ysundira olishida ko'rinadi.

Adabiy ta'sir va an'ana masalasida bir jihatga alohida e'tibor berish lozim: keyingi ijodkorning avvalgi adabiy tajribadan foydalanishi uni taqlidchi qilib qo'ymaydi. Ijodiy davomiylik aynan mavjud an'anani yangi badiiy sharoitda qayta ishlash jarayonida yuzaga keladi. Rog'ib lirikasida ham Navoiy an'alarining izlari aniq seziladi. Buni uch asosiy jihatda ko'rish mumkin. Birinchidan, g'azal janriga munosabat. Rog'ib mumtoz g'azalning shakli va mazmuniy imkoniyatlarini izchil davom ettiradi. Ikkinchidan,

obrazlar tizimi. Shoir pari, zulf, ruxsor, Farhod, junun kabi mumtoz poetik obrazlardan foydalanadi. Uchinchidan, lirik qahramon ruhiyatining tasviri. Ishq tufayli iztirob chekayotgan, hijron bilan qiynalayotgan oshiq obrazi Rog'ib lirikasining asosiy obrazlaridan biridir. Shu bilan birga, Rog'ibning poetik ifodasida o'ziga xoslik mavjud. U an'anaviy obrazlarni o'zining hissiy kechinmalari bilan bog'laydi va shu orqali ularga yangi kontekstual ma'no beradi. Shuning uchun Rog'ib lirikasidagi Navoiy an'alarini "taqlid" tushunchasi bilan emas, ijodiy davomiylik tushunchasi bilan izohlash maqsadga muvofiqdir. Rog'ibning poetik dunyosini uning yashagan va ijod qilgan adabiy muhitidan ajratib o'rganish mumkin emas. Xorazm adabiy muhitida mumtoz adabiyot an'alari uzoq vaqt davomida saqlanib, rivojlantirib kelindi. Feruz davri adabiy hayotida she'riyat, tarjimachilik, kitobat va adabiy majlislarining rivojlanishi bu jarayonning muhim omillaridan bo'lgan. Mazkur muhitda Navoiy ijodiga bo'lgan e'tibor ham alohida ahamiyat kasb etdi. Shoirlar uning asarlarini o'qish, o'rganish va ijodiy davom ettirish orqali mumtoz poetik tafakkurni yangi davrga olib o'tdilar. Rog'ib ijodida ham ana shu muhitning ta'siri seziladi. Uning g'azallaridagi mumtoz obrazlar, ishqiy motivlar, aruz vazni va an'anaviy poetik ifoda usullari Xorazm adabiy muhitida shakllangan badiiy-estetik qarashlar bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Biroq shoirning ijodiy qiyofasini faqat adabiy muhit bilan izohlash ham to'g'ri emas. Uning individual poetik dunyosi aynan mavjud an'anani o'zlashtirish va uni shaxsiy kechinmalar bilan uyg'unlashtirish jarayonida shakllangan.

Rog'ib lirikasini Navoiy ijodi bilan qiyosiy o'rganish shoir poetik merosining mumtoz adabiyot an'alari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Rog'ib g'azallarida ishq, hijron, visol, yor vasfi, oshiqning ruhiy kechinmalari kabi Navoiy lirikasida ham muhim o'rin tutgan mavzular davom ettirilgan. "Pari ruxsor", "zulfi mushkin", "junun", Farhod kabi obraz va tushunchalar Rog'ibning mumtoz poetik tafakkurdan oziqlanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, Farhod obrazining oshiq ruhiyati bilan bog'lanishi, yorning zulf va ruxsori tasviri orqali lirik qahramonning iztirobli holatining ochilishi shoirning an'anaviy poetik vositalardan maqsadli foydalanishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Rog'ibni faqat Navoiy an'alarining davomchisi sifatida ko'rsatish uning ijodiy individualligini toraytirib qo'yadi. Shoir mumtoz poetik merosni tayyor holda takrorlamaydi. Aksincha, an'anaviy obraz va motivlarni o'zining hissiy kechinmalari hamda Xorazm adabiy muhitida shakllangan ijodiy qarashlari bilan uyg'unlashtiradi. Demak, Rog'ib lirikasida Navoiy an'alari shakli taqlid emas, balki ijodiy o'zlashtirish va poetik davomiylik tamoyili asosida namoyon bo'ladi. Bu holat Rog'ibning mumtoz o'zbek she'riyati taraqqiyotidagi o'rnini belgilashda muhim ilmiy mezonlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маллаев Н. М. *Ўзбек адабиёти тарихи*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
2. Hasaniy M., Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik nazariy masalalari. – Toshkent, 2011.
3. Devoni Rog'ib. O'z FASHI fondi. inv. N 6681.
4. Комилов Н. *Тасаввуф*. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон, 2009.

Aziza ESHDAVLATOVA,
 Turon universiteti o'qituvchisi
 F.f.f.d.

eshdavlatova1991@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-4061-7367>

TURKIY TASAVVUF ADABIYOTIDA “KOMIL INSON” IDEALINING BADIY-FALSAFIY TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada sharq tasavvuf adabiyotining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, xususan, Hakim Sanoiy, Fariduddin Attor va Jaloliddin Rumi ijodidan boshlangan mutasavvifona tafakkurning turkiy adabiyotdagi davomi va tajassumi tahlil qilinadi. Xoja Ahmad Yassaviy va uning “Devoni hikmat” asari misolida tasavvufiy ta’limotning badiiy va didaktik xususiyatlari, “komil inson” tushunchasining mohiyati hamda hikmatnavislik an’anasining ilmiy-nazariy jihatlarini yoritilgan.

Kalit soʻzlar: *Tasavvuf, “Devoni hikmat”, Ahmad Yassaviy, hikmatnavislik, oshiqlik, komil inson, timsol va majoz.*

Annotation: this article analyzes the formation and development stages of Eastern Sufi literature, specifically exploring the continuation and embodiment of mystical thought in Turkic literature as pioneered by Hakim Sanai, Fariduddin Attar, and Jalaluddin Rumi. Focusing on Khoja Ahmed Yasawi and his work “Divan-i Hikmat” the article highlights the artistic and didactic features of Sufi doctrine, the essence of the “perfect human” concept, and the theoretical aspects of the *hikmat*-writing tradition.

Key words: *Sufism, “Divan-i Hikmat”, Ahmed Yasawi, hikmat-writing, devotion/divine love, the perfect human, symbol and metaphor.*

Аннотация: в данной статье анализируются этапы формирования и развития восточной суфийской литературы, в частности продолжение и воплощение в тюркской литературе суфийского мышления, берущего своё начало в творчестве Хакима Санаи, Фаридаддина Аттар и Джалаладдина Руми. На примере Ходжи Ахмеда Ясави и его произведения «Дивани хикмат» освещаются художественные и дидактические особенности суфийского учения, сущность понятия «совершенный человек» (совершенный инсан), а также научно-теоретические аспекты традиции «хикматнавислик» (сложение хикматов).

Ключевые слова: *Суфизм, «Дивани хикмат», Ахмед Ясави, хикматнавислик, подвижническая любовь, совершенный человек, символ и метафора.*

Kirish (Introduction). Tasavvuf adabiyoti inson ruhiyati, ma’naviy kamolot va ilohiy haqiqatlarni anglashga qaratilgan boy falsafiy-ma’rifiy merosdir. IX–XII asrlarda Markaziy Osiyo va Xurosonda tasavvufiy ta’limotlarning keng yoyilishi badiiy tafakkur rivojiga kuchli turtki berdi. Sharq mumtoz adabiyotida tasavvufiy g’oyalari va ma’naviy-axloqiy tamoyillarni badiiy til vositasida el-ulusga yetkazish borasida ulkan tajriba to’plandi. Ayniqsa, tasavvuf va adabiyot sintezi natijasida vujudga kelgan hikmatnavislik an’anasini ma’rifat ulashish, qalbnii poklash va komil insonni tarbiyalashning qudratli quroliga aylandi. Ushbu ma’naviy jarayonning markazida turkiy tasavvuf adabiyotining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy va uning “Devoni hikmat” asari turadi.

XII arsda Hakim Sanoiy va Fariduddin Attorning boy merosi sabab fors-tojik soʻz san’atida yirik mutasavvif allomalar bosqichi boshlandi. Ushbu tasavvufiy-falsafiy oqim keyinchalik Jaloliddin Rumiyning tengsiz poetik salohiyati tufayli oʻzining eng baland choʻqqisiga erishdi. Bu buyuk siymalar amaliy tariqat qoidalariga batamom boʻysungan an’anaviy soʻfiyona turmush tarzini tutmagan boʻlsalar-da, oʻz ijodiyotida tasavvufiy qarashlar hamda ma’naviy-axloqiy g’oyalarni yuksak mahorat va teran ilhom bilan madh etganlar.

Materiallar va metodlar (Materials and Methods). Turkiy tasavvuf adabiyoti hamda Xoja Ahmad Yassaviy merosini oʻrganish filologik va tasavvufshunoslik tadqiqotlarida muhim oʻrin tutadi. Tadqiqotning birinchi manbalar bazasini Ahmad

Yassaviyning “Devoni hikmat” nashrlari (1992; N. Hasan tayyorlagan komil matn, 2004) hamda Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” (2001) asari tashkil etadi.

Mavzuning ilmiy-nazariy asosini A. Fitrat (“Ahmad Yassaviy”, 1927), M. F. Köprülüzâde (“Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar”, 1976), I. Haqqul (“Ahmad Yassaviy: Hayoti va poetik ijodi”, 2001; “Tasavvuf va she’riyat”, 1991), N. Komilov (“Tasavvuf”, 2009) hamda J. S. Trimingham (“The Sufi Orders in Islam”, 1971) kabi o‘zbek va xorijiy olimlarning tadqiqotlari belgilaydi.

Tadqiqotda kompleks metodlardan, xususan, qiyosiy-tarixiy va adabiy-qiyosiy usuldan foydalanildi. Bunda fors-tojik (Sanoiy, Attor, Rumi) hamda turkiy tasavvufiy she’riyat (Yassaviy, Boqirg‘oniy, Yunus Emro) namoyandalari ijodidagi g‘oyaviy-estetik mushtarakliklar chog‘ishtirilib, tasavvufiy ramz va janrlarning milliy adabiyotdagi transformatsiyasi aniqlandi.

Muhokama (Discussion). Tasavvuf ta’limoti insonning intuitiv aqlini (“basirat ko‘zi”) Ruh va Ko‘ngil olamiga yo‘naltirdi. Nafsnı anglash va uni jilovlash orqali yuksak axloqiy maqomga erishish tajribasini shakllantirdi hamda ruhiy tarbiyaning izchil usullarini ishlab chiqdi. Mazkur g‘oyalar she’riyatning maqsad va estetik idealiga to‘la mos keladigan majoziy va haqiqiy holatlar edi.

Tariqatga mansub shoirlar tasavvuf konsepsiyasi kengaygani sayin turli she’riy janrlardan unumli foydalandilar. Turkiy adabiyotda ham tasavvuf asoslarini ommaga yetkazish va tushuntirish maqsadida ko‘plab nodir asarlar yaratildi. Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”i shunday manbalarning eng yorqin namunasidir. Tasavvuf badiiy ijodni yangi g‘oyalar bilan birga *orif*, *darvish*, *faqir*, *abdol*, *eran* kabi ruhiy obrazlar bilan boyitdi va ularni “komil inson” ideali atrofida birlashtirdi. Bu jarayonda o‘zaro manfaatlilik tamoyili amal qildi: tariqat ahli she’riyatni ta’sirchan targ‘ibot vositasi deb bildi, shoirlar uchun esa tasavvuf yangi falsafiy fikrlar, jo‘shqin tuyg‘ular hamda ilohiy orzular manbaiga aylandi. Ayniqsa, ilohiy ishqqa bag‘ishlangan asarlarda ramz, majoz va metaforalar alohida ma’no va estetik qimmat qozondi.

Komil inson darajasiga yetishning birinchi va eng muhim sharti – nafsnı yengish hamda ma’naviy poklanishdir. Hikmatlarda insonning har bir yoshida bosib o‘tishi kerak bo‘lgan ma’naviy va ruhiy o‘sish bosqichlari ko‘rsatib berilgan:

“O‘n birimda o‘z nafsimga zobit bo‘ldum,
Faqr-u rizo maqomotin kechtim, dostlar...”¹

Ushbu misralarda komillikka eltuvchi asosiy omillardan biri bo‘lgan nafs ustidan g‘alaba qozonish (*zobit bo‘lish*) ulug‘lanadi. Yassaviy komil inson maqomiga erishish uchun kishi, avvalo, o‘z xohish-istaklarini jilovlay olishi, *faqr* (kamtarlik, ehtiyojini faqat Haqqa bildirish) va *rizo* (Allohning qazo-qadariga rozilik) kabi yuksak ma’naviy bosqichlarni bosib o‘tishi zarurligini ta’kidlaydi. Yassaviy talqinida komil inson hechqachon manmanlik va kibrga berilmaydi. Aksincha, u o‘zini tuproqdek kamtar tutadi va o‘zgalarga doimo xoksor bo‘ladi:

“O‘n uchimda nafs, havoni qo‘lga oldim,
Nafs boshiga yuz ming balo qormab soldim,
Takabburni oyog‘ ostida bosib oldim,
O‘n to‘rtumda tufroq sifat bo‘ldim mano”².

Bu o‘rinda komil inson timsolining ichki va tashqi ma’naviy qiyofasi namoyon bo‘ladi. Inson o‘zidagi kibr, manmanlik va takabburlik his-tuyg‘ularini yengmas ekan, ruhiy kamolotga erisha olmaydi. “Tuproq sifat bo‘lish” tasavvufda eng yuksak maqomlardan biri bo‘lib, insonning o‘zligini, nafsoniyatini yo‘qotib (*fano bo‘lib*), ilohiy va axloqiy fazilatlar bilan bezanishini anglatadi.

Yassaviy ta’limotida komil inson nafaqat o‘z ruhiyatini tarbiyalaydi, balki jamiyat ichida ham eng sabrli, muruvvatli va mehribon shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. U ezilgan, yetim va beva-bechoralarga hamdam bo‘ladi:

“Qayda ko‘rsang, ko‘ngli sinuq marham bo‘lgil,
Andog‘ mazlum yo‘lda qolsa, hamdam bo‘lgil”³.

Komil inson axloqining eng yorqin ko‘rinishi – *ko‘ngli sinuq* (qalbi singan, mazlum, ehtiyojmand) insonlarga g‘amxo‘rlik qilish va ularga darmon (*marham*) bo‘lishdir. Hikmatda menmanlik, xudbinlik va faqat o‘z manfaatini o‘ylaydigan odamlardan yiroq bo‘lish, aksincha, ezilganlarga yordam berish orqali Yaratganning rizosini topish g‘oyasi ilgari surilgan.

Komil inson va soxta zohidlar o‘rtasidagi farq ularning ilmga amali va xatti-harakatlarida ko‘rinadi. “Devoni hikmat”da faqat zohiriy toat-ibodat bilan cheklanib, qalbi poklanmagan va amal qilmagan kishilar tanqid qilinadi:

1 Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 12-бет.

2 Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 13-бет.

3 Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 18-бет.

“Ko’nglum qottig’, tilim achig’, o’zum zolim,
 Qur’on o’qub amal qilmay, yolg’on olim...”⁴

Yassaviy o’zini taftish qilish va nafsini ayblash (*malomat qilish*) usuli orqali komil inson qanday bo’lmisligi kerakligini va soxta ilmdonlikning xatarlarini ko’rsatib beradi. Komil inson o’rgangan va bilgan ilmini, muqaddas kitoblar va qadriyatlarini faqat tilida emas, balki amalda, o’z xulq-atvorida va turmush tarzida aks ettirishi lozim. “Devoni hikmat” tasavvuf odobi va tariqat arkonlari yoritilgan qomusiy xususiyatga ega manbadir. Unda komil inson konsepsiyasi va didaktik yo’nalish yetakchilik qiladi. Adabiyotshunos Abdurauf Fitrat ta’kidlaganidek: “Yassaviyning adabiyotda tutgan yo’li sodda xalq shoirlarimizning tutg’on yo’llaridir... Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalgan she’rlar bilan barobardir”⁵. Boburshunos va sharqshunos M.F. Ko’prulizodaning yondashuvi esa nisbatan farqlanadi. Uning fikricha, Yassaviy arab va fors tillaridagi tasavvufiy manbalarni o’qish imkoniyatiga ega bo’lmagan turkiy xalqlarga ma’rifat ulashish va muridlariga tasavvufiy haqiqatlarni singdirish maqsadida sodda va tushunarli she’riy tilni tanlagan⁶.

Sanoiy, Attor va Rumiylar asarlari bilan qiyoslanganda, “Devoni hikmat”dagi lirik tamoyil o’ziga xos xususiyat kasb etadi. Ahmad Yassaviy turkiy adabiyotda hikmatnavislik an’anasini boshlab bergan ilk ijodkordir. Yassaviy hikmatlarining bosh fazilati shundaki, ular kitobxonni Tavhid (Birlik) kuchiga

ishontiradi va ilohiy poklik ruhi bilan to’ldiradi. Hikmatlarni mutolaa qilgan shaxs asta-sekin o’tkinchi dunyo da’volaridan uzilib, botiniy mohiyat va axloqiy komillikka yuz buradi. M.F. Ko’prulizoda diniy-tasavvufiy manzumalar X asrdan e’tiboran “hikmat” deb atalganini qayd etadi. Mutasavviflar, jumladan Yassaviy uchun ham “hikmat” laduniy mohiyatga (ilohiy bilgiga) egadir.

Natijalar (Results). Ahmad Yassaviy hikmat aytish iqtidori va ilohiy da’vatning paydo bo’lishini o’z to’rtliklarida quyidagicha bayon qiladi:

“Sakkizimda sakkiz yovdin yo’l ochildi,
 Hikmat ait deb boshlaringa nur sochildi...”⁷

Bu misralardan ko’rinadiki, ijodkorning ruhiy kamoloti va botiniy nurga to’lishi muayyan ma’naviy bosqichlardan so’ng hikmat shaklida yuzaga chiqqan. Sirtidan qaraganda, Yassaviy hikmatlari sodda va oson tushunarlidek tuyulsa-da, ularning zamirida murakkab allegorik va germeneytik qavatlar mavjud. Bu esa Yassaviy ijodiy-ruhiy merosining ikkinchi bosqichi yoki uning izdoshlari tomonidan davom ettirilgan hikmatnavislik an’anasining davom etishini anglatadi.

Xulosa (Conclusion). Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asari turkiy tasavvuf adabiyoti va milliy tafakkuri rivojida fundamental o’rin egallaydi. Muallif hikmatlari orqali murakkab tasavvufiy va filosof-axloqiy tushunchalarni, jumladan, “ilmi laduniy” va “komil inson” g’oyalarini xalqchil, ta’sirchan va badiiy mukammal tilda ifodalab berdi. Bu an’ana keyinchalik turkiy adabiy muhitda keng ommalashib, maktab darajasiga ko’tarildi.

4 Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 45-бет.

5 Фитрат. Аҳмад Яссавий «Маориф ва ўқитғучи» журнали. 1927-йил 6-сон, 29—35-бетлар.

6 М. F. Köprülüzâde. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara: 1976. 85 s.

7 Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 15-бет.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992.
2. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
3. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. TAT. 20 jildlik. 17-jild. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Фитрат. Аҳмад Яссавий «Маориф ва ўқитғучи» журнали. 1927-йил 6-сон, 29-35-бетлар.
5. М. F. Köprülüzâde. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara: 1976. 85 s.

Aziza QARSHIYEVA,
 Qarshi xalqaro universiteti o'qituvchisi
azizaqarshiyeva143@gmail.com

ISHQ KONSEPSIYASI IFODASIDA MA'DANLAR TIMSOLINING O'RNI

Annotatsiya: maqolada Alisher Navoiy ijodida ishq konsepsiyasining ma'dan timsollari orqali adabiy-irfoniy ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Lojuvard va aqiq obrazlarining rang, jilo va tabiiy xususiyatlari ishqning hijron, visol, iztirob, ma'rifat, fano va ilohiy tajalliy kabi holatlarini ifodalovchi ramziy vositalar sifatida yoritiladi. Tahlillar asosida ma'dan timsollari Navoiy poetikasida ishqning zohiriy go'zallikdan botiniy haqiqatga, majoziy muhabbatdan ilohiy ishqqa yuksalishini ifodalovchi muhim semantik-poetik birliklar ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: *ishq, ma'dan, ramz, Navoiy, tasavvuf, poetika, tajalliy.*

Annotation: the article examines the literary and irfanic representation of the concept of love in the works of Alisher Navoi through the imagery of minerals and precious stones. The color symbolism, luster, and natural properties of lapis lazuli and agate are interpreted as symbolic devices conveying such states of love as separation, union, suffering, mystical knowledge, fana, and divine self-manifestation. The analysis demonstrates that mineral imagery in Navoi's poetics functions as an important semantic and poetic unit expressing the ascent of love from outward beauty to inner truth and from metaphorical love to divine love.

Key words: *love, mineral, symbol, Navoi, Sufism, poetics, tajalli.*

Аннотация: в статье анализируются особенности литературно-ирфанического выражения концепции любви в творчестве Алишера Навои посредством образов минералов и драгоценных камней. Цветовая символика, блеск и природные свойства лазурита и агата рассматриваются как художественно-символические средства выражения таких состояний любви, как разлука, единение, страдание, мистическое познание, фана и божественное самопроявление. На основе проведённого анализа обосновывается, что образы минералов в поэтике Навои выступают важными семантико-поэтическими единицами, выражающими восхождение любви от внешней красоты к внутренней истине, от метафорической любви к любви божественной.

Ключевые слова: *любовь, минерал, символ, Навои, суфизм, поэтика, таджалли.*

Alisher Navoiy ijodida ishq shoir badiiy-falsafiy tafakkurining markaziy mavzularidan biridir. Navoiy uchun ishq oddiy hissiy mayl yoki zohiriy muhabbat emas, balki insonni o'zlikdan kechishga, ma'naviy poklanishga, botiniy kamolotga va Haq visoliga yetaklovchi ilohiy qudratdir. Shoir "Mahbubu-l-qulub"da ishqni bashariyatning ko'z nuri, inson hayotining yo'lchi yulduzi, insoniylik tojining eng bebaho gavhari sifatida talqin qiladi [3:31]. Navoiy ishqni uch darajada talqin qiladi: avom ishq, xoslar ishq va siddiqlar ishq. Tasavvufiy manbalarda ham ishq muhabbatning eng kuchli va mukammal shakli sifatida talqin qilinadi. Sufiylar *muhabbat, hub, vud, havo, shag'af, huyom, voleh* kabi holatlarni bir-biridan farqlaganlar [4:142]. Ularning barchasi qalbning ma'shuqqa intilishi bilan bog'liq bo'lsa-da, ishq ulardan kuchliroq, yondiruvchi va egallovchi qudrat

sifatida qaraladi. Muhabbat inson qalbida mavjud bo'lishi mumkin, ammo ishq insonni o'z hukmi ostiga oladi; oshiqning irodasi ishq ixtiyoriga o'tadi. Shuning uchun tasavvufda ishq ko'pincha *olov, may, sharob, dard, fano* va *mastlik* obrazlari orqali ifodalanadi.

Navoiy she'riyatida ma'dan timsollari ana shu ishq konsepsiyasining adabiy-irfoniy ifodasida muhim vazifa bajaradi. Lojuvard va aqiq kabi ma'danlar shoir poetikasida ishqning turli holatlari – *hijron, visol, iztirob, fano, ma'rifat, ruhiy mastlik, qalb yarasi, sobitlik* va *ilohiy tajalliy*larni ifodalovchi ramziy birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ma'danlar ishq konsepsiyasini konkretlashtiruvchi, mavhum ruhiy kechinmani ko'rinadigan poetik obrazga aylantiruvchi badiiy vositalardir.

Kulliyotda nisbatan kamroq uchrasa-da, lojuvard timsoli Navoiy poetikasida muhim ramziy imkoniyatga

ega. Lojuvard ko'k rangli qimmatbaho tosh bo'lib, mumtoz tasvirlarda osmon, falak, charx, atlas, qosh, qadah va jom obrazlari bilan bog'lanadi. Jadvalda "lojuvardiy atlas", "sipehr lojuvardiy", "lojuvardu vo'sma", "lojuvardiy qosh", "lojuvardi toq", "lojuvardi

charx", "lojuvardi jom", "lojuvardi qadah" kabi shakllarning uchrashi bu timsolning asosan ko'klik, osmoniylik, falakiy kenglik va sirli go'zallik bilan aloqadorligini ko'rsatadi.

No	So'z shakli	"G'aroyibu-s-sig'ar"	"Navodiru-sh-shabob"	"Badoye'u-l-vasat"	"Favoyidu-l-kibar"
Lojuvard ma'danining g'azal janrida qo'llanishi					
1	lojuvardiy atlas	244/8			
2	sipehr lojuvardiy	590/6			
3	lojuvard	623/1		120/1	347/1
4	lojuvardu vo'sma		19/3		
5	lojuvardiy qosh		161/1 161/7		
6	lojuvardi toq			530/4	
7	lojuvardi charx				19/2
8	lojuvardi jom				19/2

Lojuvard obrazining eng muhim xususiyati uning rang semantikasi bilan bog'liq. Ko'k rang mumtoz she'riyatda osmon, falak, cheksizlik, ruhiy balandlik, hijron kengligi va ilohiy sirni anglatadi. Navoiy bu rangni ma'shuqa qoshi, osmon toqi, falak jomi yoki atlas bilan bog'lab, ishqiy tajribani kosmik miqyosga olib chiqadi. Bunda oshiqning kechinmasi oddiy shaxsiy holat bo'lib qolmay, falak, osmon va borliq bilan tutashgan ruhiy voqelikka aylanadi. Quyidagi baytda lojuvard va oltin birgalikda kelib, yuz tasvirini muqaddas matn – mus'haf obraziga yaqinlashtiradi:

*Orazing zar huqqalardin, ey malohat mash'ali,
Mus'hafedur lojuvardu oltun aning jadvali [1:644].*

Baytda yor yuzi "mus'haf"ga qiyoslanadi, lojuvard va oltin esa uning jadvali, ya'ni bezak chiziqlari sifatida tasvirlanadi. Bu yerda zohiran yuz go'zalligi ifodalanayotgandek ko'rinsa-da, botiniy qatlamda ma'shuqa jamoli ilohiy matn, go'zallik oyati, o'qilishi va idrok etilishi lozim bo'lgan ruhiy haqiqat sifatida talqin qilinadi. Lojuvardning ko'k rangi va oltinning nurli jilosi birgalikda zohiriy husn bilan ilohiy ma'no o'rtasidagi uyg'unlikni yuzaga chiqaradi.

Lojuvard timsoli Navoiy lirikasida g'azal janri bilangina cheklanmay, qit'a, qasida va soqiynoma kabi turli janrlarda ham qo'llangan. Xususan, "lojuvard" shakli "G'aroyibu-s-sig'ar"dagi qit'ada, "lojuvardi atlas" "Badoye'u-l-vasat" tarkibidagi qasidada, "lojuvardi qadah" esa "Favoyidu-l-

kibar"dagi soqiynomada uchraydi. Bu holat lojuvard obrazining Navoiy poetikasida barqaror va ko'p funksiyali ramziy birlik ekanidan dalolat beradi. Uning rang va jilo semantikasi janr xususiyatiga ko'ra osmon, falak, bezak, may va qadah obrazlari bilan uyg'unlashib, badiiy tasvirning rangdorligi hamda irfoni mazmunini kuchaytiradi. Navoiy boshqa bir baytda lojuvardiy qoshni ko'k osmon toqi va undagi yulduzlar bilan qiyoslaydi:

*Lojuvardiy qoshing uzra zarvaraq tobonmudur?
Yo magar ko'k toqi uzra anjumi raxshonmudur?*
[2:166]

Bu baytda raddu-l-matla' san'ati bilan birga, tashbeh va istiora uyg'unlashadi. Lojuvardiy qosh – ko'k osmon toqiga, zarvaraq – yulduzlar jilvasiga yaqinlashtiriladi. Ma'shuqa qoshi shu tariqa oddiy jismoniy belgi emas, balki falakiy go'zallik, ilohiy tartib va sirli joziba ramziga aylanadi. Ishqiy nigoh osmoniy manzaraga ko'tariladi; ma'shuqa jamoli borliq go'zalligining markaziy belgisi sifatida idrok etiladi.

Aqiq timsoli esa Navoiy poetikasida asosan qizillik, qon, ko'z yoshi, lab, may, olov va ishqiy iztirob semantikasi bilan bog'lanadi. Jadvaldagi "aqiqi Yaman", "labi aqiqi", "aqiqi nob", "aqiqi may", "aqiqi la'l", "aqiqi ashk", "aqiqi beg'ash", "subhayi aqiq", "aqiqi durfishon" kabi birikmalar aqiqning ham tabiiy, ham majoziy-irfoni imkoniyatlari kengligini

ko'rsatadi. Ayniqsa, aqiqning qizil rangi uni ishq dardi, qonli ko'z yoshi va qalb iztirobi bilan bog'lash uchun qulay poetik asos yaratadi. Quyidagi baytda aqiq timsoli oshiq ko'z yoshining qizillashuvi orqali ifodalanadi:

*Navoiyning aqiq ashki ol erdiki, tutmish rang,
Suhayli orazing go'yoki qilmish lam'a izhori*
[1:646].

Baytda "aqiq ashki" *mubolag'a* asosida yaratilgan bo'lib, oshiq ko'z yoshining aqiqdek qizil tus olganini bildiradi. "Suhayli oraz" esa yor yuzining yulduzsimon ravshanligini ifodalovchi istioradir. "Ol", "aqiq", "rang" so'zlari o'zaro *tanosub* hosil qilib, baytning rang semantikasini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ma'shuqa jamolining shu'lasi sabab oshiq yoshining qizarishi *tafre'* san'atini yuzaga chiqaradi. Aqiq bu yerda tashqi qizillik belgisi emas, ishqiy iztirobning tanaga va ruhga o'tgan alomati, oshiq vujudida namoyon bo'lgan dard rangidir.

Aqiq timsoli Alisher Navoiy g'azaliyotida nisbatan faol va turli birikmalar tarkibida qo'llangan. "Aqiqi Yaman", "labi aqiqi", "aqiqi nob", "aqiqi may", "aqiqi la'l", "aqiqi ashk", "aqiqi beg'ash", "subhayi aqiq", "gavhar aqiqing huqqasi", "aqiqi durfishon" kabi shakllar uning poetik-semantik imkoniyatlari keng ekanini namoyon etadi. Ayniqsa, "aqiq" leksemasining "G'aroyibu-s-sig'ar" va "Navodiru-sh-shabob"da

bir necha o'rinda mustaqil qo'llanishi obrazning Navoiy lirikasidagi barqarorligini ko'rsatadi. Aqiqning qizil rang, jilo va qimmat semantikasi lab, may, ko'z yoshi, la'l va gavhar obrazlari bilan uyg'unlashib, ishqiy harorat, iztirob, husn va ruhiy kechinmalarni ifodalashga xizmat qiladi. Shu jihatdan aqiq Navoiy poetikasida faqat bezak unsuri emas, balki ishq konsepsiyasining hissiy va irfoniy qatlamlarini konkretlashtiruvchi muhim ramziy birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy poetikasida ma'dan timsollari ishq konsepsiyasining murakkab adabiy-irfoniy mazmunini ochishda muhim semantik vosita vazifasini bajaradi. Ularning rang, jilo, qimmat va tabiiy xususiyatlari oshiqning ruhiy kechinmalari, hijron va visol holatlari, ma'rifat, fano hamda ilohiy tajalliy bilan bog'liq ma'nolarni obrazli shaklda ifodalash imkonini beradi. Xususan, lojuvard orqali osmoniylik, falakiy kenglik va ilohiy sir, aqiq orqali esa ishqiy iztirob, qonli yosh, harorat va ma'shuqa jamolining ta'sirchan qudrati poetiklashtiriladi. Shu tariqa, Navoiy she'riyatida ma'danlar oddiy bezak yoki tashqi o'xshatish darajasida qolmay, ishqning majozdan haqiqatga, zohirdan botinga va insoniy muhabbatdan ilohiy ishqqa yuksalishini ifodalovchi barqaror ramziy-poetik birliklarga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 1-jild. – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012. 804-b.
2. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 2-jild. – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012. 768-b.
3. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (Қалбга маҳбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). – Тошкент: "Sano – standart", 2018. – 192 б.
4. Avaznazarov O. Mumtoz adabiyot namunalari uchun tasavvuf lug'ati. – T.: Tavfiqnashr, 2025. 458-b.

TASAVVUFIY MANBALAR TARJIMONI VA TARG'IBOTCHISI

Annotatsiya: ushbu maqolada Najmiddin Komilovning tasavvuf adabiyotini o'rganish, tarjima qilish va targ'ib etish borasidagi ilmiy faoliyati yoritiladi. Olimning Ahmad Yassaviy, Bedil kabi mutasavvif ijodkorlar merosini tadqiq etishdagi o'ziga xos yondashuvlari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning tasavvuf adabiyotidagi ilohiy ishq, inson kamoloti, ma'rifat va insonparvarlik g'oyalarini talqin etishdagi xizmatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *Najmiddin Komilov, tasavvuf, tasavvuf adabiyoti, Ahmad Yassaviy, Bedil, ilohiy ishq, insonparvarlik, ma'rifat.*

Аннотация: в статье освещается научная деятельность Наджмиддина Комилова в области изучения, перевода и популяризации суфийской литературы. Анализируются особенности подхода учёного к исследованию литературного наследия Ахмада Яссави, Бедилья, Машраба, Джалаладдина Руми и других суфийских авторов. Также раскрывается вклад учёного в интерпретацию идей божественной любви, совершенствования человека, просветления и гуманизма в суфийской литературе.

Ключевые слова: *Наджмиддин Комилов, суфизм, суфийская литература, Ахмад Яссави, Бедилья, божественная любовь, гуманизм, просветление.*

Annotation: this article examines Najmiddin Komilov's scholarly activities in the study, translation, and promotion of Sufi literature. It analyzes the scholar's distinctive approaches to researching the literary heritage of Ahmad Yassawi, Bedil, Mashrab, Jalaluddin Rumi, and other Sufi authors. The article also highlights his contribution to interpreting the ideas of divine love, human perfection, enlightenment, and humanism in Sufi literature.

Key words: *Najmiddin Komilov, Sufism, Sufi literature, Ahmad Yassawi, Bedil, divine love, humanism, enlightenment.*

Kirish. O'zbek adabiyotshunosligida tasavvuf adabiyotini o'rganish, uning falsafiy asoslari, ma'naviy-axloqiy mohiyatini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etish masalasi mustaqillik yillarida eng dolzarb yo'nalishlardan biriga aylandi. Chunki xalqimiz ongiga 70 yildan ortiq vaqt mobaynida singdirilgan ateizm g'oyalarini butunlay tozalash, qadriyatlarimizni tiklash vazifasi nafaqat din ulamolari zimmasiga, balki, adabiyot, san'at, madaniyat vakillarining ham yelkasiga katta mas'uliyat yukladi. Bunday mashaqqatli yo'lda tasavvuf mohiyatini chuqur o'rganish, bu ta'limotning ulug' vakillari Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Rumiy, Farididdin Attor, Bahouddin Naqshband, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil kabilarning ulkan merosini tahlil etish millat tafakkurini islom ma'rifati bilan to'ldirishda katta yordamchi vazifasini o'taydi. Qay sohada bo'lmasin, inson o'zining ildizlari qay daraxt tomirlariga borib ulanishini bilishga intilish qalbdagi milliy g'urur va o'zlikdan faxrlanish tuyg'usini uyg'otadi. Chunonchi, xalqimizga o'zining kimligini ko'rsatishga uringan olimlardan biri Najmiddin Komilovdir. Olim tasavvuf va badiiy ijodni uyg'unlashtirgan holda mutasavviflarning go'zal ijod

namunalarini tahlilga tortadi. Najmiddin Komilov ularning hech biriga shunchaki yondashmaydi, har birini "shunos" darajasida tadqiq qilishga intiladi.

Asosiy qism. Xoja Ahmad Yasavviy tasavvufning ulug' peshvolaridan biri, u yassaviya tariqatiga asos solganligi va turkiy tilda sodda, xalqchil, ulug' she'riyat – so'fiyona adabiyotni boshlab berganligi bilan nomi islom olamida qadrli va mo'tabardir [3: 90]. Shubhasiz, Xoja Ahmad Yasavviy qarashlarini mushohada etish uchun tasavvuf ta'limotini ham chuqur bilish lozim. Ahmad Yasavviyning so'fiyona misralarini tasavvufiy mohiyatdan ayro tasavvur etish mumkin emas. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Yassaviyni imom, olim, orifi rabboniy, go'zal hol va ehson egasi, yuksak karomot va maqomot sohibi sifatida madh etadi. Navoiyni g'oyibdan ustoz bilgan Najmiddin Komilov o'z ustozini qalban ixlos qo'ygan insonning orifona, lloh ma'rifatiga yo'g'rilgan hikmatlarini tahlil etib, ommaga tuhfa etishni o'z burchi deb biladi. Garchi sobiq ittifoq davrida Ahmad Yassaviyning "tipik mistik shoir bo'lgani va o'zbek adabiyoti, Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuri tarixida umuman reaksiya rol o'ynagani" ga urg'u berilgan, hikmatlar mazmuni

“ilohiyotga chekinish, real hayot masalalarini hal etishdan qochish, kishilar ko’nglini bu hayotdan sovutish”dan iborat deya safsatabozlik qilingan bo’lsa-da, 90-yillarga kelib yassaviyshunoslikda ham yangi davr nafasi ufurdi. Najmiddin Komilov ham e’tiqodini mustahkam saqlay olgan olim sifatida Yasavviy hikmatlaridan haq va haqiqat g’oyasi, ruhiy sakinat siri, axloqiy poklanish yo’li, inson kamoloti bosqichlarini to’g’ri talqin qiladi.

Olim Yasavviy qarashlaridan chuqur falsafiy tizim izlamaydi, balki Yassaviyning sodda tilda yozilgan, ammo o’tkir satrlaridan bu zotni kurashchan inson sifatida tasavvur qiladi. Chunki Yasavviy hikmatlari shunchaki didaktik uslubda yozilgan badiiy adabiyot namunasi emas, balki olim ta’biri bilan aytganda: “sharga – yomonlikka nafrat, ezgulik – xayrni himoya etuvchi zarbali satrlardir [3: 91]”.

Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” idan olingan ushbu she’rga e’tibor qaratsak:

Ayo do’stlar, pok ishqini qo’lga oldim,
Bu dunyoni dushman tutib yurdim mano.

Lomakonni sayr etibon makon oshtim,

Dunyo – o’qbin yuz ming taloq qo’ydim mano [1: 55].

Yasavviy she’rlarida dunyoga otilgan la’nat toshlarini ko’p uchramiz. Xo’sh, Ahmad Yassaviy dunyoni nega dushman deb bilgan, bu dunyoni nima uchun tark etish zarur? O’quvchi ongida tug’ilgan bu savollarga olim aniq javob beradi: “Ahmad Yassaviy va umuman barcha tariqat ahli fikriga ko’ra, Iloh yo’lini tanlagan solik dunyoviy aloqalar, ya’ni mol-mulk bilan bog’liq tashvishlardan xalos bo’lishi lozim. Shundagina solikning qalbi butkul Alloh ixtiyorida bo’ladi [2: 91]”. Agar biz zaminiy tor tushunchamiz bilan Yassaviy hikmatlarini tafakkur qilsak, biz uchun bu zot fikrlari gumanizm bilan emas, g’ayriinsoniy tushunchalar bilan yonma-yon keladi. Najmiddin Komilov esa fikri teran olim sifatida chuqurroq mushohda qiladi. Olim tarkidunyochilik hayotga zid g’oya emasligini, balki buni insonsevarlik deya qabul qilish zarurligini ta’kidlaydi. Olimning bunday xulosaga kelishiga uch sabab bor.

Birinchidan, olim Yassaviy hikmatlaridan dunyoning mehr-muhabbatga arzimligi, uni sevganlar ham baxtli emasligini angelaydi. G’am-tashvishga to’la, umrni yemiruvchi, ma’naviyatni berkituvchi dunyo bosh vazifasi Yaratganni tanish bo’lgan insonni chalgituvchi matoh.

Ikkinchidan, tarki dunyo faqat go’shanishinlik emas, balki ko’ngilni butkul boylikdan, nafsi

ammoradan, zolim va nodonlardan tark qilmoq. Olim Haqdan tonganlardan tonishni tasavvuf ahlining iymoni deb biladi.

Uchinchidan, olim tarkidunyochilikni oshiq qalbining ehtiyoji deb qabul qiladi.

“Ma’nolar otasi” deya ulug’langan yana bir buyuk siymo Mirzo Abdulqodir Bedildir. Ma’nolar otasining ma’nolarga boy misralaridan yana-da o’ziga xos ma’no topgan olim Najmiddin Komilov bu shaxsiyatga atalgan maqolasini “Insondan ilohga” nomi ostida chop ettiradi. Xo’sh, nega aynan olim insonlik bosqichidan iloh sari uruj qilish mazmunidagi sarlavhani tanlagan? Bu nom Bedil ijodining asosiy falsafiy yo’nalishini aniq ifodalaydi. Boshlanish nuqtasi moddiy va cheklangan maxluqot – inson bo’lgan holda eng oliy haqiqat – Iloh mohiyatini anglash bosqichiga ko’tarilish va bu dunyodagi har bir narsada Uning tajalliyoti aks etganini his etish yo’li – Bedil asarlarining yetakchi mavzusi.

Xudo bizning tan-u vujudimizda mavjud,

Jon tomirimizdan ham yaqinroqda mavjud [6].

Yuqoridagi Jaloliddin Rumi falsafasi ham, Bedil ijodining asosiy g’oyasi ham vahdat ul-vujud masalasiga borib taqaladi. Bedil insonni har jihatdan o’rganadi, o’tli misralari bilan qalblarga ko’zgu tutadi, insonning buyukligini anglashga, o’zini tanishga undaydi. Najmiddin Komilov Bedil ijodini insonnoma deb ataganda ham mutlaqo haq edi. Hatto Bedil ijodida tasavvuf g’oyalari ham inson kechinmalari orqali boradi.

Az naqshi mo haqiqati ofoq xondanist,

Chun mavji kornoma daryo navishtaem.

(Bizning suratimizdan ofoq-osmon haqiqatini o’qisa bo’ladi, biz ilohiy ijod daryosining mavji – xatimiz). Bedil yuqoridagi misralarni aytar ekan, insonning ilohiy xilqat ekanligiga yana bir bor ishonchimiz komil bo’ladi. Olim bu baytni quyidagicha sharhlaydi: “Insonda ham ilohiy va ham dunyoviy haqiqat aks etgan, demak, insonni tanish orqali Allohni tanish mumkin [4: 378]”. Bundan tashqari olim Bedil she’riyatida tolerantlik g’oyasini ham angelaydi, Abul Maoniyning o’ta darajada insonsevar, bag’rikeng shaxsiyat ekanligini ham ochib beradi.

XI asrdan beri Sharq shoirilarini o’ziga maftun etib kelgan tasavvuf g’oyalari bir shoirning ijodida bevosita ilohiy ishqni kuylash bilan namoyon bo’lsa, yana boshqasining she’riyatida majoziy-dunyoviy timsollar orqali, uchinchi toifa esa so’fiyona ta’limotni

diniy qarashlar bilan omuxta holda tasvirlaganining guvohi bo'lamiz. Albatta, bu shoirlar silsilasida Boborahim Mashrab o'ziga xos majnunona oshiqligi va falsafiy-tasavvufiy g'oyalarni zaminiy dard, g'arib-u benavolarning nochor holidan qayg'urish, adolatsizliklarga ruhiy isyonning poetik ifodalanishi orqali namoyon bo'ladi. Najmiddin Komilov Mashrabning o'tli she'riyatini quyidagicha tasvirlaydi: "Mashrab she'riyati – dunyodan norozi ketgan, pokdil insonlarning vijdon qichqirig'i, nur qidirib, nurga talpingan, Ilohga mushtok intizor yurakning nolafig'oni [4: 380]".

Najmiddin Komilov Mashrab ijodini, nafaqat Mashrab, balki boshqa mutasavvif ijodkorlarning ham asarlarini tahlil qilish jarayonida o'zidan oldingi tadqiqotlarda uchraga noto'g'ri talqinlarni aytib o'tadi. Jumladan:

Muhabbat dardida ovora bo'lgan xalqni ko'rdum,
 Ko'zi vaqti sahar sayyora bo'lgan xalqni ko'rdum.

Tani dard-u alamdin yora bo'lgan xalqni ko'rdum,
 Dili tig'i sitamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdum,

Zulm tug'yon etibdir – har birisi bexabar tanho [5: 138].

misralarini o'qigan inson ongida shoirni o'rtaqan dard qanday dard ekanligi, sitam ko'rgan xalq kim, zulm deganda Mashrab nimani nazarda tutayotgani haqida savollar paydo bo'ladi. Olim bu savollarga javob berar ekan, ba'zi tadqiqotlarda shoirning shu ruhdagi she'rlari mehnatkash xalq hayotining ayanchli tasviri sifatida talqin qilinganini eslatib o'tadi: "Albatta, Mashrab benavo-bechoralarni ko'rganda, dili ezilgan, nohaqliklardan fig'on chekib o'tli satrlar bitgan. Biroq o'zining bu tuyg'ularini ochiq, yalang'och tarzda, allaqanday isyon-to'polonlarga da'vat ruhida ifodalagan emas. U hayotga bir ilohiy ishq oshig'i, tasavvuf nuridan porlagan qalb nigohi bilan qaraydi [4: 381]". Haqiqatan, Mashrab o'z hislari, muhokamalarini ilohiyot dardi sifatida ilgari surgan. Boshqacha aytganda, Mashrab non topish, mansab,

manfaat uchun yonib-kuymagan, u majnunsifat oshiq o'laroq haqsevar insonlar dardi bilan faryod chekkan. Olim boshqa valiy zotlarning qalamidan to'kilgan g'amgin ifodalarni Mashrabda ham ko'radi. Olim Mashrab qayg'usini och-yalang'och xalq taqdiriga achinish sifatida emas, balki butun insoniyatga achinish hissi deb qabul qiladi. Binobarin, inson ma'naviyati qanchalik yuqoriga ko'tarilgani sayin bani basharning ojizliklari-yu, nuqsonlarini ko'proq anglay boshlashi haqiqat.

Olim Mashrabning betoqat kayhoniy ruhi, she'riyatining shuuriy qamrovidan orif shoir jasoratini kashf qiladi. Bunga sabab Mansur maslagini qabul qilib, g'oyalarini targ'ib etgan Mashrab Mansur Xalloyga katta muhabbat bilan yondashgan Attor, Rumi, Hofizdan farqli o'laroq uning qotillarini mazammat etishga jur'at eta oldi.

Xulosa. Najmiddin Komilov mutasavviflar ijodini o'rganib, gumanist shoirlar misralaridan quyidagicha ma'nolarni inkishof eta oldi:

– tafakkur tantanasiga ishonch, ruhning qudratiga e'tiqod;

– odamzodning asriy armoni, ezgu, muqaddas tuyg'ulari;

– jaholat, nodonlik, fikriy ojizliklar, xurofot va riyo pardasini yirtib tashlaguvchi qahqaha;

– hayotsevarlik, tabiat, tiriklikka muhabbat hislari.

Najmiddin Komilov ijodining betakror tomonlaridan biri, olim mumtoz asar tahlilida har bir elementni talqin va tahlilni yana-da kengroq ochilishi uchun muhim detal sifatida ko'radi. Har bir so'zning kelib chiqishi, o'zakdosh so'zlari, qanday ma'no ifodalayotgani, orfoepik xatolar mazmunning o'zgarishiga sabab bo'layotgani, ramzlarning tagqatlamidagi ma'nolari, ritm, boshqa tadqiqotlarda qilingan noto'g'ri talqinlar – barchasi olim uchun muhim, tahlil jarayonida aytib o'tishi zarur deb hisoblagan jihatlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Фафур Ғулом, 2001.
2. Комилов Н. Комил инсон ахлоқи. – Тошкент: Ёзувчи, 1996.
3. Комилов Н. Тавҳид асрори. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2009.
5. Машраб. Девон / нашрга тайёрловчилар: В. Раҳмонов, К. Исроилов. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
6. <https://bukhari.uz>.

SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA "G'URUR" TUSHUNCHASINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Sharq va G'arb adabiyotshunosligi kontekstida "g'urur" tushunchasining komparativ (qiyosiy) hamda tipologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Sharq tasavvufiy hamda falsafiy tafakkuridagi "fano", "kibr", "ma'naviy yuksalish" tushunchalarining talqini G'arb adabiyotidagi "individualizm", "ijtimoiy qadr-qimmat" va "tragik g'urur" (hubris) tushunchalari bilan qiyoslanadi. Tadqiqot davomida Alisher Navoiy, Jaloliddin Rumiy, Jeyn Ostin va Ernest Xeminguey asarlaridagi qahramonlar xarakteri tahlil qilinib, "g'urur" fenomenining badiiy diskursdagi universalligi va milliy-madaniy o'ziga xosligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: g'urur, kibr, hubris, Sharq va G'arb adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, tipologiya, badiiy obraz, individualizm.

Аннотация: в данной статье исследуются компаративные (сравнительные) и типологические особенности понятия «гордость» в контексте восточного и западного литературоведения. Интерпретация понятий «фано» (растворение в Боге), «кибр» (высокомерие) и «духовное возвышение» в восточном суфийском и философском мышлении сопоставляется с западными концепциями «индивидуализма», «социального достоинства» и «трагической гордыни» (hubris). В ходе исследования анализируются характеры персонажей в произведениях Алишера Навои, Джалалиддина Руми, Джейн Остин и Эрнеста Хемингуэя, раскрываются универсальность и национально-культурная специфика феномена «гордости» в художественном дискурсе.

Ключевые слова: гордость, кибр, хубрис, восточная и западная литература, сравнительное литературоведение, типология, художественный образ, индивидуализм.

Annotation: this article examines the comparative and typological characteristics of the concept of "pride" within the context of Eastern and Western literary criticism. The interpretation of "fano" (annihilation of self), "kibr" (arrogance), and "spiritual elevation" in Eastern Sufi and philosophical thought is contrasted with Western concepts of "individualism", "social dignity", and "tragic pride" (hubris). Through the analysis of characters in the works of Alisher Navoiy, Jalaluddin Rumi, Jane Austen, and Ernest Hemingway, the study uncovers the universality and national-cultural specificity of the "pride" phenomenon in artistic discourse.

Key words: pride, kibr, hubris, Eastern and Western literature, comparative literature, typology, artistic character, individualism.

Kirish. Badiiy adabiyot – inson ruhiyati va jamiyat munosabatlarini aks ettiruvchi ko'zgu bo'lib, undagi markaziy tushunchalar inson ma'naviy olamini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shunday universal kategoriyalardan biri "g'urur" fenomenidir [5; 210]. G'urur tushunchasi insonning o'zligini anglashi, o'z shaxsiy va milliy qadr-qimmatini himoya qilishi hamda ma'naviy-axloqiy pozitsiyasini belgilashda yetakchi o'rin tutadi. Biroq ushbu tushuncha Sharq va G'arb badiiy tafakkur tizimlarida o'ziga xos, ba'zan esa mutlaqo zid tipologik xususiyatlarga ega.

Sharq adabiyotida g'urur uzoq vaqt davomida diniy-tasavvufiy nuqtayi nazardan "nafs" va "kibr" tushunchalari bilan parallel ravishda yoki unga muqobil o'laroq o'rganilgan bo'lsa, G'arb sivilizatsiyasida u antik davr fojialaridagi "hubris" (haddan ziyod mag'rurlik) konsepsiyasidan boshlanib, Uyg'onish va Ma'rifatparvarlik davrlarida kuchli individualizm ko'rinishiga kelgan. Ushbu maqolada "g'urur" konseptining ikki yirik adabiy hududdagi o'xshash va farqli jihatlarini qiyosiy-tipologik planda tahlil qilishni maqsad qildik.

Sharq mumtoz adabiyotida G'urur va Kibr dixotomiyasi. Sharq badiiy-falsafiy tafakkurida g'urur so'zi o'zining etimologik ildizlariga ko'ra ko'pincha salbiy ma'no – "aldanish", "xomxayollikka berilish", "o'ziga yuqori baho berish" ma'nolarini

ifodalagan. Klassik adabiyotda, xususan, tasavvuf ta'siridagi asarlarda insonning moddiy dunyoga bog'lanib qolishi va o'z "men"ini (nafsini) ulug'lashi g'urur va kibr sifatida qattiq qoralangan.

Jaloliddin Rumiy o'zining "Masnaviyi ma'naviy" asarida g'ururni ma'naviy yuksalish yo'lidagi eng katta to'siq deb biladi [1; 3]. Uning talqinida, inson o'z ilmi, boyligi yoki nasabidan faxrlanib, kibrga berilsa, haqiqat nuridan mosuvo bo'ladi [1; 142]. Rumiydagi "fano" (yo'qlik) tushunchasi g'ururning mutlaq aksidir: inson o'z g'ururidan voz kechib, ilohiy ishq oldida o'zini hech narsa deb bilgandagina chinakam komillikka erishadi.

Alisher Navoiy ijodida ham ushbu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. "Hayrat ul-abror" dostonida kibr va manmanlikning zararli oqibatlarini falsafiy-badiiy tahlil qilinadi [2; 88]. Navoiy shunday yozadi:

*Kibr erur ulki bo'lub xudbin,
Ko'rmas o'zidin o'zgani miskin.*

Biroq Sharq adabiyotida g'ururning ikkinchi bir ijobiy qutbi borki, u poetik diskursda "or-nomus", "himmat" va "faqr g'ururi" tushunchalari bilan bog'lanadi. Oshiq yoki ma'naviy komillikka intiluvchi shaxs dunyo podshohlariga bosh egmaydi. Bu – moddiy dunyo boylıklaridan baland turish, o'z ma'naviy mustaqilligini saqlash g'ururidir. Masalan, Navoiyning "Farhod

va Shirin" dostonida Farhod Xusrav Parviz qarshisida o'zining muhabbatdagi va insoniylikdagi g'ururini asrab qoladi, shohning moddiy qudratidan zarracha qo'rqmaydi [2; 105].

G'arb adabiyotida tragik G'urur va Individualizm. G'arb adabiy an'anasida g'urning ildizlari antik davr Yunon fojialariga borib taqaladi. Yunon dramaturgiyasida "hubris" tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Hubris — insonning o'zini xudolar bilan teng ko'rishi, o'z imkoniyatlaridan ortiqcha g'ururlanishi bo'lib, u albatta ilohiy jazo bilan tugaydi. Sofoklning "Antigona" yoki "Sohibqiron Edip" fojialarida qahramonlarning fojiasi aynan ularning o'zi haq ekanliklariga bo'lgan haddan tashqari g'ururi va qayshamasliklari oqibatida yuzaga keladi. Biroq, yangi davr G'arb adabiyoti kontekstida bu g'urur — inson erkinligi, uning cheksiz imkoniyatlariga bo'lgan ishonch va individualizm simvoliga aylandi [5; 215].

Jeyn Ostinning "G'urur va andisha" (Pride and Prejudice) romani XIX asr G'arb adabiyotida g'urur tushunchasining ijtimoiy va psixologik qirralarini ochib bergan eng yorqin asardir [3; 12]. Romanda bosh qahramon Fitsvilyam Darsi yuqori tabaqaga mansubligi tufayli g'ururlidir. Uning g'ururi dastlab boshqalar bilan muloqotda to'siq (kibr) bo'lib ko'rinsa-da, asar rivoji davomida bu g'urur ortida sha'n-sharafga bo'lgan hurmat, shaxsiy prinsiplarga sodiqlik va oilaviy mas'uliyat yotgani ma'lum bo'ladi [3; 54]. Elizabet Bennetning g'ururi esa — o'z mustaqilligini, ayollik qadr-qimmatini va shaxsiy fikrini jamiyatning aslzodalarga xos qarashlaridan himoya qilish qurolidir. Bu yerda Ostin g'ururni ijtimoiy munosabatlar kontekstida tahlil qilib, uning ijobiy (shaxsiyatni asrash) va salbiy (boshqalarni tushunishga xalaqit berish) jihatlarni muvozanatga soladi.

XX asr G'arb adabiyotida g'urur ekzistensial mohiyat kasb etadi. Ernest Xemingueyning "Chol va dengiz" (The Old Man and the Sea) qissasidagi qariya Santyago obrazi bunga klassik misoldir [4; 45]. Santyagoning baliq ortidan ochiq dengizga chiqishi va u bilan kunlar davomida kurashishi ortida kasbiy g'urur va insoniy matonat yotadi. U jismonan mag'lub bo'ladi, akulalar baliqni yeb bitiradi, biroq uning ruhiyati va g'ururi sinmaydi [4; 103]. Xemingueyning mashhur "Insonni yo'q qilish mumkin, lekin uni yengib bo'lmaydi" degan sentensiyasi G'arb adabiyotidagi insoniy g'urning eng oliy cho'qqisidir.

Sharq va g'arb adabiyotidagi G'urur talqinining tipologik qiyosi. Sharq va G'arb adabiyotidagi "g'urur" konseptini solishtirganda, ularning dunyoqarash sotsiomadaniy asoslari bilan bog'liq bir qancha tipologik o'xshashlik va farqlari ko'zga

tashlanadi [5; 220]. Sharq adabiy an'anasi kollektivizm va teosentrizmga tayanadi, ya'ni Xudo va jamiyat markaziy o'rinda turadi, g'urur esa nafsni jilovlash prizmasida salbiy ("kibr") sifatida ko'riladi [2; 89]. Aksincha, G'arb adabiyoti antropotsentrizm va individualizmga asoslanib, g'ururni inson erkinligi, shaxsiy mustaqillik va o'z prinsiplarini himoya qilish vositasi deb biladi.

O'xshash jihati shundaki, har ikki adabiy an'anada ham g'urning me'yordan oshishi (G'arbda xudolarga qarshi chiqish yoki ijtimoiy snobizm [3; 56], Sharqda esa manmanlik va Haq yo'lidan adashish [1; 145]) qahramonning fojiasiga va ma'naviy inqiroziga sabab bo'ladi [4; 105]. Ikkala tizimda ham g'urursiz, or-nomussiz yashash insoniy qiyofani yo'qotish deb baholanadi. Ammo Sharq qahramoni g'ururni yengib, "fano" va "tavoze" orqali yuksalishni izlasa [1; 50], G'arb qahramoni o'z "men"ini butun borliq va taqdirga qarshi qo'yib, o'z g'ururi yo'lida halok bo'lishni afzal ko'radi.

Ayni paytda, ushbu adabiy an'analardagi badiiy tafakkurning evolyutsion taraqqiyoti "g'urur" tushunchasining transformatsiyaga uchrash xususiyatlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. G'arb adabiyotidagi individualistik g'urur realizm va modernizm davrlariga kelib o'zining mutlaq mustaqilligini biroz yo'qotadi va jamiyat qonuniyatlari bilan to'qnashib, chuqur ekzistensial yolg'izlik hamda absurdlik tuyg'usini keltirib chiqara boshlaydi [3; 82]. Sharq adabiy an'anasida esa, aksincha, XX asr ijtimoiy-siyosiy evrilishlari ta'sirida subyektiv "men"ning uyg'onishi natijasida an'anaviy tasavvufiy tavoze' o'rnini milliy o'zlikni anglash, mustamlaka kishanlarini parchalashga qaratilgan erkinlik va isyonkorlik g'ururi egallaydi [5; 228]. Binobarin, har ikki hudud adabiyoti tarixiy jarayonlar ta'sirida bir-biriga tomon ma'lum ma'noda konvergensiya (yaqinlashish) harakat qilsa-da, Sharqdagi g'urur hamon ma'naviy-axloqiy, G'arbdagi g'urur esa intellektual-huquqiy asboblarga tayanib qolishda davom etmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, "g'urur" tushunchasining Sharq va G'arb adabiyotidagi tipologik tahlili shuni ko'rsatadiki, bu fenomen umuminsoniy tabiatga ega bo'lishi bilan birga, madaniy-falsafiy kodlar ta'sirida turlicha badiiy shakl oladi. Sharq adabiyoti insonni kibr g'ururidan qutulishga va ma'naviy xokisorlik orqali buyuklikka erishishga chorlasa, G'arb adabiyoti insonning individual g'ururini uning borliq g'oyasi va o'zligini asrash kafolati sifatida taqdim etadi. Ushbu ikki xil yondashuv jahon adabiyoti xazinasini boyitib, inson ruhiyatining murakkab qirralarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rumi, Jaloliddin. Masnaviyi ma'naviy. — Toshkent: Sharq, 2005.
2. Navoiy, Alisher. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 7-jild: Hayrat ul-abror. — Toshkent: Fan, 1991.
3. Austen, Jane. Pride and Prejudice. — London: Penguin Books, 2003.
4. Hemingway, Ernest. The Old Man and the Sea. — New York: Charles Scribner's Sons, 1952.
5. Qodirov, M. Adabiyot nazariyasi va qiyosiy adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.

Azizabonu JALOLIDDINOVA,

O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,

Stajyor-o'qituvchi

Abdurakhimova.a.a@gmail.com

PROMPT KOMPETENSIYASI: JURNALISTNING YANGI KASBIY KOMPETENSIYASI SIFATIDA

Annotatsiya: maqolada generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining jurnalistik faoliyatga kirib kelishi natijasida shakllanayotgan yangi kasbiy ko'nikmalardan biri prompt kompetensiyasi tadqiq etiladi. Prompt kompetensiyasi faqat sun'iy intellekt tizimiga so'rov yozish texnikasi emas, balki jurnalistning vazifani to'g'ri shakllantirish, kontekstni boshqarish, natijani tanqidiy baholash, xatolarni aniqlash, manbalarni tekshirish va yakuniy qaror uchun tahririy javobgarlikni saqlab qolish qobiliyatlari majmui sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda xalqaro ilmiy adabiyotlar, YUNESCO, Yevropa Kengashi va Reuters Institutining hujjatlari tahlil qilindi. Natijada jurnalistning prompt kompetensiyasi uchun besh komponentdan iborat konseptual model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: generativ AI, prompt kompetensiyasi, AI savodxonligi, faktcheking, media etikasi.

Аннотация: в статье исследуется пром프트-компетентность как один из новых профессиональных навыков, формирующихся в журналистике в результате внедрения технологий генеративного искусственного интеллекта. Пром프트-компетентность рассматривается не только как техника формулирования запросов к системам искусственного интеллекта, но и как совокупность способностей журналиста правильно формулировать задачу, управлять контекстом, критически оценивать полученные результаты, выявлять ошибки, проверять источники и сохранять редакционную ответственность за итоговое решение. В исследовании проанализированы международная научная литература, документы UNESCO, Совета Европы и Reuters Institute. В результате предложена концептуальная модель пром프트-компетентности журналиста, включающая пять компонентов.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, пром프트-компетентность, ИИ-грамотность, фактчекинг, медиаэтика.

Annotation: this article examines prompt competence as an emerging professional skill in journalism resulting from generative AI integration. Prompt competence is interpreted not merely as a technical skill for phrasing queries to AI systems, but as a complex set of capabilities to formulate tasks, manage context, critically evaluate outputs, detect errors, verify sources, and maintain editorial accountability for the final product. Based on an analysis of international literature, reports by UNESCO, the Council of Europe, Reuters Institute, and a five-component conceptual model for prompt competence are proposed.

Key words: generative AI, prompt competence, AI literacy, fact-checking, media ethics.

Kirish. Generativ sun'iy intellekt vositalarining (masalan, ChatGPT, Claude, Gemini) ommalashuvi internet jurnalistikasining nafaqat texnik imkoniyatlarini, balki jurnalistning kundalik ish tartibini ham o'zgartirmoqda. Bugungi kunda sun'iy intellekt matnlarni umumlashtirish, tarjima qilish, katta hajmdagi hujjatlarni saralash, mavzu bo'yicha g'oyalar berish, intervyu uchun savollar tayyorlash va boshqa ko'plab topshiriqlarni bajarishda faol qo'llanilmoqda. Reuters Institutining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yetakchi tahririyatlarning aksariyati ish jarayonida transkripsiya, sarlavhalar va qisqacha xulosalar tayyorlash uchun AI vositalaridan foydalanmoqda¹.

Mazkur jarayonda **prompt** markaziy tushunchaga aylanadi. Prompt – foydalanuvchining sun'iy intellektga beradigan topshirig'i yoki ko'rsatmasidir. Biroq jurnalistika nuqtayi nazaridan prompt bilan ishlash faqat texnik jihatdan to'g'ri so'rov berish bilan cheklanmaydi. Jurnalist, avvalo, qanday

¹ Reuters Institute for the Study of Journalism. (2025). Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2025. University of Oxford.

ma'lumotga ehtiyoj borligini aniqlashi, ishonchli manbalarni belgilashi, AI uchun tegishli cheklovlarini qo'yishi va olingan natijaning jurnalistik material sifatida qay darajada qo'llanishi mumkinligini baholashi kerak. Shu jihatdan prompt engineering jurnalistning faqat texnik ko'nikmasi emas, balki uning kasbiy, etik va kognitiv mas'uliyatini ham qamrab oluvchi kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi². Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi esa Generativ AI vositalari davrida prompt kompetensiyasi jurnalistning mustaqil kasbiy ko'nikmasi sifatida qanday ahamiyatga ega bo'lishi kerakligini tahlil qilishdir.

Asosiy qism. Prompt kompetensiyasini jurnalistning sun'iy intellekt bilan samarali, tanqidiy va mas'uliyatli muloqot qila olish qobiliyati sifatida talqin qilish mumkin. Bunda jurnalistning vazifasi shunchaki AI'dan kerakli javobni olish emas, balki jurnalistik maqsadga mos topshiriqni shakllantirish, natijani tanqidiy baholash va undan professional standartlarga

² Kim, Y. J. (2025). Prompt Engineering as a Socio-Technical Competence in AI-Assisted Journalism. Journal of Digital Media & Policy, 16(2), 145–162.

muvofig foydalanishni belgilashdan iborat. Shu sababli maqolada "Prompt kompetensiyasi"ga quyidagicha jurnalistik ta'rif beriladi:

Prompt kompetensiyasi – bu jurnalistning sun'iy intellekt tizimlari bilan ishlash jarayonida kasbiy vazifani aniq shakllantirish, tegishli kontekst va cheklovlarni belgilash, AI tomonidan taqdim etilgan natijalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni mustaqil manbalar orqali verifikatsiya qilish hamda materialni nashr etish bo'yicha yakuniy tahririy qaror uchun javobgarlikni o'z zimmasida saqlab qolish qobiliyatidir.

"Ushbu mavzuda maqola yoz" mazmunidagi topshiriq umumiy texnik buyruq hisoblanadi. Ammo jurnalistik jihatdan savodli promptda mavzu bilan birga manbalar, vaqt oraligi, auditoriya, janr, faktlarni tekshirish talabi va soxta ma'lumotlardan foydalanmaslik bo'yicha aniq cheklovlar ham ko'rsatiladi³. Shu jihatdan internet jurnalisti uchun samarali promptni **rol, topshiriq, kontekst, cheklov va format** kabi o'zaro bog'liq elementlar asosida shakllantirish mumkin. Masalan, jurnalist rasmiy bayonot bilan ishlayotganda AI tizimiga o'zini tajribali faktcheker va internet jurnalisti sifatida belgilashi, bayonotdan eng muhim uchta faktni ajratishni topshirishi, materialning O'zbekistondagi raqamli ta'lim islohotlariga oid ekanini ko'rsatishi, matnda mavjud bo'lmagan fakt va raqamlarni qo'shmaslikni talab qilishi hamda natijani qisqa bandlar ko'rinishida olishni so'rashi mumkin. Tahlil natijasida jurnalistning prompt kompetensiyasini o'zaro bog'liq beshta asosiy komponent orqali tavsiflash mumkin. Birinchi komponent – **texnik-instrumental kompetensiya**. U jurnalistning generativ AI vositalarining imkoniyatlarini, prompt tuzilishini, kontekst va cheklovlardan foydalanish usullarini hamda natijani zarur formatda olish imkoniyatlarini bilishini anglatadi. Mazkur komponent jurnalistga muayyan vazifaga mos AI vositasini tanlash va undan samarali foydalanish uchun zarur texnik asosni beradi.

Ikkinchi komponent – **jurnalistik-kognitiv kompetensiya** bo'lib, u jurnalistning muammoni aniqlashi, to'g'ri savol va gipotezani shakllantirishi hamda murakkab jurnalistik vazifani mantiqiy bosqichlarga ajrata olishi bilan bog'liq. Bu yerda prompt kompetensiyasining asosiy farqi namoyon bo'ladi: jurnalist AI'dan shunchaki matn yozishni so'ramaydi, balki uni jurnalistik tadqiqotning muayyan bosqichida qo'llash uchun vazifani aniq shakllantiradi. Masalan, katta hajmdagi hujjatni tahlil qilishda AI'dan "hujjatni tahlil qilish"ni so'rash o'rniga, asosiy o'zgarishlarni ajratish, muhim raqamlarni ko'rsatish, qarama-qarshi ma'lumotlarni aniqlash va qo'shimcha tekshiruv talab qiladigan jihatlarni belgilash kabi ketma-ket topshiriqlar berilishi mumkin⁴.

Uchinchi komponent – **verifikatsion kompetensiya**. Generativ AI bilan ishlashda mazkur ko'nikma alohida

ahamiyatga ega, chunki tizim tomonidan yaratilgan javob ishonchli ko'rinsa ham, unda faktik xatolar yoki mavjud bo'lmagan ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Jurnalist AI tomonidan taqdim etilgan fakt, raqam, iqtibos va manbalarni mustaqil ravishda tekshirishi, ularni birlamchi manbalar bilan solishtirishi va faqat verifikatsiyadan o'tgan ma'lumotdan jurnalistik materialda foydalanishi lozim. Shu sababli AI javobi tayyor jurnalistik material emas, balki tekshirilishi zarur bo'lgan dastlabki axborot sifatida qoraladi. AI orqali aniqlangan xato yoki yetishmayotgan ma'lumot esa promptni qayta shakllantirishga asos bo'lishi mumkin.

To'rtinchi komponent – **etik-huquqiy kompetensiya**. Jurnalist generativ AI'dan foydalanishda maxfiy va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, mualliflik huquqi talablariga rioya qilish, algoritmik tarfakashlik va stereotiplarni takrorlamaslik, shuningdek, AI yordamida yaratilgan kontentdan foydalanishda shaffoflikni ta'minlash masalalarini hisobga olishi kerak⁵. Ayniqsa, ochiq AI tizimlariga manbaning shaxsini aniqlash imkonini beradigan ma'lumotlar, tahririyatning ichki hujjatlari yoki e'lon qilinmagan materiallarni yuklash axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Shuningdek, AI tomonidan yaratilgan yoki sezilarli darajada o'zgartirilgan foto, video va audio materiallardan foydalanishda auditoriyani chalg'itmaslik jurnalistik mas'uliyatning muhim qismiga aylanadi.

Beshinchi komponent – **refleksiv-professional kompetensiya** bo'lib, jurnalistning AI natijalarining imkoniyat va chegaralarini anglash, inson nazoratini saqlash hamda yakuniy tahririy qarorni mustaqil qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Bu komponent jurnalistning texnologiyaga haddan tashqari tayanib qolishining oldini oladi. AI materialning ma'lum qismini yaratishi, tahlil qilishi yoki qayta ishlashi mumkin, biroq uning nashr etilishi, faktik aniqligi va jurnalistik standartlarga muvofiqligi uchun yakuniy javobgarlik jurnalist zimmasida qoladi.

Shu sababli inson nazorati prompt kompetensiyasining tashqi sharti emas, balki uning tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Ushbu besh komponent bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona ish jarayonida o'zaro bog'liq tarzda namoyon bo'ladi. Jurnalist, avvalo, jurnalistik vazifani belgilaydi, keyin unga mos promptni shakllantiradi, AI tomonidan taqdim etilgan natijani oladi, uni faktik va mazmunij jihatdan tekshiradi, zarur bo'lsa promptni qayta ishlab chiqadi va shundan keyingina yakuniy tahrirdan oldingi qarorni qabul qiladi. Demak, jurnalistning AI bilan ishlash jarayoni shartli ravishda **jurnalistik vazifa → prompt → AI javobi → verifikatsiya → qayta promptlash → yakuniy qaror → material** ketma-ketligida tashkil etiladi. Mazkur jarayonda AI natijasi hech qachon o'z-o'zidan yakuniy jurnalistik dalil yoki nashrga tayyor material maqomini olmaydi.

3 Rodrigues, F. (2025). Prompt Engineering 101 for Journalists: Harnessing AI for Newsrooms. Knight Center for Journalism in the Americas, University of Texas at Austin

4 Miao, F., & Cukurova, M. (2024). AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing

5 Kim, Y. J. (2025). Prompt Engineering as a Socio-Technical Competence in AI-Assisted Journalism. Journal of Digital Media&Policy, 16(2), 145–162.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari generativ sun'iy intellekt bilan ishlash sharoitida prompt kompetensiyasini internet jurnalistining yangi kasbiy ko'nikmasi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Uning mazmuni faqat promptni texnik jihatdan to'g'ri shakllantirish bilan cheklanmay, jurnalistik vazifani aniq belgilash, AI tomonidan taqdim etilgan natijani tanqidiy baholash, faktlarni mustaqil verifikatsiya qilish va yakuniy tahririy qaror uchun javobgarlikni jurnalist o'z zimmasida saqlashi kerakligini nazarda tutadi.

Prompt kompetensiyasining shakllanish darajasini ham ushbu yondashuv asosida farqlash mumkin. Boshlang'ich darajada jurnalist AI vositalarining asosiy imkoniyatlarini tushunadi va oddiy, bir bosqichli promptlar yordamida matnni umumlashtirish, qayta ishlash yoki tahrirlash kabi vazifalarni bajaradi. Amaliy darajada u murakkab jurnalistik vazifalarni bosqichlarga ajratadi, promptlarni olingan natijaga qarab takomillashtiradi va AI javoblarini mustaqil tekshiradi.

Professional darajada esa jurnalist AI vositalarini tahririyatning kundalik ish jarayonlariga maqsadli ravishda integratsiya qiladi, murakkab prompt zanjirlaridan foydalanadi, texnologik, etik va huquqiy xavflarni baholaydi hamda yakuniy tahrir nazoratini saqlab qoladi.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida prompt kompetensiyasini alohida va tor doiradagi texnik fan sifatida o'qitishdan ko'ra, uni mavjud jurnalistika fanlari tarkibiga amaliy modullar sifatida integratsiya qilish maqsadga muvofiq. Talabalarga jurnalistika ta'limining dastlabki bosqichlarida o'tiluvchi fanlarda AI va jurnalist o'rtasidagi funksional chegaralar, inson mas'uliyati va kasbiy avtonomiya; internet jurnalistikasi va data jurnalistikasi fanlarida katta hajmdagi matn va jadvallarni AI yordamida saralash hamda dastlabki tahlil qilish; faktcheking va media etikasi doirasida AI gallyutsinatsiyalarni aniqlash, manbalarni tekshirish, maxfiy ma'lumotlarni himoya qilish va sintetik kontentning shaffofligini ta'minlash; multimedia jurnalistikasida esa AI yordamida yaratilgan yoki o'zgartirilgan tasvir, audio va videolarni baholash

kabi amaliy mashg'ulotlardan foydalanish mumkin. Bunday yondashuv prompt kompetensiyasini jurnalistikadan ajratilgan texnik ko'nikma sifatida emas, balki jurnalistning mavjud kasbiy kompetensiyalarini generativ AI sharoitida rivojlantiruvchi ko'nikma sifatida shakllantirish imkonini beradi⁶.

Prompt kompetensiyasini muayyan AI modeli yoki tayyor prompt formulalarini yodlash bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. Generativ AI texnologiyalari tez rivojlanayotganligi sababli bugun samarali bo'lgan muayyan prompt usuli kelgusida boshqa model yoki texnologik muhitda o'zgarishi mumkin.

Shuning uchun jurnalistni tayyor buyruqlarni takrorlashga emas, balki topshiriqni mantiqiy shakllantirish, tegishli kontekstni tanlash, zarur cheklovlarini belgilash va olingan natijani tanqidiy baholashga o'rgatish muhimdir. Shu jihatdan AI savodxonligi va prompt kompetensiyasi bir-birini to'ldiradi: AI savodxonligi texnologiyaning imkoniyatlari va cheklovlarini tushunishni ta'minlasa, prompt kompetensiyasi ushbu bilimlarni bevosita jurnalistik faoliyatda qo'llash imkonini beradi. Shuningdek, prompt kompetensiyasining rivojlanishi auditoriya ishonchi masalasi bilan ham bevosita bog'liq. Reuters Institute tadqiqotlarida auditoriyaning to'liq AI tomonidan yaratilgan yangiliklarga nisbatan ehtiyotkor munosabati qayd etilgan⁷.

Prompt kompetensiyasini jurnalistning yangi kasbiy ko'nikmasi sifatida belgilashda yana bir muhim masala uning barqarorligi bilan bog'liq. Sun'iy intellekt modellari va ularning funksiyalari tez o'zgarayotgan sharoitda muayyan prompt iboralarini uzoq muddatli universal vosita sifatida belgilash qiyin. Shu sababli mazkur kompetensiyaning asosini konkret formulalarni yodlash emas, balki jurnalistik vazifani anglash, uni aniq ifodalash, AI natijasini tekshirish va undan foydalanishning huquqiy hamda etik jihatlarini haqida ma'lumotga ega bo'lishi lozim.

6 Council of Europe. (2024). *Guidelines on the responsible implementation of artificial intelligence systems in journalism*. – Strasbourg: Council of Europe Steering Committee on Media and Information Society.

7 Reuters Institute for the Study of Journalism. (2025). *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2025*. University of Oxford.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Council of Europe. (2024). *Guidelines on the responsible implementation of artificial intelligence systems in journalism*. – Strasbourg: Council of Europe Steering Committee on Media and Information Society.
2. Kim, Y. J. (2025). Prompt Engineering as a Socio-Technical Competence in AI-Assisted Journalism. *Journal of Digital Media & Policy*, 16(2), 145–162.
3. OSCE Project Co-ordinator in Uzbekistan. (2024, June 24). *Young journalists gain AI, media literacy skills at OSCE course in Kyrgyzstan*. OSCE Press Release.
4. Reuters Institute for the Study of Journalism. (2025). *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2025*. University of Oxford.
5. Rodrigues, F. (2025). *Prompt Engineering 101 for Journalists: Harnessing AI for Newsrooms*. Knight Center for Journalism in the Americas, University of Texas at Austin.
6. Simon, F. M., Nielsen, R. K., & Fletcher, R. (2025). *Generative AI and News Report 2025: How people think about AI's role in journalism and society*. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
7. UNESCO. (2024). *AI Competency Framework for Students*. – Paris: UNESCO Publishing.

Diloram IDRISOVA,
Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ZAMONAVIY PUBLITSISTIKADA TA'LIM MAVZUSINING LINGVOKOGNITIV VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: o'zbek ta'lim tizimining xalqaro ta'lim maydoniga kirib borishi til sathida ham o'z aksini topmoqda. "Ma'rifat" gazetasi diskursida kuzatilayotgan "xalqaro reyting", "global ta'lim makoni", "innovatsion klaster" kabi leksik birliklar o'zbek tilining xalqaro terminologiya bilan boyishidan dalolat beradi. Bu jarayonda tilimizning ijtimoiy-siyosiy lug'at boyligi nafaqat miqdoran, balki sifat jihatidan ham o'zgarmoqda.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy-siyosiy, innovatsion ta'lim, leksik birliklar, pragmatika, ta'lim maydoni, xalqaro reyting.*

Аннотация: интеграция узбекской системы образования в мировое образовательное пространство находит свое отражение и на языковом уровне. Такие лексические единицы, как «международный рейтинг», «глобальное образовательное пространство», «инновационный кластер», наблюдаемые в дискурсе газеты «Марифат», свидетельствуют о пополнении узбекского языка международной терминологией. В этом процессе словарный запас общественно-политической лексики нашего языка изменяется не только количественно, но и качественно.

Ключевые слова: *общественно-политический, инновационное образование, лексические единицы, прагматика, образовательное пространство, международный рейтинг.*

Annotation: the integration of the Uzbek education system into the international educational space is also finding reflection at the linguistic level. Lexical units observed in the discourse of the "Ma'rifat" newspaper, such as "international rating", "global educational space", and "innovative cluster", indicate the enrichment of the Uzbek language with international terminology. In this process, the socio-political vocabulary of our language is changing not only quantitatively but also qualitatively.

Key words: *socio-political, innovative education, lexical units, pragmatics, educational space, international rating.*

Kirish. Ijtimoiy-siyosiy leksikani "voqelikni idrok etish va tizimlashtirishning asosiy vositasi" sifatida baholashi tadqiqotimizning konseptual poydevorini tashkil etadi. Bu ta'rifdan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy-siyosiy leksika voqelikning faol interpretatori hisoblanadi. Jamiyatda sodir bo'layotgan har qanday o'zgarishlar, avvalo, til sathida yangi nominatsiyalar orqali tizimlashtiriladi. Shaxsiy kuzatuvlarim shuni tasdiqlaydiki, leksik birliklar orqali jamiyat nafaqat o'zgarishlarni qayd etadi, balki ushbu o'zgarishlarga nisbatan muayyan munosabatni (baholovchi yoki yo'naltiruvchi) shakllantiradi. Masalan, yangi terminlarning paydo bo'lishi o'tmishdagi voqelik bilan bugungi yangi voqelik o'rtasidagi tafovutni anglash va uni ongda tartibga solish jarayonidir. Binobarin, ijtimoiy-siyosiy leksika milliy tafakkurning o'z-o'zini rivojlantirish va yangi ijtimoiy bosqichlarga moslashishining lingvistik instrumenti. Demak, ushbu leksik birliklar qanchalik mukammal va tizimli bo'lsa, jamiyat voqelikni shunchalik aniq va tushunarli tarzda idrok etish imkoniyatiga ega bo'ladi. V.Maslova esa konseptlarning madaniy-tarixiy rivojlanish jarayonida ularning yadro qismi barqaror qolishini, periferiya qismi esa ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga qarab doimiy yangilanib borishini qayd etadi[1].

Mazkur nazariy qarashlar asosida "Ma'rifat" gazetasi diskursidagi yangi ijtimoiy-siyosiy leksikaning tahlil qilish, uning tuzilmasi yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'limga oid ijtimoiy-

siyosiy leksikaning yadrosini asrlar davomida shakllangan barqaror tushunchalar: "ilm", "ustoz", "maktab", "tarbiya" kabi birliklar tashkil etadi. Bu tushunchalar o'zbek pedagogik tafakkurining o'zgarish ustunlari hisoblanadi. Biroq, gazeta materiallaridagi bugungi ijtimoiy-siyosiy leksika tahlili shuni ko'rsatadiki, uning periferiya qismi jadal kengayib, yangilanmoqda. Unga "raqamli platforma", "xalqaro reyting", "kredit-modul tizimi", "inklyuziv ta'lim", "akademik erkinlik", "inson kapitali" kabi yangi leksik qatlam kirib kelgan. Ushbu periferik birliklarning yadrodagi barqaror tushunchalar bilan o'zaro munosabatga kirishishi ta'lim paradigmasining milliy ta'lim tizimining yangi, global raqobatbardosh bosqichga o'tayotganligining lingvistik ko'rsatkichidir. "Ma'rifat" gazetasi tili orqali biz an'anaviy qadriyatlarning zamonaviy ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlar bilan sintezini kuzatmoqdamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksika masalasi ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Professor A.Hojiyev ta'kidlaganidek, jamiyatdagi har qanday o'zgarish avvalo leksik qatlamda o'z aksini topadi va "ijtimoiy-siyosiy lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlanadi"[2]. Gazetaning ta'limga oid sahifalaridagi lug'at tarkibi mamlakatimizda ta'lim sohasida kechayotgan demokratik islohotlarning o'ziga xos "til ko'zgusi"dir. Agar jamiyat taraqqiyoti ta'lim sifatini oshirishni strategik maqsad qilib qo'ysa, bu holat

“Ma’rifat” gazetasi diskursida darhol yangi tushunchalar (masalan, “aqli maktab”, “raqamli kompetensiya”, “inklyuziv muhit”) va ularning semantik faollashuvi orqali namoyon bo’ladi. Demak, ijtimoiy-siyosiy leksikadagi o’zgarishlar faqat tilshunoslik hodisasi emas, jamiyatning ta’lim sohasidagi siyosiy irodasi va kelajakni belgilovchi g’oyaviy rivojlanishning lingvistik ifodasidir. Bu esa, o’z navbatida, publitsistik matnning ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Tahlil va natijalar. Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar tilda yangi leksik birliklarning faollashuviga zamin yaratdi. “Ma’rifat” gazetasi sahifalarida “kredit-modul tizimi”, “inklyuziv ta’lim”, “raqamli ta’lim texnologiyalari”, “akademik erkinlik”, “inson kapitali” kabi leksik birliklar ta’limdagi yangi falsafani ifodalovchi konseptlar sifatida markaziy o’rin egallamoqda. Ushbu leksik qatlam ta’lim paradigmasining an’anaviy “bilim berish” modelidan “kompetensiyaviy yondashuv” modeliga o’tishini lingvistik jihatdan yaqqol asoslaydi. N.Mahmudovning fikricha, “til va tafakkur bog’liqligi ta’lim tizimidagi yangilanishlarda aynan terminologik aniqlik vositasida namoyon bo’ladi”[3]. Zamonaviy o’zbek publitsistikasi, xususan, “Ma’rifat” gazetasi materiallari ta’lim tizimidagi yangilanish jarayonlarini bevosita aks ettiruvchi asosiy diskursiv maydon hisoblanadi. Ta’lim paradigmasining takomillashuvi jarayonida til qatlami, xususan, ijtimoiy-siyosiy leksika tizimida tub o’zgarishlar va sezilarli yangilanishlar kuzatilmoqda. “Ma’rifat” gazetasi O’zbekiston ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy hayotida muhim o’rin tutuvchi davriy nashr bo’lib, u mamlakat ziyolilari hamda ta’lim sohasi xodimlari uchun asosiy axborot-tahliliy maydon hisoblanadi.

“Ma’rifat” gazetasi materiallarida kuzatilayotgan ijtimoiy-siyosiy leksika tizimi ta’lim siyosatining ustuvor yo’nalishlarini jamiyatga singdirishdek muhim pragmatik funksiyani bajaradi. Ta’lim paradigmasining takomillashuv jarayonida publitsistik matnning tili yangicha “qiyofa” kasb etmoqda. Xususan, ilgari neytral xarakterga ega bo’lgan ayrim so’zlar hozirgi kunda

ijtimoiy-siyosiy yuklamaga ega atamalarga aylanmoqda. Masalan, “transformatsiya” so’zining ta’lim diskursiga kirib kelishi an’anaviy “islohot” tushunchasini boyitdi. Agar “islohot” ko’proq tashqi o’zgarishlarni anglatgan bo’lsa, “transformatsiya” atamasi ta’lim tizimining ichki mazmun-mohiyati, ya’ni tubdan sifat o’zgarishini ifodalaydi. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, mualliflar ushbu terminlardan foydalanishda o’quvchida “modernizatsiya qilinayotgan ta’lim – kelajak garovi” degan g’oyaviy ustanovkani shakllantirishga harakat qilishadi. Bu esa publitsistik matnning baholash funksiyasini kuchaytirib, o’quvchini islohotlar jarayonining kuzatuvchisidan uning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Ta’lim tizimidagi yangilanishlar publitsistik matnlarda mavjud leksik birliklarning semantik qayta kodlanishi orqali ham namoyon bo’ladi. “Ma’rifat” gazetasi materiallarini tahlil qilish jarayonida shuni ko’ramizki, “ta’lim sifati”, “raqobatbardosh kadr”, “akademik erkinlik” kabi tushunchalar endilikda shunchaki leksema emas, balki ta’lim paradigmasining asosiy qadriyatiga aylanmoqda. Agar ilgari matnlar ko’proq axborot berishga yo’naltirilgan bo’lsa, hozirgi publitsistikada terminologik birliklar argumentatsiya vazifasini ham o’tayapti. Masalan, “kredit-modul tizimi” haqida yozilganda, mualliflar shunchaki ushbu tizimning ta’rifini bermaydi, balki uning “talaba uchun erkinlik”, “individual ta’lim yo’nalishi” kabi afzalliklarini ham yonma-yon qo’llaydi. Bu orqali diskursda islohotlarning ijobiy qiyofasi shakllantiriladi. “Ma’rifat” gazetasi materiallaridagi ijtimoiy-siyosiy leksik birliklar tahlili shuni ko’rsatadiki, mazkur qatlam ta’lim paradigmasining takomillashuv jarayonini bevosita aks ettiruvchi muhim lingvistik ko’rsatkich hisoblanadi. Bu leksik tizim jamiyatning ta’lim sohasidagi siyosiy irodasi, modernizatsiya yo’lidagi intilishlari va kelajakdagi rivojlanish strategiyasining til sathidagi aksidir. An’anaviy qadriyatlarni ifodalovchi “ilm”, “tarbiya”, “ma’rifat” kabi leksik birliklar barqaror yadro sifatida qolib, periferiya qatlami yangi texnologik va global tushunchalar bilan faol boyimoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – С. 56.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тилининг ижтимоий-сиёсий луғати. – Тошкент: Фан, 2004. – Б. 45.
3. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Akademnashr, 2012. 88-b.
4. Nurmonov, A. (2002). *O’zbek tilining nazariy grammatikasi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 15-18-betlar
5. Сепир Э. Язык: введение в изучение речи. — Москва: Прогресс, 1993. — С. 193.

Mashhura POLVONNAZAROVA,

Xorazm viloyati Ma'mun universiteti

O'zbek va Sharq tillari kafedrasida o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi

polvonnazarovamashhura@gmail.com

TILSHUNOSLIKDA TURISTIK DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING O'RGANILISHIGA DOIR YONDASHUVLAR. TURISTIK DISKURSDA LINGVOMADANIY KONSEPTLARNING VERBALIZATSIYASI

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning eng keng tarqalayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lgan turistik diskurs tushunchasi va uning lisoniy tabiati tadqiq etilgan. Maqolada xorijiy va o'zbek tilshunosligidagi turistik matnlar va ularni o'rganishga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvlar qiyoslab tahlil qilingan. Turistik diskursning o'ziga xos tabiati va axborot uzatish hamda pragmatik ta'sir ko'rsatish kabi vazifalari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy tilshunoslikda turistik diskursning ahamiyatini ko'rsatib berishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *diskurs, turistik diskurs, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, turistik matn, kommunikativ strategiya, madaniyatlararo muloqot.*

Аннотация: в данной статье исследуется понятие туристического дискурса и его лингвистическая природа, являющаяся одним из наиболее актуальных направлений современной лингвистики. В работе проведен сравнительный анализ существующих научно-теоретических подходов к изучению туристических текстов и коммуникативных систем в зарубежном, языкознании стран и узбекском языкознании. Раскрывается институциональная природа туристического дискурса, его информативная и прагматическая функции. Результаты исследования служат теоретической основой для дальнейшего глубокого изучения лингвокультурологических и когнитивных особенностей туристического дискурса на материале узбекского языка.

Ключевые слова: *дискурс, туристический дискурс, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, туристический текст, коммуникативная стратегия, межкультурная коммуникация.*

Annotation: this article explores the concept of tourism discourse and its linguistic nature, which is one of the most active areas of modern linguistics. The paper provides a comparative analysis of existing scientific and theoretical approaches to the study of tourism texts and communication systems in foreign and Uzbek linguistics. The institutional nature of tourism discourse, its informative and pragmatic functions are revealed. The results of the study serve as a theoretical foundation for further in-depth study of the linguacultural and cognitive characteristics of tourism discourse based on the material of the Uzbek language.

Key words: *discourse, tourism discourse, linguacultrology, cognitive linguistics, tourism text, communicative strategy, intercultural communication.*

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda diskurs atamasi keng qo'llanilmoqda. Diskurs(lotinchada "discursus") - bu muayyan ijtimoiy, madaniy va tarixiy kontekstni, so'zlovchining shaxsini va vaziyatini o'z ichiga olgan jonli nutq jarayoni hamda uning natijasidir. Shu jihatdan turistik diskurs tushunchasiga yondashadigan bo'lsak, bu atama sayohat, dam olish va turizm sohasidagi muloqot va matnlar yig'indisidir. Turistik diskursning asosiy vazifasi esa sayyohlarga

diqqatga sazovor hamda tarixiy joylar haqida ma'lumot berish, ularni notanish muhitga moslashish, ya'ni o'z manzilini topib olishga yo'naltirish va eng asosiysi turistni safarga chiqishga yoki ma'lum bir xizmatdan foydalanishga undash sanaladi. Turistik diskurs muloqot maqsadiga qarab ma'lumot beruvchi yoki emotsional ta'sir uyg'otuvchi turlarga ajratish mumkin. Dunyo miqyosida sayyohlar soni ortib borayotgani sabab turizm matnlari zamonaviy

diskursning muhim ahamiyat kasb etgan turlaridan biriga aylanib bormoqda va turistik diskursni yanada chuqurroq o'rganishni talab qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligiga nazar soladigan bo'lsak, G'arb va Yevropaning qator olimlari turistik diskursni lingvistik, sotsiolingvistik va madaniyatlararo nuqtayi nazardan o'rganganlar: G.Dann turizm tili sotsiolingvistikasi¹, S.Francesconi multimodallik², N.Filatova janrlar tipologiyasi, E.Manca³ korpus lingvistikasini tadqiqot obyekti sifatida o'rganganlar. Zamonaviy xorijiy tilshunoslikda turistik diskursni nafaqat matn, balki visual va raqamli vositalar uyg'unligida o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbek tilshunosligida hali bu sohada yetarlicha ilmiy ishlar olib borilmaganligi sabab maqolamizda biroz bo'lsa-da turistik diskursni tadqiq qilish ko'zlangan. Fotima Saidovna Vaxidova O'zbekistonda aynan turizm terminosistemasini (ayniqsa, uning eng qadimgi va milliy tarmog'i bo'lgan "Ziyorat turizmi terminologiyasi"ni) ilk bor tizimli va monografik darajada (PhD/DSc doirasida) tadqiq etgan yetakchi olimlardan biridir. U ingliz va o'zbek tillari misolida turizm muloqotidagi leksik-semantik konseptlarni ochib bergan. Turistik diskursning mukammallashuvi nafaqat tilshunoslik, balki va sayyohlarni yurtimizga jalb qiluvchi matnlar, nutqlar orqali iqtisodiyotning rivojiga ham keng yo'l ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tilshunoslikda turistik diskurs tushunchasi va uning o'rganilishiga doir yondashuvlarni tizimlashtirish maqsadida umumilmiy va maxsus lingvistik metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik poydevorini lingvistik antropotsentrizm, kognitiv tilshunoslik hamda lingvokulturologiya fanlarining fundamental prinsiplari tashkil etadi. Maqolada ko'zlangan vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Tizimli va qiyosiy-tahlil metodi: xorijiy, MDH va o'zbek tilshunosligidagi mavjud ilmiy adabiyotlar, monografiyalar hamda tadqiqotlar o'rganildi va o'zaro qiyoslandi.

Deskriptiv (tavsifiy) metod: olimlarning turistik diskurs janrlari va kommunikativ strategiyalariga doir qarashlarini tasniflash va tizimlashtirishda qo'llandi. Tadqiqot predmeti sifatida g'arb olimlari (G. Dann, D. Franchesconi), MDH tadqiqotchilari (N.A. Filatova, E.V. Alikina) va o'zbek lingvistlarining ilmiy qarashlari tanlab olindi va interpretatsiya qilindi.

Tahlil va natijalar. Bugungi globallashuv jarayonida turizm turli xalqlar va madaniyatlar o'rtasidagi kommunikativ aloqalarni jadallashtiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy hodisalardan biriga aylanmoqda. Turizm sohasida shakllanuvchi kommunikatsiya o'ziga xos diskurs sifatida namoyon bo'lib, unda tilning nafaqat axborot yetkazish, balki turistning tasavvuri, munosabati va xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari ham yuzaga chiqadi.⁴ Turistik diskursning o'ziga xosligi shundaki, unda geografik makon, tarixiy voqealar, me'moriy yodgorliklar, milliy taomlar, urf-odatlar va an'analar haqidagi ma'lumotlar muayyan xalqning madaniy qadriyatlarini bilan uyg'un holda ifodalanadi. Shu bois turistik kommunikatsiyani lingvistik jihatdan o'rganish til va madaniyat munosabatlarini tadqiq etish uchun ham muhim nazariy manba bo'la oladi.⁵ S.G. Vorkachev lingvomadaniy konseptologiyaning asosiy tushunchasi sifatida konseptning turli komponentlardan tashkil topishini va uning etnosning o'ziga xosligi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.⁶ Shu nuqtayi nazardan, turistik diskursda "mehmondo'stlik", "milliylik", "tarixiy meros", "ekzotiklik" singari konseptlarning qo'llanishi muayyan xalqning madaniy qiyofasini turistga yetkazish vositasi sifatida baholanishi mumkin.

Masalan, quyida turistik diskurs namunasini keltiramiz: "Xivaga tashrif buyuring! Qadimiy Ichan-Qal'a devorlari bag'rida ming yillik tarix nafasi, betakror me'moriy obidalar va o'zbek xalqining samimiy mehmondo'stligi sizni kutmoqda. Quyosh botishida qadimiy minoralar manzarasi sizga Sharqning sirli va maftunkor ruhini his etish imkonini beradi." Mazkur matn turistik diskursning reklama-promotiv turiga mansub bo'lib, unda turistni muayyan

1 Dann, G. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. Wallingford: CAB international. 298p.

2 Francesconi, S. (2014). *Reading Tourism Texts: A Multimodal Analysis*. Routledge.

3 Manca, E. (2016). *Persuasion in Tourism Discourse: Methodologies and Models*. Cambridge Scholars Publishing.

4 Dann, G. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. Wallingford: CAB international. 298p.

5 Dann, G. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. Wallingford: CAB international.

6 Vorkachev, S. G. Ex Pluribus Unum: Linguocultural Concept as an Integral Entity // *Russian Journal of Linguistics*. – 2016. – Vol. 20, No. 2. – P. 17–30. (RCSI Journals Platform (<https://journals.rcsi.science/2687-0088/article/view/331591>))

geografik makonga jalb qilish bilan bir qatorda, Xiva shahri haqidagi milliy-madaniy tasavvurni shakllantirish maqsadi ham kuzatiladi. Matnda “qadimiy Ichan-Qal’a”, “ming yillik tarix”, “me’moriy obidalar” birliklari orqali “tarixiy meros” konsepti verbalizatsiya qilingan. Bu birliklar Xivani oddiy sayyohlik manzili sifatida emas, balki uzoq tarixga ega bo’lgan madaniy makon sifatida taqdim etishga xizmat qiladi. “Samimiy mehmondo’stlik” birikmasi esa “mehmondo’stlik” lingvomadaniy konseptining bevosita ifodasidir. “Samimiy” sifatlovchisining qo’llanishi mehmondo’stlikning oddiy xizmat ko’rsatish jarayoni emas, balki xalqning xarakteri va milliy qadriyati sifatidagi talqinini kuchaytiradi. Shu orqali turist ongida o’zbek xalqi ochiqko’ngil, mehmondo’st va samimiy xalq sifatida gavdalanadi.

Matndagi “Sharqning sirli va maftunkor ruhi” birikmasi esa metaforik xarakterga ega. “Sirli” va “maftunkor” sifatlari orqali “ekzotiklik” konsepti yuzaga chiqarilgan. Bunda Sharq makoni turist uchun odatiy geografik hudud emas, balki o’ziga xos, qiziqarli va estetik jihatdan jozibador makon sifatida konstruksiya qilinadi. Bundan tashqari, “quyosh botishi”, “qadimiy minoralar manzarasi”, “his etish” kabi birliklar matnning emotsional-ekspressivligini oshiradi. Turistga faqat faktik ma’lumot berilmay, balki u tasavvur qilishi va hissiy jihatdan boshdan kechirishi mumkin bo’lgan obraz yaratiladi. Demak, turistlik diskursda til birliklari informativ vazifa bilan bir qatorda estetik, emotsional va persvaziv (ishontiruvchi) vazifalarni ham bajaradi.

Xulosava takliflar. Turistik diskursdalingvomadaniy konseptlar bitta so’z yoki birikma doirasidagina

ifodalanmaydi. Ularning mazmuni o’zaro semantik jihatdan bog’langan leksik, frazeologik, metaforik va baholovchi birliklar orqali kompleks tarzda yuzaga chiqadi. “Mehmondo’stlik” konsepti orqali xalqning kommunikativ va axloqiy qadriyatlari, “tarixiy meros” orqali tarixiy xotira va madaniy davomiylik, “milliylik” orqali etnomadaniy o’ziga xoslik, “ekzotiklik” orqali esa turist nigohida shakllantiriladigan jozibador madaniy obraz ifodalanadi.

Shu jihatdan turistlik diskursni faqat turizmga oid axborotni yetkazuvchi kommunikativ hodisa sifatida baholash yetarli emas. Unda til vositalari yordamida muayyan hududning madaniy qiyofasi modellashtiriladi, turistning hissiy munosabati shakllantiriladi va milliy-madaniy qadriyatlar xorijiy yoki boshqa madaniyat vakiliga tushunarli kommunikativ shaklda taqdim etiladi.

Tahlil natijalari shuni ko’rsatadiki, lingvomadaniy konseptlarning turistlik diskursda verbalizatsiya qilinishi ikki asosiy vazifani bajaradi: birinchidan, turistga muayyan hudud haqida zarur axborotni yetkazadi; ikkinchidan, mazkur hududning milliy-madaniy obrazini yaratib, turistning hissiy va baholovchi munosabatini shakllantiradi. Shu sababli turistlik diskursni o’rganishda lingvistik vositalarning nafaqat nominativ, balki lingvomadaniy va pragmatik imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur. Mazkur yo’nalishning keyingi tadqiqotlari turli tillardagi turistlik diskurslarni qiyosiy o’rganish, konseptlarning milliy va universal komponentlarini aniqlash hamda raqamli turistlik kommunikatsiyada ularning ifodalanish xususiyatlarini tadqiq etish bilan davom ettirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dann G. M. S. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective. – Wallingford: CAB International, 1996. – 298 p
2. Francesconi, S. Reading Tourism Texts: A Multimodal Analysis. Routledge, 2014. -56p
3. Manca, E. Persuasion in Tourism Discourse: Methodologies and Models. Cambridge Scholars Publishing, 2016. – 87p.
4. Vorkachev, S. G. Ex Pluribus Unum: Linguocultural Concept as an Integral Entity // Russian Journal of Linguistics. – 2016. – Vol. 20, No. 2. – P. 17–30.

Ozoda ESHQOBILOVA,

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

ms.ozoda85@gmail.com

KONSEPTUAL TUZILISHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Annotatsiya: mazkur maqolada konseptual tuzilish tushunchasi, uning asosiy tarkibiy qismlari va ilmiy-nazariy xususiyatlari tahlil qilinadi. Konseptual tuzilish inson tafakkurida mavjud bo'lgan bilim, tasavvur, tajriba, qadriyat va kategoriyalarning o'zaro bog'langan tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Inson atrof-muhitni anglash, ma'lumotlarni qayta ishlash va ularni muayyan tizimga solishda konseptlardan foydalanadi. Maqolada "konsept", "kategoriya", "tushuncha", "bilim", "kognitiv model", "konseptual maydon" va "konseptual tizim" kabi asosiy tushunchalarning mazmuni yoritiladi. Shuningdek, konseptual tuzilishning til, tafakkur va madaniyat bilan uzviy aloqasi ko'rib chiqiladi. Konseptual tuzilishni o'rganish insonning bilimni qanday shakllantirishi, saqlashi va ifodalashini tushunishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *konseptual tuzilish, konsept, tushuncha, kategoriya, kognitivlik, tafakkur, bilim, kognitiv model, konseptual tizim, konseptual maydon, til va madaniyat.*

Аннотация: в данной статье анализируется понятие концептуальной структуры, её основные компоненты и научно-теоретические особенности. Концептуальная структура представляет собой взаимосвязанную систему знаний, представлений, опыта, ценностей и категорий, существующих в человеческом сознании. Человек использует концепты для осмысления окружающей действительности, обработки информации и её организации в определённую систему. В статье раскрывается содержание таких ключевых понятий, как «концепт», «категория», «понятие», «знание», «когнитивная модель», «концептуальное поле» и «концептуальная система». Также рассматривается тесная взаимосвязь концептуальной структуры с языком, мышлением и культурой. Обосновывается, что изучение концептуальной структуры имеет важное теоретическое и практическое значение для понимания процессов формирования, хранения и выражения знаний человеком.

Ключевые слова: *концептуальная структура, концепт, понятие, категория, когнитивность, мышление, знание, когнитивная модель, концептуальная система, концептуальное поле, язык и культура.*

Annotation: this article analyzes the concept of conceptual structure, its main components, and its scientific and theoretical characteristics. Conceptual structure is manifested as an interconnected system of knowledge, representations, experience, values, and categories existing in human cognition. People use concepts to understand the surrounding environment, process information, and organize it into a particular system. The article examines the content of such key concepts as "concept," "category," "notion," "knowledge," "cognitive model," "conceptual field," and "conceptual system." It also considers the close relationship between conceptual structure, language, cognition, and culture. The study demonstrates that investigating conceptual structure is of significant theoretical and practical importance for understanding how people form, store, and express knowledge.

Key words: *conceptual structure, concept, notion, category, cognition, thinking, knowledge, cognitive model, conceptual system, conceptual field, language and culture.*

Kirish. Insonning borliqni anglash jarayoni murakkab kognitiv faoliyat hisoblanadi. Shaxs tashqi olamdan turli xil axborotlarni qabul qiladi, ularni qayta ishlaydi, umumlashtiradi va xotirasida muayyan bilim shaklida saqlaydi. Ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismlaridan biri konseptual tuzilishdir. Konseptual tuzilish inson ongida mavjud bo'lgan tushunchalar, bilimlar, tasavvurlar va ular o'rtasidagi munosabatlarning tizimli majmuasini ifodalaydi. Zamonaviy tilshunoslik, kognitiv fan, psixologiya, falsafa va madaniyatshunoslikda konseptual tuzilish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, insonning til orqali fikr yuritishi va dunyoni ifodalashi uning konseptual tizimi bilan chambarchas bog'liq. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi konseptual tuzilishning mohiyatini ochib berish, uning asosiy tushunchalarini tavsiflash va konseptual tuzilishning inson tafakkuri hamda til faoliyatidagi o'rnini aniqlashdan iborat.

1. Konseptual tuzilish tushunchasi. "Konseptual tuzilish" atamasi inson ongida shakllangan tushunchalar va bilimlarning o'zaro bog'langan tizimini anglatadi. Inson biror narsa yoki hodisani anglash jarayonida faqat uning nomini bilish bilan cheklanmaydi. U ushbu obyektning xususiyatlari, vazifalari, boshqa obyektlar bilan aloqalari va shaxsiy tajribadagi o'rniga oid turli ma'lumotlarni ham shakllantiradi. Masalan, "oilal" konsepti faqat ota, ona va farzandlar tushunchalaridan iborat emas. U mehr, hurmat, mas'uliyat, qarindoshlik, tarbiya, qo'llab-quvvatlash kabi ko'plab mazmuniy komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Demak, konsept inson ongida ko'p qirrali bilim va tasavvurlar majmuasi sifatida shakllanadi. Konseptual tuzilish statik emas, balki dinamik xarakterga ega. Inson yangi bilim va tajriba orttirgan sari mavjud konseptlar boyiydi, o'zgaradi yoki boshqa konseptlar bilan yangi aloqalarga kirishadi. Shu sababli konseptual tizim insonning hayotiy

tajribasi va intellektual rivojlanishi bilan birgalikda shakllanib boradi.

2. Konsept tushunchasi. Konsept konseptual tuzilishning eng muhim elementlaridan biridir. U muayyan obyekt, hodisa, harakat yoki abstrakt g'oya haqidagi inson ongida shakllangan umumlashgan bilim va tasavvurlarni ifodalaydi. Oddiy tushuncha bilan konsept o'rtasida ma'lum farq mavjud. Tushuncha ko'proq mantiqiy va umumlashtirilgan mazmunni ifodalasa, konsept tarkibida bilim bilan bir qatorda insonning hissiy tajribasi, madaniy qarashlari, assotsiatsiyalari va qadriyatlari ham mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, "vatan" tushunchasi ma'lum bir hudud yoki mamlakatni anglatishi mumkin. "Vatan" konsepti esa tug'ilib o'sgan joy, milliy o'zlik, tarix, ona til, xalq, qadriyat, xotira va vatanparvarlik kabi ko'plab mazmuniy jihatlarni qamrab oladi. Shu jihatdan konsept insonning borliqni subyektiv va madaniy jihatdan anglashini aks ettiruvchi murakkab mental birlik hisoblanadi.

3. Tushuncha va kategoriya. Konseptual tuzilishda "tushuncha" va "kategoriya" ham muhim o'rin egallaydi. Tushuncha obyekt yoki hodisalarning umumiy va muhim belgilarini ongda aks ettiruvchi fikriy birlikdir. Masalan, "daraxt", "inson", "ta'lim", "mehnat" kabi birliklar muayyan umumlashtirilgan tushunchalarni bildiradi. Kategoriya esa mavjud obyekt va hodisalarni muayyan umumiy belgilar asosida guruhlash imkonini beruvchi yuqori darajadagi kognitiv birlikdir. Inson atrof-muhitni kategoriyalar orqali tartibga soladi. Masalan, "jonli" va "jonsiz", "katta" va "kichik", "vaqt", "makon", "harakat" kabi kategoriyalar borliqni tizimli ravishda anglashga yordam beradi. Kategoriyalashtirish inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biridir. Inson har bir obyektning alohida va mustaqil holda emas, balki muayyan guruh yoki kategoriya tarkibida idrok etadi.

4. Bilim va konseptual tuzilish. Konseptual tuzilishning shakllanishida bilim asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bilim insonning o'qish, kuzatish, tajriba orttirish va muloqot jarayonida egallagan ma'lumotlari majmuasidir. Konsept va bilim bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ular aynan bir xil hodisa emas. Bilim konseptning mazmunini shakllantiruvchi muhim manbalardan biridir. Inson ma'lum obyekt yoki hodisa haqida

qancha ko'p bilimga ega bo'lsa, uning ushbu obyekt haqidagi konsepti shunchalik boy va murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, mutaxassis va oddiy insonning "sun'iy intellekt" konsepti bir xil bo'lmazligi mumkin. Mutaxassis uning texnik, matematik va algoritmik jihatlarini chuqurroq biladi. Oddiy foydalanuvchi esa sun'iy intellektning kundalik hayotdagi texnologiyalar bilan bog'liq holda tasavvur qilishi mumkin.

5. Kognitiv model. Konseptual tuzilish bilan bog'liq yana bir muhim tushuncha – kognitiv modeldir. Kognitiv model insonning muayyan obyekt, vaziyat yoki hodisani qanday tasavvur qilishi va tushunishini ifodalovchi mental tuzilma hisoblanadi. Masalan, "restoran" konsepti bilan bog'liq kognitiv modelda restoran, mijoz, ofitsiant, menyu, buyurtma, ovqat, hisob-kitob va to'lov kabi elementlar mavjud bo'lishi mumkin. Ushbu elementlar bir-biri bilan muayyan munosabatda bo'ladi. Kognitiv model insonning kundalik hayotdagi vaziyatlarni tez va samarali anglashiga yordam beradi. Shaxs oldindan shakllangan bilimlar asosida yangi vaziyatni tushunadi va tegishli harakatlarni amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, konseptual tuzilish insonning borliqni anglash, bilimlarni tizimlashtirish va ularni til orqali ifodalash jarayonining muhim tarkibiy qismidir. U alohida konseptlar, tushunchalar, kategoriyalar, bilimlar, kognitiv model va ular o'rtasidagi munosabatlardan tashkil topadi. Konsept inson ongida obyekt yoki hodisa haqidagi bilim, tajriba, tasavvur, hissiyot va madaniy mazmunlarni birlashtiruvchi murakkab mental birlik sifatida namoyon bo'ladi. Kategoriyalashtirish esa insonning cheksiz miqdordagi obyekt va hodisalarni muayyan guruhlariga ajratib, ularni tartibli ravishda anglashga imkon beradi. Konseptual tuzilish til bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til birliklari orqali insonning individual va jamoaviy tajribasi namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, konseptual tuzilish madaniyat ta'sirida shakllanadi va turli xalqlarning dunyoni idrok etishidagi o'ziga xosliklarni aks ettiradi. Demak, konseptual tuzilish masalasini tadqiq etish til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur yo'nalish kognitiv tilshunoslik, psixologiya, falsafa, pedagogika, madaniyatshunoslik va sun'iy intellekt kabi ko'plab fanlar uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
2. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I: Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
3. Taylor, J. R. *Linguistic Categorization*. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
4. Fillmore, C. J. "Frame Semantics." In: *Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982.
5. Evans, V., Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
6. Croft, W., Cruse, D. A. *Cognitive Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
7. Kövecses, Z. *Language, Mind and Culture: A Practical Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2006.
8. Geeraerts, D. *Theories of Lexical Semantics*. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
9. Fauconnier, G., Turner, M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. – New York: Basic Books, 2002.
10. Карасик, В. И. *Языковые ключи: концептуальные основы лингвокультурологии*. – Москва: Гнозис, 2009.

Gavharoy YORMATOVA,

Farg'ona davlat universiteti akademik litseyi o'qituvchisi

E-mail: gavharoyyormatova@gmail.com

TOLERANTLIK KONSEPTOSFERASINING SEMANTIK-KOGNITIV TAHLILI

Annotatsiya: maqolada “tolerantlik” konseptosferasining o'zbek tilidagi lisoniy ifodasi freym semantikasi va konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Konseptning nominativ maydoni modellashiriladi, freymning olti sloti va beshta metaforik model ajratiladi. O'zbekcha bag'rikenglik nominatsiyasi konseptga ingliz va rus tilidagi muqobillaridan farqli o'laroq ijobiy aksiologik yuklama berishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *konsept, konseptosfera, freym, slot, konseptual metafora, tolerantlik, bag'rikenglik.*

Аннотация: в статье на основе фреймовой семантики и теории концептуальной метафоры анализируется репрезентация концептосферы «толерантность» в узбекском языке. Выделены шесть слотов фрейма и пять метафорических моделей. Показано, что узбекская номинация bag'rikenglik придаёт концепту положительную аксиологическую нагрузку.

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, фрейм, слот, концептуальная метафора, толерантность.*

Annotation: the paper examines the verbalisation of the TOLERANCE conceptosphere in Uzbek within frame semantics and conceptual metaphor theory. Six frame slots and five metaphorical models are identified. The Uzbek nomination bag'rikenglik is shown to give the concept a positive axiological value absent from its English and Russian counterparts.

Key words: *concept, conceptosphere, frame, slot, conceptual metaphor, tolerance.*

Kirish. O'zbek matbuotida tolerantlik va bag'rikenglik so'zlari odatda bir-birining o'rnida qo'llanadi, biroq ularning ichki shakli farq qiladi: birinchisi lotincha tolerare (ko'tarmoq, chidamoq) o'zagiga borib taqalsa, ikkinchisining zamirida bag'ir somatizmi yotadi. “Og'irlikni ko'tarish” bilan “bag'riga olish” esa bir xil munosabatni ifodalamaydi.

Konseptosfera tushunchasi D.S. Lixachyov ishlaridan keyin keng tarqaldi [1], Z.D. Popova va I.A. Sterninlar esa konseptni yadro va periferiyaga ajratib tasvirlash metodikasini ishlab chiqdilar [2, C. 60–64]. A. Vejbitskaya ta'kidlaganidek, madaniyatni tushunishning ishonchli yo'li uning kalit so'zlarini tahlil qilishdir [3, C. 35–38]. Tolerantlik falsafa va siyosatshunoslikda anchadan beri o'rganilsa-da, konseptning o'zbek tilidagi obyektivatsiyasi, ya'ni u qanday leksik va frazeologik vositalar orqali moddiylishishi hozirgacha tizimli tavsiflanmagan.

Shundan kelib chiqib, maqolada quyidagi savollarga javob izlanadi: konseptning o'zbek tilidagi nominativ maydoni qanday tuzilgan; uning ortida qanday freym turadi; konsept mazmuni qaysi metaforik modellar orqali shakllanadi; o'zbekcha nomlash boshqa tillardagi muqobillaridan nimasi bilan farq qiladi.

Material va metodlar.

Tahlil materiali uch manbadan to'plandi: “O'zbek tilining izohli lug'ati” ta'riflari [4], frazeologik va

paremiologik fond birliklari hamda publitsistik matnlardan olingan misollar.

Ishda uch bosqichli metodika qo'llanildi. Avval definitsion va komponent tahlil orqali nominativ maydon birliklarining semantik tarkibi aniqlandi. So'ngra freym tahlili o'tkazildi: Ch. Fillmor tezisiga ko'ra, so'z ma'nosi uni o'rab turgan bilim strukturasi doirasida to'liq anglashiladi [5, P. 111]; o'zbek tilshunosligida freym talqini Sh. Safarov ishlarida berilgan [6, B. 45–47; 7]. Oxirgi bosqichda J. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasi [8] asosida manba va nishon sohalar o'rtasidagi ko'chishlar aniqlandi.

Natijalar va muhokama.

Nominativ maydon. Yadroni tolerantlik (ilmiy-rasmiy uslub) va bag'rikenglik (publitsistika) tashkil etadi. Yaqin periferiyaga sabr, toqat, murosa, kechirim, hurmat; uzoq periferiyaga mehmondo'stlik, oqibat, andisha, totuvlik kiradi. Bu birliklar baholovchi shkalada joylashadi: chidash salbiy munosabatni saqlaydi, qabul qilish neytral, hurmat esa ijobiy. Shkalaning quyi chegarasida antikonsept, ya'ni murosasizlik, mutaassiblik, aqidaparastlik, kamsitish turadi. Oraliq zonada esa befarqlik joylashadi va aynan shu yerda eng ko'p terminologik chalkashlik yuz beradi.

Freym strukturasi. Konsept ortida olti slotli freym turadi (1-jadval).

1-jadval. “Tolerantlik” freymi slotlari

Slot	Mazmuni	Misol
S1	Subyekt	mahalla ahli
S2	Obyekt (“boshqa”)	yangi ko'chib kelgan oila
S3	Farq asosi	millat, til, urf-odat
S4	Dastlabki baho	ehtiyotkorlik, notanishlik
S5	Salbiy reaksiyadan tiyilish	Kamsitmaslik
S6	Chegara	qonun va tartibga rioya sharti

Slotlarning majburiyiligi ularni sun'iy ravishda bo'sh qoldirib tekshirish mumkin. "U egizak akasiga nisbatan tolerant" tipidagi gap grammatik jihatdan benuqson, ammo qabul qilinmaydi, chunki S3 to'ldirilmagan. Bu holat Ch. Fillmore "bachelor" leksemasi misolida ko'rsatgan nomuvofiqlikka o'xshaydi: lug'aviy ta'rif to'g'ri bo'lsa ham, so'z ortidagi freym vaziyatga mos kelmaydi [5,

P. 111–137]. S4 esa tolerantlikni befarqlikdan ajratadi: befarqlikda baho yo'q, tolerantlikda u bor, lekin tashqariga chiqarilmaydi.

Metaforik modellar. J. Lakoff va M. Johnson abstrakt tushunchalar konkret jismoniy tajriba orqali strukturalanishini ko'rsatgan [8, P. 3–6]. Materialimizda beshta barqaror model qayd etildi (2-jadval).

2-jadval. "Tolerantlik" konseptining metaforik modellari

Model	Til birliklari	Tomonlar munosabati
YUK KO'TARISH	ko'tarmoq, bardosh bermoq	iyerarxiya
IDISH	bag'ri keng, sabr kosasi to'lmoq	sig'im va chegara
MASOFA	yaqinlashmoq, ko'prik qurmoq	tenglik
ISSIQLIK	iliq munosabat, muzni eritmoq	hissiy yaqinlik
URUSH	g'oyaviy kurash, to'qnashuv	antikonsept

IDISH modeli o'zbek tili uchun eng mahsuldor: u konseptga miqdoriy o'lchov (keng – tor) beradi, S6 – chegara sloti ham aynan shu modeldan kelib chiqadi, chunki har qanday idish cheklangan hajmga ega. URUSH modeli esa J. Lakoff va M. Johnson tavsiflagan ARGUMENT IS WAR sxemasiga mos keladi [8, P. 4].

Modellarning implikasiyalari har doim ham muvofiq emas: YUK KO'TARISH obyektni og'irlik, subyektni kuchli tomon sifatida

ko'rsatib, ierarxiyani nazarda tutadi, MASOFA esa tenglikni ilgari suradi. Bitta nishon soha bir necha raqobatlashuvchi manba sohalari orqali strukturalanishi mumkin [9]. Demak, ommaviy axborot matnida qaysi model tanlangani so'zlovchining pozitsiyasini oshkor qiladi.

Milliy-madaniy xoslik. Uch tildagi nomlashlar ichki shakli va bahosiga ko'ra farqlanadi (3-jadval).

3-jadval. Tolerantlik nomlashlarining qiyosi

Nomlash	Ichki shakl	Baho
ingl. tolerance	lot. tolerare 'chidamoq'	neytral
rus. терпимость	терпеть 'chidamoq'	neytral, ba'zan salbiy
o'zb. tolerantlik	lotincha o'zlashma	neytral
o'zb. bag'rikenglik	bag'ir 'mehr' + keng	ijobiy

Inglizcha tolerance 'chidash' va 'ruxsat berish' semalariga tayanadi, uning konnotatsiyasi ratsional-huquqiy. Ruscha терпимость da 'chidash' semasi kuchli bo'lib, ba'zi kontekstlarda salbiy ottenka kasb etadi. O'zbekcha bag'rikenglik esa boshqa motivatsion asosga ega.

Bag'ir somatizmi lisoniy ongda mehr va himoya bilan bog'langan (ona bag'ri, bag'riga bosmoq), shuning uchun bag'rikenglik konseptga "chidash" emas, "o'z yaqini sifatida qabul qilish" ma'nosini beradi. Y.S. Stepanov atamasi bilan aytganda, bu madaniyat konstantasining milliy variantidir [10]. Biroq rasmiy diskursdagi "diniy bag'rikenglik", "millatlararo totuvlik" kabi turg'un formulalar S3 slotini faqat din va millat bilan cheklab qo'yimoqda.

Xulosa. Tahlil tolerantlikning o'zbek tilida yagona so'z bilan emas, bosqichli tuzilishga ega maydon orqali ifodalanishini ko'rsatdi. Uning freymida olti slot ajratildi: farq asosi sloti majburiy, dastlabki baho sloti esa konseptni befarqlikdan ajratadi.

Konsept mazmunini beshta metaforik model shakllantiradi, ular ichida IDISH modeli eng mahsuldor. Modellarning implikasiyalari o'zaro ziddiyatli bo'lgani uchun konsept diskursda turlicha talqin qilinishi mumkin. Bag'rikenglik nominatsiyasining ichki shakli konseptga ijobiy baho beradi, bu esa bir xil deb qaraluvchi tushunchalar turli tillarda turlicha baholanishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2006–2008.
5. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. – P. 111–137.
6. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2013. – 344 б.
7. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: "Сангзор", 2006. – 91 б.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
9. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
10. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.

Moxinabonu JURAYEVA,
 Osiyo Xalqaro universiteti "Xorijiy tillar kafedrası" o'qituvchisi

MA'NAVIY QADRIYATLAR TIZIMIDA "JASORAT" KONSEPTNING LISONIY KONSEPTUALIZATSIYASI

Annotatsiya: mazkur maqolada "jasorat" konseptining ma'naviy qadriyatlar tizimidagi o'rni va uning lisoniy konseptualizatsiyasi matniy-semantik, lingvokognitiv hamda aksiologik yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda "jasorat" alohida leksemaning lug'aviy ma'nosi doirasida emas, balki *mardlik, botirlik, matonat, qat'iyat, iroda, vijdon, mas'uliyat, fidoyilik, sadoqat* va *e'tiqod* kabi tushunchalar bilan o'zaro aloqaga kirishuvchi murakkab konseptual tuzilma sifatida tahlil qilinadi. Matniy tahlil natijasida jasoratning lisoniy ifodalanishida xavf yoki to'siqni anglash, ichki qarama-qarshilik, aksiologik tanlov, irodaviy qaror va faol harakat komponentlari yetakchi o'rin egallashi aniqlandi.

Kalit so'zlar: *jasorat, konsept, qadriyat, aksiologiya, mardlik, matonat.*

Annotation: this article examines the role of the concept of "courage" in the system of spiritual values and its linguistic conceptualization based on textual-semantic, linguocognitive, and axiological approaches. The study analyzes "courage" not merely within the lexical meaning of an individual lexeme, but as a complex conceptual structure interacting with such concepts as *bravery, valor, fortitude, determination, willpower, conscience, responsibility, self-sacrifice, loyalty, and faith*. The textual analysis demonstrates that the linguistic representation of courage is primarily characterized by the components of recognizing danger or an obstacle, internal conflict, axiological choice, volitional decision, and active action.

Key words: *courage, concept, value, axiology, bravery, fortitude.*

Аннотация: в статье исследуется место концепта «мужество» в системе духовных ценностей и его языковая концептуализация на основе текстуально-семантического, лингвокогнитивного и аксиологического подходов. В исследовании «мужество» рассматривается не только в рамках лексического значения отдельной лексемы, но и как сложная концептуальная структура, взаимодействующая с такими понятиями, как *храбрость, отвага, стойкость, решительность, воля, совесть, ответственность, самоотверженность, преданность и вера*. Результаты текстуального анализа показывают, что в языковой репрезентации мужества ведущую роль играют компоненты осознания опасности или препятствия, внутреннего противостояния, аксиологического выбора, волевого решения и активного действия.

Ключевые слова: *мужество, концепт, ценность, аксиология, храбрость, стойкость.*

Kirish. Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda til birliklarini inson tafakkuri, madaniyati va qadriyatlar tizimi bilan bog'liq holda tadqiq qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, ma'naviy-axloqiy mazmunni ifodalovchi konseptlarning lisoniy reprezentatsiyasini o'rganish xalqning borliqni baholash mezonlari, ijtimoiy tajribasi va kollektiv ongida shakllangan qadriyatlar iyerarxiyasini aniqlash imkonini beradi.

Ma'naviy qadriyatlar tizimida *vijdon, adolat, or-nomus, sadoqat, sabr, matonat, mas'uliyat, fidoyilik* va *jasorat* kabi konseptlar alohida o'rin tutadi. Mazkur tushunchalar bir-biridan mustaqil semantik birliklar bo'lishiga qaramay, real nutq va matnda ular

o'zaro aloqaga kirishib, yaxlit aksiologik maydonni shakllantiradi.

Tahlil va natija. Matniy-semantik tahlil "jasorat" konseptining nutqda faqat *jasorat* leksemasi orqali ifodalanmasligini ko'rsatdi. Konsept ko'pincha matndagi vaziyat, harakat va uning motivini ifodalovchi birliklarning o'zaro semantik munosabati orqali yuzaga chiqadi.

Masalan, "U xavfni bilsa ham, ortga chekinmadi" mazmunidagi kontekstda "jasorat" so'zi mavjud emas. Shunga qaramay, *xavfni bilish* va *ortga chekinmaslik* birliklarining semantik qarama-qarshiligi jasorat konseptini yuzaga chiqaradi. Birinchi komponent subyektning xavfni anglaganini, ikkinchisi esa

ushbu xavfqa qaramay harakatini davom ettirganini bildiradi. Demak, jasorat konseptining shakllanishida xavfning mavjudligi emas, uning anglanganligi muhim semantik belgi hisoblanadi.

Bu natija “jasorat” va “qo’rqmaslik” tushunchalarini bir-biridan farqlash imkonini beradi. “U hech narsadan qo’rqmas edi” mazmunidagi kontekstda qo’rquvning mavjud emasligi ifodalanadi, biroq bu hali jasoratning barcha komponentlarini o’z ichiga olmaydi. “U qo’rqayotgan bo’lsa-da, yordamga bordi” mazmunidagi kontekstda esa ichki qo’rquv, qarama-qarshilik va uni yengib amalga oshirilgan harakat mavjud. Shunday qilib, jasoratning muhim semantik belgisi qo’rquvning yo’qligi emas, balki qo’rquv yoki ichki to’siqqa qaramay ongli ravishda harakat qilish ekanligi aniqlanadi.

Matniy materialning tahlili jasoratning konseptuallashuvida harakat motivi ham hal qiluvchi rol o’ynashini ko’rsatadi. Xavfli harakatning o’zi jasoratni anglatmaydi. Agar shaxs xavfni maqsadsiz yoki ehtiyotsizlik natijasida qabul qilsa, bunday harakat *tavakkalchilik* yoki *mas’uliyatsizlik* sifatida baholanishi mumkin. Aksincha, xavf boshqa insonni himoya qilish, haqiqatni saqlash yoki muhim axloqiy prinsipni himoya qilish maqsadida qabul qilinsa, ayni harakat jasorat sifatida konseptuallashadi.

Masalan, “U o’z hayotini xavf ostiga qo’yib, boshqalarni himoya qildi” mazmunidagi kontekstda ikki semantik qatlam kuzatiladi. Birinchi qatlam *o’z hayotini xavf ostiga qo’yish* orqali tavakkal va tahdidni ifodalasa, ikkinchi qatlam *boshqalarni himoya qilish* orqali harakatning altruistik maqsadini yuzaga chiqaradi. Natijada jasorat konsepti *fidoyilik* bilan semantik aloqaga kirishadi. Biroq ular o’rtasida to’liq sinonimik munosabat mavjud emas. Fidoyilik shaxsiy manfaatdan voz kechishni anglatasa, jasorat mazkur tanlovning xavf yoki qarshilik sharoitidagi faol amalga oshirilishini bildiradi.

Jasoratning ma’naviy-axloqiy tabiati “U oqibatini bilardi, ammo haqiqatni aytishdan voz kechmadi” mazmunidagi kontekstda yanada aniq namoyon bo’ladi. Ushbu vaziyatda jismoniy tahdid shart emas. *Oqibatini bilardi* komponenti mumkin bo’lgan salbiy natijani anglashni, *ammo* vositasi semantik qarama-qarshilikni, *haqiqatni aytishdan voz kechmadi* esa axloqiy prinsipni shaxsiy manfaatdan yuqori qo’yishni ifodalaydi. Demak, jasoratning semantik maydoni

jismoniy xavf doirasidan chiqib, axloqiy tanlov kategoriyasini ham qamrab oladi.

Shu jihatdan *viydon* va *jasorat* o’rtasidagi munosabat ham muhimdir. “Vijdoni unga sukut saqlashga yo’l qo’ymadi” mazmunidagi kontekstda viydon harakatning ichki axloqiy motivini shakllantiradi. Agar matnning keyingi semantik rivojida shaxs tashqi bosimga qaramay haqiqatni aytsa, viydon ichki mezon, jasorat esa ushbu mezonning tashqi harakatga aylanishi sifatida namoyon bo’ladi. Shunday qilib, viydon va jasorat o’rtasida oddiy sinonimik emas, balki motivatsion-funksional munosabat mavjud.

“Jasorat”ning *adolat* bilan aloqasi ham xuddi shunday semantik modelga ega. “Barcha sukut saqlagan paytda u adolatsizlikka qarshi chiqdi” mazmunidagi matnda *barcha sukut saqlagan paytda* konstruksiyasi ijtimoiy bosim fonini yaratadi. *Adolatsizlikka qarshi chiqdi* esa subyektning umumiy xatti-harakat modelidan farqli ravishda mustaqil axloqiy tanlov qilganini ko’rsatadi. Bu kontekstda jasoratning dominant belgilari jismoniy kuch emas, balki mustaqil pozitsiya, adolat, qarshilik va mas’uliyat hisoblanadi.

Tahlil *jasorat* va *mardlik* birliklari o’rtasida ham semantik farq mavjudligini ko’rsatadi. Mardlik ko’pincha shaxsning umumiy ijobiy axloqiy sifatini tavsiflaydi. Masalan, “mard inson o’zini himoya qiladi” mazmunida mardlik shaxsning barqaror axloqiy xususiyatiga aylanadi. Jasorat esa ko’proq mazkur sifatning murakkab yoki tahdidli vaziyatda konkret namoyon bo’lishini bildiradi. Shu sababli mardlikni shaxsiy sifat, jasoratni esa ayrim kontekstlarda ushbu sifatning vaziyatga bog’liq realizatsiyasi sifatida izohlash mumkin.

Botirlik bilan bog’liq kontekstlarda esa jismoniy xavf semasi kuchliroq namoyon bo’ladi. *Jangga kirmoq, dushmanga qarshi chiqmoq, xavfdan chekinmaslik* kabi birliklar botirlikning faol jismoniy komponentini shakllantiradi. Jasorat esa mazkur semantik chegaradan kengroq bo’lib, insonning haqiqatni aytishi, xatosini tan olishi yoki ijtimoiy bosimga qarshi axloqiy pozitsiyasini himoya qilishi kabi vaziyatlarni ham qamrab oladi.

Matonat bilan munosabatda vaqt semasi yetakchi farqlovchi belgi sifatida namoyon bo’ldi. “U uzoq davom etgan qiyinchiliklarga qaramay maqsadidan voz kechmadi” mazmunidagi kontekst bir lahzalik qarordan ko’ra davomiy ruhiy barqarorlikni anglatadi.

Jasorat kritik vaziyatdagi qat'iy qarorni ifodalashi mumkin bo'lsa, matonat bu qarorning vaqt davomida saqlanishiga urg'u beradi. Shu bilan birga, uzoq muddat davom etuvchi axloqiy qarshilik kontekstida ikki konseptning semantik maydoni o'zaro kesishishi mumkin.

Matniy tahlilda yana bir muhim qonuniyat aniqlandi: jasorat konsepti ko'pincha qarama-qarshilik konstruksiyalari yordamida verbalizatsiya qilinadi. *Qo'rqdi, ammo chekinmadi; oqibatini bilardi, biroq haqiqatni aytdi; yolg'iz qoldi, lekin fikridan qaytmadi; qiyinchiliklarga qaramay davom etdi* kabi tuzilmalarda birinchi qism to'siq yoki tahdidni, ikkinchi qism esa uning irodaviy yengilishini ifodalaydi. Shu sababli *ammo, lekin, biroq, qaramay* kabi vositalar "jasorat" konseptining matniy strukturasi shakllantirishda funksional ahamiyat kasb etadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, jasorat konseptining matndagi to'liq realizatsiyasida uch semantik komponent muntazam ravishda o'zaro aloqaga kirishadi: to'siq yoki tahdid, aksiologik motiv va irodaviy harakat. Ushbu komponentlarning birgalikdagi faollashuvi jasoratning jismoniy, psixologik, axloqiy yoki ma'naviy shaklini yuzaga chiqaradi.

Tadqiqot natijalari "jasorat"ni oddiy "qo'rqmaslik" yoki "botirlik" bilan tenglashtirish konseptning kognitiv va aksiologik mazmunini toraytirishini

ko'rsatadi. Jasoratning konseptual xususiyati shundaki, unda tashqi vaziyatning mavjudligi bilan bir qatorda, subyektning ushbu vaziyatga bergan bahosi, ichki qadriyati va tanlovi ham muhim o'rin egallaydi.

Xulosa. Tadqiqot "jasorat" konseptining lisoniy mazmuni uning lug'aviy definititsiyasidan ancha keng ekanligini ko'rsatdi. Matniy-semantik tahlil natijasida jasoratning bevosita *jasorat, mardlik, botirlik, matonat, qat'iyat* kabi nominativ birliklar orqali hamda *ortga chekinmaslik, qarshi turish, himoya qilish, jur'at etish, haqiqatni aytish, javobgarlikni o'z zimmasiga olish* kabi bilvosita verbal vositalar orqali ham konseptuallashishi aniqlandi.

Tahlil "jasorat" va "qo'rqmaslik" o'rtasida semantik tenglik mavjud emasligini ko'rsatdi. Jasorat uchun qo'rquvning mavjud emasligi emas, balki qo'rquv, xavf yoki boshqa to'siqni anglagan holda uni irodaviy jihatdan yengib o'tish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, jasoratning *mardlik, botirlik, matonat, qat'iyat* va *fidoyilik* bilan yaqin semantik munosabatga ega ekanligi, biroq mazkur birliklarning har biri alohida dominant semaga egaligi aniqlandi. Mardlikda axloqiy sifat, botirlikda jismoniy xavfga qarshi faol harakat, matonatda davomiy bardoshlilik, qat'iyatda maqsaddan chekinmaslik, fidoyilikda esa shaxsiy manfaatni yuqoriroq qadriyat uchun cheklash semasi yetakchilik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. Тамбов, 2001.
2. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996.
3. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск, 2004.
4. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва, 2004.
5. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996.
6. Evans, V., Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
7. Geeraerts, D. Theories of Lexical Semantics. Oxford: Oxford University Press, 2010.
8. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010.
9. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
10. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Sayyora BAXTIYOROVA,
Qarshi shahar "Umid uchqunlari"
tizimlashgan xususiy maktabi o'qituvchisi

ANOMALIYA MUAMMOSIGA YONDASHUV

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek tilidagi anomaliya masalasi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Bu hodisa tilining turli sathlarida, xususan, morfologik, leksik, sintaktik va semantik qatlamlarda yuzaga kelishi yoritiladi. Shuningdek, anomaliya va til me'yori, anomaliya va variantlilik, anomaliya va formal-semantik nomutanosiblik o'rtasidagi muammolarga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida bu hodisani faqatgina me'yordan uzoqlashish sifatida emas, balki tilning ichki imkoniyatlari, taraqqiyoti va nutqiy hodisa bilan bog'liq murakkab lingvistik masala ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, anomaliya, til me'yori, til sathlari, geofizik anomaliya, morfologik anomaliya, grammatik xatolik, formal-semantik anomaliya, til birliklari, nutq, til tizimi.*

Annotation: this article linguistically analyzes the issue of anomalies in the Uzbek language. It highlights how this phenomenon occurs at various levels of the language, particularly in morphological, lexical, syntactic, and semantic layers. It also focuses on the problems related to anomalies and language norms, anomalies and variability, and anomalies and formal-semantic mismatches. As a result of the research, it is argued that this phenomenon should not be seen merely as a deviation from the norm, but rather as a complex linguistic issue connected to the internal capabilities of the language, its development, and speech events.

Key words: *uzbek language, anomaly, language norm, language levels, geophysical anomaly, morphological anomaly, grammatical error, formal-semantic anomaly, language units, speech, language system*

Аннотация: в этой статье проводится лингвистический анализ проблемы аномалий в узбекском языке. Подчеркивается, как это явление проявляется на разных уровнях языка, особенно в морфологическом, лексическом, синтаксическом и семантическом слоях. Также внимание уделяется проблемам, связанным с аномалиями и языковой нормой, аномалиями и вариативностью, а также аномалиями и формально-семантическими несоответствиями. В результате исследования делается вывод, что это явление не следует рассматривать лишь как отклонение от нормы, а как сложную лингвистическую проблему, связанную с внутренними возможностями языка, его развитием и речевыми событиями.

Ключевые слова: *узбекский язык, аномалия, языковая норма, уровни языка, геофизическая аномалия, морфологическая аномалия, грамматическая ошибка, формально-семантическая аномалия, языковые единицы, речь, языковая система*

Zamonaviy ilm-fan va shiddat bilan yuksalayotgan texnologiya taraqqiyoti davrida odatiy qonuniyatlardan chetga chiqadigan, kutilmagan yoki nomutanosib bo'lgan hodisalar – anomaliyalar tez-tez uchray turadi. Bu *Anomaliya* atamasi –yunoncha "anomalía" – notekislik; me'yordan chetlashish. Me'yordan, umumiy qonuniyatdan chetga chiqish; normaga, umumiy qonuniyatga xiloflik.¹ degan ifodani anglatadi. Bu hodisalar ma'lum qonuniyatlar asosida ishlaydigan tizimlarda buzilish yoki o'zgarish sifatida yuzaga keladi.

Aslida, anomaliya masalasi tilshunoslik tarixida juda qadimiy ildizlarga ega. Qadimgi yunon tilshunosligida til hodisalarini izohlashda analogistlar va anomalistlar o'rtasida munozaralar paydo bo'lgan. Analogistlar tilning grammatik qurilishi va lug'at tarkibi bilan borliq o'rtasida muayyan moslik, mutanosiblik mavjud deya baholaganlar. Anomalistlar esa, aksincha, til va borliq o'rtasida moslik mavjud emas, bir-biriga nomutanosib, tilda umumiy qoidalarga mos kelmaydigan hodisalar mavjud deya e'tirof etganlar. Shu sababli til murakkab sistema, unda istisno va nomutanosib holatlar ham mavjud ekanligi mulohaza qilinadi.

Anomaliya tushunchasi faqat tilga xos hodisa emas. U, avvalo, borliqdagi mavjud tartib va me'yor o'rtasidagi ma'noni

ifodalash uchun keng ifodalanadi. Masalan, tabiatda odatdagi iqlim sharoitidan keskin farq qiluvchi g'ayritabiiy issiqlik yoki sovuqlik, mavsumga xos bo'lmagan ob-havo hodisalari, noodatiy biologik o'zgarishlarni anomal holat deb qarash mumkin. Anomaliya hodisasining tabiatda uchrovchi turlarini o'rganamiz.

Geofizik anomaliyalar – Yer fizik maydoni qiymatining tog' jinslari fizik xususiyatlaridagi farqi va ular tuzilishi hamda tarkibining bir xil emasligi sababli normadagi qiymatdan og'ishi.

Biologik va tibbiyotdagi anomaliyalar – biror a'zo yoki butun organizm tuzilishi va funksiyasining odatdagidan ko'ra boshqacharoq bo'lishi, normadan chetga chiqishi.

Pedagogika va psixologik anomaliya – shaxsning jismoniy va aqliy rivojlanishida normadan chetga chiqishi.

Meteorologik anomaliya – meteorologik elementlarning vaqt yoki fazoda o'zining o'rtacha qiymatidan yuqori chetlanishi (og'ishi).

Gravitatsion anomaliya – Yer kurrasining aniq nuqtasida kuzatiladigan og'irlik kuchi bilan uning nazariy miqdori o'rtasida farq bo'lishi.

Statistik anomaliya – ma'lumotlar to'plamidagi kutilmagan yoki o'ta farqli qiymatlar.

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati I –jild. – T., 87-bet.

Astronomik anomaliya – kutilgan natijadan chetga chiqadigan harakatlar (masalan, yulduzning noodatiy harakati).

Genetik anomaliya – bu organizmning DNKsida yuzaga kelgan o'zgarish yoki nuqson bo'lib, bu o'zgarishlar turli kasalliklarga yoki organizmning normal rivojlanishida buzilishlarga olib kelishi mumkin.

Iqlim anomaliyalari – odatdagidan issiqroq yoz yoki qish, qurg'oqchilik yoki kuchli yog'ingarchilik yuz berishi.

Shuningdek, boshqa sohalarda ham anomaliya masalasi keng ko'lamda o'rganiladi. Masalan, *statistikada* ma'lumotlar to'plamidagi kutilmagan yoki o'ta farqli qiymatlar (misol uchun, o'rtacha haroratdan keskin farq qiluvchi kun).

Tilshunoslikda statistik anomaliya va formal-semantik nomutanosiblik statistik anomaliyani til materiallarining qo'llanish chastotasidagi noodatiy holat sifatida izohlash mumkin. *Fizika yoki astronomiyada* kutilgan naqshdan chetga chiqadigan hodisalar (masalan, yulduzlarning noodatiy harakati). Fizik anomaliya – fizik obyekt yoki hodisaning muayyan sharoitda umumiy fizik qonuniyat va kutilgan me'yordan chetga chiqishini ifodalovchi noodatiy hodisadir. *Ijtimoiy fanlar yoki psixologiyada* xatti-harakat yoki odatlardagi g'ayritabiiy holatlar (masalan, ijtimoiy normalardan farqli xatti-harakat).

Demak, anomaliya masalasi – bu hayotdagi, har bir ilmfandagi me'yorlardan chetga chiqish, og'ish bo'lib, u ijobiy yoki salbiy holatlarda bo'lishi mumkin. Ilm-fan esa bu hodisalarni o'rganish orqali ularning sabablari va oqibatlarini tahlil qiladi. Shu sababli, anomaliyalar faqat noodatiy hodisa emas, balki chuqur ilmiy tahlil va tushunishni talab qiladigan murakkab jarayondir. Shu jihatdan **borliqdagi anomaliya – tafakkurdagi nomutanosiblik – tildagi anomaliya** munosabatlarini keng kuzatish, borliq, tafakkur va til imkoniyatlari doirasida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Bu hodisa tilning har bir strukturasi namoyon bo'lishi mumkin. Shu boisdan til birliklari o'rtasida anomaliya masalasi barcha til sathlarida yuzaga keladi. Xususan, *fonetik anomaliya* – bu tovushlar tizimida yoki so'zning talaffuzida odatdagi fonetik qoidalarga mos kelmaydigan, normadan chetga chiqadigan hodisadir. Bu hodisalar fonetik qonuniyatlarga zid yoki istisno holatlar hisoblanadi. Masalan, *bormasa* degan so'zni *bomasa* deb, *g'isht* degan so'zni *g'ish* deb, *bog'ga* degan so'zni *boqqa* deb talaffuz qilish dialektal anomaliya hodisasini keltirib chiqaradi. *Leksik anomaliya* – so'zning odatdagi leksik-semantik imkoniyatlariga zid yoki noodatiy qo'llanishi.

Bunda ko'pincha so'zning lug'aviy ma'nosi bilan u bog'langan boshqa birlik o'rtasida semantik nomutanosiblik paydo bo'ladi. Misol uchun *jimjitlik baqirdi*. Baqirmoq fe'li odatda, tirik mavjudotning baland ovoz chiqarishini ifodalaydi. Yoki *ko'chalar uxlab qoldi* – uxlam ovoz tirik mavjudotga xos, ko'cha esa jonsiz obyekt. *Morfologik anomaliya* – bu so'zlarning tuzilishi yoki yasashida me'yoriy morfologik qoidalarga zid tarzda bo'lgan hodisadir. Adabiy tilda *kitoblar*, anomaliyada esa *kitobla*, *gulni ekdim* shaklini *gul ekdim* ko'rinishida anomalik birlikka aylantirish kabi misollarni aytish mumkin. *Sintaktik anomaliya* – bu gap qurilishi, ya'ni so'zlar tartibi, bog'lanishi yoki grammatik mosligi qoidalariga zid bo'lgan holatdir. Buning natijasida gap tarkibida grammatik xatolik yoki noto'g'ri tuzilma paydo bo'ladi. Misol uchun, gap bo'laklari tartibining buzilishi, o'zaro bog'lanishlardagi nomuvofiqliklar misol bo'la oladi. *Gul ekib bola yurdi* emas, *bola gul ekib yurdi* yoki *Men onamni, ukamni ko'rdim* emas, *men onam va ukamni ko'rdim*. *Leksik anomaliya* – bu so'zlarning ma'nosi, ishlatilishi yoki birikmalarda qo'llanishida yuzaga keladigan normaga zid, noaniq yoki noto'g'ri holatdir. Misol uchun nutqiy faoliyatda ishlatiladigan ma'noviy zidliklar, so'zni noo'rin ishlatish, so'z birikmasidagi nomosliklar, sinonimlarni noto'g'ri qo'llash kabilar leksik anomaliyani hosil qiladi.

Tilshunoslikda anomaliya hodisasini o'rganishning asosiy maqsadi – til birliklarining formal, semantik va funksional jihatdan me'yoriy qo'llanishdan chetga chiqish holatlarini aniqlash, ularning yuzaga kelish sabablarini o'rganish, shu orqali til tizimida anomaliya muammosining mohiyatini belgilashdan iborat. Tilning barcha sathlaridan moslik va nomutanosibliklarni izchil tatbiq qilish muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, anomaliya til tizimida tasodifiy hodisa emas, balki til birliklarining mavjud me'yor va qoliplardan muayyan darajada chetga chiqishi natijasida yuzaga keladigan murakkab lingvistik hodisadir. Bu hodisa til imkoniyatlariga zid ko'rinsa-da, uning yuzaga kelishi ma'lum semantik, uslubiy, kommunikativ yoki pragmatik ehtiyojlar natijasida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan bu hodisani o'rganish tilning muntazam tomonlarini emas, chegaralari, o'zgaruvchanligi imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Anomaliyalar tilning odatiy me'yorlariga zid bo'lib, nutqda yoki yozuvda xato, chalkashlik yoki noodatiy holatlarni keltirib chiqaradi. Shu boisdan tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tilning rivojlanishi, nutq jarayonlari va til me'yorlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshmo'minov A. "Meronimiya". Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. 2022. 64-65-bet.
2. Ismatullayev N. O'zbek tilidagi evfemizmlar va ularning klassifikatsiyasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti, 1964.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi". Dav.nashr. 2006.
4. Sanaqulov U., Turobov A. – Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. 2019.

Maftuna QO'LDOSHEVA,
Nishon tumani 35-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

O'ZBEK TILIDA RAQAMLI KOMMUNIKATSIYANING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek tilidagi raqamli kommunikatsiyaning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlardagi muloqotda nutq aktlari, murojaat birliklari, baholash va emotsional-ekspressiv vositalarning qo'llanishi yoritiladi. Shuningdek, kommunikativ strategiyalar hamda adresant va adresat munosabatlarining raqamli muhitdagi ifodalanishiga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot raqamli kommunikatsiyaning o'zbek tilidagi yangi muloqot shakllari va vositalarining rivojlanishiga ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, raqamli kommunikatsiya, raqamli diskurs, pragmatika, nutq akti, kommunikativ strategiya, adresant, adresat, murojaat birliklari, virtual muloqot.*

Annotation: this article analyzes the linguopragmatic features of digital communication in the Uzbek language. It focuses on speech acts, forms of address, evaluative and emotional-expressive means used in communication on social networks and messaging platforms. The study also examines communicative strategies and the interaction between the addresser and addressee in the digital environment. The findings demonstrate the role of digital communication in the development of new forms and means of communication in Uzbek.

Key words: *uzbek language, digital communication, digital discourse, pragmatics, speech act, communicative strategy, addresser, addressee, forms of address, virtual communication.*

Аннотация: в статье анализируются лингвопрагматические особенности цифровой коммуникации на узбекском языке. Рассматриваются речевые акты, обращения, оценочные и эмоционально-экспрессивные средства, используемые в социальных сетях и мессенджерах. Особое внимание уделяется коммуникативным стратегиям и взаимодействию адресанта и адресата в цифровой среде. Результаты исследования показывают влияние цифровой коммуникации на развитие новых форм и средств общения в узбекском языке.

Ключевые слова: *узбекский язык, цифровая коммуникация, цифровой дискурс, прагматика, речевой акт, коммуникативная стратегия, адресант, адресат, обращения, виртуальное общение.*

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi insonlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarning mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet tarmog'i, ijtimoiy tarmoqlar va turli messenjerlarning kundalik hayotga keng kirib kelishi natijasida muloqotning yangi shakli — raqamli kommunikatsiya yuzaga keldi. Mazkur kommunikatsiya turi an'anaviy og'zaki va yozma muloqotdan o'zining tezkorligi, interaktivligi, multimodalligi hamda kommunikativ masofaning nisbatan qisqaligi bilan farqlanadi. Ayniqsa, o'zbek tilida raqamli muloqotning kengayishi til birliklarining qo'llanish doirasi, kommunikativ vazifasi va pragmatik imkoniyatlarini o'rganishni dolzarb masalalardan biriga aylantirmoqda.

Tilning kommunikativ mohiyatini faqat uning grammatik va lug'aviy qurilishi orqali izohlash yetarli emas. Nutq jarayonida til birliklarining qanday maqsadda, kimga, qanday vaziyatda va qanday ta'sir ko'rsatish niyatida qo'llanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan pragmatik yondashuv til birliklarining real kommunikativ vaziyatdagi funksiyasini aniqlash imkonini beradi. Raqamli kommunikatsiyada esa mazkur masala yanada murakkab tus oladi. Chunki bunday muloqotda suhbatdoshlarning yuzma-yuz ishtiroki mavjud emas yoki cheklangan bo'lib, intonatsiya, mimika va imoishora kabi an'anaviy paralingvistik vositalarning o'rnini emoji, grafik belgilar, takroriy harflar, tinish belgilarining noodatiy qo'llanishi kabi vositalar qisman egallaydi.

O'zbek tilidagi raqamli muloqotda adresant o'z kommunikativ maqsadini faqat so'z va grammatik shakllar orqali emas, balki qisqartmalar, emoji, hashtaglar, takroriy belgilar, aralash grafik

shakllar hamda boshqa noan'anaviy vositalar yordamida ham ifodalaydi. Masalan, yozma shaklda berilgan savol, undov yoki iltimosning pragmatik mazmuni uning tarkibidagi so'zlardan tashqari, tinish belgilarining tanlanishi, emoji yoki boshqa grafik vositalar bilan kuchaytirilishi mumkin. Natijada raqamli kommunikatsiya matni verbal va noverbal vositalarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadigan murakkab kommunikativ birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli muhit o'zbek tilining leksik tarkibiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Internet kommunikatsiyasida yangi o'zlashmalar, qisqartmalar, og'zaki nutqqa xos birliklar, shevaga oid elementlar va inglizcha hamda ruscha birliklarning qo'llanishi kuzatiladi. Biroq mazkur birliklarni faqat leksik nuqtayi nazardan o'rganish ularning kommunikativ mohiyatini to'liq ochib bermaydi. Ularning qaysi vaziyatda, qanday adresatga nisbatan va qanday kommunikativ niyat bilan ishlatilishi pragmatik tahlilni taqozo etadi.

Raqamli kommunikatsiya zamonaviy axborot makonida insonlar o'rtasidagi fikr almashinuvining muhim shakllaridan biri sifatida shakllanmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar orqali amalga oshiriladigan bunday muloqot o'zining tezkorligi, interaktivligi, ommaviyligi va texnik vositalar bilan chambarchas bog'liqligi bilan ajralib turadi. An'anaviy yozma muloqotda matn asosan verbal birliklar orqali shakllansa, raqamli kommunikatsiyada verbal birliklar bilan bir qatorda emoji, grafik belgilar, hashtag, havola, turli shrift va belgilar takrori kabi vositalar ham kommunikativ mazmunni yuzaga chiqarishda ishtirok etadi.

Raqamli muloqotda adresant va adresat o'rtasidagi munosabat ham til birliklarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi. Rasmiy kommunikatsiyada "Sizdan ushbu masalaga aniqlik kiritishingizni so'rayman" shaklidagi murojaat qo'llanishi mumkin bo'lsa, norasmiy muloqotda "Iltimos, shu masalani ko'rib chiqib yuboring" kabi ixcham konstruksiya ishlatiladi. Mazkur shakllar bir xil umumiy kommunikativ maqsad — iltimos yoki talabni ifodalashga xizmat qilsa-da, ularning pragmatik kuchi va ijtimoiy masofasi turlicha.

Shu sababli raqamli kommunikatsiyani o'rganishda til birliklarining faqat strukturaviy xususiyatlarini emas, balki ularning kim tomonidan, kimga, qanday vaziyatda va qanday maqsadda qo'llanganini ham hisobga olish muhimdir.

Raqamli kommunikatsiyaning pragmatik xususiyatlarini aniqlashda nutq aktlari nazariyasi muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Chunki virtual muloqotda adresant xabar yuborish orqali shunchaki axborot yetkazmaydi, balki muayyan kommunikativ harakatni ham amalga oshiradi. U ma'lumot beradi, savol beradi, iltimos qiladi, ogohlantiradi, tabriklaydi, tanqid qiladi yoki o'z munosabatini bildiradi.

Ommaviy raqamli kommunikatsiyada "Aziz obunachilar", "Hurmatli kuzatuvchilar", "Qadrli yurtdoshlar" kabi murojaat birliklari adresat doirasini kengaytiradi. Bunday murojaatlar bir vaqtning o'zida ko'plab adresatlarni yagona kommunikativ guruh sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, raqamli kommunikatsiyada til birliklarining tanlanishi nafaqat axborot mazmuniga, balki adresantning kommunikativ strategiyasi, adresat bilan munosabati va kutilayotgan kommunikativ natijaga ham bog'liq.

O'zbek tilidagi raqamli kommunikatsiyaning pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, raqamli muhit tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, muloqotning yangi shakl va vositalarini ham yuzaga keltirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarda shakllanayotgan o'zbekcha muloqot an'anaviy yozma nutq xususiyatlari bilan bir qatorda, og'zaki nutqqa xos ixchamlik, ekspressivlik, tezkorlik va interaktivlik belgilarini ham namoyon etmoqda.

Tadqiqot natijasida raqamli kommunikatsiyada til birliklarining pragmatik mazmuni ularning lug'aviy yoki grammatik ma'nosi bilangina belgilanmasligi aniqlandi. Adresantning kommunikativ

maqsadi, adresat bilan munosabati, muloqot vaziyati va kontekst birlikning pragmatik talqinida muhim omil hisoblanadi. Shu jihatdan bir xil til birligi turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik vazifa bajarishi mumkin.

Raqamli muloqotda xabar berish, savol berish, iltimos qilish, talab qilish, baholash, tabriklash, norozilik bildirish, qo'llab-quvvatlash kabi nutq aktlari faol qo'llanadi. Ayniqsa, qisqa va ixcham konstruksiyalar orqali murakkab kommunikativ ma'nolarning ifodalanishi raqamli diskursning muhim xususiyatlaridan biridir. Murojaat birliklari esa adresant va adresat o'rtasidagi ijtimoiy masofa, hurmat, yaqinlik yoki kommunikativ hamjihatlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Tahlillar emoji, tinish belgilarining takroriy qo'llanishi, harflarni cho'zib yozish, qisqartmalar va boshqa grafik vositalar raqamli kommunikatsiyada qo'shimcha pragmatik yuklama hosil qilishini ko'rsatdi. Ushbu vositalar yozma muloqotda intonatsiya, mimika va boshqa paralingvistik vositalarning ayrim funksiyalarini qisman kompensatsiya qiladi. Natijada raqamli matn verbal va grafik vositalarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan ko'p qatlamli kommunikativ birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, raqamli kommunikatsiyada baholash, emotsional-ekspressivlik, kinoya va bilvosita ma'noning faol qo'llanishi kuzatiladi. Bunday birliklarning mazmunini to'g'ri anglash uchun faqat matnning lingvistik shakliga emas, balki kommunikativ kontekst va adresantning maqsadiga ham e'tibor qaratish zarur. Ayniqsa, yozma raqamli muloqotda intonatsiya va mimikaning mavjud emasligi ayrim pragmatik ma'nolarning emoji, grafik belgilar va kontekst orqali ifodalanishiga sabab bo'ladi.

Umuman olganda, o'zbek tilidagi raqamli kommunikatsiya zamonaviy o'zbek tilining faol rivojlanayotgan kommunikativ ko'rinishlaridan biridir. Unda tilning mavjud pragmatik imkoniyatlari yangi texnologik muhitga moslashmoqda, shu bilan birga, yangi kommunikativ vositalar va usullar shakllanmoqda. Mazkur jarayonlarni tizimli o'rganish o'zbek tilining zamonaviy funksional imkoniyatlarini aniqlash, raqamli diskursning lingvistik xususiyatlarini tavsiflash hamda o'zbek lingvopragmatikasining yangi yo'nalishlarini rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aqzed Austin J.L. *How to Do Things with Words*. — Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Searle J.R. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
4. Levinson S.C. *Pragmatics*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Yule G. *Pragmatics*. — Oxford: Oxford University Press, 1996.
6. Mey J.L. *Pragmatics: An Introduction*. 2nd ed. — Oxford: Blackwell Publishing, 2001.
7. Grice H.P. *Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts*. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.
8. Brown P., Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
9. Crystal D. *Language and the Internet*. 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
10. Herring S.C. *Computer-Mediated Discourse // The Handbook of Discourse Analysis*. — Oxford: Blackwell, 2001. — P. 612–634.
11. Herring S.C. *Computer-Mediated Conversation: Introduction and Overview // Language@Internet*. — 2010. — Vol. 7.

Navro'zbek XOMIDOV,

Nemis tili o'qituvchisi

xomidovnavrozbek29@gmail.com

O'QITUVCHI OBRAZI GENEZISINING EVOLYUTSION DINAMIKASI: ARXETIPDAN EKZISTENSIAL INQIROZGACHA

Annotatsiya: ushbu maqolada jahon adabiyotida o'qituvchi va murabbiy obrazi genezisining ko'p asrlik evolyutsiyasi komparativistik (qiyosiy-tarixiy) metodlar yordamida tadqiq etiladi. Antik davrning mifik va falsafiy modellaridan boshlab, Sharq tasavvuf adabiyotidagi "Pir va Murid" konsepsiyasi, Ma'rifatparvarlik davrining naturalistik pedagogikasi, XIX asr realizmining ijtimoiy-tanqidiy tipologiyasi hamda XX-XXI asrlar zamonaviy adabiyotidagi ekzistensial muammolar tizimli tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi obrazi, genezis, arxetip, mayevtika, pir va murid, realizm, totalitarizm, Scopus adabiyotshunoslik.

Annotation: this article researches the multi-century evolutionary genesis of the image of the teacher and mentor in world literature through comparative (comparative-historical) methods. Beginning with mythic and philosophical models of the ancient era, it explores the concept of "Pir and Murid" in Eastern Sufi literature, the social-critical typology of 19th-century realism in Enlightenment naturalistic pedagogy, and existential problems in contemporary literature of the 20th–21st centuries within a systematic analysis.

Key words: image of the teacher, genesis, archetype, maieutics, pir and murid, rea

Аннотация: в данной статье на основе компаративистских (сравнительно-исторических) методов исследуется многовековой эволюционный генезис образа учителя и наставника в мировой литературе. Начиная с мифических и философских моделей античной эпохи, в рамках системного анализа рассматриваются концепция «Пир и мюрид» в восточной суфийской литературе, социально-критическая типология реализма XIX века в просветительской натуралистической педагогике, а также экзистенциальные проблемы в современной литературе XX–XXI веков.

Ключевые слова: образ учителя, генезис, архетип, майевтика, пир и мюрид, реализм, тоталитаризм, литературоведение Scopus.lism, totalitarianism, Scopus literary studies.

Kirish. Jahon adabiyotshunosligi va madaniy antropologiyasida inson shaxsini shakllantiruvchi subyekt o'qituvchi (Pedagog/Murabbiy) obrazi doimo markaziy makonlardan birini egallab kelgan. Adabiyot jamiyatning ijtimoiy, mafkuraviy va pedagogik ongini aks ettiruvchi ko'zgu bo'lganligi sababli, o'qituvchi personajining evolyutsion zanjiri bevosita insoniyat tamaddunining rivojlanish bosqichlari bilan bog'liqdir. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda pedagogik kadrlarning kasbiy o'zlikni anglashi (professional identity) va ijtimoiy nufuzi (habitus) nafaqat real pedagogik jarayonlar, balki badiiy adabiyot va mediada asrlar davomida shakllangan barqaror stereotiplar hamda modellar ta'sirida ham shakllanishda davom etmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi — antik davrdan hozirgi kungacha bo'lgan jahon adabiyoti kesimida o'qituvchi obrazi genezisini tizimlashtirish va uning tipologik modellarini ilmiy asoslashdan iborat.

Adabiyot tahlili. O'qituvchi obrazi genezisi Sharq va G'arb adabiyotshunosligida ustoz–shogird munosabatlari, donishmand arxetipi, ma'rifatparvarlik hamda shaxsning ekzistensial muammolari doirasida tadqiq etilgan. K.G. Yung arxetip nazariyasida ustozni insonni haqiqat va ruhiy

kamolot sari yetaklovchi "donishmand qariya" timsoli sifatida izohlaydi. J. Kempbell esa mifologik qahramon safarida ustozning yo'l ko'rsatuvchi va sinovlarga tayyorlovchi vazifasini yoritadi.

Sharq mumtoz adabiyotida o'qituvchi obrazi pir, murshid, hakim va mudarris timsollarida namoyon bo'ladi. N. Komilov, I. Haqqul, A. Hayitmetov va A. Qayumov tadqiqotlarida ushbu obrazning ilm-ma'rifat, axloqiy tarbiya va komil inson konsepsiyasi bilan aloqasi ochib berilgan. Jadid adabiyotini o'rgangan B. Qosimov va N. Karimov esa muallim obrazining milliy uyg'onish, ijtimoiy taraqqiyot va xalqni jaholatdan chiqarish g'oyalari bilan boyiganini ko'rsatadilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada intertekstual tahlil, psixoanalitik, tavsifiy-tahliliy, badiiy-tahliliy, kontekstual tahlil, hermenevtik tahlil, psixologik tahlil va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Jahon adabiyotismida o'qituvchi obrazi genezisining boshlang'ich nuqtasi mifik-epik hamda falsafiy poydevorlarga borib taqaladi. K.G. Jung psixanalizida keltirilgan "Wise Old Man" (Dono chol) yoki "Sage" (Donishmand) arxetipi antik badiiy tafakkurning mahsulidir. Homerning "Odisseya" dostonida (mil. avv.

VIII asr) ustozlikning personifikatsiyalashgan ilk shakli — Mentor obrazi namoyon boʻladi. Odissey tomonidan oʻgʻli Telemakni tarbiyalash topshirilgan Mentor, aslida maʼbuda Afinaning mifik niqobidir. Bu modelda ustoz shogird uchun otaning oʻrnini bosuvchi, uni jismoniy va ijtimoiy balogʻatga (initiation) tayyorlovchi transformatsion figuradir.

Klassik davrga kelib, Platonning “Dialoglar” turkumi (“Teetet”, “Fedon”, “Bazm”) orqali adabiyotda Sokratona dialogik model yaratildi. Sokrat oʻz uslubini mayevtika (maʼnaviy doyalik) deb ataydi. “Teetet” asarida Sokrat shogirdiga: “Mening sanʼatim ham doylar sanʼati kabidir... Men ularning tanasini emas, qalbidagi gʻoyalarni tugʻdiraman”¹ deb murojaat qiladi. Bu yerda munosabatlar mantiqiy erkinlik, intellektual tenglik va haqiqatni birgalikda izlash (Socratic Method) tamoyiliga tayanadi. Rim davrida esa (Mark Fabiy Kvintilian, “Notiq tarbiyasi”) bu munosabat koʻproq pragmatik va davlatchilik funksiyasini oldi. Kvintilian ustozni jismoniy jazolashdan voz kechishga va “otalarcha mehr” (Institutio Oratoria, II kitob) koʻrsatishga chaqirib, pedagogika tarixidagi ilk professional meʼyorlarni adabiy shaklda muhrladi.

Gʻarb adabiyotidagi aql va mantiqqa (Logos) asoslangan modeldan farqli oʻlaroq, Sharq renessansi va tasavvuf adabiyotida ustoz-shogird munosabati mutloq maʼnaviy itoat va muhabbat (ishq) asosiga qurilgan. Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi maʼnaviy” asarida Pir (ustoz) shogirdning nafs kishanlaridan qutulishi uchun yagona najotkor sifatida tasvirlanadi. Rumi pirsiz yoʻlga chiqqan tolibni adashishi muqarrar boʻlgan kimsaga oʻxshatadi. Ushbu iyerarxik va evristik tizim Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonida mukammal ramziy shaklga keltiriladi. Hudhud (ustoz) qushlarni (shogirdlarni) yettita ogʻir maʼnaviy vodiydan oʻtkazib, yakunda ularning oʻzi Simurgʻ (30 qush — ilohiy mohiyat) ekanini anglatadi. Alisher Navoiy oʻzining “Hayratul-abror” dostonida ushbu genezisni ijtimoiy etika darajasiga koʻtaradi: “Haq yoʻlida kim senga bir harf oʻqitmish ranj ila, / Aylamak boʻlmas

ado oning haqin yuz ganj ila”.² Sharqona modelda ustoz maqomi biologik otadan yuqori qoʻyiladi, chunki ota insonni foniy dunyoga keltirsa, ustoz uni boqiy maʼnaviyat koʻkiga yuksaltiradi.

XV-XVIII asrlarga kelib, Yevropada sxolastik (cherkov dogmalariga asoslangan) maktab inqirozi fonida yangi gumanist ustoz obrazi paydo boʻldi. Fransua Rablening “Gargantua va Pantagryuel” asarida eski maktab va yangi davr oʻqituvchisi Ponokrat qarama-qarshi qoʻyiladi. Ponokrat quruq yodlash oʻrniga shogirdning jismoniy, intellektual va amaliy salohiyatini tabiat bilan uygʻunlikda rivojlantiradi. Maʼrifatparvarlik davrida Jan-Jak Russoning “Emil, yoki tarbiya haqida” roman-traktati (1762) inqilobiy burilish yasadi. Russoning “Koʻrinmas tarbiyachi” (Tutor) obrazi bolaga tayyor bilim bermaydi, balki uning uchun tabiiy tajriba muhitini yaratadi. Ustoz buyruq beruvchi emas, balki shogird erkinligini koʻrinmas iplar bilan yoʻnaltiruvchi strategdir. Gyotening “Vilgelm Maysterni oʻqitish yillari” asari esa ushbu konsepsiyani “Tarbiyaviy roman” (Bildungsroman) janri darajasiga koʻtardi.

Albert Kamyuning “Birinci odam” (1994) avtobiografik romanidagi janob Lui Jermen obrazi esa ekzistensial inqiroz ichidagi dunyoga gumanizm olib kiradi. Kamyu Nobel mukofotini olgach, aynan oʻz ustozini Lui Jermenga minnatdorlik xati yozib, uni kambagʻal yetim bolaga dunyo eshiklarini ochgan haqiqiy murabbiy deb ataydi.

Xulosa.Jahonadabiyotitarixidaoʻqituvchiobrazigenezisi chiziqli (linear) emas, balki siklik-toʻlqinsimon xarakterga egadir. Bugungi post-modern va raqamlashtirilgan XXI asr adabiyotida oʻqituvchi oʻzining anʼanaviy akusherlik (mayevtika) yoki yetakchilik (pir) funksiyalarini saqlab qolgan holda, axborot oqimini har tomonlama tartibga soluvchi “navigator” va ruhiy inqirozlardan asrovchi “psixoterapevt” qiyofasiga oʻtmoqda. Adabiyotshunoslik va pedagogika integratsiyasi ushbu obrazlar genezisini chuqurroq oʻrganish orqali kelajak oʻqituvchisining ideal maʼnaviy modelini yaratishga xizmat qiladi.

¹ Plato. (1921). Theaetetus. (Loeb Classical Library). Harvard University Press.

² Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” (mutolaa). – Toshkent, 2024

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Plato. (1921). Theaetetus. (Loeb Classical Library). Harvard University Press.
2. Fariduddin Attor “Mantiq ut-tayr”. Aziz Qayumov, Alibek Rustam, Najmiddin Komilov tarjimasi
3. Jaloliddin Rumi, “Maʼnaviy masnaviy”. – Toshkent: “Sharq”, 1999.
4. Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” (mutolaa). – Toshkent, 2024
5. Rousseau, J. J. (1979). Emile, or On Education (Trans. Allan Bloom). Basic Books.
6. Dickens, C. (2003). Hard Times. Penguin Classics.
7. Chekhov, A. P. (2002). The Man in a Case and Other Stories. Oxford World’s Classics.
8. Remarque, E. M. (1996). All Quiet on the Western Front. Ballantine Books.
9. Kleinbaum, N. H. (1989). Dead Poets Society. Hyperion Paperbacks.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA BOSH/BAŞ SOMATIZMINING SEMANTIK TARMOG'I VA QIYOSIY MODELLASHTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va turk tillaridagi *bosh/baş* somatizmlarining leksik-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda tadqiq etiladi. Inson tana a'zosini ifodalovchi mazkur leksemalarning anatomik ma'nodan tashqari aql-idrok, rahbarlik, boshlanish, ustuvorlik va makon kabi tushunchalarni ifodalash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ikki tildagi semantik umumiylik va farqlar, ma'no ko'chishining metaforik hamda metonimik mexanizmlari, shuningdek, somatik birliklarning frazeologik va lingvomadaniy xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek va turk tillarida *bosh/baş* leksemalarining semantik imkoniyatlarini aniqlash hamda somatik leksikaning qiyosiy o'rganilishiga hissa qo'shishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: somatizm, *bosh*, *baş*, polisemiya, leksik-semantik tahlil, qiyosiy-tipologik tadqiq, metafora, metonimiya, frazeologizm, lingvomadaniyat.

Tilning lug'at tarkibida inson tanasi va uning a'zolarini ifodalovchi birliklar alohida o'rin tutadi. Tilshunoslikda bunday birliklar somatizmlar deb yuritiladi. Somatik leksika insonning jismoniy tuzilishini ifodalash bilan birga, uning tafakkuri, hissiyoti, ijtimoiy munosabatlari va olamni idrok etish usullarini ham aks ettiradi. Shu sababli somatik birliklarni o'rganish leksikologiya, semasiologiya, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, ularning lug'at tarkibida tarixiy jihatdan mushtarak bo'lgan ko'plab somatik birliklar mavjud. Shunday birliklardan biri o'zbek tilidagi *bosh* va turk tilidagi *baş* leksemalaridir. Har ikki birlik inson tanasining muhim qismini nomlaydi, biroq ularning semantik imkoniyatlari anatomik ma'no bilan cheklanmaydi. Masalan, o'zbek tilida *bosh qotirmoq*, *ishning boshi*, *bosh mutaxassis* birikmalarida leksema turli mavhum va ijtimoiy tushunchalarni ifodalasa, turk tilida *başlamak* (boshlamoq), *başkan* (rais, rahbar), *başkent* (poytaxt) kabi birliklarda *baş* komponenti boshlanish, rahbarlik yoki markaziylik tushunchalari bilan bog'lanadi.

O'zbek tilining izohli lug'atida *bosh* leksemasi tana a'zosi ma'nosidan tashqari aql-idrok, rahbarlik, lavozim jihatidan yuqorilik, asosiylik va makonning boshlanish yoki chekka qismini ifodalovchi ma'nolarda ham qayd etiladi. Bu holat leksemaning ko'pma'nolilik (polisemiya) xususiyatini namoyon qiladi (Izoh.uz, "bosh" maqolasi). Turk tilida ham *baş* komponenti qatnashgan so'zlar va birikmalar turli semantik munosabatlarni ifodalaydi. Biroq mazkur o'xshashliklar barcha ma'nolarning ikki tilda aynan bir xil ekanini anglatmaydi.

Shu jihatdan *bosh/baş* somatizmlarini qiyosiy o'rganish ularning umumiy semantik asoslarini, ma'no taraqqiyoti yo'nalishlarini va har bir tilga xos qo'llanish xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Somatik leksemalarda polisemiya, avvalo, inson tanasining jismoniy xususiyatlari bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Tana a'zosining shakli, joylashuvi, vazifasi yoki organizmdagi o'rni boshqa predmet va hodisalarni nomlash uchun asos bo'lishi mumkin. Masalan, *bosh* inson tanasining yuqori qismiga nisbatan ishlatilishidan tashqari, biror narsaning boshlanish nuqtasi, eng muhim qismi yoki boshqaruvchisini anglatishi mumkin.

Qiyosiy tadqiqda ikki tildagi leksemalarning faqat shakliy o'xshashligini emas, balki quyidagi jihatlarini ham o'rganish lozim:

- 1. Denotativ ma'no:** leksemaning bevosita tana a'zosini ifodalashi.
- 2. Semantik kengayish:** anatomik ma'nodan mavhum, ijtimoiy ma'nolarga o'tish.
- 3. Ma'no ko'chishi:** yangi ma'nolarning shakllanishi.
- 4. Biriktiruvchanlik:** leksemaning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyatlari.
- 5. Frazeologik xususiyat:** turg'un birikmalar tarkibida yuzaga keladigan ma'nolar.
- 6. Lingvomadaniy xususiyat:** xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar va nutqiy an'analarida aks etadigan ma'nolar.

Mazkur mezonlar o'zbek va turk tillaridagi *bosh/baş* leksemalarining semantik tizimini izchil qiyoslash uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikki tildagi materiallarni dastlabki qiyosiy tahlil qilish natijasida *bosh/baş* leksemalarining ma'nolarini bir necha semantik guruhga ajratish mumkin:

Anatomik ma'no Har ikki tilda leksemaning asosiy ma'nosi inson yoki hayvon tanasining bosh qismini ifodalash bilan bog'liq.

O'zbek tilida: *bosh og'rig'i*, *bosh kiyim*, *boshini ko'tarmoq*.

Turk tilida: *baş ağrısı* (bosh og'rig'i), *başını kaldırmak* (boshini ko'tarmoq), *başını örtmek* (boshini yopmoq).

Misolalar ikki tilda anatomik ma'no va u bilan bog'liq ayrim birikmalarining mushtarakligini ko'rsatadi. Biroq birikmalarining grammatik qurilishi, qo'llanish doirasi va ko'chma ma'nolari alohida tekshirilishi lozim.

Aql-idrok va tafakkur ma'nosi. O'zbek tilida *bosh* leksemasi insonning fikrlash qobiliyati va aqliy faoliyati bilan bog'lanadi. Masalan, *boshi bor*, *bosh qotirmoq*, *o'z boshi bilan ish qilmoq* kabi ifodalarda leksema anatomik a'zoni emas, balki aql-idrok, fikrlash yoki mustaqil qaror qabul qilishni anglatadi.

Rahbarlik va ijtimoiy mavqe ma'nosi. *Bosh/baş* leksemalarining muhim semantik yo'nalishlaridan biri rahbarlik, yetakchilik va ijtimoiy maqom bilan bog'liq.

O'zbek tilida: *boshliq*, *boshqaruvchi*, *bosh mutaxassis*, *bosh vrach*, *bosh bo'lmoq*.

Turk tilida: *başkan* (rais, rahbar), *başhekim* (bosh shifokor), *başöğretmen* (bosh o'qituvchi / yetakchi o'qituvchi), *başrol* (bosh rol).

Ushbu misollarda *bosh/baş* komponenti jismoniy tana a'zosini emas, balki tashkilot, kasb, faoliyat yoki voqea doirasidagi ustuvor mavqeni ifodalaydi. Mazkur semantik rivojlanishni inson tanasida boshning muhim va yuqori mavqega ega bo'lishi bilan bog'liq konseptual metafora orqali izohlash mumkin. Shu bilan birga, *boshliq* va *başkan* so'zlarini har qanday kontekstda to'liq sinonim deb hisoblash to'g'ri emas. Ularning ma'nosi tegishli tilning so'z yasaliishi tizimi, ijtimoiy terminologiyasi va qo'llanish an'alariga bog'liq.

Boshlanish va dastlabki nuqta ma'nosi O'zbek tilida *bosh* leksemasi vaqt, jarayon, matn yoki makonning boshlanish nuqtasi ma'nosini ifodalaydi: *yilning boshi*, *ishning boshi*, *hikoyaning boshi*, *ko'chaning boshi*, *gapning boshidan boshlamoq*.

Turk tilida bu semantik yo'nalish *başlangıç* (boshlanish), *başta* (boshida, avvalo), *başından beri* (boshidan beri) kabi birlik va birikmalarda kuzatiladi.

Asosiylik, ustuvorlik va muhimlik ma'nosi O'zbek tilida *bosh masala*, *bosh sabab*, *bosh vazifa*, *bosh sovrin* kabi birikmalarda *bosh* komponenti muhimlik, ustuvorlik yoki birinchi darajali ahamiyatni ifodalaydi. Turk tilida *başrol* (bosh rol), *başlıca* (asosiy, eng muhim) va boshqa *baş* komponentli birliklarda shunga yaqin semantik munosabatlar yuzaga keladi.

"Bosh/baş" somatizmining semantik tarmog'i markaziy anatomik ma'no va undan rivojlangan hosila ma'nolar o'rtasidagi munosabatlar asosida shakllanadi. Modelda anatomik ma'no semantik markaz sifatida belgilanib, aql-idrok, rahbarlik, boshlanish, ustuvorlik hamda frazeologik qo'llanishlar alohida semantik yo'nalishlar sifatida ajratiladi.

Leksik semantikada butun va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabat meronimiya deb yuritiladi. Butunni bildiruvchi leksema esa muayyan munosabatda holonim sifatida qaraladi. Bu munosabatlarni aniqlashda predmetning tarkibiy tuzilishi bilan boshqa semantik aloqalarni farqlash zarur. Winston, Chaffin va Herrmannning butun–qism munosabatlari tasnifiga bag'ishlangan tadqiqoti ushbu masalani nazariy jihatdan o'rganish uchun muhim manbalardan biridir.

O'zbek va turk tillaridagi *bosh/baş* birliklarini tahlil qilishda kamida uch turdagi munosabatni farqlash maqsadga muvofiq: anatomik butun–qism munosabati, matn yoki makonning tarkibiy qismini ifodalash hamda mavhum yoki ijtimoiy ma'no ko'chishlari.

Somatik leksemalarning lingvomadaniy xususiyatlari. Somatik birliklar xalqning olamni konseptuallashtirish usullarini aks ettiruvchi til vositalaridan biridir. Inson tanasining markaziy va muhim a'zolaridan biri bo'lgan bosh ko'plab tillarda fikrlash, boshqarish, yetakchilik va boshlanish kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. O'zbek va turk tillaridagi *bosh/baş* leksemalarida ham shunday semantik yo'nalishlar kuzatiladi.

Biroq ushbu umumiyliklarni muayyan xalqning mentaliteti haqida qat'iy xulosa chiqarish uchun yetarli dalil deb hisoblab bo'lmaydi. Lingvomadaniy xususiyatlarni asoslashda maqollar, turg'un birikmalar, badiiy matnlar va real nutqiy vaziyatlarni qiyoslash muhimdir. Masalan, o'zbek tilidagi *boshga tushganini ko'z ko'rar* kabi maqol va iboralar inson boshini hayotiy tajriba, taqdir yoki shaxsiy kechinmalar bilan bog'laydi. Turk tilidagi tegishli maqol va iboralar bilan qiyoslash esa umumiy konseptual asoslar bilan birga, obraz tanlovi va nutqiy vazifadagi farqlarni ham aniqlash imkonini beradi. *Bosh/baş* somatizmlarining lingvomadaniy salohiyati ularning lug'aviy ma'nolari bilangina belgilanmaydi. Ular frazeologik birliklar, maqollar va ijtimoiy muloqotda ham faol qatnashib, insonning tafakkur, mavqe va hayotiy tajribaga oid tushunchalarini ifodalashga xizmat qiladi.

O'zbek va turk tillaridagi *bosh/baş* somatizmlarining qiyosiy tahlili mazkur leksemalarning anatomik ma'nodan tashqari bir qator mavhum va ijtimoiy tushunchalarni ham ifodalashini ko'rsatadi. Har ikki tilda *bosh* tushunchasi aql-idrok, rahbarlik, boshlanish, muhimlik va makonning dastlabki qismi bilan bog'liq semantik yo'nalishlarda namoyon bo'ladi.

Umuman, *bosh/baş* leksemalarining qiyosiy o'rganilishi o'zbek va turk tillaridagi somatik leksikaning semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Kelgusida mazkur yo'nalishni kengaytirish uchun ikki tilning izohli lug'atlari, frazeologik lug'atlari va badiiy matnlaridan tuzilgan parallel misollar korpusiga tayanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. "Bosh" maqolasi. Izoh.uz. <https://izoh.uz/word/bosh> (murojaat sanasi: 09.08.2026).
2. Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
3. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.
4. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Winston, M. E., Chaffin, R., & Herrmann, D. A taxonomy of part-whole relations. Cognitive Science, 1987, 11(4), 417–444. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1104_2
6. Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли: 1-жилд, 3-жилд, 4-жилд, 5-жилд. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. I — 680 б., III — 687 б., IV — 606 б., V — 591 б.;
8. Aksan D. Şiir Dili ve Türk Şiir Dili. — Ankara: Engin Yay, 1995. — S. 31
9. Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. — Toshkent: Talqin, 2005. 189-b.

Farida XAMRAQULOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
E-mail: xamraqulovafarida8@gmail.com

FRANSUZ TILINING TILLAR TIPOLOGIYASIDAGI O'RNI: ANALITIZM VA FUNKSIONALLIK MUNOSABATI

Annotatsiya: mazkur maqolada fransuz tilining morfologik-tipologik xususiyatlari qiyosiy-tarixiy va sinxron yondashuv asosida tahlil qilinadi. Fransuz tilining agglyutinativ tillardan farqli jihatlari, lotin tilidan meros bo'lib qolgan fuzion xususiyatlari hamda zamonaviy fransuz tilida analitik tendensiyalarning kuchayishi yoritiladi. Tadqiqotda kelishik tizimining yo'qolishi, artikllarning qo'llanishi, qat'iy so'z tartibi va fe'l paradigmasidagi fuzion elementlar o'zbek va lotin tillari bilan qiyoslanadi. Natijada zamonaviy fransuz tili nominal va sintaktik tizimida dominant analitik, fe'l tizimida esa fuzion xususiyatlarni saqlagan aralash tipdagi til ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: qiyosiy tilshunoslik, tillar tipologiyasi, analitik tillar, fuzion tillar, agglyutinativ tillar, fransuz tili.

Аннотация: в данной статье морфологические и типологические особенности французского языка анализируются на основе сравнительно-исторического и синхронного подходов. Освещаются отличия французского языка от агглютинативных языков, фузионные особенности, унаследованные от латинского языка, а также усиление аналитических тенденций в современном французском языке. В исследовании утрата падежной системы, употребление артиклей, фиксированный порядок слов и фузионные элементы во французской глагольной парадигме сопоставляются с узбекским и латинским языками. В результате обосновывается, что современный французский язык представляет собой язык смешанного типа, в котором в именной и синтаксической системах доминируют аналитические характеристики, тогда как глагольная система сохраняет фузионные особенности.

Ключевые слова: сравнительное языкознание, типология языков, аналитические языки, фузионные языки, агглютинативные языки, французский язык.

Annotation: this article analyzes the morphological and typological features of the French language based on comparative-historical and synchronic approaches. It examines the differences between French and agglutinative languages, the fusional features inherited from Latin, and the increasing prevalence of analytic tendencies in contemporary French. The study compares the loss of the case system, the use of articles, fixed word order, and fusional elements in the verb paradigm with their counterparts in Uzbek and Latin. The findings demonstrate that contemporary French is a mixed-type language characterized by dominant analytic features in its nominal and syntactic systems, while retaining fusional properties in its verbal system.

Key words: comparative linguistics, language typology, analytic languages, fusional languages, agglutinative languages, French.

Kirish. Tillar tipologiyasi va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik dunyo tillarini tizimli ravishda guruhlashda ularning genetik (kelib chiqishi) hamda tarkibiy-semantik xususiyatlariga tayanadi. Hind-yevropa tillari oilasining roman guruhiga mansub bo'lgan fransuz tili o'zining ko'p asrlik taraqqiyoti davomida jiddiy tipologik transformatsiyani boshdan kechirdi. Klassik va zamonaviy tilshunoslikda tillar morfologik qurilishiga ko'ra to'rtta asosiy guruhga ajratiladi: analitik (izolyatsiyalovchi), sintetik (fuzion), agglyutinativ va polisintetik tillar.

Fransuz tilining ushbu tipologik koordinatalar tizimidagi o'rnini belgilash qiyosiy tilshunoslikning eng qiziqarli va munozarali muammolaridan biridir. Bir tomondan, fransuz tili o'zining bevosita ajdodi bo'lgan xalqona lotin tilidan (lat. *sermo vulgaris*) kuchli fuzion arxitektonikani meros qilib olgan. Ikkinchi tomondan, uning zamonaviy sintaktik va

morfologik holati tildagi kuchli analitizm tendensiyasidan dalolat beradi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, an'anaviy grammatikalarda ko'pincha fransuz tili roman tillariga xos bo'lgan umumiy fuzion qolipda o'rganiladi. Biroq, sinxron tahlil shuni ko'rsatadiki, fransuz tili flektivlikdan (fuziyadan) voz kechish va sof analitik tuzilishga o'tish bo'yicha o'z guruhidagi tillar (italyan, ispan, portugal) orasida eng yuqori ko'rsatkichga ega. Mazkur maqolada fransuz tilining agglyutinativ mexanizmlardan uzoqligi, lotin tili bilan tizimli farqlari va uning o'ziga xos analitik-fuzion xarakteri qiyosiy aspektda yoritiladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Ushbu ilmiy maqolada qiyosiy-tarixiy, tipologik va sinxron-tavsifiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida Vilgelm fon Humboltning tillar

morfologik tasnifi, Edvard Sefirning tillar tipologiyasiga oid konseptual qarashlari hamda Sharl Ballining fransuz tili stilistikasi va umumiy tilshunoslikka bag'ishlangan asarlari xizmat qildi. O'zbek tilshunos olimi A. Nurmonov grammatik ma'no ko'rsatkichlarining bir ma'nolilik va barqarorlik tamoyilini alohida ta'kidlaydi. Fransuz tili materialini tahlil qilishda esa, Antuan Meye kabi romanist olimlarning hind-yevropa tillari evolyutsiyasiga oid qarashlari inobatga olindi. Fransuz tilining grammatik tuzilishi uning sinxron holatida tahlil qilinib, agglyutinativ (o'zbek tili) va klassik sintetik (lotin tili) modellar bilan qiyoslandi. Bu metodologik yondashuv fransuz tili grammatik tizimidagi analitizm ulushini aniq matematik va strukturaviy dalillar bilan ko'rsatish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Tillar morfologik klassifikatsiyasida agglyutinatsiya (agglutination n.f. Ling. Juxtaposition au radical d'affixes distincts pour exprimer les rapports syntaxiques, caractéristique des langues agglutinantes) ya'ni Le Petit Larousse lug'atida shunday deb aniqlik kiritilgan bu jarayon sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun o'zakka turli affikslarning qo'shib ulanib borishi bo'lib agglyutinativ tillarga xos xususiyatdir va bu mexanizm mutlaqo o'ziga xos qonuniyatlarga egadir [1 Le Petit Larousse. Larousse, 1993]. Agglyutinativ tillarda (masalan, o'zbek tilida) har bir morfema qat'iy chegaralangan bo'lib, faqat bitta grammatik yoki semantik ma'noni ifodalaydi. O'zak va affikslar bir-biri bilan to'qnashganda chiziqli zanjir hosil qiladi, ammo ularning chegaralari buzilmaydi, o'zgarishga uchramaydi.

Fransuz tili qiyosiy tahlil qilinganda, unda bunday mexanik agglyutinatsiya zanjiri umuman ishlamasligi aniqlandi. Quyida agglyutinativ tizim (o'zbek tili) va fransuz tili grammatik ko'rsatkichlarining strukturaviy farqi ko'rsatilgan: Masalan, *kitob-lar* so'zida affiks otning oxiriga qo'shiladi. Fransuz tilida esa *les livres* talaffuzda ot o'zgarmaydi (*livre* [livr], ko'plik ma'nosi analitik ko'rsatkich - *les* artikli orqali otning oldidan beriladi. Yana bir farqni

keltirsak, *de la banque* o'zbek tilida chiqish kelishigi qo'shimchasi barqaror. Fransuz tilida kelishik yo'q, uning vazifasini *de* predlogi bajaradi va u o'zakdan alohida so'z hisoblanadi. Fransuz tilida esa *notre famille* misolida egalik determinanti (*notre*) mustaqil so'z sifatida ot oldidan keladi. Kitob-*imiz* misolida egalik qo'shimchasi so'z oxirida kelsa, *Notre maison* egalik affiksi o'zak tarkibiga kiradi

Fransuz tili analitizmining eng kuchli dalillari quyidagilardan iborat:

Kelishik tizimining to'liq yo'qolishi: Ajdod til – lotin tilida 6 ta kelishik (Nominativus, Genetivus, Dativus, Accusativus, Ablativus, Vocativus) mavjud bo'lib, so'z oxiri o'zgarishi (fleksiya) orqali gapdagi aloqa ta'minlangan. Fransuz tilida esa bu murakkab tizim butunlay barham topgan. Kelishiklar o'rnini *à, de, pour, en, avec* kabi analitik predloglar egallagan. Masalan: *Donner le livre à Jean* (Kitobni Jonga bermoq).

Xulosa. Qiyosiy tilshunoslik va tillar morfologik tipologiyasi asosida o'tkazilgan ushbu tadqiqot natijalari quyidagi fundamental xulosalarni shakllantirish imkonini beradi. Fransuz tili morfologik parametrlari bo'yicha o'zbek yoki turk tillari kabi agglyutinativ mexanizmga ega emas. Undagi morfemalar chegarasi chiziqli va mustaqil emas, balki fuzion va analitik xarakterga ega. Zamonaviy bosqichda fransuz tili nominal tizimda (otlar, sifatlar, artikllar darajasida) va sintaksisda mutloq analitik til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Kelishiklarning yo'qolishi va qat'iy so'z tartibi buning bosh mezonidir. Fransuz tilining verbal tizimi (fe'llar konjugatsiyasi) hamon fuzion (sintetik) modelni saqlab kelmoqda. Bitta suffiks ichida bir nechta grammatik ma'nolarning sintezi buni tasdiqlaydi.

Yakka va yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, fransuz tili tipologik jihatdan dominant tarzda analitik, ammo fe'l tizimida chuqur fuzion xususiyatlarni saqlab qolgan aralash (gibrid) tipdagi tildir. U lotin tilining sintetik bag'ridan ajralib chiqib, analitizm sari eng ko'p masofani bosib o'tgan o'ziga xos roman tilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bally, Ch. (1965). *Linguistique générale et linguistique française*. Berne: Francke. 141-307 p
2. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace. 145-158 p
3. Meillet, A. (1937). *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. Paris. 515-517 p
4. Nurmonov, A. (2002). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Yangi asr avlodi. 15-18-betlar
5. Dauzat, A. (1947). *Phonétique et grammaire historiques de la langue française*. Paris: Larousse. 305-309 p

Alfiya IBRAGIMOVA,

*Urganch Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga
 tayyorlash markazi, dzyudo bo'yicha oliy toifali trener,
 O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan sport ustosi,
 E-mail: timka505ga@gmail.com*

SOG'LOM TURMUSH TARZI VA UNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR

Annotatsiya: maqolada sog'lom turmush tarzi tushunchasi va uning barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi — sog'lom turmush tarzi va salomatlik tushunchalarining o'zaro aloqadorligini aniqlash. Ilmiy yangiligi sog'lom turmush tarzining davlat siyosati bilan bog'liq jihatlarini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilishdan iborat. Natijada uning asosiy mezonlari umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: *sog'lom turmush tarzi, barkamol avlod, salomatlik, insonning jismoniy va ma'naviy kamoloti, salomatlik madaniyati, motivatsiya, ijtimoiy-falsafiy tahlil.*

Аннотация: в статье анализируется понятие здорового образа жизни и его роль в воспитании гармонично развитого поколения. Цель исследования — выявить взаимосвязь понятий «здоровый образ жизни» и «здоровье». Научная новизна состоит в социально-философском анализе аспектов здорового образа жизни, связанных с государственной политикой. Обобщены его основные критерии.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, гармонично развитое поколение, здоровье, физическое и духовное совершенство человека, культура здоровья, мотивация, социально-философский анализ.*

Annotation: the article analyses the healthy lifestyle and its role in raising a harmoniously developed generation. The aim is to reveal the interrelation between healthy lifestyle and health. The novelty lies in a social and philosophical analysis of the healthy lifestyle within state policy. Its main criteria are summarised.

Key words: *healthy lifestyle, harmoniously developed generation, health, physical and spiritual perfection of a person, health culture, motivation, social and philosophical analysis.*

Kirish. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda barkamol avlodni tarbiyalash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Barkamol avlodni tarbiyalash masalasi esa jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirishga bevosita bog'liqdir. Mavzuning dolzarbligi shundaki, sog'lom turmush tarzi jamiyat hayotida amalga oshirilayotgan barcha o'zgarish va yangilanish jarayonlarining asosini tashkil etadi. Jamiyat hayotida inson salomatligini ta'minlash tabiiy atrof-muhit holati bilan bir qatorda, ijtimoiy hayot va inson tarbiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayondir. Falsafiy ma'noda inson biopsixosotsial tizim bo'lib hisoblansa, insonning biologik, psixologik va ijtimoiy salomatligini ta'minlash jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqotning maqsadi — sog'lom turmush tarzi va salomatlik tushunchalarining o'zaro aloqadorligini aniqlash hamda sog'lom turmush tarzining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: sog'lom turmush tarzi tushunchasiga oid ta'riflarni umumlashtirish; uning tarkibiy elementlarini ajratib ko'rsatish; O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosati bilan bog'liq jihatlarini ochib berish. Ishning ilmiy yangiligi sog'lom turmush tarzini biologik hodisa sifatida emas, balki milliy

va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligidagi ijtimoiy jarayon sifatida tahlil qilishdan iborat. Prezident Sh.M.Mirziyoyevning ta'kidlashicha, yoshlarni jismoniy sog'lom, ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalash uchun besh muhim tashabbus doirasida ko'plab stadionlar, suv havzalari, sport majmualari va saroylari barpo etilmoqda; eng muhimi, farzandlarimiz o'rtasida sport bilan muntazam shug'ullanadigan, sog'lom turmush tarzini o'z hayotiy maqsadiga aylantirgan yoshlar safi kengayib bormoqda [1: 444].

Asosiy qism. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Falsafiy, sotsiologik va pedagogik adabiyotlarda sog'lom turmush tarziga berilgan ta'riflar qiyoslandi, ularning umumiy va farqli jihatlarini ajratildi.

Sog'lom turmush tarzi — bu insonning xatti-harakatlarining individual tizimi bo'lib, unga haqiqiy muhitda (tabiiy, texnogen va ijtimoiy) jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik hamda uzoq umr ko'rishni ta'minlaydi [7: 6]. Sog'lom turmush tarzi fiziologik va ruhiy jarayonlarning normal borishi uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratadi, bu turli kasalliklarning ehtimolini kamaytiradi va insonning umr ko'rish davomiyligini oshiradi. Insonning o'zi tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va mustahkamlangan yaxshi sog'liq unga uzoq va quvonchli hayot kechirishga imkon beradi. Salomatlik har bir insonning, umuman, butun jamiyatning bebaho boyligidir. Jamiyat

hayotida salomatlik insonning birinchi va eng muhim ehtiyoji bo'lib, uning mehnat qobiliyatini belgilaydi va shaxsning barkamol rivojlanishini ta'minlaydi. Bu atrof-dagi dunyoni bilish, o'zini-o'zi tasdiqlash va inson baxtining eng muhim shartidir. Sog'lom turmush tarzi — axloqiy, faol, mehnat va sabr-toqat tamoyillariga asoslangan, shu bilan birga atrof-muhitning salbiy ta'siridan himoya qiluvchi, keksalikka qadar axloqiy, aqliy va jismoniy salomatlikni saqlashga imkon beradigan hayotdir [6]. Sog'lom turmush tarziga quyidagilar kiradi: samarali mehnat, ratsional ovqatlanish, biologik ritmga rioya qilish, optimal harakat rejimi, shaxsiy gigiyena, kundalik rejimga rioya qilish [7: 7]. Sog'lom turmush tarzi haqida turlicha qarashlar ilgari surilgan bo'lib, falsafiy va sotsiologik yo'nalish vakillaridan P.A.Vinogradov, B.S.Erasov, O.A.Milshteyn, V.A.Ponomarchuk, V.I.Stolyarov va boshqalar sog'lom turmush tarzini global ijtimoiy muammo, butun jamiyat hayotining ajralmas qismi deb hisoblaydilar. Salomatlikning uch turi mavjud bo'lib, bular jismoniy, aqliy va axloqiy (ijtimoiy) salomatlikdir [6]. Jismoniy salomatlikning mohiyati shundan iboratki, agar barcha organlar va tizimlar yaxshi ishlasa, unda butun inson tanasi to'g'ri ishlaydi va rivojlanadi. Ruhiy salomatlik miyaning holatiga bog'liq bo'lib, u fikrlash darajasi va sifati, diqqat va xotiraning rivojlanishi, hissiy barqarorlik darajasi, irodaviy fazilatlarining rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Axloqiy salomatlik insonning ijtimoiy hayotining asosi bo'lgan axloqiy tamoyillar bilan belgilanadi. Shaxsning axloqiy salomatlik belgilari, eng avvalo, mehnatga ongli munosabatda bo'lish, madaniyat xazinalarini o'zlashtirish, sog'lom turmush tarziga zid bo'lgan odatlardan faol ravishda voz kechishdir. Sog'lom turmush tarzi inson hayotining turli jabhalarini rivojlantirish, faol uzoq umr ko'rish va ijtimoiy funksiyalarni to'liq bajarish uchun zarur shartdir. Uning dolzarbligi ijtimoiy hayotning murakkablashishi, salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan texnogen, ekologik, psixologik, siyosiy va harbiy xavflarning kuchayishi natijasida inson tanasiga stresslarning ko'payishi va o'zgarishi bilan bog'liq [6]. Samarali mehnat sog'lom turmush tarzining muhim elementidir. Inson salomatligiga biologik va ijtimoiy omillar ta'sir qilib, ularning asosiysi mehnatdir. Mehnat va dam olishning oqilona rejimi sog'lom turmush tarzining zarur elementidir. To'g'ri va qat'iy rioya qilingan rejim bilan tananing aniq va zaruriy ish ritmi ishlab chiqiladi, bu ish va dam olish uchun maqbul sharoitlarni yaratadi va shu bilan salomatlikni mustahkamlash, mehnat qobiliyatini yaxshilash hamda mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi. Yu.P.Lisitsinning fikriga ko'ra, inson salomatligi ko'p jihatdan turmush tarzi va turmush ukladiga bog'liq. Hozirgi vaqtda sog'lom turmush tarziga nisbatan quyidagi ta'riflar keltiriladi:

— insonning o'zi qo'ygan har qanday maqsadga erishish qobiliyatining aniq ifodasi sifatida sog'liq muammosiga turli omillar ta'sirida hayot jarayonida rivojlanadigan qarashlar tizimi;

— insonda shakllangan, o'z ijodiy salohiyatini u yoki bu darajada ro'yobga chiqarish imkonini beruvchi hayotning ishlab chiqarish, maishiy va madaniy jihatlarini tashkil etish usuli;

— sog'liqni saqlashning ijtimoiy va tarixiy jihatdan aniqlangan g'oyasi, shuningdek, uni amaliy hayotga integratsiya qilish vositalari va usullari;

— insonning kundalik faoliyatining tipik shakllari va usullari bo'lib, bu organizmning zahiraviy imkoniyatlarini mustahkamlaydi va takomillashtiradi, shu bilan jinsi, iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik holatidan qat'i nazar, o'z ijtimoiy va kasbiy funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlaydi. O'zbekistonda taraqqiyot strategiyasi asosida amalga oshirilishi kerak bo'lgan asosiy vazifalar — inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish; adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy sharti darajasiga ko'tarish; milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish; adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish va ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash; milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish. Bu vazifalar, eng avvalo, O'zbekiston fuqarolarida sog'lom turmush tarzini rivojlantirish asosida amalga oshiriladi [2]. Yangilanayotgan O'zbekistonda inson salomatligi, jismoniy barkamolligi, sog'lom turmush tarzi madaniyatiga egaligi o'ta muhim ijtimoiy qadriyat hisoblanadi. Millat salomatligini ta'minlash, xalq genofondini bekam-u ko'st saqlash sog'lom turmush tarzi tufayligina yetarlicha ijobiy tarzda hal etiladi. Bu esa jamiyatning barcha ijtimoiy institutlari — oila, o'quv-tarbiya maskanlari, mahalla hamda mustaqil ta'lim oldiga fuqarolarga sog'lom turmush tarzi mazmuni va mohiyatini anglatish, yoshlarni sergak va bilimdon, barkamol shaxs qilib tarbiyalash masalasini ko'ndalang qilib qo'yadi.

O'zbekistonlik faylasuf olimlardan I.Shodimatov, O.Oqilov, K.Sodiqov, Sh.Bo'tayev, X.A.Shayxova, Q.N.Nazarov, M.M.Qahharova, G.H.Tillayeva, N.E.Temirovalar sog'lom turmush tarzi va uning falsafiy masalalari sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Sog'lom turmush tarzi — faol mehnat qiladigan, mehnatga ijodkorlik asosida yondashadigan, kuchli jismoniy va ruhiy bosimlarni, o'ta xavfli va zararli ta'sir ko'rsatuvchi omillarni yengil tarzda bartaraf etadigan, har tomonlama taraqqiy etgan shaxsning shakllanish jarayonidan iborat. O'zbekistonda istiqomat qilayotgan fuqarolarning tafakkuri va sog'lomligi ularning mulkka, ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan qarashlarida ham ijobiy natijalarga olib keladi. Yangilanayotgan O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini shakllantirish fuqarolarning dunyoviy bilimlar asosida dunyoqarashining shakllanishi, diniy qadriyatlar asosida axloqiy va ma'naviy tarbiyasi asosida amalga oshirilmoqda [3: 820].

Falsafiy adabiyotlarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalasiga keyingi paytlarda katta e'tibor berilib,

uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, ruhiy-psixologik, tibbiy-gigiyenik hamda shaxsga tegishli bo'lgan motivatsion tomonlari tadqiq etilmoqda. Sog'lom turmush tarzining metodologik muammolari, ijtimoiy-iqtisodiy mezonlari, aholi turmush madaniyatiga, diniy va dunyoviy qadriyatlarga tegishli jihatlari bugungi kunda ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rganilishi zarur bo'lgan sohalaridir [4; 5].

Sog'lom turmush tarzi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan yangilanish jarayonida odamlar o'rtasidagi sog'lom munosabatlar va namunaviy xulqning shakllanish jarayonini tartibga soladi hamda tezlashtiradi. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda motivatsiya omili ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, motivatsiya shaxsning ma'lum bir faoliyatni bajarishga kirishishi, harakatga keltirishi, uning muhimligini asoslashi va anglatishini o'zida ifodalaydi [9: 471]. Sog'lom turmush tarzi mafkurasi, R.U.Arziqulovning fikricha, turmush tarzining falsafasini, davlatning sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha yuritayotgan siyosatini, uning huquqiy va axloqiy asoslarini, pedagogikasi, psixologiyasi, sotsiologik madaniyati, etikasi va estetikasini o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi lozim.

F.Xalidbekovanning fikriga ko'ra, sog'lom turmush tarzi har bir yurtdoshimizdan haqiqat majmuasiga suyanib, aql-farosatga rivoj berib, ilm, bilim, hayot falsafasi, ajdodlar tajribasi va davr talablarini chuqur hamda ongli anglab, turmush tarzi va hayot mazmunini odamiylik yo'lida rivojlantirib, hamma jabhada axloqiy fazilatlariga amal qilishni talab etadi. Axloqiy yetuklik kishida imon-e'tiqod va amalni kuchaytiradi, insonlik sharafiga ko'taradi.

Sog'lom turmush tarzi jamiyatni insonparvarlashtirish va sog'lomlashtirishga xizmat qiladi. R.Matibayevanning fikricha, bolalarni tarbiyalash ishida eng muhim shart — oilaning mustahkam, ma'naviy sog'lom asosga qurilganligidir.

Demak, sog'lom oilada sog'lom farzandlar — ijodiy fikrlaydigan, mustaqil xulosalar chiqaradigan, kelajakda qaysi bir soha mutaxassisi bo'lishidan qat'i nazar, O'zbekiston mustaqilligining istiqboliga munosib hissa qo'sha oladigan barkamol avlod bo'lib yetishadi [8: 568].

Xulosa. Sog'lom turmush tarzi murakkab ijtimoiy jarayonlarni o'zida ifodalaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sog'lom turmush tarzining mezonlariga shaxsning jamoatchilik va mehnat jarayonlarida faollik ko'rsatishi, samarali ijodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lishi, oilada va kundalik turmushda namunali yashashi, o'zidagi jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarishga intilishi, tabiiy va ijtimoiy muhit bilan mutanosiblikda yashashi, zararli odatlarning ta'siriga tushib qolishdan o'zini asrash hamda sog'lom turmush tarzini o'zi uchun bir umrga maqsad qilib tanlashi kabi sifatlarni kiritish mumkin.

O'zbekistonda sog'lom avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosatidagi eng muhim masalalardan biridir. Sog'lom turmush tarzining rivojlanishida diniy va dunyoviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish mamlakatning kelgusi taraqqiyot yo'lini milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida belgilab beradi. Tavsiyalar sifatida sog'lom turmush tarzi uchun eng muhim omillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- chekishni tashlash;
- alkogol va boshqa giyohvand moddalardan voz kechish;
- muvozanatli ovqatlanish;
- jismoniy faollik, harakatsiz turmush tarzini rad etish.

Keyingi tadqiqotlar yo'nalishi sifatida sog'lom turmush tarzini shakllantirishda oila, mahalla va ta'lim muassasalari hamkorligining ijtimoiy-falsafiy modelini ishlab chiqish hamda yoshlarda sog'lom turmush tarziga motivatsiyani rivojlantirish mexanizmlarini o'rganishni belgilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 444 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Дубайдаги Бош консуллиги расмий сайти. – URL: <https://dubai.mfa.uz/news/4970?language=uz>
3. Расулов Ҳ.М. Маънавий тарғиботда илғор хорижий тажрибалар // Oriental Renaissance. – 2020. – № 2 (10-2). – Б. 818–826.
4. Расулов Ҳ.М. Шарқ ва ғарб: сиёсий ва ҳуқуқий маданият компонентлари ўйғунлиги // Oriental Renaissance. – 2020. – SI-1, № 3.
5. Расулов Ҳ.М. Сиёсат – маданият, ҳодиса ва фан сифатида // Oriental Renaissance. – 2022.
6. Saidmurodova S.X. Salomatlik va sog'lom turmush tarzi // Science and Education. – 2022. – № 1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/salamatlik-va-sog-lom-turmush-tarzi>
7. Tursunov S.T. Sog'lom turmush tarzi. – Toshkent, 2010.
8. Maxmudova Z.M. O'smirlarda stressli vaziyatlarda koping xulq-atvor strategiyalari namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari // Science and Education. – 2022. – № 3 (3). – Б. 566–573.
9. Nabiev Sh. Til o'rganishda motivatsiyaning roli: ichki va tashqi omillar // Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. – № 2 (5). 470–474-b.

Majnuniso KAMOLOVA,
 QarDU doktorant
majnunisok@gmail.com
kamolovamajnuniso@gmail.com
 UDK 894.375-1(021)
 ORCID 0009-0004-4798-4139

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA UZLAT VA XILVATNING G'OYAVIY-BADIIY TAHLILI

Annotatsiya: Alisher Navoiyning har bir g'azali alohida e'tibor talab etib o'qiladigan tahlil va tatbiq etiladigan g'azallar turkumiga kiradi. Shu jumladan, shoirning "Xazoyin ul-maoni" kulliyotidan o'rin egallagan ayrim g'azallarida ham turlicha tasavvufiy tushunchalarni kuzatishimiz mumkin. Xususan, tasavvufiy ma'noda **Xilvat** yoki **Uzlat**dan ko'zda tutilgan asosiy maqsad yomon axloqdan ajralish, tuban ishlardan voz kechish, qalbni jilolantirib, ruhni huzur va farog'atga yetishtirish. Uzlatning yana bir ko'rinishi bu Zuhddir. "Zuhd - parhez, tiyilish, uzlat" degan ma'nolarda keladi. Xususan, Navoiyning "Soqiyo talx o'ldi ayshim hajr bedodi bila..." deb boshlanuvchi g'azalida ham zuhd haqida keltirilgan. Ishq vodiysi - bu bir-birining vasliga yetadigan ikki do'stning qadrli dargohi, diydor nasib etadigan muqaddas manzil. Unda inson ruhi Mutlaq o'zining ikkinchi juftini, mahramini izlab topadi unda. Shuning uchunkim, shoir ishq vodiysiga kirdingmi, imillama, oldinga qarab intil doimo, deya jahd etadi. Ushbu maqolada aynan mana shu kabi misralar tahliliga alohida to'xtalangan. Shuningdek, maqolada glossariy, germevntik, tarixiy-qiyosiy metodlardan unumli foydalanilgan.

Kalit so'zlar: *lirika, xilvat, uzlat, g'azal, ma'no, holat, bayt, hijron, dargoh, oshiq.*

Аннотация: каждая газель Алишера Навои относится к категории газелей для анализа и применения, требующих особого внимания. Кроме того, в некоторых газелях поэта из сборника «Хазайин уль-Маони» мы можем наблюдать различные мистические концепции. В частности, основная цель Хилвата или Узлата в мистическом смысле – избавиться от дурных нравов, отказаться от плохих поступков, отшлифовать душу и привести душу к покою и счастью. Другая форма Узлата – Зухд. Оно имеет значение «Зухд – диета, воздержание, воздержание». В частности, в газели Навои, начинающейся словами «Сакийо талх олди айшим хаджр бедоди била...», упоминается аскетизм. Долина любви – священное место для двух друзей, которые достигают сердца друг друга, священное место. В нем душа человека ищет своего второго партнера, своего махрама. Поэтому поэт стремится сказать: «Вступил ли ты в долину любви, не падай, всегда смотри вперед». Данная статья посвящена анализу таких стихов. Также в статье эффективно используются глоссарий, герменевтический, историко-сравнительный методы.

Ключевые слова: *текст, хилват, узлат, газель, смысл, ситуация, стих, разделение, виселица, любовь.*

Annotation: each ghazal of Alisher Navoi belongs to the category of ghazals for analysis and application, which require special attention. In addition, we can observe various mystical concepts in some of the poet's ghazals from the «Khazayin ul-Maoni» collection. In particular, the main goal of Khilvat or Uzlat in the mystical sense is to get rid of bad morals, to give up bad deeds, to polish the soul and bring the soul to peace and happiness. Another form of Uzlat is Zuhd. It comes in the meaning of «Zuhd - diet, abstinence, abstinence». In particular, Navoi's ghazal beginning with «Saqiyo talkh oldi aishim hajr bedodi bila...» mentions asceticism. The valley of love is a sacred destination for two friends who reach each other's heart, a sacred destination. In it, the human soul searches for its second partner, its mahram. That's why the poet strives to say, «Have you entered the valley of love, don't fall, always look forward.» This article focuses on the analysis of such verses. Also, glossary, hermeneutic, historical-comparative methods are effectively used in the article.

Key words: *lyrics, khilvat, uzlat, ghazal, meaning, situation, verse, separation, gallows, love.*

Kirish. Alisher Navoiyning har bir g'azali alohida e'tibor talab etib o'qiladigan tahlil va tatbiq etiladigan g'azallar turkumiga kiradi. Shunday ekan uning hech bir misrasini, hech bir so'zini noo'rin qo'llash, noto'g'ri talqin etish mumkin emas. Eng mashhur, nomdor olimlar ham Navoiy ijodiyotiga kelganda ehtiyotkorlik bilan, nozik did va ta'b bilan yondashadilar. Sabab, Navoiyning hali biz bilmagan biz ocha olmagan sir-asrorlarga boy ijod namunalari talaygina.

"Ahli ma'ni" – komil insonlar, "ahli surat" – komillik nasib qilmagan kimsalar. Navoiy she'riyati esa komillik fazilati va haqiqatlarining mislsiz bir badiiy qomusidir. Tasavvuf tarannum etadigan ayrim adabiyotlarda bot-bot bir hikoya keltiriladi: Shayx Sam'unning majlisida bir odam uning yoniga kelib

deydi: "Muhabbat nimadur?". Shunda u "Bugun bu masalaga tushungan, tushuntira oladigan biror kimsa yo'qdur", – deb javob beribdi. Shunda uning yoniga qush kelib qolibdi va uning tizzasiga qo'nibdi. Shunda Sam'un "Muhabbatni anglagan biror jonzot bo'lsa, mana shu qushdir", – debdi-da, unga qarab so'z boshlabdi: "So'fiylar ishq va muhabbatda shu, shu... darajada yuksaldilar. Shunday, shunday sirlarni mushohada etdilar..." kabi bir qator gaplarni aytibdi.

Shunda uning yoniga bir qush kelib qo'nibdi. Shayx qushni tizzasiga olib, "Muhabbatni anglagan biror jonzot bo'lsa, mana shu qush erur", – debdi-da, unga yuzlanib, so'z boshlabdi. "So'fiylar ishq va muhabbatda shu, shu... darajalarga yuksaldilar. Shunaqa sirlarni mushohada etdilar..." singari bir qancha gaplarni aytibdi.

Sam'un ishq haqida shu qadar ta'sirli gapiribdi-ki, bir payt uning tizzasidagi qush o'lik holida yerga qulab tushibdi. Va bu hol majlis ahlini hayron-u lol etibdi. Hazrat Navoiyning ba'zi g'azallarini o'qiganimda mana shu hikoyat tez-tez yodimga kelaveradi. U g'azallarning sir va ta'sir quvvatini ta'riflash qiyin. Ba'zan ularning bashar hayliga mo'ljallanganligiga aql bovar etmaydi. Sababi, Navoiyning aksariyat g'azallari, aql usti bir tuyg'u va zavqi ruhoniylar bir tuyg'u ila bitilgan. Najmiddin Kubroning ta'kidlashlaricha, "Muhabbatning intihosi ishqning ibtidosi erur. Muhabbat qalb uchun, ishq esa ruh uchundir". Shuningdek, Haq sifatlarining mushohada etilishiga muhabbat, Haq fe'llari nurining idrokiga ishq va Haq zot nurining mushohadasiga uns deyilmish. Navoiy: Xilvate topib, seni jismim aro aylasam, Balki jon xilvatsaroyi ichra mehmon aylasam, — degan misralarni yozganida qarilik fasliga yetgan va ruhida uns holi g'olib edi. Buni baytning umumiy mazmunidan, xususan, xilvat orzusidan ilg'ash qiyin emas.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot jarayonida bir necha adabiyotlardan, xususan, Najmiddin Komilovning "AHD QILDIM, ISHQ LAFZIN..." nomli ilmiy maqolasi, "Tasavvuf" nomli kitobi hamda "SOQIYO, TALX O'LDI AYSHIM HAJR BEDODI BILA", nomli maqolalaridan foydalanilgan. Ilmiy va Navoiy qo'llagan terminlar izohlari esa "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" dan foydalanib, ma'no-mazmuni ochib berilgan.

Tadqiqotda analitik, tarixiy-qiyosiy, germevntik hamda sotsiologik kabi tahlil usullaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. *Xilvat* — xalqdan uzoqlashib, ulardan ayri yashash uchun biror-bir go'shaga chekinish demak. Tasavvufiy ma'noda *Xilvat* yoki *Uzlatdan* ko'zda tutilgan asosiy maqsad yomon axloqdan ajralish, tuban ishlardan voz kechish, qalbnii jilolantirib, ruhni huzur va farog'atga yetishtirish. Bu uzoq davom etadigan hodisa emas. Lekin shu qisqa muddatda ma'shuqa oshiqning jismi aro jonga aylanishi mumkin. Navoiy esa oshiqlar uchun doimiy orzu bo'lgan yor ila xilvat xususida so'zlayotir. Ammo bu xilvat xususiyati tamomila boshqacha. Chunonchi: oshiq yorni jismi aro jonga aylanishi mumkin deb, "xilvat saroyi ichra mehmon" qilish bilan kifoyalanmasdan, "tanda jon yanglig'" uni jon bag'rida pinhon tutmoqchi. Xilvat xalqdan yashiringan, xilvat aro tan yashirin, tanda jon yanglig' seni jon ichra pinhon aylasam.

Jon forsiy so'z bo'lib, ruh, ko'ngil, tiriklik nafasi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Tasavvuf adabiyotida esa "Jon" tushunchasi juda keng targ'ib qilinib, kalima tarkibiga ham yangi ma'nolari kiritilgan. Masalan, endigina sayri suluk yo'lga kirgan darveshlarga mavlaviylar "jon" deyishgan. Ko'plab tariqatlarda jondan maqsad bu me'roj, ya'ni vaslga yetishuvi bo'lgan. Bunday yuksalish holatiga o'ta olmagan, bundan benasib she'rxon esa vaslni yashirish, maxfiy tutish uchun "jon pardasi"ni imkoni bo'lgani qadar har tomonga osish yoki qanday osishni umuman ham tasavvur qila olishmaydi.

Anda ham jon pardasin har tomon osib satr uchun, vaslni xifosin nechakim, bo'lg'ay imkon, aylasam. Bularning haqiqatini kim anglay oladi? O'zlik masalasida bosh qotirmagan, o'zlikdan kechish yo'l-yo'riqlaridan bexabar hech kim.

Mosivodan butunlay forig', ya'ni Haqdan boshqa hammasidan butunlay forig' bo'lib, Haqqa bog'langan chin oshiq yoki orif mana bu baytda gap nima haqidalgini tez anglab ola oladi.

*Chu bu xilvat ichra ne o'zlik erur mahram, ne men,
 Har ne nomahram durur, o'zdin parishon aylasam.*

Aslida "O'zlik" tushunchasi ham bir men. Ammo Navoiy shunday bir "xilvat"dan bahs yuritayotirki, unda o'zlikdan nisbatan ajralgan, aniqrog'i ishq otashida toblangan ikkinchi men ham yorga to'liq mahram bo'lishga qodir emas. Ammo, "har ne nomahram" bo'lsa, barcha-barchasini o'zdin yiroqlashtirishga qasd qilgan xuddi ana shu "men" g'azalning bosh qahramonidir.

Nafs va nafsoniy mayllar unga ag'yor bo'lganidek, Haqdan yiroq qolganlar va voqif bo'lmagarlar ham ag'yordirlar. U ishq izhoriga tilni nechog'lik ojiz deb biladi, hijron dardining davronida ham "bezabonlig' usuli"ni tanlaydi:

*Daf' o'lub ag'yor, topsam bor ul xilvat aro,
 Bezabonlig' birla shahri dardi hijron aylasam.*

Tasavvur qilib ko'ramiz, oshiqning xilvatga dahldor va baytma bayt ta'kidlab kelingan barcha xohishlari amalga oshadi. U endi mutlaqo sokin, barchasidan forig' odam. Bundayin holatning sababi nimada? Xo'sh, birinchi hikmatga o'tadigan bo'lsak, lahzadagi bor hikmatning, uning ma'no-mazmunini o'zida mujassamlashtira bilgan va lahza nuridan munavvar holga ega bo'lgan. Zero, boqiy umr asrori "bir lahzalik ushbu hol aro" yashirindir. Shu bois ham oshiq ikkilanmasdan, "umri boqiy topqamen", ya'ni umrbod tirik, mavjud bo'laman bir lahza ushbu holat aro deydi.

Ikkinchi hikmatda esa, oshiq oshiqlikning kamolini belgilab turuvchi yoki behushlik "maqom"iga ko'tarilishi. Bu maqomda til ishq asroriga mahram emasligini anglab yetgan oshiq bir umr, umr bo'yi jamol zavqi ila nafas olishni istaydi:

*Umri boqiy topqamen, bir lahza ushbu hol aro
 O'zni behud, ko'zni ruxsoringg'a hayron aylasam.*

Sirtidan qaralganda, g'azal maqta'sidagi fikr oldingi baytlardagi fikrlar bilan mantiqan bog'lanmasligining sababi, o'quvchi ishq tarki iqrorini xayolga ham keltirmaydi. Aksincha, sultoniy bir holga yetishgan oshiqlikning istiqboliga o'zicha inongisi keladi. Ammo g'azalda talqin etilgan "xilvat" tuyg'usini hamma ham idrok eta olmasa kerak. Ayniqsa, o'zdan kechib hayrat vodiysiga yetgan behud bir "oshiq" holiga hamma boshqacha bir nigoh bilan qaraydi.

Shoir masalamizning bu bir holatini ham hisobga olgan holatda ishq yo'lidan chekinishga borish, bundan qaytib bo'lmasligini, buning iloji yo'qligini shunday aytadi:

*Ey Navoiy, dema iqror ayla ishq tarkini,
 Kim inong'ay, gar o'zumga bo'yla bo'hton aylasam.*

Asosan, orifona hayotning ko'yi, voqealari va inson taqdiri qismatiga chuqur qarash tanlash, kattami, kichikmi, hammani fano va baqo holatiga mushohada qilishga da'vat etadi. Alisher Navoiyning:

*Davron guli-yu gulshani xorig'a arzimaz
 Gulgun mayi Baloyi xumorig'a arzimaz,*

bayti ila boshlanuvchi bir g'azali baytida ham ma'qullab o'tilgan, bunga loyiq ko'rilgan narsa yoki haqiqat yo'q deyarli deb qaralgan.

Demak barchasi uchun bir yakuniy xulosa, bitta hukm shuki: "Arzima!". Buning o'zi hammaga tushunarli. Bir yoqlama qarash, yorug'likni hisobga olmay, zulmatni inkor etish Alisher Navoiyga butunlay yotdir. Davrondan har qancha nolimasin,

davrdan har qancha nolimasin, davrni har qancha ayblab, qora og'darmasin, odam farzandi o'z davri va davronidan ajralib yashay olmaydi. Bunday umrning keragi yo'q. Bundan tashqari, zamonda hamma narsa yomon deyish aqldan emas. Navoiy buni ham shu qadar mukammal bilganki, bir g'azalda:

*Davr ichinda fitna ham ko'p, xo'b ham behad, valek
Bo'lmag'ay mingdin bir ul sarfitnai davroncha xo'b*

Bu bilan o'quvchini davron makr-hiylalaridan g'afatda qolmaslikka chaqirgan. Demak, yomonni bilish yaxshini qadrlashga xizmat etmog'i kerak.

Bundan tashqari, Navoiy yana bir baytda

*Garchi ma'zur o'ldi ma'mur. Ey Navoiy o'zni men,
Do'st ma'mur aylagan xizmatda ma'zur etmayin.*

Ma'mur so'zining ma'nosi amr-farmon, ikkinchi ma'nosi obod, farovonlik. Ma'zur – uzrli, kechirilgan. Bu ikkala so'z baytda tajnis va tanosub san'atini yaratishga xizmat qilgan. Ya'ni: "Garchi ma'mur – ma'ruz (podsho amri vojib bo'lganiday do'st xohishi ham vojib) degan maqolga asosan, ey Navoiy, men o'zimni do'st amr aylagan xizmatdan chetga tormayin". Va yoki "Garchi uzrxohlik ko'payib ketgan bo'lsa ham, ey Navoiy, men do'st obod aylagan majlis xizmatidan bo'yin tovlamayin" kabi ma'nolarni ham beradi. Bu kabi izohlarimizda ham Navoiy bayti ma'nolarining qaysidir bir kichik qismi yoki bir bo'lagi akslandi degan umiddamiz. Maqta'dan boshlab davom etgan "ahd"larini shoir uzr so'rash mazmunida keltirganligini aytib o'tadi. Ya'ni, shundoq ham uzr aytadigan joylar ko'payib ketdi, kelaqol, gapni ko'pam cho'zmasdan do'stning xizmatini uzr aytmasdan bajaray, deydi shoir. Oshiq uchun esa do'stning xizmatidan ulug'roq, sharafliroq xizmat yo'q edi. Ulug' shoirning maqsadi ham shu edi, aslida¹ [1].

Uzlatning yana bir ko'rinishi bu Zuhddir. "Zuhd – parhez, tiyilish, uzlat" degan ma'nolarda keladi. Xususan, Navoiyning "Soqiyo talx o'ldi ayshim hajr bedodi bila..." deb boshlanuvchi g'azalida zuhd quyidagicha keltirilgan:

*Zuhd ko'nglum ko'zgusini qilmish muqaddar, ey harif,
Sindirurmen tavba piri itiq irshodi bila.*

Bu yerda "Harif" – suhbatdosh ma'nosida, do'st ma'nosida ishlatilgan. Zuhd esa parhez yoki uzlat. "Irshod" so'zining ma'nosi esa to'g'ri yo'l ko'rsatish, hidoyat ma'nolarida keladi. "Muqaddar" – g'arib, g'uborli, g'amgin, qora. Baytning ma'nosi quyidagicha: "Zuhd, ya'ni zohidlarga xos bo'lgan tavba-tazarrular ko'nglim ko'zgusiga g'uborlik qilibdi, ey do'st, bu kabi tavbalarni ishq pirimning rahnamoliklarida sindirib tashlay olaman". Shoir quruq, soxta zohidlik bilan ilohiy ishq mayidan bahramandlikni qarama-

qarshi qo'yadi ekan. Agar zohidlik bilan osmon, ya'ni dunyo, dunyoparastlikka aloqasi bor deb hisoblasak ham, unda osmon qadahini sindirish bilan zuhd tavbasini sindirish ham aloqador bo'lib qoladi. Navoiy "G'aroyib us-sig'ar" devoni² [2] da quyidagi baytni keltirish orqali ham ma'lum maqsadini ifodalagan.

*Bevafolik gar budurkim qildi ul to'x, ey ko'ngul,
Sirfa qilmas oshnolig' odam avlodi bila.*

Bu baytning ma'nosini "sirfa" so'zining ma'nosini bilishimiz orqali ham ochib bera olishimiz mumkin. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'atida "sirfa" – jabr, zulm, jafo, jazo kabi ma'nolarda ishlatilib kelingan.

Demak, shu g'azal Navoiyning quyidagi misralari orqali yakuniga yetgan:

*Ey Navoiy, ishq sahosida xud qo'yding qadam,
To nechuk loshkaysan ul poyoni yo'q vodiy bila.*

Ishq vodiyi – bu bir-birining vasliga yetadigan ikki do'stning qadrlil dargohi, diydor nasib etadigan muqaddas manzil. Unda inson ruhi Mutlaq o'zining ikkinchi juftini, mahramini izlab topadi. Shuning uchun, shoir ishq vodiyisiga kirdingmi, imillama, oldinga qarab intil doimo, deya jahd etadi. Ya'ni, "Ey Navoiy, ishq sahosiga qadam qo'yganingdan keyin, endi nega loshkaysan (turkiy so'z bo'lib, bo'shashmoq, imillamoq, ma'nolarini ifodalaydi³[3]) ya'ni oqsaysan, qani tezlash, imillamaki, bu poyoni yo'q vodiyda". G'azal shoh bir shoirga xos va mos tarzda ulkan mantiqiy yakun topgan⁴ [4].

Xulosa. Navoiy she'riyatining markaziy g'oyalaridan bir bu xilvat va uzlat hisoblanadi. Alisher Navoiy tasavvuf falsafasiga asoslanib, uzlat va xilvatni ma'naviy poklanish va ilohiy haqiqatni anglash yo'li sifatida tasvirlaydi. Ularning she'riy ifodasi insonning tashqi dunyodan chekinib, ichki olamiga yo'l olishini ko'rsatadi. Navoiy **uzlatni** insonning o'zini kashf etish, uning ichki dunyosiga chuqurroq kirib, ma'naviy izlanishlar qilish uchun zarur deb biladi. Bu o'z navbatida, shaxsni o'z-o'zini anglashga, haqiqiy baxt va tinchlikni topishga yordam beradi. Xilvatda yashash esa, insonning jamiyatdan chekinishi, ichki tinchlikni izlash va ruhiy izlanishlarni chuqurlashtirishni anglatadi. Biroq, Navoiy, shuningdek, xilvatni ijtimoiy mas'uliyatdan voz kechish deb qabul qilmaydi, balki uning maqsadi – insonning o'zining haqiqiy maqsadlarini topishi va ilohiy sevgini anglashidir. Bu kabilar nafaqat, shaxsiy rivojlanish, balki ma'naviy va badiiy erkinlikni ham ta'minlaydi.

2 A. Navoiy. (1959) *G'aroyib us-sig'ar*, – Toshkent: "Fan" nashriyoti.

3 O. F. Akademiyasi. (1983) *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*, 2-tom, – Toshkent: "Fan" nashriyoti.

4 N. Komilov, "SOQIYO, TALX O'LDI AYSHIM HAJR BEDODI BILA" maqola," in *www.kh-davron.uz*.

1 N. Komilov, "AHD QILDIM: ISHQ LAFZIN..." maqola in *www.ziyouz.com kutubxona*.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.O. F. Akademiyasi. *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*, 2-tom, – Toshkent: "Fan" nashriyoti. 1983-y.
- 2.A. Navoiy. *G'aroyib us-sig'ar*, – Toshkent: "Fan" nashriyoti. 1959-y
- 3.N. Komilov. *Tasavvuf*. – Toshkent: Movarounnahr. 2009-y.
- 4.N. Komilov, "«AHD QILDIM: ISHQ LAFZIN...» maqola," in *www.ziyouz.com kutubxona*.
- 5.N. Komilov, "«SOQIYO, TALX O'LDI AYSHIM HAJR BEDODI BILA» maqola," in *www.kh-davron.uz*.
- 6.<https://ziyouz.com>
- 7.<https://kh-davron.uz>
- 8.<https://kutubxona.uz>

Zarnigor ABDUQODIROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti
zarnigorabduqodirova@gamil.com

“MU'IN UL-MURID” — XORAZM TURKIY TILINING YODGORLIGI

Annotatsiya: ushbu maqolada “Mu'in ul-murid” asarining umumiy mazmun mundarijasi, tilshunoslikdagi ahamiyati va tutgan o'рни kabi masalalar haqida so'z boradi. Shuningdek, undan asarning fonetik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, til tabiati va o'ziga xosligi haqidagi ma'lumotlar ham o'rin olgan.

Kalit so'zlar: “Mu'in ul-murid”, tilshunoslik, fonetika, morfologiya, sintaksis, agglyutinatsiya, gap qurilishi.

Annotation: this article discusses the general content, significance in linguistics, and overall importance of the work “Mu'in ul-murid”. It also covers information regarding the work's phonetic, morphological, and syntactic characteristics, as well as the nature and distinctiveness of its language.

Key words: “Mu'in ul-murid”, linguistics, phonetics, morphology, syntax, agglutination, sentence structure.

Аннотация: в статье рассматриваются общее содержание, лингвистическая значимость и общая ценность произведения “Му'ин ал-мурид”. Также представлены сведения о фонетических, морфологических и синтаксических характеристиках этого труда, а также о природе и особенностях его языка.

Ключевые слова: “Му'ин ал-мурид”, лингвистика, фонетика, морфология, синтаксис, агглютинация, структура предложения.

XIV asr turkiy yozma adabiyoti tarixida Xorazm hududida yaratilgan asarlar alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur davrda turkiy til nafaqat badiiy adabiyot, balki diniy-ma'rifiy, didaktik va ilmiy mazmundagi asarlarni yaratish vositasi sifatida ham faol qo'llanilgan. Xorazm turkiy tili ana shu tarixiy-madaniy jarayon natijasida shakllangan yozma adabiy tilning muhim bosqichlaridan biridir. Bu davr tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini o'zida aks ettirgan yozma manbalar orasida “Mu'in ul-murid” asari alohida o'rin tutadi.

“Mu'in ul-murid” nomi arabcha “mu'in” va “murid” so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, “muridga yordam beruvchi”, “haqiqat yo'lini istovchiga yordamchi” mazmunini anglatadi. Asar diniy-didaktik xarakterga ega bo'lib, unda islom dini asoslari, e'tiqod, ibodat, axloq-odob hamda insonning ma'naviy kamolotiga oid masalalar yoritiladi. Asarning turkiy tilda yaratilgani uni o'z davri tilining xususiyatlarini o'rganish uchun muhim manbaga aylantiradi.

“Mu'in ul-murid”ning Xorazm turkiy tili tarixidagi munosib o'rin tutgan.

Xorazm turkiy tili qadimgi turkiy va qoraxoniylar turkiy adabiy tillardan keyingi tarixiy taraqqiyot bosqichlaridan biri bo'lib, keyingi davr chig'atoy adabiy tilining shakllanishida muayyan zamin vazifasini bajargan. Ushbu til bosqichining o'ziga xos xususiyatlari Xorazm hududida yaratilgan yozma yodgorliklar orqali namoyon bo'ladi.

“Mu'in ul-murid” mazkur jarayonni o'rganishda muhim manbalardan biridir. Asar tilida qadimgi turkiy til an'analari davom etishi bilan bir qatorda, keyingi davr turkiy adabiy tillariga xos bo'lgan yangi til hodisalari ham kuzatiladi. Shu

jihatdan asar til tarixining uzviyligini ko'rsatadigan manba sifatida qadrlanadi.

Yodgorlikning ilmiy qiymati, avvalo, unda turkiy tilning o'sha davrdagi real holatiga oid ko'plab fonetik, morfologik, sintaktik va leksik birliklarning saqlanib qolganligi bilan belgilanadi. Asar tilini tadqiq etish orqali XIV asr Xorazm hududidagi turkiy adabiy tilning shakllanish jarayonlari haqida muayyan xulosalarga kelish mumkin.

“Mu'in ul-murid” leksik tarkibida turkiy qatlam bilan bir qatorda arabcha va forscha o'zlashmalar ham muhim o'rin egallaydi. Bunday holat asarning diniy-ma'rifiy mazmuni bilan bevosita bog'liq.

Turkiy qatlam kundalik hayot, inson, tabiat, harakat, holat va turli umumiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlarda yaqqol ko'rinadi. Diniy tushunchalarni ifodalashda esa arab tilidan o'zlashgan birliklarning salmog'i yuqori. Fors-tojik tilidan kirgan ayrim so'zlar ham asar leksikasining tarkibiy qismini tashkil etadi.

Arabcha diniy terminlarning qo'llanishi o'sha davrda islomiy madaniyat va turkiy adabiy til o'rtasidagi faol aloqalarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, mazkur terminlarning turkiy grammatik qurshovda qo'llanishi ularning mahalliy adabiy til tizimiga moslashganini ko'rsatadi.

Demak, “Mu'in ul-murid” leksikasi Xorazm hududida turkiy, arabiy va forsiy til unsurlarining o'zaro ta'sirini o'rganish uchun muhim material beradi.

Yodgorlik tilining fonetik tizimi Xorazm turkiy tilining tarixiy xususiyatlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Undagi tovush almashinishlari, unlilar va undoshlarning qo'llanishi,

ayrim fonetik variantlarning mavjudligi turkiy tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkonini beradi.

Xususan, soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning qoʻllanishi, fonetik oʻzgarishlar hamda morfemalar tarkibidagi tovush variantlari Xorazm turkiysining boshqa yodgorliklari bilan qiyosiy oʻrganilganda yanada aniq namoyon boʻladi.

Shu sababli “Mu’in ul-murid” fonetik jihatdan alohida tadqiq etilib, undagi til hodisalari “Qissasi Rabgʻuziy”, “Muhabbatnoma” va boshqa Xorazm turkiy yodgorliklari bilan qiyoslanishi Xorazm turkiy tilining fonetik tizimini aniqlashga xizmat qiladi.

“Mu’in ul-murid” tilining morfologik tizimi turkiy tilning agglutinativ tabiatini yaqqol aks ettiradi. Soʻz shakllari asosan turli grammatik qoʻshimchalar yordamida hosil qilinadi. Ot, sifat, olmosh, son va feʼl turkumlariga oid birliklarning qoʻllanishi oʻsha davr turkiy adabiy tilining grammatik imkoniyatlarini koʻrsatadi.

Kelishik shakllari, egalik qoʻshimchalari, koʻplik shakli, feʼlning zamon, mayl, nisbat va shaxs-son shakllari yodgorlik tilining grammatik tizimini oʻrganishda muhim materialdir. Feʼl tizimida turli zamon va mayl shakllarining mavjudligi, shuningdek, ravishdosh va sifatdosh shakllarining faol qoʻllanishi turkiy tilning qadimdan shakllangan grammatik anʼanalarining davom etganligini koʻrsatadi.

Morfologik shakllarning tadqiqi “Mu’in ul-murid” tilining qadimgi turkiy va qoraxoniylar davri yozma yodgorliklari bilan genetik va tarixiy aloqalarini aniqlash imkonini beradi.

Asar sintaksisida turkiy tillarga xos boʻlgan soʻz tartibi va grammatik munosabatlar yetakchi oʻrin tutadi. Gap qurilishida kesimning odatda gap oxirida kelishi, aniqlovchining aniqlanmishdan oldin qoʻllanishi kabi xususiyatlar turkiy sintaktik anʼananing davomiyligini koʻrsatadi. Shuningdek, sodda gaplar bilan bir qatorda, bogʻlangan va ergashgan qoʻshma gaplarning turli koʻrinishlari ham uchraydi. Ravishdosh va sifatdosh konstruksiyalari yordamida murakkab mazmunni ifodalash turkiy yozma adabiy tilning sintaktik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Diniy-didaktik mazmunni izchil yetkazish zarurati sababli asarda buyruq, nasihat, shart, sabab va natija munosabatlarini ifodalovchi sintaktik qurilmalar faol qoʻllanadi. Qiyosiy tadqiqotlar orqali fonetik variantlar, grammatik shakllar, soʻz yasash usullari, feʼl tizimi va leksik qatlamdagi oʻxshashlik hamda farqlar aniqlanadi.

Bu esa Xorazm turkiy tilining ichki taraqqiyotini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

“Mu’in ul-murid” XIV asr Xorazm hududida shakllangan turkiy yozma adabiy tilning muhim yodgorliklaridan biridir. Uning diniy-didaktik mazmuni, turkiy tilda yaratilgani va tilning turli sathlariga oid materiallarni oʻzida mujassamlashtirgani asarning tarixiy-lingvistik ahamiyatini belgilaydi. Yodgorlikning leksik tarkibida qadimgi turkiy qatlam bilan bir qatorda arabcha va forscha oʻzlashmalarning mavjudligi oʻsha davr madaniy va til aloqalarini aks ettiradi. Bunday birliklar asarda faqat tayyor termin sifatida emas, balki turkiy grammatik qoʻshimchalar bilan birga ham qoʻllanadi. Bu holat oʻzlashgan birliklarning turkiy til tizimiga singib borayotganini koʻrsatadi. Forscha birliklarning qoʻllanishi esa Xorazm hududidagi koʻp tilli madaniy muhit bilan bogʻliq. Shu jihatdan yodgorlik leksikasi oʻsha davrdagi turkiy, arabiy va forsiy til munosabatlarini oʻrganish uchun muhim manbadir. Fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari esa Xorazm turkiy tilining oʻziga xos tizimini hamda uning avvalgi turkiy adabiy tillar bilan aloqadorligini koʻrsatadi. Shu nuqtayi nazardan “Mu’in ul-murid”ni faqat diniy-didaktik mazmundagi adabiy asar sifatida emas, balki Xorazm turkiy tilining tarixiy taraqqiyotini oʻrganish uchun muhim yozma manba sifatida baholash lozim.

Xorazm turkiy tilining tarixini oʻrganishda birgina yodgorlik bilan cheklanib qolmasdan, turli asarlarni oʻzaro qiyoslash muhimdir. “Mu’in ul-murid”ni “Qissasi Rabgʻuziy”, “Muhabbatnoma” va boshqa Xorazm turkiy manbalari bilan qiyoslash orqali mazkur til bosqichining umumiy va individual xususiyatlarini aniqlash mumkin. Qiyosiy tadqiqotlar orqali fonetik variantlar, grammatik shakllar, soʻz yasash usullari, feʼl tizimi va leksik qatlamdagi oʻxshashlik hamda farqlar aniqlanadi. Bu esa Xorazm turkiy tilining ichki taraqqiyotini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Uning leksikasi, grammatik qurilishi va fonetik xususiyatlarini kompleks tadqiq etish Xorazm turkiy tilining tarixiy oʻrnini aniqlash, shuningdek, eski oʻzbek adabiy tilining shakllanish jarayonlarini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

Shu nuqtayi nazardan “Mu’in ul-murid”ni faqat diniy-didaktik mazmundagi adabiy asar sifatida emas, balki Xorazm turkiy tilining tarixiy taraqqiyotini oʻrganish uchun muhim yozma manba sifatida baholash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Recep Toparli, Mustafa Argunşah. Mü'inü'l-mürîd. İnceleme-Metin- Çeviri-DizinTipkibasım. ANQARA, 2008. – 322 c
2. Mahmadmurodov Sh. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarining til xususiyatlari tahlili haqida (X-XIV asrlar yozma yodgorliklari), monografiya. – Samarqand, 2010. 92-b.
3. Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари (Монография). – Т.: Tamaddun, 2017. – 200 б.
4. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Tamaddun, 2022.

Dilafro'z ZIYADULLAYEVA,
CHDPU tayanch doktoranti

O'ZBEK ROMANCHILIGIDA POSTKOLONIAL METODOLOGIYANING KIRIB KELISH SABABLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asrning so'nggi choragida jahon gumanitar fanlari va adabiyotshunosligida shakllangan postkolonializm nazariyasining o'zbek adabiy tanqidiga kirib kelish bosqichlari, uning zaruriyatini belgilovchi tarixiy-siyosiy va ilmiy omillar tahlil qilingan. Shuningdek, sovet totalitar tuzumining mafkuraviy qoliplari, ruhiy deformatsiyalar hamda mustamlakachilik asoratlarini o'zbek romanchiligi misolida yoritishda postkolonial yondashuvning metodologik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: postkolonializm, imperiya va periferiya, o'zbek romanchiligi, mafkuraviy qolip, milliy o'zlik, tarixiy xotira, mimikriya, identitet inqirozi.

Аннотация: в данной статье анализируются этапы проникновения теории постколониализма, сформировавшейся в мировой гуманитарной науке и литературоведении в последней четверти XX века, в узбекскую литературную критику, а также историко-политические и научные факторы, определяющие ее необходимость. Кроме того, раскрыто методологическое значение постколониального подхода в освещении идеологических шаблонов советского тоталитарного режима, духовных деформаций и последствий колониализма на примере узбекского романа.

Ключевые слова: постколониализм, империя и периферия, узбекский роман, идеологический шаблон, национальная идентичность, историческая память, мимикрия, кризис идентичности.

Annotation: this article analyzes the stages of introduction of postcolonialism theory, which emerged in world humanities and literary studies in the last quarter of the 20th century, into Uzbek literary criticism, along with the historical-political and scientific factors determining its necessity. Furthermore, the methodological significance of the postcolonial approach in illuminating the ideological molds of the Soviet totalitarian regime, spiritual deformations, and the consequences of colonialism through the example of the Uzbek novel is revealed.

Key words: postcolonialism, empire and periphery, Uzbek novel, ideological mold, national identity, historical memory, mimicry, identity crisis.

XX asrning so'nggi choragiga kelib jahon gumanitar fanlari va adabiyotshunosligida yuz bergan eng muhim fundamental metodologik evrilishlardan biri postkolonializm nazariyasining shakllanishi hamda uning mustaqil tanqidiy diskurs sifatida e'tirof etilishi bo'ldi. Ushbu metodologiya adabiy matnga faqat tor estetik hodisa sifatida yondashibgina qolmay, uni imperial markazlar va mustamlakaga aylantirilgan hududlar o'rtasidagi murakkab ijtimoiy-siyosiy hamda mafkuraviy munosabatlarni ochib beruvchi ko'p qirrali intellektual tahlil quroli sifatida baholay boshladi. Xususan, mazkur nazariy yondashuv sobiq Sovet Ittifoqi kabi totalitar imperiyalarning markazlashtirilgan siyosati oqibatida chekka milliy Respublikalar adabiyotiga zo'rlab singdirilgan mafkuraviy qoliplar, chuqur ruhiy deformatsiyalar va madaniy tazyiqlarni har qanday g'oyaviy bosimdan xoli tarzda xolis hamda ilmiy asosda tadqiq etish uchun keng imkoniyat yaratdi.

Bu haqda tadqiqotchi olimlar haqli ravishda ta'kidlaganidek, imperiya va periferiya (markaz va chekka hudud) o'rtasidagi adabiy aloqalar hech qachon neytral bo'lmagan. Taniqli postkolonialist nazariyotchilar Bill Ashcroft, Gareth Griffiths

va Helen Tiffin o'zlarining fundamental tadqiqotlarida bu jarayonni quyidagicha izohlaydilar:

"Imperiya o'z hukmronligini faqat ma'muriy-siyosiy boshqaruv orqali emas, balki til, badiiy diskurs va madaniy kodlarni transformatsiya qilish orqali o'rnatadi. Sobiq mustamlaka hududlari adabiyoti esa ana shu madaniy gegemonlikni parchalash va milliy o'zlikni qayta tiklash uchun o'zining mustaqil tanqidiy tilini shakllantirishga majbur bo'ladi" [1:2-4]

Mazkur nazariy yondashuv o'zbek adabiyotshunosligida ham sovet davri adabiy merosini, xususan, mafkuraviy tazyiq ostida yaratilgan asarlarni va milliy uyg'onish jarayonlarini yangi, xolis ilmiy mezonlar asosida qayta baholash uchun muhim metodologik poydevor bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek adabiyotshunosligida postkolonial yondashuv va metodologik qarashlar bevosita XX asrning 90-yillari boshlari — O'zbekiston o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan davrdan boshlab ildiz ota boshladi. Sovet totalitar tuzumining parchalanishi va mafkuraviy senzuraning barham topishi o'zbek olimlari va yozuvchilariga o'tgan davr mobaynida

yashirin, taqiqlangan yoki biryoqlama talqin qilingan adabiy jarayonlarni yangicha – mustaqil ilmiy mezonlar asosida qayta baholash imkonini berdi. Bu haqda adabiyotshunos olim Bahodir Karimov haqli ravishda ta'kidlaganidek, "istiqlol davri adabiy tanqidchiligi oldida turgan eng birlamchi sovet davri mafkurasi singdirgan biryoqlama qoliplardan voz kechish, adabiy matnni estetik qonuniyatlar va milliy qadriyatlar asosida qayta baholashdan iborat bo'ldi" [2:12]

Dastlabki bosqichda (1990–2000 yillar) adabiyotshunoslikda ko'proq «mustamlaka davri adabiyoti», «qatag'on qilingan adabiyot» va uning fojialarini o'rganish ustuvor bo'lgan bo'lsa, 2010-yillardan keyin G'arbnig Edvard Said, Xomi Beba, Bill Ashkroft kabi postkolonial nazariyotchilarining ilmiy qarashlari o'zbek adabiy tanqidiga faol kirib keldi. Jahon adabiyotshunosligida bu jarayon imperiya va periferiya munosabatlarini qayta ko'rib chiqishni talab etgan edi. Masalan, taniqli postkolonialist nazariyotchi Edvard Said o'zining mashhur «*Culture and Imperialism*» asarida ta'kidlaganidek, «*imperiylar faqat harbiy-siyosiy kuch bilan emas, balki madaniy diskurs va matnlar orqali ham mustamlaka xalqlar ongini transformatsiya qiladi*» [3]

O'zbek romanchiligi va adabiy tanqidida ushbu metodga ehtiyoj tug'ilishining asosiy sabablarini quyidagi omillar belgilab berdi: Sovet davrida o'zbek adabiyoti va tanqidchiligi yevrotsentrik va marksistik-lenincha mafkura qolipida baholanib, milliy o'ziga xosliklar chetga surib kelingan edi. Adabiyotshunoslikda yillar davomida shakllangan ana shu biryoqlama yondashuvni parchalash uchun yangi tanqidiy metod zarur edi.

Sobiq ittifoq davrida xalqimiz boshidan kechirgan ma'naviy tushkunlik, til inqirozi, milliy xotiraning yo'qotilishi (mankurtizm) va qo'rquv komplekslarini shunchaki tarixiy fakt sifatida emas, balki badiiy matnlar orqali psixanalitik va postkolonial nuqtayi nazardan chuqur tadqiq etish ehtiyoji tug'ildi. Bu borada adabiyotshunos Qahramonjon Rahimov shunday yozadi: "Totalitar tuzum hukmronlik qilgan davrda adabiyot faqatgina mafkuraviy targ'ibot vositasiga aylantirilib qolmay, balki xalqning tarixiy xotirasini zaiflashtiruvchi ma'naviy muhitni yuzaga keltirdi; mustaqillik davridagi adabiyot esa ana shu chuqur o'zlik inqirozini ochib tashlashni o'z oldiga bosh vazifa qilib qo'ydi". [4:110]

O'zbek adabiyotshunosligida postkolonial yondashuvning qo'llanilishi milliy romanchilik va tanqidda muhim ilmiy natijalarni berdi. Mustaqillik davri o'zbek romanlarida shaxs erkinligi, mustamlaka girdobida qolgan ziyolining ruhiy kechinmalari va o'zlikni anglash jarayonlari postkolonial metod orqali haqqoniy ochib berildi. Adabiyotshunos Ibrohim G'aniyev ta'kidlaganidek, Mustaqillik davri o'zbek romanchiligida tarixiy xotirani tiklash hamda milliy o'zlikni anglash g'oyalari yangi estetik bosqichga ko'tarilib, shaxs va jamiyat o'rtasidagi sovet tuzumiga xos qoliplar tubdan qayta baholandi. [5:12]

Mustamlakachilik davrida buzilgan tarixiy muvozanat va adolatsizliklar badiiy asarlarda milliy travmani davolash vositasi sifatida ilmiy muomalaga kiritildi. Professor Bahodir Karimov qayd etganidek, "Badiiy adabiyotda tarixiy xotirani tiklash jarayoni shunchaki o'tmishni xotirlash bilan cheklanib qolmay, balki milliy ongni mustamlakachilik keltirib chiqargan asoratlardan xoli qilish hamda adolat va haqiqatni tiklashga xizmat qiluvchi ma'naviy-falsafiy vosita vazifasini bajaradi". [6:112]

O'zbek adabiyotshunosligini jahon gumanitar fanlari darajasiga ko'tarish, xalqaro miqyosda tan olingan postkolonial terminlar (internalizatsiyalashgan qaramlik, mimikriya, identitet inqirozi) yordamida o'zbek romanlarini tahlil qilish imkoniyati yuzaga keldi. Mazkur tadqiqot tahlillari shuni ko'rsatadiki, postkolonial metodologiya o'zbek romanchiligidagi mustamlakachilik asoratlari, mankurtizm, o'zlik inqirozi va internalizatsiyalashgan qaramlik kabi chuqur ruhiy-falsafiy qatlamlarni xolis hamda ilmiy asosda ochib berishda muhim nazariy qurol bo'lib xizmat qiladi. XX asrning 90-yillaridan boshlab o'zbek adabiyotshunosligiga kirib kelgan ushbu tanqidiy yondashuv sovet totalitar tuzumi davrida shakllangan mafkuraviy qoliplarni parchalashga, milliy adabiy merosni yangi mezonlar asosida qayta baholashga yo'l ochdi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, postkolonial yondashuv asosida olib boriladigan ilmiy izlanishlar milliy tafakkurning mustaqilligini ta'minlash, sovet davri qoldirgan ruhiy travmalarni bartaraf etish hamda o'zbek adabiyotshunosligini jahon ilmiy diskursiga keng integratsiya qilishda fundamental ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The Empire Writes Back: Theory and practice in post-colonial literatures. – London: Routledge, 1989. – P
2. Karimov B. Ruhيات alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2016. 12-14-b.
3. Said E. W. Culture and Imperialism. – New York: Vintage Books, 1994. – P.
4. Rahimov Q. Adabiy tafakkur evolyutsiyasi. – Toshkent: Fan, 2019. 110-112-b
5. G'aniyev I. Mustaqillik davri o'zbek romanchiligida tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash konsepsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 2022. 3-son. 12–15-b.
6. Karimov B. Badiiyat nuri. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2020. 112–115-b.

Oydin SHUXRATOVA,
Fanlar akademiyasi til va adabiyot va folklori instituti

QO'SHRABOT HUDUDI ERTAKLAR TAVSIFI: "JOVUR CHOL" ERTAGI MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada Qo'shrabot hududidan yozib olingan ertaklar va ularning tavsifi haqida so'z boradi. Misol tariqasida Rahmatulla Yusufdan yozib olingan ertaklardan biri "Jovur chol" ertagining folklorshunoslik nuqtai nazaridan kompozitsion va badiiy-poetik xususiyatlari tadqiq etiladi. Asar syujeti, motivlar tizimi hamda V.Y. Proppning strukturaviy-morfologik nazariyasi asosida tahlil qilinib, ertakning tarbiyaviy hamda ma'naviy-estetik qimmati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: folklor, sehrli ertak, "Jovur chol", kompozitsiya, motiv, Propp morfologiyasi, poetika, mifologik tafakkur.

Annotation: this article talks about the fairy tales collected from the Qo'shrabot region and their descriptions. As an example, one of the fairy tales collected from Rahmatulla Yusuf, titled "Jovur chol," is examined in terms of its compositional and artistic-poetic features from a folklore perspective. The plot of the work, its system of motifs, and its analysis based on V.Y. Propp's structural-morphological theory are discussed, highlighting the educational and spiritual-aesthetic value of the fairy tale.

Key words: folklore, magical tale, "Jovur chol," composition, motif, Propp morphology, poetics, mythological thinking

Аннотация: в этой статье рассказывается о сказках, записанных в районе Кошработ, и их описании. В качестве примера исследуется сказка «Джовур чол», записанная у Рахматуллы Юсуфа, с точки зрения фольклористики: её композиционные и художественно-поэтические особенности. Сюжет, система мотивов анализируются на основе структурно-морфологической теории В.Я. Проппа, а также рассматривается воспитательная и духовно-эстетическая ценность сказки.

Ключевые слова: фольклор, волшебная сказка, «Джовур чол», композиция, мотив, морфология Проппа, поэтика, мифологическое мышление

Kirish. Madaniy xotira jamiyatning o'z tarixiy tajribasi, qadriyatlari va ramzlarini saqlash hamda kelajak avlodga yetkazish qobiliyatidir. Yozma manbalar madaniy xotiraning muhim shakli bo'lsa-da, og'zaki ijod ham xuddi shunday muhim xotira mexanizmini tashkil etadi.

Bolalar folklori ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Chunki folklor bilan tanishuv inson hayotining eng dastlabki bosqichlaridan boshlanadi. Bola alla, erkalatma, o'yin qo'shig'i, sanama va topishmoq orqali milliy til va madaniyatning dastlabki kodlarini o'zlashtiradi.

O'zbek xalq og'zaki ijodi, xususan, sehrli ertaklar xalqimizning asriy qadriyatlari, axloqiy qarashlari va estetik idealini o'zida ifoda etgan nodir manba hisoblanadi. Yurtimizdagi har bir hudud, har bir burchakda xalqimizning boy folklor namunalari o'zining uzoq asrlik hayotini qamrab saqlab kelmoqda. Shuningdek, olis Qo'shrabot-Nurota hududi ham o'zining salmoqli madaniy boyliklarini, xalq og'zaki ijod namunalari asl holicha ajdodlardan avlodlarga o'tib boryapti. Ushbu hududdan xalq og'zaki ijodidan dostonlar, ertaklar, bolalar folklorining turli variantlari yozib olingan. Rahmatulla

Yusuf og'zidan yozib olingan "Jovur chol" ertagi o'zbek sehrli-fantastik ertaklari sirasiga kirib, unda halol mehnat, sabr-toqat, aql va ezgulikning yovuzlik ustidan muqarrar g'alabasi badiiy obrazlar orqali ifodalangan. Ertak syujeti va kompozitsion qurilishi qadimiy mifologik va poetik qonuniyatlar uzviyligida shakllangan.

O'zbek xalq ertaklari mavzu jihatdan bir qancha turlarga bo'lingan. Shu bo'linishlardan biri sehrli ertaklardir. Sehrli ertaklar ko'pincha muayyan syujet modeli asosida quriladi: boshlang'ich holat → muammo → safar → sinov → sehrli yordam → kurash → g'alaba → baxtli yakun.

Biroq barcha ertaklarda bu model aynan bir xil shaklda takrorlanmaydi. Og'zaki ijodning o'ziga xosligi sababli syujetning turli variantlari mavjud bo'ladi. Ertaklarning og'zaki an'anada yashashi ularning variantlilik xususiyatini ham kuchaytiradi. O'zbek xalq ertaklari juda katta repertuarni tashkil etadi. Shu sababli sehrli ertakni faqat bolalar uchun yaratilgan fantastik hikoya sifatida baholash yetarli emas. U xalqning qadimgi dunyoni anglash usullari, axloqiy qadriyatlari va estetik qarashlarini ham o'zida mujassamlashtiradi.

Sehrli ertaklarning tarbiyaviy ahamiyati. Sehrli ertaklarda fantastika bilan bir qatorda muhim axloqiy g'oyalar ham ilgari suriladi. Qahramonning g'alabasi ko'pincha uning jismoniy kuchiga emas, balki aql-zakovati, jasorati, sabr-toqati, halolligi va boshqalarga yordam berishiga bog'liq bo'ladi.

Shu jihatdan sehrli ertaklar yosh avlodda:

yaxshilikka ishonch;

jasorat;

do'stlik;

mehr-shafqat;

adolatparvarlik;

qiyinchiliklarga bardosh berish kabi fazilatlarining shakllanishiga xizmat qiluvchi folklor janri sifatida ham ahamiyatlidir.

"Jovur chol" ertagining kompozitsion tuzilishi va motivlar tizimi. Ertak kompozitsiyasi o'zbek sehrli ertaklari uchun xos bo'lgan klassik besh bosqichli modelga tayanadi. Ushbu modellarni "Jovur chol" ertagi misolida ko'rib o'tamiz.

Ekspozitsiya: Jovur chol va uning oilasi (kampiri)ning nochor va kambag'al, ammo halol mehnat va qanoat bilan kechirayotgan turmush tarzi tasvirlanadi.

Tugun: qahramon hayotida g'ayrioddiy hodisaning yuz berishi va ketma-ket sinovlarning boshlanishi.

Voqealar rivoji: qahramonning safarga chiqishi, sehrli kuchlar va yordamchilar bilan muloqoti hamda turli qiyinchiliklarni aql va matonat bilan yengib o'tishi.

Kulminatsiya: yaxshilik va yomonlik, ya'ni Jovur chol va uning tulki o'g'lining podshoh qiziga sovchiga borishi. Cholning uch marta qayta tirilib kelishi.

Yechim: yovuzlikning mag'lubiyati, tulkicha va podshoh qizining sinovlarni yengib, baxt va farovonlikka erishishi.

Ertak vaqti va makoni rivojida kambag'allik, sinov, safar, sehrli yordam, yovuz kuch bilan kurash hamda mukofotlash kabi poetik motivlar asosiy o'rin tutadi. Ertakda obrazlar tizimi va badiiy xususiyatlari: asardagi

obrazlar tizimi xalqning axloqiy va ma'naviy mezonlarini o'zida aks ettiradi: **Jovur chol:** mehnatkash, sabrli va halol xalq idealining timsoli. **Kampir:** oilaviy sadoqat, ma'naviy suyanch va birlik ramzi. **Tulki:** sehrli kuchga ega qahramon, odam va tulki qiyofasiga kira oladi. **Podshoh qizi:** dastlab boy malika, so'ng tulkichani qidirib safarga chiqqan, sinovlarni yenggan obraz. Badiiy-poetik jihatdan ertakda an'anaviy boshlanma ("Bir bor ekan, bir yo'q ekan..."), uch karra takrorlanishlar, mubolag'a (giperbola), xalqona dialoglar hamda maqol va iboralar keng qo'llangan. Folklorshunos G'ayrat Jalolov ta'kidlaganidek, sehrli ertaklar poetikasida syujet, motiv va obrazlarning uzviyligi asarning og'zaki ijro xususiyatini belgilaydi.

Vladimir Propp morfologiyasi asosida tahlil. Folklorist V.Y. Proppning ertaklar strukturasi bo'yicha nazariyasiga ko'ra, "Jovur chol" ertagida quyidagi funksional bosqichlar yaqqol kuzatiladi: Boshlang'ich vaziyat va yetishmovchilik: bosh qahramonning muhtojlik holati. Yo'lga chiqish (Safar): sinovlar sari harakatlanish. Donor/Yordamchi bilan uchrashuv: sehrli vosita yoki yordamga ega bo'lish. Sinov va kurash: qahramonning qiyinchiliklar va yovuz kuch bilan to'qnashuvi. G'alaba va mukofot: adolatning qaror topishi hamda baxtli yakun. Bu holat "Jovur chol" ertagining jahon va o'zbek folkloridagi klassik sehrli ertak modeliga to'liq mos kelishini ko'rsatadi.

Xulosa tarzida shuni aytish mumkinki, "Jovur chol" ertagi o'zbek xalqining ko'p asrlik hayotiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlarini mujassam etgan yuksak badiiy obidadir. Unda mehnatsevarlik va halollik ulug'lanadi, sinovlardan qochmaslik va to'siqlarni yengib o'tishdagi qiyinchiliklar tasvirlanadi. Asarning kompozitsiyasi, motivlar boyligi va poetik vositalari o'zbek xalq ertaklari poetikasini va folklorik an'analarni o'rganishda muhim ilmiy-amaliy manba bo'lib xizmat qiladi. Ertak vaqti va makoni rivojida **kambag'allik, sinov, safar, sehrli yordam, yovuz kuch bilan kurash hamda mukofotlash** kabi poetik motivlar asosiy o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: Fan, 1964.
2. Jalolov G'. O'zbek xalq ertaklari poetikasi. – Toshkent: Fan, 1976.
3. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 1988.
4. Propp V.Ya. Morfologiya skazki. – Moskva: Nauka, 1969.
5. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poyetic yaratijiligi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.

Ra'no BURONOVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

E-mail: buronovarano51@gmail.com

TURKIY TILLAR VA O'ZBEK TILIDA NEOLOGIK JARAYONLAR: SHAKILLANISH MANBALARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Annotatsiya: mazkur maqolada turkiy tillar, xususan, o'zbek tilidagi neologik jarayonlarning shakllanish manbalari, lingvistik xususiyatlari va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Turkiy tillar leksik tarkibida yangi birliklarning yuzaga kelishida ichki so'z yasash imkoniyatlari, o'zlashmalar va semantik o'zgarishlarning o'rni yoritiladi. O'zbek tilida yangi leksik birliklarning shakllanishiga ijtimoiy, ilmiy-texnik va madaniy omillarning ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida o'zbek tilidagi neologizmlarning paydo bo'lishi, tarqalishi va korpus asosida tadqiq etilishi masalalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *neologizm, neologiya, turkiy tillar, o'zbek tili, leksik innovatsiya, o'zlashma, so'z yasalishi, globallashuv, raqamli muhit, veb-korpus.*

Аннотация: в статье анализируются источники формирования, лингвистические особенности и тенденции развития неологических процессов в тюркских языках, в частности в узбекском языке. Рассматривается роль внутренних словообразовательных возможностей, заимствований и семантических изменений в формировании новых лексических единиц. Освещается влияние социальных, научно-технических и культурных факторов на обновление узбекской лексики. Особое внимание уделяется неологизмам, возникающим в условиях глобализации и цифровой коммуникации, а также возможностям их исследования на основе веб-корпусов.

Ключевые слова: *неологизм, неология, тюркские языки, узбекский язык, лексическая инновация, заимствование, словообразование, глобализация, цифровая среда, веб-корпус.*

Annotation: this article analyzes the sources, linguistic characteristics, and development trends of neological processes in Turkic languages, particularly Uzbek. It examines the role of internal word-formation resources, borrowings, and semantic changes in the formation of new lexical units. The article also considers the influence of social, scientific, technological, and cultural factors on the renewal of the Uzbek lexicon. Particular attention is paid to neologisms emerging under globalization and digital communication and to the possibilities of studying them through web corpora.

Key words: *neologism, neology, Turkic languages, Uzbek language, lexical innovation, borrowing, word formation, globalization, digital environment, web corpus.*

Kirish. Tilning lug'aviy tarkibi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda doimiy ravishda yangilanib boradi. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, ilm-fan va texnika taraqqiyoti yangi predmet, hodisa va tushunchalarning yuzaga kelishiga, ular esa yangi leksik birliklarning shakllanishiga sabab bo'ladi. O'zbek tilshunosligida bunday birliklar "yangi leksika" va neologizmlar doirasida o'rganiladi[1:208].

Turkiy tillarning leksik tarkibi o'zaro yaqinligi bilan ajralib turadi. Ularning lug'at boyligi ichki imkoniyatlar hamda boshqa tillardan o'zlashmalar hisobiga rivojlanib kelgan [2:11]. Shu sababli turkiy tillarda yuzaga kelayotgan yangi birliklarni tadqiq

etishda umumiy turkiy xususiyatlar bilan bir qatorda har bir tilning o'ziga xos taraqqiyot sharoitlarini ham hisobga olish zarur.

O'zbek tili leksikasining yangilanish jarayoni ham tilning ichki imkoniyatlari va tashqi lingvistik aloqalar bilan bog'liq. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar, globallashuv hamda axborot texnologiyalarining rivojlanishi yangi leksik birliklarning faol shakllanishiga zamin yaratdi.

Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va elektron kommunikatsiya vositalari yangi birliklarning nafaqat paydo bo'lishi, balki ularning qisqa vaqt ichida keng tarqalishiga ham xizmat qilmoqda.

O'zbek tilidagi bunday jarayonlarni veb-korpuslar asosida o'rganish imkoniyatlarining kengayishi neologiya tadqiqotlarining yangi bosqichini yuzaga keltirmoqda[3:10].

Turkiy tillarning leksik tizimi tarixiy taraqqiyot davomida ichki va tashqi manbalar hisobiga boyib kelgan. Turkiy tillar leksikasida umumiy turkiy qatlam bilan bir qatorda turli tarixiy davrlarda o'zlashgan birliklar ham mavjud. Tadqiqotlarda turkiy tillar leksikasining shakllanishida ichki va tashqi manbalarining o'zaro munosabati alohida qayd etiladi[2:12]. Turkiy tillarda yangi birliklarning yuzaga kelishida tilning so'z yasash imkoniyatlari muhim o'rin tutadi. Affiksatsiya va qo'shma birliklar hosil qilish orqali yangi tushunchalarni nomlash imkoniyati tilning ichki resurslaridan foydalanishning asosiy ko'rinishlaridan biridir. Shuningdek, turkiy tillarning lug'at tarkibi boshqa tillar bilan tarixiy va zamonaviy aloqalar natijasida ham kengayib borgan. O'zlashmalar turli davrlarda turkiy tillarning leksik tizimiga kirib kelib, ayrim hollarda tilning fonetik va grammatik xususiyatlariga moslashgan.

Zamonaviy davrda esa ingliz tili xalqaro ilmiy, iqtisodiy va texnologik kommunikatsiyaning muhim vositasiga aylanganisababliyangiterminvabirliklarning turkiy tillarga kirib kelish jarayoni kuchaymoqda. Bu jarayon ayniqsa axborot texnologiyalari, biznes, media va internet kommunikatsiyasi sohalarida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Demak, turkiy tillarda neologizmlarning shakllanishi ikki asosiy yo'nalishda kechadi: birinchisi — tilning ichki imkoniyatlari asosida yangi birliklar yaratish; ikkinchisi — boshqa tillardan yangi birliklarning o'zlashishi. Bu ikki jarayon bir-birini to'ldirib, zamonaviy turkiy tillar lug'at tarkibining yangilanishiga xizmat qiladi.

O'zbek tilidagi neologizmlarning shakllanishini ichki va tashqi manbalar bilan bog'lash mumkin. Ichki manbalar tilning o'z so'z yasash imkoniyatlari va mavjud birliklarning yangi ma'no kasb etishi orqali yangi leksik birliklar hosil bo'lishini anglatadi. Tashqi manbalar esa boshqa tillardan birliklarning o'zlashtirilishi bilan bog'liq[4:15]. O'zbek tilida yangi birliklar so'z yasashning turli usullari orqali hosil bo'ladi. Xususan, affiksatsiya yordamida mavjud asoslardan yangi nomlar yaratish tilning faol ichki imkoniyatlaridan biridir. Raqamlashtirish, axborotlashtirish, dasturchi, tadbirkorlik kabi birliklar

yangi tushunchalarni milliy tilning mavjud so'z yasash vositalari orqali ifodalash imkoniyatini ko'rsatadi.

Neologik jarayonning yana bir ko'rinishi mavjud so'zlarning yangi ma'no kasb etishidir. Bunda leksemaning tashqi shakli saqlanadi, biroq uning semantik doirasi kengayadi yoki yangi kommunikativ vazifasi shakllanadi. Shu jihatdan semantik o'zgarish ham lug'at tarkibining yangilanishida muhim vosita hisoblanadi.

O'zbek tilidagi yangi leksikaning muhim qatlamini o'zlashmalar tashkil etadi. O'zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlarda lizing, audit, market, test, internet kabi birliklar yangi leksik birliklarga misol sifatida keltirilgan. Vaqt o'tishi bilan bunday birliklarning ayrimlari yangilik bo'yog'ini yo'qotib, tilning neytral lug'at tarkibiga o'tishi mumkin[1:209]. Shu jihatdan neologizmning asosiy belgilaridan biri uning vaqt bilan bog'liqligidir. Muayyan davr uchun yangi hisoblangan birlik keyingi davrda keng qo'llanib, umumtil birligiga aylanishi mumkin. Demak, neologizm maqomi doimiy va o'zgarmas hodisa emas.

Mustaqillik davrida o'zbek tilining ijtimoiy va kommunikativ vazifalari kengayishi bilan yangi tushunchalarni ifodalovchi birliklarning qo'llanish doirasi ham kengaydi. Iqtisodiyot, bank-moliya, tadbirkorlik, huquq, ta'lim, axborot texnologiyalari va xalqaro munosabatlar sohalaridagi o'zgarishlar yangi termin va nomlarning faol qo'llanishiga sabab bo'ldi.

Bu davrda yangi birliklar ikki xil yo'l bilan shakllanganini ko'rish mumkin. Bir tomondan, o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yangi nomlar yaratildi; ikkinchi tomondan, xalqaro kommunikatsiya natijasida xorijiy birliklar o'zlashtirildi. Bunday jarayonlar o'zbek tilining lug'at tarkibini zamonaviy tushunchalarni ifodalash imkonini beradigan yangi birliklar bilan boyitdi. Yangi leksik birliklarning til tizimiga kirib borishi birdaniga sodir bo'lmaydi. Dastlab tor soha yoki muayyan ijtimoiy guruh doirasida qo'llangan birlik keyinchalik keng kommunikativ muhitga tarqalishi mumkin. Shu sababli neologizmning barqarorlashuvini aniqlashda uning qo'llanish doirasi va vaqt davomida saqlanishi muhim mezonlardan hisoblanadi[5:20].

O'zbek tilidagi sohaviy neologizmlarni korpus asosida o'rganishga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham yangi birliklarning shakllanishi va qo'llanishini elektron matnlar orqali kuzatish imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratilmoqda[3:10].

Raqamli muhitda yangi birliklarning tarqalish tezligi an'anaviy kommunikatsiyaga nisbatan yuqori. Ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga kelgan birliklar qisqa vaqt ichida katta auditoriyaga yetib borishi mumkin. Shu sababli yangi birlikning chastotasi, qo'llanish muhiti va vaqt davomida saqlanishini elektron korpuslar yordamida kuzatish neologiyani o'rganish uchun muhim imkoniyat yaratadi[5:20]. Zamonaviy o'zbek tilida raqamli kommunikatsiya bilan bog'liq onlayn, blogger, podkast, kontent, striming, platforma kabi birliklar faol qo'llanmoqda. Bunday birliklarning ayrimlari o'zbek tiliga tayyor shaklda kirib kelgan bo'lsa, boshqalari esa o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatlari orqali yangi hosilalar yaratish uchun asos bo'lmoqda.

Biroq raqamli muhitda uchraydigan har qanday yangi birlikni barqaror neologizm sifatida baholash mumkin emas. Ayrim birliklar muayyan internet hamjamiyati doirasida qisqa muddat qo'llanib, keyinchalik iste'moldan chiqib ketishi mumkin. Shuning uchun neologizm maqomini belgilashda uning chastotasi, qo'llanish davomiyligi, kommunikativ doirasi va til tizimida mustahkamlanish darajasini kompleks hisobga olish zarur[5:21].

Turkiy tillardagi neologik jarayonlarni qiyosiy o'rganish ularning umumiy va xususiy jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Umumiy jihatlardan biri

yangi birliklarning ichki so'z yasash imkoniyatlari va tashqi o'zlashmalar orqali shakllanishidir[2:11]. O'zbek tilining o'ziga xos jihati esa yangi birliklarning o'zbek tilining mavjud fonetik, morfologik va so'z yasash tizimiga moslashishidir. O'zlashgan birliklarga o'zbekcha qo'shimchalarning qo'shilishi natijasida yangi hosilalar yuzaga keladi. Bloggerlik, marketolog, raqamlashtirish kabi birliklar bunday moslashuv jarayonini ko'rsatadi. Shunday qilib, zamonaviy o'zbek neologiyasida ikki asosiy jarayon — global kommunikatsiya natijasida yangi birliklarning o'zlashishi va milliy tilning ichki imkoniyatlari asosida yangi birliklarning yaratilishi — o'zaro parallel ravishda kechmoqda.

Xulosa. Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida neologik jarayonlar til taraqqiyotining tabiiy va uzluksiz ko'rinishi hisoblanadi. Yangi birliklarning shakllanishida ichki so'z yasash imkoniyatlari, semantik rivojlanish, o'zlashmalar hamda ijtimoiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida globallashtirish va raqamli kommunikatsiya ta'sirida yangi leksik birliklarning paydo bo'lish va tarqalish sur'ati ortib bormoqda. Shu sababli zamonaviy o'zbek neologiyasini tadqiq etishda an'anaviy leksikologik yondashuvlar bilan bir qatorda veb-korpus va raqamli lingvistik imkoniyatlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2005.
2. Shamsudinova I., Ravshanova T., Abdullayeva Sh. Turkiy tillar leksikasi (bir nechta turkiy tillar misolida) 2024. Vol. 2. № 19.11–14-b.
3. Yulbarsov O. O. O'zbek tili veb korpusi yordamida sohaviy neologizmlar bazasini yaratish: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025.
4. O'zbek tili neologizmlar korpusi. – Elektron resurs. – neologism.uz.

Наталья ВОРОНЦОВА,
 преподаватель немецкого языка,
 Ташкентского Транспортного Техникума
 E-mail: widder1981@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: в статье рассматривается трансформация методических подходов к обучению немецкому языку (DaF) в условиях цифровизации высшей школы Узбекистана. Обосновывается необходимость перехода от формального использования LMS (HEMIS) к внедрению инвертированного обучения (Flipped Learning) и адаптивного микрообучения. Раскрыт потенциал интеграции языковых моделей (LLM) и алгоритмов интервального повторения для усвоения студентами сложных синтаксических и лексических конструкций. Предложен алгоритм гибридного занятия и пути преодоления методических барьеров.

Ключевые слова: методика преподавания, немецкий язык (DaF), цифровизация, инвертированное обучение, микрообучение, LMS HEMIS, языковые модели, гибридный формат.

Annotation: the article examines the transformation of German language teaching methodology (DaF) in the context of the digitalization of higher education in Uzbekistan. The necessity of transitioning from the formal use of LMS (HEMIS) to implementing flipped learning and adaptive microlearning is substantiated. The potential of integrating language models (LLMs) and spaced repetition algorithms for mastering complex structures is revealed. A hybrid lesson algorithm and ways to overcome barriers are proposed.

Key words: teaching methodology, German language (DaF), digitalization, flipped learning, microlearning, LMS HEMIS, language models, hybrid format.

Annotatsiya: maqolada O'zbekiston oliy maktabini raqamlashtirish sharoitida nemis tilini (DaF) o'qitishga oid metodik yondashuvlarning transformatsiyasi ko'rib chiqiladi. LMS (HEMIS) tizimidan yuzaki foydalanishdan teskari o'qitish (Flipped Learning) va moslashuvchan mikro-ta'limni joriy etishga o'tish zarurati asoslab beriladi. Talabalar tomonidan murakkab sintaktik va leksik tuzilmalarni o'zlashtirishda til modellari (LLM) va oraliq takrorlash algoritmlarini integratsiya qilish salohiyati ochib berilgan. Gibrid dars mashg'uloti algoritmi hamda metodik to'siqlarni yengib o'tish yo'llari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: o'qitish metodikasi, nemis tili (DaF), raqamlashtirish, teskari o'qitish, mikro-ta'lim, LMS HEMIS, til modellari, gibrid format.

1. Введение: цифровая трансформация высшей школы

Масштабная модернизация высшего образования Узбекистана, развернутая в рамках реализации Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» [1], поставила перед методикой преподавания иностранных языков принципиально новые задачи. Поступательное развитие академической и экономической кооперации с ФРГ обуславливает устойчивый спрос на специалистов, свободно владеющих немецким языком как средством профессионального общения [3]. В этих условиях традиционные методические подходы, ориентированные преимущественно на репродуктивные формы обучения и трансляцию готовых грамматических правил, требуют существенной системной корректировки [4].

В данной статье рассматривается актуальная проблема методологического дисбаланса, наблюдаемого в современной вузовской практике республики. С одной стороны, учебные заведения демонстрируют высокие темпы внедрения аппаратно-программных средств и единых платформ управления образовательным процессом. С другой стороны, на уровне непосредственной организации аудиторной и самостоятельной работы студентов

нередко сохраняется архаичный подход, при котором информационные технологии используются исключительно как техническое средство наглядности или инструмент трансляции оцифрованных печатных учебников [9].

Цель настоящего исследования состоит в том, чтобы проанализировать эффективные модели интеграции современных цифровых технологий в методику преподавания дисциплины «Немецкий язык как иностранный» (DaF) с учетом специфики национальной высшей школы Узбекистана, а также обосновать методические условия их успешной имплементации.

2. Методологические ориентиры цифрового обучения

Методологическая база исследования опирается на принципы конструктивизма, коммуникативно-деятельностного и компетентностного подходов [2, 4]. Цифровая среда выступает интерактивным пространством, в котором студент самостоятельно конструирует речевые знания [6].

Освоение грамматики немецкого языка (рамочные конструкции, управление глаголов, Konjunktiv) часто вызывает когнитивные трудности у узбекоязычных студентов из-за типологических различий языков [3]. Традиционная

подача правил оказывается недостаточно эффективной. В статье обосновывается тезис о том, что преодоление данных трудностей возможно за счет внедрения адаптивных цифровых микромодулей, обеспечивающих индивидуальную траекторию обучения [5].

3. Систематизация цифрового инструментария в преподавании DaF

В работе систематизированы следующие цифровые решения:

- LMS HEMIS и Moodle: переход от хранения файлов к асинхронному микрообучению с помощью интерактивных элементов H5P с автопроверкой [7, 9].

- Системы интервального повторения (Quizlet, Anki): самостоятельное создание студентами смарт-карт на основе аутентичных медиаресурсов (Deutsche Welle, Goethe-Institut) [5].

- Языковые модели (LLM) и нейросети: применение ИИ-ассистентов для симуляции коммуникативных ситуаций и автоматизированного анализа синтаксических ошибок [8].

4. Модель реализации гибридного занятия (Flipped Learning)

Практический алгоритм иллюстрируется на примере модуля уровня B1–B2 по теме «Digitalisierung der Arbeitswelt»:

- Асинхронный этап: самостоятельный просмотр видеоматериала в LMS с выполнением встроенных тестов и коллективный сбор аргументов на виртуальной доске Padlet [5, 7].

- Синхронный этап: аудиторная ролевая симуляция и дискуссия на основе подготовленного дома материала, нацеленные на активную речевую практику [6].

5. Возможные барьеры и пути их преодоления

Интеграция цифровых технологий в образовательный процесс неизбежно сталкивается с рядом методических и организационных трудностей. Наиболее распространенным

риском является поверхностное, формальное выполнение заданий студентами с использованием систем автоматического машинного перевода, что снижает уровень самостоятельного языкового анализа и приводит к «цифровой иллюзии знания».

Кроме того, сохраняется определенная методическая неготовность части преподавательского состава к отказу от привычной фронтальной работы и переходу на гибридные форматы обучения [7, 8]. Для минимизации данных рисков в статье предлагается пересмотр системы оценивания самостоятельной работы студентов с акцентом на продуктивные и творческие виды деятельности, исключающие прямое копирование информации.

Также подчеркивается необходимость проведения системных научно-методических семинаров и тренингов для преподавателей иностранных языков, направленных на развитие их цифровой педагогической компетенции и освоение современных методик конструирования интерактивных учебных материалов [3, 4].

6. Заключение

Подводя итоги проведенного исследования, следует подчеркнуть, что эффективная цифровая трансформация методики преподавания немецкого языка в системах высшего образования Узбекистана возможна только при условии качественного пересмотра традиционных дидактических принципов. Качество и результативность обучения определяются не столько количеством используемых программных средств и онлайн-сервисов, сколько методической обоснованностью их интеграции в целостный учебный процесс [4, 7].

Предложенная модель, объединяющая инвертированное обучение, микромодули и ИИ-инструменты, повышает мотивацию обучающихся и развивает навыки межкультурной коммуникации [6, 8].

Список использованной литературы / References

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии „Цифровой Узбекистан – 2030“» № УП-6079 от 05.10.2020 г. — URL: <https://lex.uz/docs/5031048> (дата обращения: 12.01.2024).
2. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: ИКАР, 2019. — 448 с.
3. Бакиева Г. Х. Дидактические основы цифровизации иноязычного образования в вузах Узбекистана // Научный вестник Ташкентского государственного педагогического университета. — 2023. — № 2. — С. 45–52.
4. Гальскова Н. Д. Теория и практика обучения иностранным языкам: цифровой вектор лингводидактики. — М.: КНОРУС, 2021. — 320 с.
5. Overmann M. Digitalisierung und Fremdsprachenunterricht: Methodische Grundlagen und hybride Praktiken. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 2021. — 290 S.
6. Roche J. Fremdspracherwerb und digitale Medien: Didaktik DaF/DaZ. — Tübingen: UTB, 2020. — 310 S.
7. Rösler D. E-Learning Fremdsprachen: Eine kritische Analyse дидактических концепций. — Tübingen: Stauffenburg, 2018. — 245 S.
8. Strasser T. Artificial Intelligence in Language Teaching: Praxisbeispiele und Didaktik. — Wien: Erich Schmidt Verlag, 2022. — 205 S.
9. Шарипов Ш. С. Тенденции развития цифровой образовательной среды в высшем образовании Республики Узбекистан // Педагогика и жизнь. — 2022. — № 3. — С. 15–22.

Садаф НОСИРОВА,

преподаватель кафедры филология и обучение языкам:
русский язык и литература, Кокандского университета

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УЗБЕКСКО- РУССКОГО СМЕШЕНИЯ КОДОВ В ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация: статья посвящена анализу узбекско-русского переключения и смешения кодов (code-switching / code-mixing) в текстах цифровой коммуникации мессенджерах, социальных сетях и комментариях к публикациям. На материале спонтанных письменных текстов выявляются структурные типы смешения кодов, описываются прагматические функции гибридных единиц и предлагается модель их лексикографической фиксации в виде специализированного корпусного словаря.

Ключевые слова: смешение кодов, переключение кодов, узбекско-русский билингвизм, цифровая коммуникация, лексикография, корпусная лингвистика, гибридные единицы.

Annotatsiya: maqola raqamli muloqot matnlari messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar va nashrlarga berilgan izohlarda o'zbekcha-ruscha kodlarni almashtirish va aralashtirish (code-switching / code-mixing) tahliliga bag'ishlangan. Spontan yozma matnlar materiali asosida kodlarni aralashtirishning tarkibiy turlari aniqlanadi, gibrid birliklarning pragmatik vazifalari tavsiflanadi va ularni maxsus korpus lug'ati shaklida leksikografik qayd etish modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: kodlarni aralashtirish, kodlarni almashtirish, o'zbek-rus bilingvizmi, raqamli kommunikatsiya, leksikografiya, korpus lingvistikasi, gibrid birliklar.

Annotation: the article examines the analysis of Uzbek-Russian code switching and mixing (code-switching / code-mixing) in digital communication texts messengers, social networks, and comments on publications. Based on the material of spontaneous written texts, structural types of code mixing are identified, the pragmatic functions of hybrid units are described, and a model for their lexicographic fixation in the form of a specialized corpus dictionary is proposed.

Key words: code mixing, code switching, Uzbek-Russian bilingualism, digital communication, lexicography, corpus linguistics, hybrid units.

Введение

Активное распространение цифровых средств коммуникации существенно изменило языковую ситуацию в Узбекистане, где на протяжении десятилетий сосуществуют узбекский и русский языки в условиях устойчивого билингвизма. Если в официальном и художественном дискурсе взаимодействие двух языков подчинено нормативным ограничениям, то в неформальной цифровой переписке мессенджерах, комментариях, постах в социальных сетях носители языка свободно комбинируют узбекские и русские элементы, создавая гибридные высказывания, не поддающиеся однозначной квалификации ни как узбекские, ни как русские тексты [1, с. 45].

Явление смешения кодов (code-mixing) традиционно отличают от переключения кодов (code-switching): первое предполагает интеграцию иноязычных элементов внутри одной синтаксической конструкции, второе – чередование целых высказываний или их частей на границах, обусловленных коммуникативной ситуацией [2, с. 112]. В условиях цифровой коммуникации, характеризующейся спонтанностью, экономией языковых средств и ориентацией на устно-письменный гибридный регистр,

оба механизма нередко проявляются одновременно, что затрудняет их лексикографическое описание традиционными средствами.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили тексты цифровой коммуникации, сообщения в мессенджерах Telegram и WhatsApp, комментарии в социальных сетях Instagram и Facebook, а также публикации на региональных форумах, содержащие узбекско-русские гибридные единицы. Сбор материала осуществлялся методом сплошной выборки с последующей ручной верификацией примеров на предмет их соответствия критериям смешения кодов.

В работе применялись следующие методы: описательный метод для инвентаризации и систематизации языкового материала; метод структурно-семантического анализа для классификации гибридных единиц по их морфосинтаксическому оформлению; метод функционально-прагматического анализа для установления коммуникативных функций переключения и смешения кодов; элементы корпусного анализа для оценки частотности и устойчивости отдельных моделей. Лексикографическое моделирование опиралось на принципы, разработанные в

рамках корпусной и учебной лексикографии применительно к описанию контактных явлений [3, с. 78; 4, с. 23].

Результаты

Анализ материала позволил выделить несколько структурных типов узбекско-русского смешения кодов в цифровой коммуникации.

Морфологическая гибридизация. Наиболее продуктивным типом оказалось присоединение узбекских аффиксов к русским лексическим основам и, реже, наоборот – присоединение русских словообразовательных и словоизменительных морфем к узбекским основам. Так, русские глагольные основы регулярно оформляются узбекскими показателями лица и времени (например, конструкции типа «звонить+қмоқчиман» в значении намерения совершить действие), а существительные – узбекскими падежными аффиксами и показателями принадлежности. Данная модель составила около 38% всех зафиксированных случаев смешения и демонстрирует высокую степень морфологической интеграции заимствуемого материала в систему языка-реципиента [1, с. 52].

Лексическая инсерция. Второй по продуктивности тип – вставка отдельных русских лексем, преимущественно из терминологических сфер (техника, администрирование, интернет-коммуникация), в узбекское по грамматическому оформлению высказывание. Показательно, что подобные вставки затрагивают прежде всего понятия, для которых в узбекском языке существуют нормативные эквиваленты, однако носители предпочитают русский вариант в силу его большей коммуникативной экономичности или стилистической маркированности [2, с. 118].

Синтаксическое переключение. Третий тип представляет собой переключение кода на уровне целого предложения или сложного синтаксического целого, как правило, связанное со сменой коммуникативной интенции – переходом от констатации факта к эмоциональной оценке, обращением к другому адресату внутри группового чата или цитированием.

Графо-орфографическая гибридизация. Отдельную группу составляют случаи, когда узбекские слова записываются кириллицей с сохранением русской орфографической традиции, либо, напротив, русские вкрапления оформляются латиницей, что отражает конкуренцию графических систем в цифровом узбекском письме и создаёт дополнительный уровень вариативности, значимый для лексикографической фиксации.

В функциональном отношении смешение кодов выполняет несколько устойчивых прагматических функций:

экономии речевых усилий, маркирования неформального регистра общения, создания эффекта языковой игры и иронии, а также функцию групповой идентификации, демонстрации принадлежности к определённому социальному или возрастному сообществу, для которого билингвальный код является нормой внутригруппового общения [3, с. 81]. Полученные данные легли в основу предлагаемой модели лексикографического описания.

Обсуждение

Преобладание морфологической гибридизации над иными типами смешения свидетельствует о глубокой структурной интеграции контактного материала, что согласуется с наблюдениями, сделанными на материале других тюркско-славянских языковых контактов [4, с. 29].

Предложенная модель словарной статьи, ориентированная на корпусную верификацию и учёт прагматических помет, позволяет частично преодолеть это противоречие, поскольку предполагает регулярное обновление словаря на основе актуальных данных, а не однократную фиксацию «застывшего» состояния лексики. Такой подход соотносится с принципами динамической лексикографии, признающей словарь не завершённым продуктом, а инструментом непрерывного мониторинга языковых изменений [3, с. 84].

Дискуссионным остаётся вопрос о статусе графо-орфографической вариативности: следует ли рассматривать латинизированные и кириллические варианты одной гибридной единицы как самостоятельные словарные единицы или как графические варианты одной леммы. Представляется целесообразным придерживаться второго решения при условии обязательной фиксации обоих вариантов написания в теле словарной статьи, поскольку графический выбор пользователя сам по себе несёт социолингвистическую информацию и не должен утрачиваться при лексикографической обработке.

Заключение

Проведённое исследование показало, что узбекско-русское смешение кодов в цифровой коммуникации представляет собой устойчивое, структурно и функционально организованное явление, требующее самостоятельного лексикографического описания. Выявлены четыре основных структурных типа смешения кодов, морфологическая гибридизация, лексическая инсерция, синтаксическое переключение и графо-орфографическая гибридизация, а также ряд прагматических функций, среди которых экономия речевых усилий, маркирование неформального регистра и групповая идентификация занимают центральное место.

Список литературы

1. Ахунзянов Э. М. Двужычие и лексико-семантическая интерференция. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1978. – 189 с.
2. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
3. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
4. Баранникова Л. И. Сущность интерференции и специфика её проявления // Проблемы двужычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 88–98.
5. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты: Лингвистическая проблематика. – Л.: Наука, 1972. – 80 с.

Halimakhon HAKIMOVA,
 Teacher
 Bukhara State University

FROM ANTHROPOCENTRIC CRISIS TO POSTHUMAN REALITIES: TRACING ENVIRONMENTAL DISASTER IN MODERN UZBEK LITERATURE

Annotation: this article examines the representation of ecological disaster in Uzbek fiction, focusing on the transformation of the concept of the human through a posthumanist theoretical framework. Central Asia's severe environmental crises, most prominently the desiccation of the Aral Sea, intensive cotton monoculture, and chemical degradation, have long served as focal points in modern Uzbek prose. While Soviet-era and early independence narratives framed these ecological catastrophes through an anthropocentric lens (treating nature either as a resource to be mastered or as a passive background to human tragedy) contemporary Uzbek novels demonstrate a distinct posthumanist shift.

Key words: *Uzbek literature, posthumanism, ecocriticism, Aral Sea disaster, trans-corporeality, slow violence, Central Asian prose, environmental humanities*

Аннотация: в данной статье рассматривается репрезентация экологической катастрофы в узбекской художественной литературе сквозь призму постгуманистической теоретической базы с фокусом на трансформации концепции человека. Острые экологические кризисы в Центральной Азии, прежде всего высыхание Аральского моря, интенсивная хлопковая монокультура и химическая деградация почв, издавна служили центральными темами в современной узбекской прозе. Если в нарративах советской эпохи и периода ранней независимости эти экологические катаклизмы рассматривались через антропоцентрическую оптику (где природа трактовалась либо как ресурс для покорения, либо как пассивный фон для человеческой трагедии), то в современных узбекских романах наблюдается отчетливый постгуманистический сдвиг.

Ключевые слова: *узбекская литература, постгуманизм, экокритика, Аральская катастрофа, транскорпоральность, медленное насилие, центральноазиатская проза, экологические гуманитарные науки.*

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek badiiy adabiyotida ekologik falokatlarining aks ettirishi posthumanistik nazariy asoslar prizmasi orqali, inson konsepsiyasining transformatsiyasiga e'tibor qaratgan holda tadqiq etiladi. Markaziy Osiyodagi keskin ekologik inqirozlar, xususan, Orol dengizining qurishi, intensiv paxta yakkahokimligi (monokulturas) va kimyoviy degradatsiya uzoq vaqtdan beri zamonaviy o'zbek nasrida markaziy mavzu bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Sovet davri va mustaqillikning ilk yillaridagi asarlar ushbu ekologik fojialarni antropotsentrik nuqtai nazardan (tabiatni yo bo'yusundirilishi kerak bo'lgan resurs, yoki inson fojiasining passiv foni sifatida) talqin qilgan bo'lsa, zamonaviy o'zbek romanlarida aniq posthumanistik burilish kuzatilmoqda.

Kalit so'zlar: *o'zbek adabiyoti, posthumanizm, ekokritika, Orol fojiasi, trans-korporeallik, sekin inqiroz, Markaziy Osiyo nasri, ekologik gumanitar fanlar.*

Introduction

Rather than maintaining the illusion of human exceptionalism and mastery, late 20th- and early 21st-century Uzbek novels increasingly depict the human body as radically porous and deeply entangled with the surrounding landscape. Moving beyond traditional anthropocentric frameworks, such as those seen in Toghay Murad's *Oydinda yurgan odamlar*, where environmental harm remains a backdrop to human moral and social tragedy, contemporary prose reveals a radical decentering of the human subject. By engaging with contemporary posthumanist and ecocritical theories, specifically Stacy Alaimo's framework of transcorporeality and Rob Nixon's concept of slow violence, this study provides a comparative textual analysis of modern Uzbek novels, such as Isajon Sulton's *Boqiy Darbadar* ('The Eternal Wanderer') and Nazar Eshonqul's existential prose, alongside Anglo-American posthuman fiction like Jeff Vander Meer's *Annihilation* and Paolo Bacigalupi's *The Water Knife*. Through this comparative approach, we trace how non-human actants, such

as toxic salt storms, poisoned dust, mutated biology and shifting climate systems, actively decenter the human protagonist.

Methodology

To analyze the transformation of environmental representation in contemporary Uzbek fiction, this study synthesizes three interconnected paradigms within the environmental humanities and posthumanist theory: Stacy Alaimo's concept of transcorporeality, Rob Nixon's theory of slow violence, and Jane Bennett's notion of vital materiality and non-human agency. Together, these frameworks offer a robust conceptual toolkit capable of moving beyond Western-centric ecocritical models, thereby allowing for a rigorous re-examination of post-Soviet ecological trauma in Central Asia. Alaimo's framework of transcorporeality fundamentally rejects the classical Enlightenment model of the human. It, instead, redefines human existence as inherently relational, emphasizing that the human is always intermeshed with the more-than-human world (Alaimo, 2010). Contemporary Uzbek prose restructures narrative temporality

to make this slow violence legible, tracing the cumulative accumulation of toxins and intergenerational biological damage rather than relying on conventional, explosive plot devices. Finally, by integrating Jane Bennett's vital materiality and Bruno Latour's Actor-Network Theory, this framework accounts for 'non-human agency,' recognizing that matter, whether saline soil, toxic dust storms, or changing climate systems, possesses 'thing-power' or the capacity to produce structural effects and alter events (Bennett, 2010). Consequently, non-human elements cease to be mere passive settings or symbolic metaphors; they act as powerful narrative drivers (actants) that disrupt human plans and reshape destiny. This theoretical synthesis ultimately allows this paper to conduct a comparative textual analysis of modern Uzbek prose, specifically works by Isajon Sulton and Nazar Eshonqul, alongside Anglo-American posthuman novels like Jeff VanderMeer's *Annihilation*, tracing a shared literary shift from human exceptionalism to a complex network of distributed socio-ecological agency.

Results and Discussion

Trans-Corporeal Mutations and Attritional Space in Isajon Sulton's *Boqiy Darbadar*

The textual analysis of Isajon Sulton's *Boqiy Darbadar* (The Eternal Nomad) reveals a structural dissolution of the classical anthropocentric protagonist, replacing the autonomous human ego with a deeply porous entity entangled in a decaying, techno-ecological terrain. Moving beyond a traditional allegorical or purely spiritual reading of the cursed, wandering protagonist, the novel shifts the narrative focalization to depict the human body as a landscape through which toxic and technological elements continuously cycle, illustrating Stacy Alaimo's concept of trans-corporeality. Sulton's prose illustrates how the physical setting is no longer a passive background; instead, the degraded geographic and atmospheric conditions act as immediate bodily threats.

Comparative Analysis: Decentering the Human in *Boqiy Darbadar* and *Annihilation*

A comparative analysis of Isajon Sulton's *Boqiy Darbadar* and Jeff VanderMeer's *Annihilation* reveals a shared posthumanist impulse to dismantle human exceptionalism, though they operate within distinct cultural and ecological contexts. In both texts, the conventional boundary between the human subject and the non-human environment is systematically dissolved through what Stacy Alaimo defines as trans-corporeality. In VanderMeer's *Annihilation*, this dissolution occurs within Area X,

a contaminated, mutating coastal wilderness where the human protagonist, the Biologist, inhales spores from a biomechanical organism, initiating a physical and psychological blending with the local ecosystem. Her body ceases to be an autonomous vessel and instead becomes porous, absorbing and replicating the genetic and material data of the surrounding landscape.

Discussion

Sulton's *Boqiy Darbadar* mirrors this biological intermeshing, though it transposes the mutation from a sci-fi anomaly to the historical, technogenic trauma of the post-Soviet Central Asian landscape. Where VanderMeer utilizes a localized, rapidly expanding environmental anomaly, Sulton relies on Rob Nixon's paradigm of slow violence, charting an attritional degradation where characters are physically hollowed out by toxic dust and historical displacement. While the Biologist in *Annihilation* actively embraces her trans-corporeal assimilation as a form of liberation from human grief, Sulton's protagonist undergoes a more tragic, existential wandering, where the physical body acts as a literal archive of ecological collapse and spiritual alienation.

Furthermore, both novels leverage Jane Bennett's concept of vital materiality by elevating non-human entities to active narrative drivers (actants). In *Annihilation*, the landscape itself, manifested through the writing on the walls of the 'Topographical Anomaly' and the cryptic ecosystem, displays a profound distributed agency that actively resists human categorization and military containment.

Conclusion

This study has demonstrated that contemporary environmental prose is undergoing a profound posthumanist transformation, structurally redefining the relationship between human subjectivity and technogenic trauma. By synthesizing Stacy Alaimo's trans-corporeality, Rob Nixon's slow violence, and Jane Bennett's vital materiality, the comparative analysis of Isajon Sulton's *Boqiy Darbadar* and Jeff VanderMeer's *Annihilation* reveals a shared literary imperative to dismantle the Enlightenment fiction of the autonomous, Cartesian human subject. In both texts, the traditional boundary between the human interior and the exterior landscape is systematically dissolved. VanderMeer's eco-horror maps this dissolution through rapid, radical biological assimilation within Area X, while Sulton's post-Soviet Uzbek prose localizes this phenomenon within the attritional, intergenerational landscape of Central Asian ecological catastrophe.

References

1. Alaimo, S. (2010). *Bodily natures: Science, environment, and the material self*. Indiana University Press.
2. Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. Duke University Press.
3. Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
4. Nixon, R. (2011). *Slow violence and the environmentalism of the poor*. Harvard University Press.

Shohsanam RISQULOVA,

Teacher

Department of English Language and Literature

UBS

LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF DEFINITENESS AND INDEFINITENESS

Annotation: the article examines the approaches to the linguistic interpretation of the concepts of definiteness and indefiniteness. The views of B.Russell, P.F.Strawson, P.Christophersen, O.Jespersen, J.Hawkins, A.Chesterman, C.Lyons, T.Givón and M.Ariel are analysed. The means of expressing this meaning in English and Uzbek are compared, and the referential and epistemic sides of definiteness are distinguished.

Key words: *definiteness, indefiniteness, reference, article, familiarity, identifiability, contrastive analysis*

Аннотация: в статье рассматриваются подходы к лингвистическому толкованию понятий определённости и неопределённости. Анализируются взгляды Б.Рассела, П.Ф.Стросона, П.Кристоферсена, О.Есперсена, Дж.Хокинса, А.Честермана, К.Лайонса, Т.Гивона, М.Ариэль. Сопоставляются средства выражения этого значения в английском и узбекском языках, а также разграничиваются референциальная и гносеологическая стороны определённости.

Ключевые слова: *определённость, неопределённость, референция, артикль, известность, идентифицируемость, сопоставительный анализ*

Annotatsiya: maqolada aniqlik va noaniqlik tushunchalarining lisoniy talqiniga oid yondashuvlar ko'rib chiqiladi. B.Rassel, P.Stroson, P.Kristofersen, O.Yespersen, J.Xokins, E.Chesterman, K.Layons, T.Givon, M.Ariel kabi olimlarning qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarida bu ma'noni ifodalash vositalari qiyoslanadi hamda aniqlikning referensial va gnoseologik jihatlari farqlanadi.

Kalit so'zlar: *aniqlik, noaniqlik, referensiya, artikl, tanishlik, aniqlanuvchanlik, qiyosiy tahlil*

Every act of speech raises a simple practical question. Does the listener already know which object is being talked about, or is the object being introduced for the first time? Language answers this question constantly, and the answer is given by grammatical and lexical means. The opposition between definiteness and indefiniteness grew out of exactly this need. In English the answer is normally carried by the article, while many other languages use word order, case endings or particles. The concepts therefore belong to grammar, to semantics and to pragmatics at the same time, and each of these levels explains only a part of the picture.

The philosophical discussion of the problem began with B.Russell. Analysing phrases of the type the king of France, he argued that such an expression asserts both the existence and the uniqueness of the object. P.F.Strawson objected that uniqueness is not asserted but assumed in advance. On his account

the speaker presupposes that the listener can find the object, and the sentence says nothing at all if the presupposition fails. This dispute moved the question from logic towards the situation of communication, and linguistics inherited it in that form.

The classical linguistic explanation is the familiarity theory. P.Christophersen held that the definite article shows that the object is already known to both participants of the exchange. O.Jespersen described the same function in terms of complete determination, since the listener must be able to pick out one member of a class. The theory accounts well for the contrast between first and second mention. A stranger appeared at the gate is followed by the stranger asked for water, and the change of article records a change in the state of the listener knowledge.

Familiarity alone, however, does not cover all uses. J.Hawkins showed that the definite article often

appears where the object has never been mentioned and is not personally known. He proposed the location theory, in which the speaker instructs the listener to look for the object inside a shared set. The set may come from the immediate situation, as in mind the step, from general knowledge, as in the sun, or from the frame evoked by another expression, as in the pages of the book. Hawkins thus replaced a psychological notion with a relational one.

A.Chesterman approached the category from a contrastive angle and compared English with Finnish. Finnish has no articles, yet it expresses the same distinctions through case, word order and particles. His conclusion is methodologically important. Definiteness is a semantic and pragmatic category, and the article is only one possible marker of it. A language without articles is not a language without definiteness.

C.Lyons gave the fullest typological account of the question. He distinguished semantic definiteness, which belongs to meaning, from grammatical definiteness, which belongs to the formal system of a particular language. He also showed that identifiability and inclusiveness lie behind the different uses of definite markers. His survey covered languages with articles, languages with definiteness affixes and languages with no dedicated marker at all. Such comparison makes it possible to describe the category without borrowing English grammar as a universal standard.

Discourse oriented studies added the dimension of text. T.Givón measured referential distance and topic persistence and demonstrated that the choice of a referring expression depends on the surrounding discourse rather than on the sentence alone. M.Ariel formulated the accessibility theory, in which the forms of a language are ranked by the degree of mental accessibility they signal. J.Gundel and her co-authors proposed the givenness hierarchy and linked six cognitive statuses with the corresponding types of expression. These works turned the binary opposition into a graded scale.

The study of the category in article-less languages developed its own tradition. A collective work edited by T.M.Nikolaeva described the means of expressing definiteness in Slavonic and Balkan languages and showed that word order, case, particles and intonation share this function. Such research is directly relevant

to Turkic material. When a language has no article, the same meaning is distributed across several levels of structure, and the analyst has to look at the whole utterance rather than at the noun phrase in isolation.

English uses a compact three-way system. The definite article marks an object that the listener can identify, the indefinite article introduces a new member of a class, and the zero form serves generic and mass reference. Around this core there is a wider set of means, including demonstratives, possessives, quantifiers and proper names. The system also carries information about the structure of the text, since the article shows whether a referent is being opened or continued. This is why article errors damage the coherence of a text and not only its grammatical correctness.

Uzbek expresses the same meanings without articles, and the means are distributed differently. The numeral *bir* works as an indefinite marker in contexts of first introduction. The accusative suffix *-ni* signals a definite direct object, while the bare form of the noun leaves it indefinite. Possessive suffixes and the demonstratives *shu*, *u* and *ushbu* point to objects that are already established. Word order plays a further role, since a definite subject tends to stand at the beginning of the sentence and an indefinite one stands close to the verb. Sh.Safarov notes that such meanings in Uzbek are carried by the joint work of several levels of the system.

The comparison explains a familiar class of learner errors. Uzbek speakers of English omit the article where their native system relies on word order, and they overuse the definite article after a single mention. Translation shows the same asymmetry in reverse, since an English article often has to be rendered by a demonstrative, by *bir* or by a change in the order of words. A purely grammatical explanation of the article is insufficient for teaching. Learners need to see the discourse function, that is, the way the article manages the flow of new and known information.

The notions of definiteness and indefiniteness have a second reading that deserves separate treatment. Alongside reference to objects, language also marks the degree of precision of a statement. J.Channell demonstrated that vague expressions such as *about twenty*, *a sort of problem* and things like that are used regularly and purposefully. Approximation

protects the speaker from an unverified claim and keeps the message appropriate to the situation. Academic and legal writing show this clearly, since hedging expressions and general terms such as reasonable leave the border of the concept open on purpose. Indefiniteness in this sense is a strategy and not a defect of expression.

In our view three levels of the phenomenon should be distinguished. The referential level concerns the identifiability of the object and is marked by articles, demonstratives and case. The semantic level concerns quantity and scope and is marked by quantifiers and by the singular or plural form. The epistemic level concerns the degree of certainty of the speaker and is marked by modal words and hedges. Studies that mix these levels arrive at contradictory conclusions, because they describe different phenomena under one label. Keeping them apart also gives a clearer basis for contrastive work, since a language may be rich in means at one level and poor at another.

The research used descriptive and analytical methods together with comparative, componential and contextual analysis. Theoretical accounts were compared in order to establish what they share and where they diverge. Componential analysis served to isolate the features of identifiability and inclusiveness in the meaning of concrete markers. Contextual observation showed how the choice of a marker depends on the previous text. English material was

drawn from academic and journalistic prose, and Uzbek material was used for the contrastive part of the analysis.

The analysis yields the following results. First, definiteness is a semantic and pragmatic category, so it cannot be identified with the presence of an article. Second, familiarity is too narrow as an explanation, and identifiability within a shared set covers the data more adequately. Third, the opposition is graded rather than binary, which is shown by the scales of accessibility and givenness. Fourth, a language without articles expresses the same meanings through case, word order, particles and demonstratives, and Uzbek follows this pattern. Fifth, referential definiteness and epistemic precision are separate phenomena and require separate descriptions.

The linguistic interpretation of definiteness and indefiniteness thus reaches beyond the article system into the organization of the whole text. The category connects grammar with the speaker assessment of what the listener knows, and this connection explains its unequal formal expression across languages. Further research could usefully describe the Uzbek means of expressing identifiability in a systematic way and measure how they correspond to English articles in parallel texts. Such work would serve both contrastive linguistics and the practice of teaching English to Uzbek learners.

REFERENCES

1. Russell B. On Denoting // Mind. 1905. Vol. 14, No. 56. P. 479–493.
2. Strawson P.F. On Referring // Mind. 1950. Vol. 59, No. 235. P. 320–344.
3. Christophersen P. The Articles: A Study of Their Theory and Use in English. Copenhagen: Munksgaard, 1939. 206 p.
4. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. London: Allen & Unwin, 1924. 359 p.
5. Hawkins J.A. Definiteness and Indefiniteness: A Study in Reference and Grammaticality Prediction. London: Croom Helm, 1978. 316 p.
6. Chesterman A. On Definiteness: A Study with Special Reference to English and Finnish. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 221 p.
7. Lyons C. Definiteness. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 378 p.

Hilola ABDUXAMIDOVA,
English Teacher
Language and Literature Department
UBS

LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF CONCEPTUAL METAPHOR

Annotation: the article analyses the main approaches to the linguistic interpretation of the concept of conceptual metaphor. The views of Aristotle, I.A.Richards, M.Black, G.Lakoff, M.Johnson, Z.Kövecses, G.Fauconnier, M.Turner, N.Arutyunova, V.Telia, A.Baranov and G.Steen are compared. The place of conceptual metaphor in thought is discussed, together with its difference from metaphorical expression in language.

Key words: *conceptual metaphor, source domain, target domain, mapping, cognitive linguistics, linguistic picture of the world.*

Аннотация: в статье анализируются основные подходы к лингвистическому толкованию понятия «концептуальная метафора». Сопоставляются взгляды Аристотеля, А.Ричардса, М.Блэка, Дж.Лакоффа, М.Джонсона, З.Кёвечеша, Ж.Фоконье, М.Тёрнера, Н.Д.Арутюновой, В.Н.Телии, А.Н.Баранова, Г.Стина. Рассматривается место концептуальной метафоры в мышлении и её отличие от метафорического выражения в языке.

Ключевые слова: *концептуальная метафора, сфера-источник, сфера-цель, проекция, когнитивная лингвистика, языковая картина мира.*

Annotatsiya: maqolada konseptual metafora tushunchasining lisoniy talqiniga oid asosiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Aristotel, A.Richards, M.Blek, J.Lakoff, M.Jonson, Z.Kyovecses, J.Fokonye, M.Terner, N.Arutyunova, V.Teliya, A.Baranov, G.Stin kabi olimlarning qarashlari qiyoslanadi. Shuningdek, konseptual metaforaning tafakkurdagi oʻrni hamda uning tildagi ifodasidan farqi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: *konseptual metafora, manba soha, maqsad soha, proyeksiya, kognitiv tilshunoslik, dunyoning til manzarasi.*

For a long time metaphor was studied as a feature of poetry and oratory. The second half of the twentieth century changed this picture. Linguists came to see metaphor as a regular way in which people think about difficult things through simpler ones. The notion of conceptual metaphor grew out of that change of view. Today the term appears in studies of grammar, terminology, translation, politics and pedagogy. Its wide use has also brought a certain looseness, because different authors mean different things by it. This is why a careful linguistic interpretation of the concept remains necessary.

The word metaphor comes from the Greek metaphor and means transfer. Aristotle was the first to describe it as a special phenomenon. In his account metaphor gives one thing the name that belongs to another. The definition has not lost its value in more

than two thousand years. The difference lies in the scope. Aristotle connected metaphor with poetic skill, while modern linguistics connects it with ordinary thinking. The comparison view that he founded held that metaphor only shortens a hidden simile.

I.A.Richards questioned that view. He argued that metaphor is not a shift of single words but an interaction of two thoughts held together in one expression. His terms tenor and vehicle made it possible to speak about the two sides of the comparison separately. The important step here is the move from the word to thought. If metaphor is a relation between ideas, it cannot belong to style alone.

M.Black developed this line further. In his interaction theory the vehicle brings with it a whole system of common associations and works as a filter

on the main subject. When war is used to speak about argument, the associations of attack and defence come along with it. Black also showed that the filter changes the way the main subject is seen. This is very close to the later idea of mapping between two areas of knowledge.

The decisive turn came with the work of G.Lakoff and M.Johnson. They argued that metaphor is not a matter of language but a matter of conceptual structure, and that ordinary speech is full of it. Expressions such as your claims are indefensible and I demolished his argument are not separate images. They belong to one model in which argument is understood as war. The authors also distinguished structural, orientation and ontological metaphors, and they supported each group with everyday examples.

The apparatus of this theory rests on a small set of notions. Two conceptual areas are involved, and they are called the source domain and the target domain. A set of correspondences connects the elements of the first area with the elements of the second, and this set is called a mapping. The relation is usually one-directional, since people explain feelings through space more often than space through feelings. The mapping is also partial. Every metaphor highlights some features of the target concept and leaves others in shadow, which is why one concept normally needs several metaphors.

G.Lakoff later placed metaphor within a broader theory of categories and idealized cognitive models. M.Johnson gave the theory its bodily foundation. He showed that recurring patterns of physical experience, such as the container, the path and balance, provide the material for abstract reasoning. This explains why so many metaphors return to the body and to simple movement. The claim about bodily grounding also made the theory testable, because the same basic patterns should appear across unrelated languages.

Z.Kövecses turned the theory into a working method. He set out a clear order of analysis in which the researcher first collects metaphorical expressions, then identifies the source and the target, and finally describes the correspondences and their entailments. His surveys show a limited stock of productive source domains, among them the human body, animals, plants, buildings, food, journeys and

war. Such regularity suggests that metaphorical thinking follows recognizable paths rather than free invention.

In a later study Kövecses examined the cultural side of the question. Bodily experience is shared by all people, yet languages still differ in the images they prefer. He distinguished cases where two languages use the same metaphor at a general level but different versions of it in detail. This position avoids two extremes. Metaphor is neither fully universal nor fully culture-bound, and the analysis has to state at which level of generality the comparison is made.

G.Fauconnier and M.Turner proposed the theory of conceptual blending as a wider framework. They work with several mental spaces rather than two domains, and they allow new structure to appear in the blend itself. This model explains creative metaphors that the two-domain account handles with difficulty. The two approaches are best treated as complementary. Conventional metaphors are described economically through fixed mappings, while fresh and complex images call for the blending apparatus.

The Russian linguistic tradition approached the same phenomenon from the side of nomination and evaluation. N.Arutyunova observed that metaphor comes into action where the language has no ready name for a new idea. V.N.Telia described metaphorisation as one of the forces that build the linguistic picture of the world, and she stressed its evaluative component. A.N.Baranov developed a descriptor theory that allows large text collections to be analysed and metaphorical models to be counted. This quantitative direction is valuable, because it replaces impressions about frequency with measurable data.

The theory has also met serious criticism. G.Steen pointed to what he called the paradox of metaphor, since expressions that are metaphorical in language are often not processed metaphorically by speakers. He therefore proposed to separate metaphor in language, metaphor in thought and metaphors in communication. This distinction protects the analysis from circular reasoning, in which a mapping is invented and then presented as evidence for itself. In Uzbek linguistics the cognitive direction was introduced comparatively recently, and Sh.Safarov gave the first systematic account of its notions. The

material of the Uzbek language still offers much unexplored ground for this kind of study.

In our view two things should be kept apart in any analysis. The first is the conceptual metaphor itself, which is a mental model and is written in capital letters by convention. The second is the metaphorical expression, which is the concrete wording found in a text. Many studies move between these levels without notice and draw conclusions about thought from a handful of phrases. Keeping them separate has a practical benefit. It shows which claims can be supported by textual data and which claims need experimental or corpus evidence.

The research relied on descriptive and analytical methods together with comparative, componential and contextual analysis. Theoretical positions were compared in order to establish their common ground and their points of disagreement. Componential analysis helped to isolate the transferred feature in the meaning of separate expressions. Contextual observation showed how a metaphorical model is realized in connected text. Illustrative material was taken from English everyday usage, from academic prose and from published metaphor studies.

The analysis leads to several results. First, conceptual metaphor is a mechanism of

understanding and not a device of ornament, and the history of the idea shows a steady movement from word to thought. Second, the theory rests on four notions, which are the source domain, the target domain, the mapping and the partial character of that mapping. Third, source domains form a limited and repeating set that is closely tied to bodily and everyday experience. Fourth, universality and cultural variation are not opposites, since they belong to different levels of generality. Fifth, the difference between the model and its verbal realization must be stated openly, otherwise the analysis loses its evidential basis.

The linguistic interpretation of conceptual metaphor thus connects language with thinking, and it explains how abstract areas of knowledge become accessible through familiar images. Its strength lies in the systematic character of the models it reveals, and its weakness lies in the difficulty of verification. Future work should combine corpus data with experimental evidence, and it should extend the comparison to Uzbek material. The study of metaphorical models in political, economic and educational discourse appears especially promising, because these fields shape public opinion through the very images they choose.

REFERENCES

1. Аристотель. Поэтика // Сочинения: В 4 т. Т. 4. М.: Мысль, 1984. С. 645–680.
2. Richards I.A. The Philosophy of Rhetoric. Oxford: Oxford University Press, 1936. 138 p.
3. Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. Ithaca: Cornell University Press, 1962. 267 p.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.
5. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 614 p.
6. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 233 p.
7. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002. 285 p.
8. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 314 p.
9. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books, 2002. 440 p.

Raykhonabonu TOLIBOVA,

Teaching English

Speakers of Other Languages (MA) with TEFL,
Webster University Tashkent, Samarkand branch

THE REPRESENTATION OF GENDER IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE: A CONTRASTIVE LINGUISTIC STUDY

Annotation: this article presents a contrastive analysis of the linguistic representation of gender in English and Uzbek. Particular attention is paid to grammatical, lexical, semantic, and pragmatic means of expressing gender. Gender-specific pronouns, occupational terms, and gender-neutral units in English are compared with their Uzbek equivalents. The study also examines how gender stereotypes, social roles, and national-cultural perspectives are reflected in the linguistic units of both languages.

Key words: *gender representation, contrastive linguistics, gender stereotypes, social roles, gender-neutral units, pragmatics.*

Аннотация: в статье проводится сопоставительный анализ особенностей языковой репрезентации гендера в английском и узбекском языках. Особое внимание уделяется грамматическим, лексическим, семантическим и прагматическим средствам выражения гендерных значений. Гендерно маркированные местоимения, наименования профессий и гендерно-нейтральные единицы английского языка сопоставляются с их узбекскими эквивалентами. Также рассматривается отражение гендерных стереотипов, социальных ролей и национально-культурных представлений в языковых единицах обоих языков.

Ключевые слова: *гендерная репрезентация, сопоставительная лингвистика, гендерные стереотипы, социальные роли, гендерно-нейтральные единицы, прагматика.*

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida genderning lingvistik ifodalanish xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda gender ma'nosining grammatik, leksik, semantik va pragmatik vositalar orqali namoyon bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi. Ingliz tilidagi genderga xos olmoshlar, kasb-hunar nomlari va gender-neytral birliklar o'zbek tilidagi muqobillari bilan taqqoslanadi. Har ikki tilda gender stereotiplari, ijtimoiy rollar hamda milliy-madaniy qarashlarning til birliklarida aks etishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: *gender ifodasi, qiyosiy tilshunoslik, gender stereotiplari, ijtimoiy rol, gender-neytral birliklar, pragmatika.*

Introduction

The relationship between language, thought, and culture remains one of the central issues in contemporary linguistics. Within this framework, particular attention is paid to linguistic relativity, according to which the structural and lexical features of a language may influence how speakers perceive and conceptualize reality. Gender categorization is especially significant in this regard because linguistic units not only denote men and women but may also reflect historically established social roles, cultural values, and gender stereotypes.

In English, gender is expressed through personal pronouns, kinship terms, occupational titles, and various gender-marked lexical units. Traditional

forms such as *chairman*, *policeman*, and *stewardess* explicitly indicate gender, whereas their modern equivalents – *chairperson*, *police officer*, and *flight attendant*—are gender-neutral. The coexistence of these forms demonstrates changes in linguistic norms and social attitudes toward gender representation.

Nevertheless, linguistic forms should not be viewed as directly determining human thought. Their influence depends on communicative context, cultural experience, frequency of use, and individual interpretation. Therefore, the study of gender-marked and gender-neutral social-role terms requires a non-deterministic approach combining linguistic relativity with lexical-semantic and discourse analysis.

The relevance of this study lies in the need to identify how English social-role nominations represent gender and how traditional and gender-neutral forms may participate in the conceptualization of social reality. The purpose of the research is to examine the linguistic mechanisms of gender categorization in English within the framework of linguistic relativity.

Literature Review

Gender representation has been studied within sociolinguistics, gender linguistics, cognitive linguistics, and linguistic relativity. The theoretical framework draws on E. Sapir and B. L. Whorf's linguistic relativity, R. Lakoff's language and gender research, D. Tannen's studies of gendered communication, and J. Butler's concept of gender as a socially constructed phenomenon. J. Holmes and D. Cameron further emphasize the role of sociocultural context in shaping gender meanings.

Previous studies have mainly examined gender-marked vocabulary, pronouns, occupational terms, forms of address, and stereotypes. English increasingly replaces gender-marked terms such as *chairman* and *policeman* with neutral alternatives such as *chairperson* and *police officer*. Uzbek has no grammatical gender; therefore, gender is primarily expressed through lexical and contextual means.

The study employs integrative literature review, contrastive, descriptive, componential, contextual, and discourse analysis. The research material includes gender-marked and gender-neutral units selected from English and Uzbek dictionaries, literary texts, media discourse, and language corpora.

Analysis and discussion

The contrastive analysis demonstrates that gender is represented differently in English and Uzbek because of their distinct grammatical and lexical structures. English expresses gender through third-person singular pronouns such as *he*, *she*, *him*, *her*, *his*, and *hers*. Uzbek does not have gender-specific third-person pronouns: the pronoun *u* may refer to either a man or a woman. Therefore, gender in Uzbek is generally identified through context, personal names, kinship terms, or additional lexical indicators.

A significant difference is also observed in occupational and social-role terms. Traditional English nominations such as *chairman*, *businessman*, *policeman*, and *stewardess* contain explicit gender markers. Contemporary English increasingly replaces

these words with gender-neutral alternatives such as *chairperson*, *businessperson*, *police officer*, and *flight attendant*. This tendency reflects social efforts to promote equality and avoid presenting particular professions as exclusively male or female.

Most Uzbek occupational terms, including *o'qituvchi* (teacher), *shifokor* (doctor), *yozuvchi* (writer), *olim* (scholar), and *rahbar* (leader), are inherently gender-neutral. If it is necessary to specify gender, lexical markers such as *erkak* (male), *ayol* (female), *o'g'il* (boy/son), and *qiz* (girl/daughter) may be added. For example, *ayol shifokor* means "female doctor," while *erkak o'qituvchi* means "male teacher." However, such specification is usually used only when gender is contextually relevant.

Kinship terminology is gender-specific in both languages. English distinguishes between *mother/father*, *sister/brother*, and *daughter/son*. Uzbek contains corresponding units such as *ona/ota*, *opa* or *singil/aka* or *uka*, and *qiz/o'g'il*. Uzbek kinship terms provide more detailed information because they can indicate not only gender but also relative age. Thus, *opa* and *singil* both refer to a sister but indicate an older and younger sister respectively, while *aka* and *uka* distinguish between an older and younger brother.

Gender representation can also be observed in forms of address. English honorifics such as *Mr*, *Mrs*, *Miss*, and *Ms* indicate gender and, in some cases, marital status. Uzbek forms such as *xonim* and *janob* express gender, politeness, and social respect. Moreover, Uzbek personal names are often accompanied by the respectful kinship-based elements *aka*, *opa*, *amaki*, and *xola*. Their use demonstrates that gender meanings interact with age, social hierarchy, interpersonal distance, and national-cultural norms.

Results

The findings demonstrate that gender representation in English and Uzbek is determined by the structural characteristics of each language. English expresses gender explicitly through personal pronouns, gender-marked occupational terms, kinship terminology, and forms of address. Uzbek has no grammatical gender category; therefore, gender meanings are mainly conveyed through lexical units, personal names, kinship terms, and contextual indicators.

The analysis also reveals an increasing tendency in contemporary English to replace traditional gender-marked terms such as *chairman*, *policeman*, and *stewardess* with gender-neutral alternatives such as *chairperson*, *police officer*, and *flight attendant*. This linguistic shift reflects the development of inclusive communication and changing social attitudes toward gender equality. Most Uzbek occupational terms, including *o'qituvchi*, *shifokor*, *olim*, and *rahbar*, are inherently gender-neutral and require additional lexical markers only when gender specification is communicatively relevant.

Furthermore, kinship terminology in both languages contains clear gender distinctions. However, Uzbek kinship terms additionally indicate relative age, as illustrated by the pairs *opa-singil* and *aka-uka*. The study also confirms that gender meanings are closely connected with social status, age, cultural traditions, and communicative context.

Conclusion

The study confirms that gender representation in English and Uzbek is shaped by the grammatical structure, lexical resources, and sociocultural characteristics of each language. English expresses gender more explicitly through personal pronouns, gender-marked occupational terms, kinship vocabulary, and forms of address. Uzbek, which lacks grammatical gender, mainly conveys gender

meanings through lexical choices, personal names, kinship terms, and contextual information.

The increasing use of gender-neutral forms such as *chairperson*, *police officer*, and *flight attendant* demonstrates that English is gradually adapting to contemporary principles of equality and inclusive communication. In Uzbek, most occupational and social-role terms are inherently gender-neutral, although gender may be specified when required by the communicative context.

The findings also indicate that linguistic gender categorization is closely related to cultural traditions, social roles, and historically established stereotypes. However, language should not be regarded as a factor that directly determines human thought. Rather, it provides linguistic patterns that may influence the perception and conceptualization of social reality. Therefore, gender representation should be interpreted as a dynamic linguistic and sociocultural phenomenon that changes alongside social values and communicative practices.

Future research may combine corpus-based, semantic, and discourse analyses with experimental methods to investigate how speakers perceive gender-marked and gender-neutral nominations. Such studies could provide empirical evidence concerning the relationship between linguistic forms, gender conceptualization, and social cognition.

References

1. Cameron D. *Feminism and Linguistic Theory*. 2nd ed. – London: Macmillan, 1992. – 247 p.
2. Abdujabborova, K. (2026). A NEWS-TEXT-BASED MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS' ENGLISH COMMUNICATIVE COMPETENCE. In ACADEMIC RESEARCH IN MODERN SCIENCE (Vol. 5, Issue 20, pp. 109–113). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20701712>
3. Holmes J. *Women, Men and Politeness*. – London: Longman, 1995. – 254 p.
4. Lakoff R. *Language and Woman's Place*. – New York: Harper & Row, 1975. – 83 p.
5. Talbot M. *Language and Gender*. 3rd ed. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 288 p.
6. Abdujabborova, K. ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY REQUIREMENTS AND PRACTICAL NEEDS IN THE FIELD OF MODERN MEDIA. (2025). Академические исследования в современной науке, 4(48), 135-138. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.arims.134793>
7. Abdujabborova, K. (2026). Communicative Competence Development in English Language Education: Contemporary Directions. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 5(1), 55-61.

The background is a light blue surface with various educational items. At the top left is a yellow ruler. At the top center is an orange with two green leaves. At the top right is a blue spiral notebook. On the left side is a pink book with a white label. On the right side is a rolled-up white diploma tied with a blue ribbon. At the bottom center is an open book with a yellow cover, and a globe of the Earth is placed on its pages. At the bottom left is a green pencil, and at the bottom right is a red pencil. Small colored dots (purple, orange, white) are scattered across the background.

PEDAGOGIKA

Nargizaxon NURDINBAYEVA,
 Namangan davlat universiteti
 filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

BOLA RUHIYATI TADQIQI: O'ZBEK ILMIY MAKTABLARI TAJRIBASI

Annotatsiya: mazkur maqolada bola ruhiyatining zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni va uni lingvistik jihatdan tadqiq etishning dolzarbligi yoritiladi. Bola ruhiyatining inson tafakkuri, idroki, emotsional holati va til faoliyati bilan bog'liq jihatlari antroposentrik hamda lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida bola nutqi, bola obrazi va bolalar leksikasining o'rganilgan jihatlari bilan bir qatorda, bola ruhiy holatlari va ularning badiiy matndagi lisoniy ifodalanishini tizimli tadqiq etish zarurati asoslanadi.

Kalit so'zlar: *bola ruhiyati, bola obrazi, bolalar nutqi, antroposentrik tilshunoslik, lingvokognitiv yondashuv, emotsional holat, badiiy matn.*

Аннотация: в данной статье освещаются место и значение психологии ребёнка в современной лингвистике, а также актуальность её лингвистического исследования. Аспекты психологии ребёнка, связанные с человеческим мышлением, восприятием, эмоциональным состоянием и речевой деятельностью, анализируются на основе антропоцентрического и лингвокогнитивного подходов. Наряду с изученными в узбекском языкознании аспектами детской речи, образа ребёнка и детской лексики обосновывается необходимость системного исследования психических состояний ребёнка и их языковое выражение в художественном тексте.

Ключевые слова: *психология ребёнка, образ ребёнка, детская речь, антропоцентрическая лингвистика, лингвокогнитивный подход, эмоциональное состояние, художественный текст.*

Annotation: this article examines the place and significance of child psychology in modern linguistics and highlights the relevance of its linguistic investigation. Aspects of child psychology related to human cognition, perception, emotional states, and language activity are analyzed within an anthropocentric and linguocognitive framework. Alongside the aspects of child speech, the representation of the child, and children's vocabulary that have been studied in Uzbek linguistics, the article substantiates the need for a systematic investigation of children's psychological states and their linguistic expression in literary texts.

Key words: *child psychology, child representation, child speech, anthropocentric linguistics, linguocognitive approach, emotional state, literary text.*

Inson ruhiyati, uning kechinmalari, emotsional holatlari va ichki tajribalarining tilda namoyon bo'lishi zamonaviy gumanitar fanlarning muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Ayniqsa, shaxsning shakllanish va rivojlanish davri sifatida bolalik bosqichini o'rganish insonning ruhiy-kognitiv taraqqiyoti, borliqni idrok etishi hamda uni til vositasida ifodalash xususiyatlarini aniqlash nuqtayi nazaridan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bola ruhiyati kattalar ruhiyatidan o'zining idrok etish, hissiy munosabat bildirish, baholash, tasavvur qilish va voqelikni konseptuallashtirish xususiyatlari bilan farqlanadi. Voqelikni aks ettirish to'g'ridan to'g'ri tilning vazifasiga kirmaydi, bu vazifani dastlabki o'rinda tafakkur bajaradi.

Lekin tafakkurda yuzaga kelgan mental tuzilmalar til tizimida o'z ifodasini topadi [1: 21]. Shu bois bolaning ichki olamini uning tilidagi va badiiy matndagi lisoniy birliklar orqali tadqiq etish til, tafakkur va ruhiyat munosabatini yoritishda muhim imkoniyat yaratadi.

Zamonaviy antroposentrik tilshunoslikda tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning ruhiy, kognitiv va madaniy tajribasini aks ettiruvchi hodisa sifatida o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Mazkur paradigma doirasida insonning emotsional holati, mental jarayonlari, idroki va individual tajribasining til birliklarida qanday ifodalanishi muhim tadqiqot masalalaridan biriga aylandi. Bu jihatdan bola ruhiyatining lisoniy ifodasi ham alohida tadqiqot

obyektini tashkil etadi. Zero, badiiy matnda bolaning qo'rquvi, hayajoni, quvonchi, iztirobi, hayrati, xavotiri, tortinishi, qiziqishi kabi ruhiy holatlari turli leksik, frazeologik, sintaktik va stilistik vositalar orqali verbalizatsiya qilinadi. Badiiy adabiyot bola ruhiyatini kuzatish va uning lisoniy voqelanishini aniqlash uchun muhim manbalardan biridir. Yozuvchi bolaning tashqi harakati bilan bir qatorda uning ichki kechinmalarini ham dialog, monolog, muallif nutqi, o'xshatish, metafora, frazeologizm, baholovchi birliklar va boshqa tasviriy vositalar orqali ifodalaydi. Natijada bola ruhiyatining badiiy matndagi ifodasi nafaqat estetik, balki muayyan lingvistik va kognitiv mexanizmlarni ham namoyon etadi. Shu nuqtayi nazardan, bola ruhiyatini o'rganish masalasini mavjud psixologik yoki adabiyotshunoslik tadqiqotlari doirasida chegaralab qo'ymasdan, uning lisoniy tabiatini, ruhiy holatlarning qanday nomlanishi, tasvirlanishi va konseptuallashtirilishini aniqlash bugungi tilshunoslik uchun dolzarb vazifalardan biridir. Ayniqsa, bola ruhiy holatlarini ifodalovchi birliklarning semantik xususiyatlari, ularning kontekstual ma'nosi, obrazlilik darajasi hamda muayyan ruhiy kategoriyalarni shakllantirishdagi o'zni kompleks tadqiq etishni talab qiladi.

Shundan kelib chiqib, bola ruhiyatining voqelanishini tadqiq etish til va inson ruhiyati o'rtasidagi munosabatni chuqurroq anglash, badiiy matnning antroposentrik xususiyatlarini ochib berish hamda o'zbek tilshunosligida inson omiliga asoslangan tadqiqotlarni yangi materiallar asosida boyitish imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida inson omiliga asoslangan tadqiqotlarning rivojlanishi til birliklarining inson tafakkuri, idroki, hissiyoti va ruhiy holatlari bilan uzviy munosabatini o'rganish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu jihatdan bola ruhiyatining lisoniy ifodalanishini tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Zero, o'zbek tilshunosligida bola nutqi, bola obrazi, bolalar adabiyoti hamda emotsional-ekspressiv birliklarning turli jihatlarini o'rganilgan bo'lsa-da, bola ruhiy holatlarini ifodalovchi lisoniy birliklarning yaxlit tizimi, ularning semantik-kognitiv xususiyatlari va badiiy matndagi voqelanish masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha tizimlashtirilmagan. Mazkur muammoning dolzarbligi, avvalo, bola ruhiyatining milliy-madaniy xususiyatlarini til materiallari asosida aniqlash

zarurati bilan belgilanadi. O'zbek tilshunosligida inson omiliga yo'naltirilgan antroposentrik tadqiqotlarning kengayib borishi til birliklarining inson ruhiyati, tafakkuri va emotsional holatlari bilan uzviy aloqasini o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu jihatdan bola ruhiyatining lisoniy ifodasini tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chunki bola ruhiyati kattalar ruhiyatidan idrok, hissiy munosabat, baholash, tasavvur va voqelikni konseptuallashtirish xususiyatlari bilan farqlanadi. Mazkur farqlar bolaning nutqida hamda badiiy matnda uning ruhiy holatini ifodalovchi lisoniy birliklarda o'z aksini topadi. Jahon adabiyotshunosligida bola va bolalik masalasi uzoq tarixga ega. Tadqiqotlarda bolalikning badiiy konsepsiyasi, bola obrazi, bolaning ichki dunyosi, bolalarcha idrok, xotira, tasavvur, emotsiya va bolaning narrativ nuqtayi nafari kabi masalalar o'rganilgan. Zamonaviy tadqiqotlarda bu muammolar cognitive poetics, cognitive narratology, childhood, theory of mind kabi yo'nalishlar bilan bog'lanmoqda.

O'zbek tilshunosligida esa N.Yarashova ishlarida bolalar adabiyoti tilining kognitiv asoslari, bilingvizm, noverbal vositalarning lingvopsixologik xususiyatlari tadqiq etilganligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur ishda jahon tilshunosligida bolalar adabiyoti tilini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlarda badiiy matndagi bolalar avtonom nutqi va bolalarning so'z yasash hodisasi tadqiq etilganligi, bolalar adabiyoti tili va uning yo'nalishlarini lingvistik o'rganishga bo'lgan yondashuvlarning barchasi tahlil faqat tadqiqot obyektining murakkab ekanligi bilan ta'kidlanadi [2: 34].

O'zbek adabiyotshunosligida bola ruhiyatining davr va muhit bilan bog'liq muhim jihatlarini atroflicha o'rganilgan. Jumladan, tadqiqotchi R.Umurzakov "XX asr o'zbek qissalarida bola obrazi: davr va ruhiyat" nomli dissertatsiya ishining maqsadi etib XX asr o'zbek qissalaridagi bolalik va bola obrazi tasvirida davr va ruhiyatning badiiy ifodasini tadqiq etish qilib belgilagan. Unda o'zbek qissalaridagi bolalar obrazi orqali davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-tarixiy muammolari tadrijiy ravishda o'z badiiy ifodasini topgan [3, 25]. I.Qodirjonovanning "Amerika va o'zbek bolalar adabiyotida "yetim bola" obrazi: davr va ruhiyat" (Kristofer Pol Kertis va Xudoyberdi To'xtaboyev asarlari misolida) tadqiqot ishida "yetim bola" obrazining badiiy, ijtimoiy va estetik xususiyatlarini qiyosiy aspektida ilk

marotaba o'rganilgan. Muallifning fikricha, "yetim bola" obrazining tadrijiy-evolyutsion takomilini tizimlashtirish G'arb va Sharq adabiy an'alarining badiiy-estetik tamoyillarini o'zaro qiyoslash imkonini beradi: G'arb adabiyotida shakllangan realistik psixologizm paradigmasi individual ongning ichki inqirozlari, ruhiy kechinmalar va ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurash motivlarini markazga qo'ysa, Sharq adabiyotida yetimlik ko'proq tarbiyaviy didaktik model, axloqiy komillikka yo'naltiruvchi ruhiy poklanish jarayoni sifatida talqin qilinadi [4: 15]. Shuningdek, tadqiqotchi "yetim bola" obrazi misolida ijtimoiy tengsizlik, yolg'izlik, tushkunlik, umid, iroda, ma'naviy yolg'izlik, jamiyatdan uzilishlar kabi jihatlarni ham tasniflagan.

O'zbek tilshunosligida bola nutqi, bolalar leksikasi, bolalar adabiyoti va bola obrazining ayrim lingvistik jihatlari tadqiq etilgan bo'lsa-da, bola ruhiyatini tashkil etuvchi emotsional va mental kategoriyalarning badiiy matnda voqelanishi yaxlit tizim sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Ayniqsa, qo'rquv, xavotir, hayajon, quvonch, iztirob, hayrat, qiziqish kabi ruhiy holatlarning qaysi leksik-semantik, frazeologik, grammatik va stilistik vositalar orqali ifodalanishi, ularning kontekstual va kognitiv xususiyatlari masalasi alohida tadqiqotni talab etadi. Shu sababli bola ruhiyatini "bola obrazi" doirasidagina emas, balki mustaqil lingvistik hodisa sifatida o'rganish o'zbek tilshunosligining antroposentrik, lingvokognitiv va lingvopoetik yo'nalishlarini yangi materiallar bilan boyitadi. Bunday tadqiqot bola ruhiyatining qaysi kategoriyalari til vositasida faol ifodalanishini, mazkur kategoriyalarning qanday semantik modellari asosida shakllanishini va badiiy matnda qanday lisoniy vositalar yordamida ifodalanishini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bola ruhiyatining lisoniy jihatdan tadqiq etilishi zamonaviy antroposentrik va lingvokognitiv tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bola obrazi, bolalar nutqi, bolalar leksikasi hamda emotsional holatlarning til vositasida ifodalanishi turli fan va yo'nalishlar doirasida o'rganilgan. Biroq bola ruhiyatini tashkil etuvchi emotsional va mental kategoriyalarning lisoniy tabiati, ularning o'zaro munosabati hamda badiiy matnda ifodalanish masalalari yanada chuqur va tizimli tadqiq etishni taqozo etadi.

Bola ruhiyatini lingvistik jihatdan o'rganish til va tafakkur, til va emotsiya, til va inson tajribasi munosabatlarini bola shaxsining o'ziga xos xususiyatlari asosida yoritish imkonini beradi. Ayniqsa, badiiy matnda bolaning qo'rquv, xavotir, quvonch, hayrat, iztirob, qiziqish, tortinish kabi ruhiy holatlarini ifodalovchi leksik, frazeologik, grammatik va stilistik birliklarni tizimlashtirish muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, kelgusidagi tadqiqotlarda bola ruhiyatining asosiy kategoriyalarini belgilash, ularni ifodalovchi lisoniy birliklarni semantik va funksional jihatdan tasniflash, mazkur birliklarning badiiy-kognitiv xususiyatlarini aniqlash hamda o'zbek tiliga xos ruhiy-madaniy modellarni ochib berish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bunday yondashuv o'zbek tilshunosligida bola ruhiyatining lisoniy modelini yaratish, uning badiiy matndagi voqelanish mexanizmlarini aniqlash va antroposentrik tadqiqotlar doirasini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. 92 б.
2. Yarashova N. Bolalar adabiyoti tilining lingvokognitiv, lingvopsixologik tadqiqi: Filol.fan.d-ri. (DSc) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2023. 85-b.
3. Умурзаков Р. XX аср ўзбек қиссаларида бола образи: давр ва руҳият: Филол. фан. фалс.д-ри (PhD) ... дисс.автореф. – Фарғона, 2021. 56 б.
4. Qodirjonova I. Amerika va o'zbek bolalar adabiyotida "yetim bola" obrazi: davr va ruhiyat (Kristofer Pol Kertis va Xudoyberdi To'xtaboyev asarlari misolida): Filol.fan.fals.d-ri (PhD) ... diss.avtoref. – Toshkent, 2026. 64-b.

Mahfuza TO'YCHIYEVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti
 Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
mahfuzatuychiyeva3@gmail.com*

MANTIQIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA METODIK YONDASHUV

Annotatsiya: ushbu maqolada mantiqiy fikrlashni umumta'lim maktablarining adabiyot darslariga integratsiya qilish muammolari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilinadi. Badiiy matn tahlili jarayonida o'quvchilarning mantiqiy xulosalar chiqarish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, argumentlash va evristik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlari yoritiladi. O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim muassasalarining adabiyot darslari doirasidagi metodik yondashuvlar hamda badiiy asarlar tahlili misolida mantiqiy fikrlashni shakllantirish yo'li ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *mantiqiy fikrlash, tahlil, badiiy matn, sabab-oqibat munosabati, adabiy ta'lim, savol.*

Аннотация: в данной статье с научной и методологической точки зрения анализируются проблемы интеграции логического мышления в уроки литературы в средних школах. Выделены механизмы развития у учащихся навыков логического вывода, определения причинно-следственных связей, аргументации и эвристического мышления в процессе анализа литературного текста. На примере методических подходов в рамках уроков литературы показан путь формирования логического мышления.

Ключевые слова: *логика, мышление, литература, урок, анализ, литературный, работа.*

Annotation: this article provides a scientific and methodological analysis of the issues involved in integrating logical thinking into literature lessons in general education schools. It outlines the mechanisms for developing students' abilities to draw logical conclusions, identify cause-and-effect relationships, construct arguments, and engage in heuristic thinking during the analysis of literary texts. Methods for fostering logical thinking within the context of literature lessons are demonstrated.

Key words: *logic, thought, literature, lesson, analysis, literary, work.*

Kirish. Zamonaviy metodikaning eng muhim vazifalaridan biri — o'quvchilarga tayyor ma'lumotlarni shunchaki eslab qolishni (reproduktiv ta'lim) emas, balki axborotni mustaqil tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va obyektiv xulosalar chiqarish malakasini o'rgatishdan iborat. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va Milliy o'quv dasturini joriy etish jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlar, xususan, adabiyot darslarining o'рни yangicha pedagogik tamoyillar asosida qayta ko'rib chiqilmoqda.

Badiiy asar faqatgina estetik zavq manbai emas, balki inson tafakkurini, uning mantiqiy va analitik qobiliyatlarini charxlovchi murakkab intellektual tizimdir. Mantiqiy fikrlash - bu ma'lumotlar o'rtasidagi izchil bog'liqlikni aniqlash, dalillarni tizimlashtirish va xatolardan xoli xulosaga kelish san'atidir.

Mantiqiy fikrlash (logical thinking) - inson aqliy faoliyatining oliy shakli bo'lib, unda tushunchalar, mulohazalar va xulosalar ma'lum bir qonuniyatlar tizimi asosida quriladi. Klassik mantiq fanida fikrlashning to'rtta asosiy qonuni (ayniyat, ziddiyat, uchinchi istisno va yetarlicha asos qonunlari) mavjud bo'lib, ularning har biri badiiy matnni anglash va tahlil qilish jarayonida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Pedagogik nuqtayi nazardan mantiqiy fikrlash bir necha tarkibiy qismlardan iborat:

1. Tahlil va sintez: badiiy asarni qismlarga (personajlar, syujet chiziqlari, motivlar) ajratish va ularni qaytadan yaxlit bir g'oya ostida birlashtirish.

2. Deduksiya va induksiya: Umumiy falsafiy xulosalardan xususiy personajlar xulq-atvoriga o'tish yoki aksincha, personajning bitta harakatidan umumiy qonuniyatni chiqarish.

Badiiy adabiyot tahlilida mantiq ko'pincha subyektiv xarakter kasb etadi, chunki yozuvchi o'z asarida real hayot mantig'ini emas, balki badiiy-estetik jihatini yaratadi. Biroq, ana shu estetik jihatning ichki qonuniyatlarini tushunish o'quvchidan juda yuqori darajadagi mantiqiy operatsiyalarni bajarishni talab qiladi.

Mustaqillik yillarida, O'zbekiston umumta'lim maktablarida ona tili va adabiyot fanlarini o'qitish konsepsiyasi tubdan o'zgardi. Ilgari darsliklarda asosan yozuvchining hayot yo'li va asarning tayyor g'oyaviy tahlili berilgan bo'lsa, bugungi kunda matn ustida ishlash, matn osti ma'nolarni o'qish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ustuvorlik berilmoqda.

Yillar davomida amaliyotda adabiyot darslarida mantiqiy fikrlashga to'rsiqlar bo'lgan. Masalan, o'quvchilardan ko'pincha asar qahramonlarining ismlari, voqealar sodir bo'lgan yillar yoki joy nomlarini eslab qolish talab etilgan. Qahramonlarni faqat "ijobiy" va "salbiy" guruhlariga ajratilgan. Bu esa fikrlashning bir yoqlama bo'lishiga olib kelgan.

Bugungi kundagi to'siq esa o'qituvchilar darsda mantiqiy muammoli vaziyatlarni qanday yaratish va ularni qanday boshqarish bo'yicha ilmiy-pedagogik qo'llanmalarga muhtojligida ko'rinadi.

Mantiqiy fikrlashning eng fundamental unsurlaridan biri bu - voqea va hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat (cause and effect) munosabatlarini to'g'ri o'rnata olishdir. Adabiyot darslarida har qanday syujet ma'lum bir sabablarni zanjiri asosiga quriladi. Agar o'quvchi ushbu zanjirni ko'ra olmasa, u asarning chinakam g'oyaviy mag'zini chaqa olmaydi. Mantiqiy fikrlashning rivojlanishi inson tug'ilgan paytdan boshlanadi. Aynan u tufayli bola ba'zi narsalarni boshqalardan ajratib turadi yoki turli xil narsalarda o'xshash parametrlarni aniqlay oladi. Mantiqiy fikrlashsiz to'liq rivojlanish mumkin emas.

Sillogizm - bu ikkita ma'lum mulohazadan xulosani mantiqiy kelib chiqishidir. Adabiyot darslarida sillogizmlardan foydalanish qahramonlarning xulq-atvorini va yozuvchining falsafiy konsepsiyasini baholashda juda qo'l keladi.

Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romani misolida umumiy qonuniyat adolatsiz, xalq dardidan yiroq va faqat nafsiga qul bo'lgan amaldorlar inqirozga mahkumdirlar. Xususiyl holat esa Akbarali mingboshi adolatsiz boshqaruvchi bo'lib, o'z xalqi va oilasiga nisbatan zulm qildi, shaxsiyl manfaati uchun hammani qurbon qildi. Demak, Akbarali mingboshining fojiali o'limi va uning tizimi inqirozi mantiqiy qonuniyatdir.

O'qituvchi darsda tayyor xulosani aytmasdan, o'quvchilarga ushbu mantiqiy formulani mustaqil to'ldirishni topshirishi lozim. Bu usul o'quvchilarning "nima uchun bunday bo'ldi?" degan savolga argumentli (dalilli) javob berish malakasini oshiradi.

Adabiyot darslarida mantiqda dialektik mantiq, ya'ni qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunini asar tahlilida ko'rsatish mumkin. Chunki hayotdagi kabi badiiy qahramonlar ham kurashda bo'lishadi.

Joriy qilingan yangi avlod darsliklarida matnni tushunish darajasini aniqlovchi topshiriqlar Blumm taksonomiyasi asosida qurilgan. Blumm taksonomiyasining yuqori bosqichlari — tahlil, baholash, yaratish bevosita mantiqiy va ijodiy fikrlash bilan uzviyl bog'liqlar.

Masalan, 7-sinf adabiyot darsligida biror hikoya o'qilgach, o'quvchiga shunchaki "Hikoya sizga yoqdimi?" degan savol berilmaydi. Savol quyidagicha qo'yiladi: *"Agar qahramon voqealar rivojida ikkinchi chorrahani tanlaganda, voqealar qanday tus olardi? O'z variantingizni bering."* yaratig.

Ushbu yondashuv o'quvchida deduktiv fikrlash qobiliyatini yuzaga chiqaradi. O'quvchi variantlar o'rtasida mantiqiy ko'priklar quradi va har bir variantning ehtimoliyl natijalarini tahlil qiladi.

Adabiyot darslarida mantiqiy fikrlashni tizimli ravishda rivojlantirish uchun savollar berishni o'zgartirish: Dars davomida "Kim?", "Qachon?", "Qayerda?" kabi savollardan ko'ra, "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Buning natijasida nima o'zgardi?", "Agar unday bo'lmaganda-chi?" kabi savollarga ko'proq urg'u berish lozim. O'quvchining ongida mavjud bo'lgan stereotip tahlil bilan matndagi real reallik o'rtasida mantiqiy ziddiyat keltirib chiqarish ham mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, Said Ahmadning "Ufq" trilogiyasidagi Tursunali obrazini shunchaki "sotqin va qora qahramon" sifatida emas, balki uni o'sha holatga olib kelgan psixologik va ijtimoiyl mantiq nuqtayi nazaridan muhokama qilish. O'quvchilar yozgan insholarni baholashda faqat imlo va uslubiy xatolarga emas, balki fikrning mantiqiy izchilligiga, tezis va argumentlarning bir-birini inkor etmasligiga alohida ball ajratish tizimini joriy etish ham o'quvchilarda mantiqiy fikrlashga rivojlantirishga turtki beradi.

Xulosa. Mantiqiy fikrlash - bu faqatgina aniq va tabiiyl fanlarga xos bo'lgan xususiyat emas. Badiiy adabiyot inson hissiyotlari bilan birga uning intellektual salohiyatini, voqelikka obyektiv va tanqidiyl baho bera olish qobiliyatini shakllantiruvchi eng qudratli vositadir.

Maktab adabiyot darslarida mantiqiy fikrlash tamoyillarini joriy etish, o'quvchilarning kelajakda axborot xurujlari, manipulyatsiyalar va turli ijtimoiyl feyklar asrida yashab, o'z mustaqil dunyoqarashiga ega bo'lishlarida mustahkam qalqon vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun Milliy o'quv dasturi. — Toshkent, 2021.
2. Edvard de Bono. Serious Creativity: Using the Power of Lateral Thinking to Create New Ideas. — HarperBusiness, 1993.
3. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariyl asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1996.

Barno XUSNIDDINOVA,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
Logopediya kafedrasida o'qituvchisi
bxusniddinova83@gmail.com

BO'LAJAK LOGOPEDLARNI TAYYORLASHDA DEONTOLOGIK YONDASHUVNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya: maqolada bo'lajak logopedlarni tayyorlashda deontologik yondashuvning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Logopedning kasbiy faoliyati maxsus bilimlar bilan bir qatorda kasbiy burch, mas'uliyat, insonparvarlik, bolaning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, maxfiylik hamda ota-onalar va boshqa mutaxassislar bilan samarali hamkorlikni talab etadi. Deontologik bilimlarni amaliy vaziyatlar bilan bog'lash, case-study, rolli o'yinlar, muammoli ta'lim va refleksiya orqali talabalarning kasbiy-axloqiy tayyorgarligini kuchaytirish mumkinligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *deontologiya, logoped, kasbiy madaniyat, kasbiy etika, deontologik kompetensiya, maxsus pedagogika, kasbiy tayyorgarlik.*

Annotation: the article examines the pedagogical potential of a deontological approach in the professional preparation of future speech-language therapists. Professional training should combine specialized knowledge and practical skills with professional duty, responsibility, respect for the child's dignity, confidentiality, and cooperation with parents and specialists. The use of case studies, problem-based learning, role-playing and reflection is considered as a means of developing deontological competence and professional culture.

Key words: *deontology, speech-language therapist, professional culture, professional ethics, deontological competence, special pedagogy, professional training.*

Kirish. Zamonaviy maxsus ta'limda logoped faoliyati faqat nutq buzilishlarini aniqlash va korreksiya qilish bilan cheklanmaydi. Mutaxassis bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olishi, ota-onalar bilan muloqot qilishi, pedagog, psixolog va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilishi kerak. Shu sababli bo'lajak logopedlarni tayyorlashda maxsus fanlar bilan bir qatorda kasbiy etika va deontologik madaniyatni shakllantirish muhimdir.

Logopediya bo'yicha fundamental adabiyotlarda nutq buzilishlarini o'rganish va korreksiyalashning kompleks xususiyati ta'kidlanadi [Левина, 2013: 14–18]. Oliy pedagogik ta'lim uchun yaratilgan darslikda logopedik faoliyatning nazariy va amaliy yo'nalishlari, turli mutaxassislar hamkorligining ahamiyati yoritilgan [Волкова, 2008: 18–22]. Demak, professional tayyorgarlik muloqot va kasbiy mas'uliyat masalalarini ham qamrab olishi lozim.

Deontologik yondashuvni bo'lajak logopedning kasbiy burchi va majburiyatlarini anglash, axloqiy me'yorlarni kasbiy vaziyatlarda qo'llash, bola va oilaning manfaatlarini hisobga olish hamda o'z faoliyatini refleksiv baholashga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv sifatida talqin qilish mumkin. Uning mazmuni bilim, qadriyat, faoliyat va refleksiya komponentlarining birligida namoyon bo'ladi.

Kognitiv komponent kasbiy etika, huquq va majburiyatlar, muloqot me'yorlari haqidagi bilimlarni qamrab oladi. Qadriyatli komponent insonparvarlik, hurmat, sabr-toqat, adolat va

mas'uliyatni ifodalaydi. Faoliyatli komponent etik jihatdan asoslangan qarorlarni amaliy vaziyatlarda qo'llashni, refleksiv komponent esa o'z harakatlarini tahlil qilishni nazarda tutadi. Kompetensiyaviy yondashuvda bilim va ko'nikmalar amaliy faoliyat bilan bog'langandagina kasbiy kompetentlikka aylanadi [Зимняя, 2004: 7–12].

M.E. Oreshkina logoped deontologiyasini maxsus pedagogik muammo sifatida tadqiq etib, etik-deontologik bilimlar, kasbiy ahamiyatga ega sifatlar va ularni korreksion faoliyatda namoyon etishni asosiy tarkibiy yo'nalishlar sifatida ko'rsatadi [Орешкина, 2007: 5–12]. Mazkur qarashlar bo'lajak mutaxassisning deontologik tayyorgarligini oliy ta'lim jarayoniga tizimli kiritish zarurligini ko'rsatadi.

Deontologik tayyorgarlikning pedagogik imkoniyatlari

Muammoli ta'lim talabani kasbiy qaror qabul qilishini rivojlantiradi. Masalan, ota-ona bolaning tashxisi yoki korreksion natijalari haqida boshqa shaxslar oldida batafsil ma'lumot berishni so'raydi. Talaba vaziyatni maxfiylik, bolaning manfaatlari va kasbiy chegaralar asosida tahlil qilib, muloqot strategiyasini tanlaydi.

Case-study metodi real yoki realga yaqin holatlarni tahlil qilish orqali nazariy bilimni amaliy faoliyatga olib kiradi. "Korreksiya natijasi kutilgan darajada emas", "ota-ona logoped tavsiyasini qabul qilmayapti", "mutaxassislar fikri turlicha" kabi vaziyatlar talabadan dalillangan, hurmatli va kasbiy jihatdan asoslangan yechimni talab qiladi.

Rolli o'yinlar "logoped-ota-ona", "logoped-pedagog", "logoped-psixolog" kabi vaziyatlarni modellashtirishga yordam beradi. Bu usul tinglash, savol berish, murakkab ma'lumotni tushunarli bayon qilish, nizoli vaziyatni yumshatish va hamkorlikni yo'lga qo'yish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Oreshkina tadqiqotida ham logopedning korreksion jarayon ishtirokchilari bilan o'zaro hamkorligi alohida yo'nalish sifatida ko'rsatiladi [Орешкина, 2007: 63–72].

Refleksiya deontologik tayyorgarlikning muhim bosqichidir. Mashg'ulot oxirida talaba "Qanday qaror qabul qildim?", "Bu qarorning bola va ota-onaga ta'siri qanday?", "Kasbiy burchim nimani talab qildi?" kabi savollar asosida o'z faoliyatini baholaydi. Fanlararo integratsiya esa deontologik mazmunni logopediya, maxsus pedagogika, psixologiya va amaliyot mashg'ulotlari bilan bog'lash imkonini beradi [Волкова, 2008: 31–35].

Pedagogik jarayonni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: deontologik bilim → kasbiy qadriyat → vaziyatli topshiriq → amaliy harakat → refleksiya → o'z-o'zini takomillashtirish. Avval talaba kasbiy me'yorlarni biladi, keyin ularni vaziyatda qo'llaydi, o'z qarorini asoslaydi va refleksiya orqali xulosaga keladi. Bunday izchillik bilimni amaliy kasbiy xulqqa aylantirishga xizmat qiladi.

Modelni amalga oshirish uchun uchta shart muhim: deontologik natijalarni aniq belgilash; baholash mezonlarini shaffof qilish; topshiriqlarni talabalarning individual tayyorgarligiga moslashtirish. Masalan, baholashda nazariy bilim, muloqot madaniyati, etik qarorning asoslanganligi, hamkorlik ko'nikmasi va refleksiya alohida e'tiborga olinishi mumkin.

Deontologik tayyorgarlikni pedagogik amaliyot bilan bog'lash ham samaralidir. Talabalar maxsus ta'lim muassasalarida logoped faoliyatini kuzatish, ota-onalar va pedagoglar bilan muloqot namunalarni tahlil qilish, uchragan kasbiy vaziyatlar bo'yicha refleksiv kundalik yuritish orqali nazariy bilimlarini mustahkamlaydilar. Demak, ma'ruza, amaliy mashg'ulot, case-study, rolli o'yin va refleksiya kabi shakllarni izchil qo'llash bo'lajak logopedlarda kasbiy bilim, amaliy ko'nikma va deontologik madaniyatning birligini ta'minlashga yordam beradi.

Deontologik kompetensiyani baholashda nazariy savollar bilan bir qatorda vaziyatli topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Talaba kasbiy vaziyatni tahlil qilishi, bolaning manfaatlarini hisobga olgan holda qaror qabul qilishi, muloqot etikasiga rioya qilishi va o'z fikrini asoslay olishi kerak. Bunday mezonlar bilimni amaliy faoliyatda qo'llashga qaratilgan

kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unlashadi [Зимняя, 2004: 10–15].

Bolaning shaxsiyligi va qadr-qimmatini hurmat qilish ham bo'lajak logopedning muhim deontologik vazifasidir. Mashg'ulotlarda bolaning xatosini omma oldida ta'kidlash, uni boshqa bolalar bilan noo'rin taqqoslash yoki kamsituvchi ifodalardan foydalanish mumkin emas. Shu sababli talabalarga "Bolaning o'rnida men bo'lganimda bu vaziyatni qanday qabul qilardim?" kabi refleksiv savollar berish foydalidir. L.S. Vygotskiyning qarashlari ham bolaning individual imkoniyatlari va rivojlanish dinamikasini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi [Выготский, 1960: 401–407].

Logopedik amaliyotda ota-onalar bilan muloqot alohida deontologik ahamiyatga ega. Bolaning nutqiy rivojlanishidagi qiyinchiliklarni tushuntirishda kasbiy terminlardan me'yorida foydalanish, salbiy yorliqlardan qochish, bolaning imkoniyatlarini ham ko'rsatish va korreksion ish natijalarini real tushuntirish zarur. Talaba ma'lumot berish bilan ota-onaning hissiy holatini hisobga olish o'rtasidagi muvozanatni egallashi kerak [Волкова, 2008: 48–52].

Bo'lajak logopedlarning deontologik tayyorgarligini shakllantirishda kasbiy vaziyatlarni modellashtirish muhim pedagogik imkoniyat hisoblanadi. Talaba nazariy qoidalarni yodlash bilan cheklanmay, ularni muayyan vaziyatda qo'llash, muqobil qarorlarni solishtirish va o'z tanlovini asoslashni o'rganadi. Bunday topshiriqlar kasbiy fikrlash, muloqot madaniyati va mas'uliyat hissining rivojlanishiga xizmat qiladi [Орешкина, 2007: 72–78].

Xulosa. Bo'lajak logopedlarni tayyorlashda deontologik yondashuv kasbiy bilimlarni axloqiy qadriyatlar va amaliy xulq-atvor bilan integratsiyalash imkonini beradi. Uning asosiy mazmuni kasbiy burch, mas'uliyat, insonparvarlik, bolaning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, maxfiylik, hamkorlik va refleksiyadan iborat. Muammoli ta'lim, case-study, rolli o'yin, vaziyatli topshiriqlar va refleksiya deontologik kompetensiyani amaliy shakllantirish uchun qulay vositalardir.

Shunday qilib, zamonaviy logopedik ta'limda "maxsus bilim – amaliy ko'nikma – deontologik madaniyat – refleksiv kompetensiya" birligini ta'minlash muhim. Deontologik tayyorgarlikni fanlar mazmuniga izchil integratsiyalash bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyatida mas'uliyatli va etik jihatdan asoslangan qarorlar qabul qilishiga pedagogik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Волкова Л. С. (ред.) и др. Логопедия: учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических высших учебных заведений. 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: ВЛАДОС, 2008. 703 с.
2. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций: из неопубликованных трудов. – Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. 500 с.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 38 с.
4. Левина Р. Е. (ред.). Основы теории и практики логопедии. – Москва: Альянс, 2013. 367 с.
5. Орешкина М. Е. Деонтология в профессиональной деятельности логопеда: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. – Москва, 2007. 148 с.

M.X.BUTAYOROVA,

Termiz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi
Gmail: marifatbutayorova7@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IJTIMOIY KO'NIKMALARINI BADIY ASARLAR ORQALI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: bugungi ta'lim jarayonida o'quvchining faqat bilimlarni egallashi emas, balki jamiyatda mustaqil va faol ishtirok eta olishi, boshqalar bilan samarali munosabat o'rnatishi, o'z fikrini madaniyatli tarzda ifodalashi hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishi muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi bolaning shaxsiy va ijtimoiy sifatlari jadal shakllanadigan davr bo'lgani sababli, mazkur davrda ijtimoiy ko'nikmalarni maqsadli rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy ko'nikma, badiiy asar, mustaqil fikrlash, pedagogik, munosabat, qahramon, imkoniyatlar, shakllantirish, rivojlantirish, muloqot qilish, hamkorlik qilish.*

Аннотация: в современном образовательном процессе ключевой педагогической задачей является не просто получение учащимися знаний, но и их активное и самостоятельное участие в жизни общества, выстраивание эффективных взаимоотношений с окружающими, умение культурно выражать свои взгляды и принимать взвешенные решения в различных социальных ситуациях. Особое значение имеет развитие социальных навыков на этапе начального образования, поскольку именно в этот период происходит активное формирование личностных и социальных качеств ребенка.

Ключевые слова: *социальные навыки, литературное произведение, самостоятельное мышление, педагогический аспект, взаимоотношения, характер, возможности, становление, развитие, общение, сотрудничество.*

Annotation: in today's educational process, a key pedagogical objective is ensuring that students not only acquire knowledge but also participate independently and actively in society, establish effective relationships with others, express their views in a cultured manner, and make sound decisions in various social situations. The development of social skills during the primary education stage is of particular importance, as this is a period when a child's personal and social qualities are rapidly taking shape.

Key words: *social skills, literary work, independent thinking, pedagogical, relationship, character, opportunities, formation, development, communication, cooperation.*

Ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda badiiy adabiyotning imkoniyatlari keng. Chunki badiiy asarda bola real hayotdagi turli munosabatlarning obrazli modellarini kuzatadi: qahramonlar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, nizolar, kechirimlilik, yordam berish, adolat, mas'uliyat va tanlov kabi holatlar o'quvchiga bevosita tushuntirishdan ko'ra, ko'pincha obraz va voqea orqali ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, badiiy asarni boshlang'ich sinfda faqat o'qish texnikasini rivojlantirish yoki mazmunni qayta hikoya qildirish vositasi sifatida emas, balki o'quvchining ijtimoiy tajribasini boyituvchi pedagogik vosita sifatida ko'rish zarur.

Ijtimoiy ko'nikma tushunchasining ilmiy-nazariy mohiyati "Ijtimoiy ko'nikma" tushunchasi shaxsning boshqa insonlar bilan samarali munosabatga kirishishi va muayyan

ijtimoiy vaziyatda maqbul xatti-harakatni tanlay olish qobiliyatini anglatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun bunday ko'nikmalar, avvalo, muloqot qilish, tinglash, fikr bildirish, hamkorlik qilish, navbat kutish, o'zaro yordam ko'rsatish, nizoni tinch yo'l bilan hal qilish, o'z hissiyotlarini nazorat qilish va boshqa insonning holatini tushunish kabi jihatlarida namoyon bo'ladi.

Bunda ijtimoiy ko'nikmani faqat tashqi xulq-atvor bilan chegaralash to'g'ri emas. Chunki bolaning "yordam berish" harakati ortida boshqa insonning ehtiyojini anglash, vaziyatni baholash va tegishli munosabatni tanlash kabi kognitiv va emotsional jarayonlar ham mavjud.

Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiy ko'nikmalarini quyidagi o'zaro bog'liq tarkibiy qismlar orqali tavsiflash mumkin:

– kommunikativ komponent – o‘z fikrini aniq ifodalash, suhbatdoshni tinglash va savol berish;

– emotsional komponent – o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqa insonning hissiy holatini tushunish;

– kognitiv komponent – ijtimoiy vaziyatni tahlil qilish, sabab-oqibatni anglash va xulosa chiqarish;

– xulqiy komponent – ijtimoiy me‘yorlarga rioya qilish, hamkorlik qilish va mas‘uliyatli xatti-harakatni namoyon etish;

– refleksiv komponent – o‘z xatti-harakatiga baho berish va zarur hollarda uni o‘zgartirish.

Demak, badiiy asarlar orqali ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayoni bolaning faqat axloqiy tushunchalarini boyitish emas, balki bilim – hissiy munosabat – baholash – xulq-atvor zanjiri asosida amalga oshirilishi lozim.

Badiiy asarning ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi psixologik-pedagogik imkoniyatlari.

Badiiy asarning asosiy pedagogik imkoniyati shundaki, u bolaga ijtimoiy munosabatlarni abstrakt tushuncha sifatida emas, balki aniq obrazlar va hayotiy vaziyatlar orqali taqdim etadi.

Masalan, asarda qahramonning do‘stiga yordam berishi o‘quvchiga “do‘stlik yaxshi fazilat” degan tayyor xulosani berishdan ko‘ra samaraliroq bo‘lishi mumkin. O‘quvchi qahramonning vaziyatini kuzatadi, uning qarorini baholaydi, “Men uning o‘rnida bo‘lganimda nima qilgan bo‘lardim?” degan savolga javob izlaydi. Shu orqali bola o‘z tajribasini badiiy vaziyat bilan solishtiradi.

Bu jarayon ayniqsa empatiya rivojida muhim. Bola qahramonning quvonchi, qo‘rquvi, xafa bo‘lishi yoki ikkilanayotgan holatini anglashga harakat qilgan sari boshqa insonning ichki holatini tushunish qobiliyati rivojlanadi.

Badiiy matnning yana bir muhim xususiyati — uning ko‘p talqinlilik imkoniyatidir. Bir qahramonning xatti-harakati turli o‘quvchilar tomonidan turlicha baholanishi mumkin. Ana shu farqli qarashlarni sinfda muhokama qilish esa bolalarni boshqalarning fikrini tinglash, o‘z nuqtayi nazarini asoslash va boshqa fikrni hurmat qilishga o‘rgatadi.

Shu sababli boshlang‘ich sinfda badiiy asar bilan ishlashning samarali modeli “o‘qish – tushunish – his qilish – muhokama qilish – baholash – hayot bilan bog‘lash” ketma-ketligiga asoslanishi mumkin.

Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi va badiiy asar

Badiiy asarlar orqali ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning muhim nazariy asoslaridan biri L.S. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish konsepsiyasidir.

Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan bolaning rivojlanishini uning ijtimoiy muhitidan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi. Bola bilim va tajribani kattalar hamda tengdoshlari bilan o‘zaro faoliyat jarayonida egallaydi. Badiiy asar bilan ishlashda ham aynan shu mexanizm kuzatiladi: o‘quvchi matnni o‘qiydi, o‘z fikrini bildiradi, tengdoshlarining qarashlarini eshitadi, o‘qituvchi savollari orqali vaziyatni chuqurroq anglaydi.

Xulosa. Shu jihatdan badiiy asar ijtimoiy tajribani vositali tarzda egallash vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bola asar qahramonining harakatlarini kuzatish orqali o‘z hayotida uchrashi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni oldindan “sinab ko‘radi”.

Demak, badiiy asar bolaning tasavvurini rivojlantirish bilan birga, uning “boshqa inson nuqtayi nazaridan qarash” qobiliyatini ham faollashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva, Q., Hazratqulov, M., Jamoldinova, Sh. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. 380-b. AAKBT URDU
2. Husanboyeva, Q., Hazratqulov, M., Berdialiyeva, G. Maktabgacha ta’limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
3. G‘ulomova, X., Yo‘ldosheva, Sh., Mamatova, G. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslarini tashkil etish metodikasi. – Toshkent, 2020.
4. Babayeva, D.R. Nutq o‘stirish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2016.
5. Abdullayeva, F. Boshlang‘ich ta’limda badiiy asarlarni o‘rgatishning o‘ziga xos xususiyatlari. – *Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali*, 2025. M^{PKP} Maktabgacha va Maktab Talimi Jurnali
6. Egamberganova, Y.O. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarlarni janriy xususiyatlariga ko‘ra o‘rganish. – *Modern Science and Research*, 2024. – B. 1101–1103. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.science-research.58339. InLibrary
7. Homidova, N.E. Bolalarda badiiy adabiyotni obrazli idrok qilish ko‘nikmalarini shakllantirish. – *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, 2024. – Vol. 2, №1. – B. 190–194. У^{PKP} Универсальные Издательства
8. Ibragimova, D. O‘qish savodxonligi darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining badiiy asarlarni sharhlash ko‘nikmalarini shakllantirish. 2024.

Gulmira DOSNAZAROVA,
Independent PhD researcher
Karakalpak State University

Corresponding author: serendipity_gulmira@mail.ru

THE ADVANTAGES AND CHALLENGES OF FEEDBACK IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Annotation: feedback has become an essential part of modern foreign language education. It has been serving as a tool that help learners understand their strengths and weaknesses, improve language performance, and become more active participants in the learning process. In recent years, researchers have increasingly accentuated the role of feedback not only as an assessment tool but also as a means of supporting learner development and autonomy. This article tries to assess the major benefits and challenges of feedback in foreign language education. Analyzing previous studies and theoretical perspectives, there emerged several challenges related to ineffective feedback practices, delayed responses, learner attitudes, and teacher workload. This article argues that feedback is most effective when it is given in a timely manner, constructive, understandable, and actively used by learners to improve their performance and language learning.

Key words: *feedback, foreign language education, language competence, learner autonomy, self-regulated learning, feedback literacy.*

Аннотация: данная статья посвящена исследованию синергетического эффекта наблюдения (observation) и электронной обратной связи (e-feedback) в развитии языковой компетенции студентов-филологов высших учебных заведений. Современные образовательные парадигмы подчёркивают важность формирующего оценивания, личностно-ориентированного подхода и использования цифровых технологий в преподавании иностранных языков. В связи с этим наблюдение, основанное на систематическом мониторинге, и электронная обратная связь рассматриваются как эффективные педагогические инструменты, способствующие развитию коммуникативной компетенции и автономности обучающихся. В статье рассматриваются теоретические основы наблюдения и электронной обратной связи, анализируется их интегративная роль в процессе изучения иностранных языков, а также предлагается концептуальная модель их совместного применения. Результаты исследования свидетельствуют о том, что интеграция наблюдения и электронной обратной связи формирует синергетическую образовательную среду, оказывающую положительное влияние на развитие языковых навыков студентов. Кроме того, совместное использование этих инструментов способствует развитию рефлексивного обучения, повышению мотивации, формированию навыков самооценки и обеспечению непрерывного совершенствования в процессе обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: *обратная связь, обучение иностранному языку, языковая компетенция, автономия обучающихся, саморегулируемое обучение, грамотность в области обратной связи.*

Annotatsiya: fikr-mulohaza (feedback) bildirish zamonaviy xorijiy til ta'limining ajralmas qismiga aylandi. U ta'lim oluvchilarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini anglash, til ko'nikmalarini takomillashtirish hamda ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishiga yordam beruvchi muhim vosita hisoblanadi. So'nggi yillarda tadqiqotchilar fikr-mulohazaning (feedback) nafaqat baholash vositasi, balki ta'lim oluvchilarning rivojlanishi va o'quv mustaqilligini qo'llab-quvvatlash vositasi sifatidagi ahamiyatiga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqdalar. Ushbu maqolada xorijiy til ta'limida fikr-mulohazadan foydalanishning asosiy afzalliklari va mavjud muammolari tahlil qilinadi. Avvalgi tadqiqotlar hamda nazariy yondashuvlar tahlili natijasida qayta aloqani samarasiz tashkil etish, uning kechikib berilishi, ta'lim oluvchilarning fikr-mulohazaga (feedback) bo'lgan munosabati hamda o'qituvchilarning ish yuklamasi bilan bog'liq qator muammolar aniqlandi. Maqolada qayta aloqa o'z vaqtida, konstruktiv va tushunarli tarzda taqdim etilganda hamda ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtirish natijalari va til kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida faol qo'llanilgandagina eng samarali bo'lishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *fikr-mulohaza (feedback), chet tili ta'limi, til kompetensiyasi, ta'lim oluvchining mustaqilligi, o'z-o'zini boshqarib o'rganish, fikr-mulohaza savodxonligi.*

Introduction

The role of feedback in education has changed profoundly over the last few decades. Before feedback was often accepted as a simple correction of mistakes or it was a simple way of informing students about their grades. Today, however, feedback is widely recognized as an important part of the learning process itself. Unlike traditional way of focusing only on errors, effective feedback now encourages learners understand how they can improve and what steps they have to put forward to achieve better results.

In foreign language education, feedback plays its part in making language learning gradual and continuous process. Meanwhile, learners are expected to acquire a wide range of skills, including speaking, listening, reading, and writing. Without appropriate feedback, it may be difficult for students to identify their weaknesses, monitor their progress, or develop effective learning strategies. Students are expected to be active language learners rather than passively receiving information in the background. In this context, feedback serves as a bridge between teaching and learning by helping learners reflect on their performance and make informed decisions about future learning activities.

Despite of the fact that many recognize the importance of feedback, it is not always effective. In many educational settings, students receive comments that are unclear, overly general, or difficult to apply. Teachers, on the other hand, often face challenges related to time constraints, large class sizes, and the increasing demand for individualized support. As a result, the quality and impact of feedback may vary considerably and hence it ends up being ineffective in the end.

Taking into account this background, the present article discusses both the advantages and the challenges of feedback in foreign language education. By examining existing research and pedagogical perspectives, we will provide a balanced understanding of how feedback can support language learning and what factors influence its effectiveness.

Literature Review

Feedback has long been accepted as one of the most influential and beneficial factors in the learning process. For many years, educational researchers have examined its role from different perspectives, including assessment, motivation, learner autonomy, and academic achievement.

One of the most frequently cited scholars in this area is Hattie (2009), who identified feedback as one of the strongest influences on student learning. According to Hattie, effective feedback helps learners understand where they are in their language learning journey, where they need to go, and how they can narrow the gap between current and desired performance. From this perspective, we can understand that feedback is a mechanism full of informative and effective meaning for improvement rather than mere evaluation.

While Hattie emphasizes the overall impact of feedback, Black and Wiliam (1998) focus on its role within formative assessment. Their research illustrates that feedback is most effective when it is used to support ongoing learning rather than simply measure achievement at the end of instruction. They argue that students benefit most when feedback provides specific guidance and instruction on how to improve their learning process. This view has significantly transformed modern educational practices and shifted conventional acceptance of feedback as grading one's learning to new information that is given by teachers and language experts as suggestions and directions to improve language acquisition.

Another important contribution comes from Sadler (1989), who argues that feedback can only be effective if learners clearly understand the standards they are expected to achieve. According to Sadler, students need to recognize the difference between their current performance and the desired level of achievement before meaningful improvement can occur. This idea suggests that feedback should not be only about identifying errors but also helping learners develop a clear understanding of quality performance.

Shute (2008) further expands the discussion by examining the characteristics of effective feedback. She argues that feedback should be timely, specific, understandable, and focused on learning rather than personal judgment. Feedback that is overly critical or vague or even when it is given with some prejudice, feedback may fail to promote improvement and can even reduce learner motivation. His study is particularly relevant in foreign language education, where learners often experience anxiety and lack confidence when using a new language.

A review of the literature reveals broad agreement regarding the educational value of feedback. Most researchers acknowledge its potential to improve

learning outcomes, increase motivation, and promote learner autonomy. However, the literature also suggests that feedback is not automatically effective. Its impact depends on many factors such as quality, timing, clarity, learner engagement, and educational context. Consequently, understanding both the advantages and challenges of feedback remains essential for effective foreign language teaching and learning. In the following paragraphs, we will deal with advantages and disadvantages of feedback in language learning.

Methods and Materials

In this article, we employed a qualitative literature review to examine the advantages and challenges of feedback in foreign language education. The review encompasses peer-reviewed journal articles, books on feedback by renowned authors and theoretical studies addressing feedback, formative assessment, learner autonomy, individual learning, and language competence.

The review included the theoretical and empirical works of Hattie (2009); Hattie and Timperley (2007); Black and Wiliam (1998); Sadler (1989); Shute (2008); Nicol and Macfarlane-Dick (2006); Holec (1981); Benson (2011); Hyland and Hyland (2006); Ellis (2009); Carless and Boud (2018); Richards (2006); and Wiliam (2011). The reason why we made use of their works is that they represent internationally recognized research on feedback practices, formative assessment, learner autonomy etc.

The chosen studies were examined using descriptive, comparative, and thematic analysis. First, the educational benefits of feedback were identified. Second, the challenges associated with feedback implementation in foreign language classrooms were analyzed. Finally, the findings from different researchers were synthesized to identify common themes, similarities, and differences, thereby providing a comprehensive understanding of current feedback practices in foreign language education.

Results of the research

From the analysis of the given materials and reviewed literature, it would be appropriate to say that feedback plays a significant role in the development and improvement of language competence. Feedback can consistently and gradually can improve all skills including speaking, writing, reading and listening. Most importantly, students are given a chance to revise their work identify reoccurring linguistic errors, improve

grammatical accuracy, vocabulary use, coherence and organization. Continuous feedback aids in recognizing the gap between current performance and expected learning outcomes.

Another important advantage of feedback is its positive influence on learner motivation. Students are more likely to remain engaged when they receive meaningful comments about their progress. Constructive feedback helps learners recognize their achievements while also identifying areas that require further improvement. This balance between encouragement and guidance often increases learner's confidence and willingness to participate in classroom activities.

Feedback also promotes learner autonomy. Modern educational approaches emphasize the importance of developing independent learners who can take responsibility for their own learning. Feedback encourages students to reflect on their performance, evaluate their strengths and weaknesses, and make informed decisions about future learning strategies. In this sense, feedback becomes an important tool for developing self-directed learning skills.

Furthermore, feedback supports self-assessment and reflective learning. When learners receive regular feedback, they become more aware of their learning processes and outcomes. Over time, they begin to identify patterns in their mistakes and develop strategies for improvement. Such reflective practices contribute to the development of critical thinking and self-regulation, both of which are essential for successful language learning.

An additional benefit of feedback is its role in strengthening teacher-student interaction. Effective feedback creates a dialogue between teachers and learners rather than a one-way transmission of information. Through this dialogue, teachers gain insights into learners' difficulties, while students receive personalized support that addresses their individual needs. This collaborative aspect of feedback contributes to a more supportive and productive learning environment.

Finally, feedback contributes to long-term academic achievement. Students who regularly receive constructive feedback tend to develop stronger learning habits, greater self-confidence, and more effective learning strategies. These benefits extend beyond language classrooms and support lifelong learning skills

that are increasingly important in modern education.

Despite its numerous benefits, feedback is not always effective in practice. The growing body of research on feedback suggests that its success depends on several factors, including quality, timing, learner engagement, and educational context. When these factors are not adequately addressed, feedback may fail to achieve its intended purpose.

One of the most common challenges concerns the quality of feedback itself. In many educational settings, students receive comments that are too general, vague, or difficult to interpret. Statements such as "Improve your grammar", "Good work" provide little information about what exactly should be improved or how improvement can be achieved. As a result, learners may struggle to translate feedback into meaningful action.

Another significant challenge is delayed feedback. Feedback tends to be most effective when it is provided shortly after task completion. However, teachers often face heavy workloads, large class sizes, and administrative responsibilities that make timely feedback difficult to provide. When feedback is delayed, learners may lose interest in revisiting the task or may no longer remember the reasoning behind their responses. Consequently, the educational value of feedback may decrease.

Student attitudes toward feedback also represent an important issue. Although feedback is intended to support learning, not all learners actively engage with it. Some students focus primarily on grades and pay limited attention to written comments. Others may perceive corrective feedback as criticism rather than guidance. Such reactions can reduce the effectiveness of feedback and limit opportunities for improvement.

A further challenge involves excessive corrective feedback. While identifying errors is an important aspect of language teaching, providing too many corrections at once can overwhelm learners. Students may become discouraged when confronted with a large number of mistakes, particularly in foreign language classrooms where confidence plays a crucial role in participation and communication. For this reason, many researchers recommend prioritizing key issues rather than attempting to correct every error.

In addition, technological developments have introduced new challenges. Digital learning platforms make feedback more accessible and efficient, yet they may also reduce personal interaction between

teachers and students. Automated feedback systems, for example, can quickly identify grammatical errors but may not adequately address deeper issues related to meaning, organization, or communication. Therefore, technology should complement rather than replace human feedback.

Finally, cultural and educational factors may influence how feedback is perceived and utilized. In some educational contexts, students are accustomed to teacher-centered instruction and may be reluctant to question or discuss feedback. In others, learners may expect direct correction rather than reflective guidance. Such differences highlight the importance of adapting feedback practices to specific learning environments.

Discussion of the research analysis

The analysis of the literature and theoretical concepts presented in this paper demonstrates that feedback occupies a central position in contemporary foreign language education. Although researchers approach feedback from different angles, there is broad agreement that it significantly influences learning outcomes, learner engagement, and language development. However, the findings also suggest that the effectiveness of feedback depends not simply on its presence but on how it is designed, delivered, and utilized by learners.

One important observation emerging from the literature is that feedback should no longer be viewed solely as a corrective mechanism. Traditional approaches often associated feedback with the identification and correction of errors. Contemporary educational research, however, presents a broader understanding of feedback as a process that supports learning, reflection, and self-regulation. From this perspective, feedback serves not only to inform learners about past performance but also to guide future learning activities.

Another important issue concerns the relationship between feedback and learner autonomy. While feedback is often viewed as a tool for supporting independent learning, excessive teacher dependence may sometimes have the opposite effect. If learners rely entirely on teacher corrections, they may become passive recipients of information rather than active participants in the learning process. Therefore, effective feedback should encourage reflection, self-assessment, and problem-solving rather than simply provide ready-made answers.

The growing use of digital technologies has further transformed feedback practices in foreign language

education. Online learning platforms, learning management systems, and digital assessment tools allow teachers to provide feedback more efficiently and frequently. These technologies also create opportunities for self-feedback and peer feedback. However, technological solutions should be applied carefully. Automated systems can provide immediate responses, but they may not fully address the complex communicative and cognitive aspects of language learning. Consequently, digital feedback should complement human interaction rather than replace it.

Overall, the evidence suggests that the advantages of feedback substantially outweigh its challenges. Nevertheless, maximizing its effectiveness requires attention to feedback quality, learner engagement, feedback literacy, and pedagogical context. Future educational practices should focus not only on providing feedback but also on helping learners become active users of feedback in their own learning processes.

Conclusion

The review of relevant literature indicates that feedback should be viewed not merely as a means of correcting errors but as an integral component of the learning process. The works of Holec, Hattie, Black and Wiliam, Sadler, Nicol, Shute, Carless, and other scholars consistently highlight the educational value of feedback in promoting active learner engagement

and supporting meaningful learning experiences. Their findings suggest that feedback is most effective when it is timely, specific, understandable, and oriented toward future improvement.

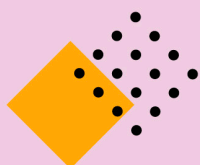
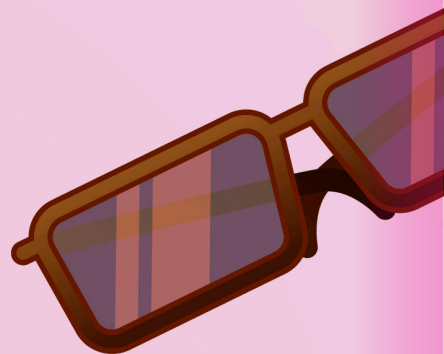
At the same time, this article has identified several advantages and challenges associated with feedback practices. Especially, issues such as delayed responses, unclear comments, learner resistance, insufficient feedback literacy, and excessive dependence on teacher correction may reduce the positive impact of feedback. These challenges demonstrate that the effectiveness of feedback depends not only on the quality of teacher comments but also on learners' ability to interpret, evaluate, and apply the information they receive.

In conclusion, feedback can be regarded as a powerful instrument for enhancing learning in foreign language education. Its advantages substantially outweigh its limitations when implemented thoughtfully and systematically. Therefore, educational institutions and language teachers should continue to develop feedback practices that encourage reflection, learner autonomy, and continuous improvement. Future research may focus on digital feedback environments, feedback literacy, peer feedback practices, and the role of artificial intelligence in supporting feedback processes in language education.

References

1. Benson, P. (2011). *Teaching and Researching Autonomy* (2nd ed.). – London: Routledge.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7–74.
3. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). – New York: Pearson Education.
4. Carless, D., & Boud, D. (2018). The development of student feedback literacy: Enabling uptake of feedback. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 43(8), 1315–1325.
5. Chapelle, C. A. (2001). *Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research*. – Cambridge: Cambridge University Press.
6. Hattie, J. (2009). *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. – London: Routledge.
7. Holec, H. (1981). *Autonomy and Foreign Language Learning*. – Oxford: Pergamon Press.
8. Little, D. (1991). *Learner Autonomy: Definitions, Issues and Problems*. – Dublin: Authentik.
9. Nicol, D. J., & Macfarlane-Dick, D. (2006). Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice. *Studies in Higher Education*, 31(2), 199–218.
10. Richards, J. C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. – Cambridge: Cambridge University Press.

KICHIK TADQIQOT

Oydin NORQOBILOVA,

Toshkent davlat o'zbek tili adabiyoti universiteti magistranti

E-mail: oydin_norqobilova4@gmail.com

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI YETTI VODIY – TASAVVUF YETTI MAQOMINING OBRAZLI IFODASI

Annotatsiya: mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida tasvirlangan yetti vodiya va ularning tasavvufiy mazmuni tahlil qilinadi. Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig’no, Tavhid, Hayrat hamda Faqr-u Fano vodiylari insonning ruhiy kamolot sari bosib o’tadigan ma’naviy yo’lining obrazli ifodasi sifatida yoritiladi. Shuningdek, yetti vodiyning tasavvufdagi maqomlar bilan mushtarak jihatlari, ularning ramziy mazmuni va dostonning bosh g’oyasini ochishdagi ahamiyati qisqacha tahlil etiladi.

Kalit so’zlar: Alisher Navoiy, “Lison ut-tayr”, yetti vodiya, tasavvuf, maqom, Talab, Ishq, Ma’rifat, Tavhid, Hayrat, Faqr-u Fano, ruhiy kamolot.

Аннотация: в статье анализируются семь долин, описанных в поэме Алишера Навои “Язык птиц” (Лисон ут-Тайр), и их суфийское значение. Эти долины — Поиск (Талаб), Любовь (Ишк), Познание (Ма’рифат), Беспристрастие/Независимость (Истигно), Божественное единство (Тавхид), Изумление (Хайрат) и Нищета и Аннигиляция (Факр-у Фано) — рассматриваются как метафорическое воплощение духовного пути, который проходит человек на пути к духовному совершенству. Кроме того, в статье кратко анализируются общие черты этих семи долин и суфийских духовных стоянок (*макамов*), их символический смысл и роль в раскрытии центральной темы поэмы.

Ключевые слова: Алишер Навои, “Язык птиц” (Лисон ут-Тайр), семь долин, суфизм, духовная стоянка (макам), Талаб, Ишк, Ма’рифат, Тавхид, Хайрат, Факр-у Фано, духовное совершенство.

Annotation: this article analyzes the seven valleys depicted in Alisher Navoi’s *Lison ut-Tayr* and their Sufi significance. The valleys of Talab (Seeking), Ishq (Love), Ma’rifat (Spiritual Knowledge), Istighno (Detachment), Tawhid (Divine Unity), Hayrat (Astonishment), and Faqr-u Fano (Poverty and Annihilation) are examined as allegorical expressions of the spiritual path that a human being undertakes toward spiritual perfection. The article also briefly explores the similarities between the seven valleys and the Sufi spiritual stations (*maqamat*), their symbolic meanings, and their significance in revealing the central idea of the epic.

Key words: Alisher Navoi, *Lison ut-Tayr*, seven valleys, Sufism, spiritual stations, Talab, Ishq, Ma’rifat, Tawhid, Hayrat, Faqr-u Fano, spiritual perfection.

Kirish. Navoiy hayoti va ijodiy merosini ilmiy asosda o’rganish o’zbek adabiyotshunosligida XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Bu boradagi dastlabki izlanishlar taniqli o’zbek ijodkori professor Abdurauf Fitrat qalamiga mansubdir. Navoiyshunoslik fani Alisher Navoiy ilmiy biografiyasini yaratishda katta yutuqlarni qo’lga kiritdi. “Lison ut-tayr” hazrat Navoiy umrining so’nggi yillarida, demakki, daho ijodkor badiiy tafakkuri va shaxsiyati kamolga yetgan bir pallada, shoir ma’naviy-ma’rifiy faoliyatiga adabiy xulosa sifatida dunyoga kelgan buyuk asar, shoir ijodining cho’qqisi hisoblanadi.

Mavzu bo’yicha qisqacha adabiyotlar tahlili. “Lison ut-tayr” V. Zohidov, Oybek, Y.E Bertels, I.Sulton, A.Qayumov, A.Hayitmetov, N.Mallayev,

S.G’aniyeva A.Abdug’afurov, Y.Is’hoqov singari yirik navoiyshunoslar tomonidan muayyan ilmiy masalalar yuzasidan tadqiq etilgan. Asar qator Sharq va yevropa tillariga tarjima qilingan. Sh. Eshonxo’jayev dostonning tanqidiy matnini, Sh. Sharipov “Lison ut-tayr” nasriy bayonini ishlab chiqqan.

Tahlil va natijalar. “Lison ut-tayr” dostonidagi yetti vodiya tasvirini ungacha yaratilgan ushbu turkumdagi asarlarda ko’radigan bo’lsak, Abu Ali ibn Sinoning “Tayr” qissasida qushlar ovchidan qochib, sakkiz tog’ni oshib o’tishadi. Ushbu motiv payg’ambarimiz me’roj kechasi bosib o’tgan osmonning sakkiz qavatiga ishora edi. G’azzoliyning “Risolat at-tayr” qissasida esa qushlar uchib o’tgan tog’lar “vodiya” so’zi bilan almashtiriladi. Ixtiyor, izziror vodiylari

haqida soʻz boradi. Biroq ularning soni haqida aniq maʼlumot berilmaydi. Farididdin Attorga kelib esa bu tartib aniq yettita qilib belgilanadi, ularga Talab, Ishq, Maʼrifat, Istigʻno, Tavhid, Hayrat, Faqru fano deb nomlar qoʻyiladi, har biriga oʻziga xos tasnif beriladi. A. Abduqodirov Farididdin Attor dostonidagi yetti maqomni quyidagicha izohlab bergan: “Attor talqinicha, Haqqa intilish aslida talabdir. Shu sababli xalqning Haqqa sayri ham talabdan boshlanadi talab komillashgach, solik qalbida ishq paydo boʻladi. Bu ishq majozilikdan poklangach, solikka haqiqat yoʻli ochiladi. Natijada, Alloh uni maʼrifatga koʻtaradi. Maʼrifat poyasida Allohning tengsiz zotini anglagach, uning boshqa hech narsaga ehtiyoji qolmaydi. Bu istigʻno masnadi boʻlib, uni egallagan solik vujud yagonaligi faqat Allohga mansub ekanligini anglaydi. Chunki unga Allohning barchaga tengsizligi va mutlaq zotligi maʼlum boʻladi. Yaʼni komillik yoʻliga kirgan solikning ruhiy mukammallikka, haqiqatga yetishuv bosqichlaridir. Ammo yuqorida taʼkidlaganimizdek, Hazrat Navoiy tafakkur ummoni qarshisida tomchiga tengmiz. Ushbu yetti vodiy, yetti maqomni navoiyshunos olimlarimiz ham turli talqin qilganlar. Jumladan, Najmiddin Komilov quyidagicha izohlaydi: “Attor va Navoiy tasvirlagan yetti vodiy solik ruhining yetti xil tovlanuvchi manzarasi – Ilohga vosil boʻlish bosqichlari, maʼrifat zinalarini bildirib keladi¹”. Sharafiddin Sharipov oʻzining ““Lison ut-tayr” haqiqati” kitobida yetti vodiy haqida quyidagi fikrlarni bayon etadi: “Dostondagi yetti vodiy tavsifi asarning nihoyatda murakkab oʻrinlaridan biridir. Birinchi qaraganda, mazkur tavsif formal jihatdan goʻyo tasavvufdagi haqiqatga olib boruvchi yetti bosqichli tariqatning majoziy ifodasidek boʻlib koʻrinadi. Ammo masalaga jiddiyroq yondashilsa, bu oʻrinda gap boshqa xususida ekanligi maʼlum boʻladi. Zeroki, Navoiy dostonida insondagi “yomon axloq”ni bartaraf qilish muammosini oʻrtaga tashlar ekan, bu murakkab jarayonning bir necha bosqichlar orqali roʻy berishini eʼtirof etadi va buning uchun oʻz davrida keng tarqalgan tasavvufdagi tariqatni bildiruvchi yetti vodiy tavsifidan shartli maʼnoda foydalanadi²”. Bu vodiylarni tasavvuf bosqichlari – maqomlar va hollar deyish mumkin. Lekin qaysisi maqom, qaysisi hol degan savolga javob berish anchagina murakkab. Buning sababi maqom va hollarning adadi va tasnifi

tasavvufdagi turli tariqatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Najmiddin Kubro bu manzillarni oʻnta deb belgilaydi va ularga tavba, zuhd, Allohga tavakkul, qanoat, uzlat, doimiy zikr, tavajjuh, sabr, muroqaba va rizoni kiritadi³. Hazrat Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da shariatning besh talabi: imon keltirish, namoz oʻqish, roʻza tutish, zakot berish, hajga borish bilan birga tavba, hilm va burdborligʻ, rizo, sabr, sidq va azim riyozat kabilarni tasavvuf talablari sifatida sanaydi⁴. “Faqrnoma” da esa bu maqomlar oʻnta deb belgilanib, quyidagicha tasniflanadi: tavba, murid boʻlish, xavf, rajo, vird-zikr, pirga xizmat qilish, nasihat eshitish, tajrid, tafrid⁵. Professor Najmiddin Komilov tasavvuf nazariyotchilarining fikriga asoslanib, tasavvufdagi asosiy talab va ruknlarni riyozat, irodat, uzlat, maʼrifat, ishorat va muhabbat deb tasniflagan⁶. Hazrat Navoiy vodiylarni ustoz Farididdin Attor kabi taʼriflaydi. Bu vodiylar tasavvufga kirib kelgan solikning holatiga muvofiq boʻlib, unda tolibning qatʼiyati va saboti sinaladi, boshiga kelgan uqubatlarga mardonavor bardosh bersa, Haq yoʻlida bor-u yoʻgʻidan voz kecha olsagina, unda Yaratgandan iltifot – “hol” paydo boʻladi:

*Ganjdin yetkay asar vayroninga,
Zoti nuridan yorugʻlik joningga.*

Demak, tasavvufdagi maqom va hol ketma-ket keladigan hodisa boʻlmay, solik bir maqom ichida boʻlsa-da, unga hol yuzlanishi mumkin ekan.

Dastlabki baytlardayoq Talab vodiysiga qadam urgan solikning oldiga har nafasda yuz ming dard-u alam yuzlanishi, yuz malollik va har dam oʻzga bir holatga tushishi tasvirlanadi. Keyingi baytlarda vasl istab koʻngli zorlanishi, lekin vasldan bir zarra topa olmay ruhi abgor boʻlishi taʼkidlanadi. Keyingi baytlarda tasvir yanada boʻrttiriladi: mashaqqat jismiga nish sanchib, ulkan dard uni boʻlaklarga boʻladi. “Yuz ming alam”, “yuz malolat”, “ming saʼb holat” kabi misollar buning isbotidir. Bundan tashqari, quyidagi baytlarda ham mubolagʻaning oʻziga xos koʻrinishlariga guvoh boʻlamiz:

3 Kubro Najmiddin. Favoiyx ul-jamol. /Najmiddin Kubro. Tasavvufiy risolalar. Tarjimon va nashrga tayёрlovchilar: Ibrohim Xakku, Aziza Bektoʻsh. – T.: Movarounnaʼr, 2004. – B. 34-70.
4 Navoiy Alişer. Nasoyim ul-muhabbat. MAT. 20 tomlik. – T.: Fan. 2001. T.17. – B.15-21.
5 Faqrnoma. /isom tasavvufi manbalari. Tўplovchi: X.Boltaboev. – T.: Ÿkituvchi, 2005. –B. 108.
6 Komilov N. Tasavvuf. Foyiblar xaylidan ёngan chiroklar. – T., Ÿzbekiston, 1994. – B.42.

1 Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob. –T.: Ёзуvchi, 1996. – B.162.

2 Sharipov Sh. “Lison ut-tayr” haqiqati. –T.: Maʼnaviyat, 1998. – B.15.

*Gar yo'lungni tutsa yuz sher-u palang,
 Bo'lg'ay o'lingda nechukkim mo'ri lang*⁷. Tasvirdagi
 bu mubolag'a zohiriydir.

Hazrat Navoiy Ishq vodiysini shunday tasvirlaydi:
 Ishq so'nmas bir olov bo'lib, u butun olamni yondiradi.
 Ishqqa har kim ham munosib ko'rilavermaydi.
 Samandardan boshqa qaysi jonzot olov ichida
 keza oladi? Ishq ichra botirlik va qalandarlik lozim,
 shundagina xuddi samandardek olov dengizida suzsa
 bo'ladi. Oshiqning ishi kuymoqlikdan iborat, xuddiki,
 shu'lada kuyayotgan parvona kabi.

Ma'rifat vodiysi tasviri 33 baytdan iborat bo'lib,
 baytlarda tazodli tasvir uslubi yetakchilik qiladi.
 Deyarli har bir baytda tazod qo'llangan: zulmat-nur,
 yaxshi-yamon, mo'min-kofir, durd – sof, gado-muluk,
 mehrob-but, yiroq-yaqin, egri-tuz, ranj-ganj va h.k
 singari badiiy-tasviriy vositalardan foydalangan.

*Har dam istig'no yeli bo'lg'onda tez,
 Solibon ofoq aro yuz rustaxez*⁸.

Istig'no tasvirida tasvirlangan baytlarda, asosan,
 mubolag'a, tazod, talmeh, san'atlaridan keng
 foydalanilgan. Jumladan, *mubolag'a*:

*Yetti do'zax onda bir uchqun kibi,
 Sekkiz uchmog'onda bir shudrun kibi.*

⁷ Navoiy Alisher. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik, 9-jild, G'afur G'ulom
 nashriyot-matbaa ijodiy uyi, – T., 2013. – B.206.
⁸ – B.223.

Talmeh:

*Yuz tuman Namrudni pashsha zalil,
 Qildi to o'tni chechek qildi Xalil.*

Tavhid (Yagonalik) vodiysidir. Unda fard yagona
 bo'lib, ortiqcha narsalardan holi bo'lish lozimdir. Ya'ni
 jism faqat Allohni jilvalantiruvchi ko'ngil bilan qolishi
 lozim.

Hayrat vodiysining tasviri 19 baytdan iborat bo'lib,
 dastlabki baytlardayoq vodiyni mubolag'ali tasviri
 beriladi.

Mubolag'a:

*Hayrat aylar tilni gung-u lol ham,
 Aql zoyil, hushni pomol ham.*

Faqr Fano vodiysi bo'lib, 33 baytda tasvirlagan.
 Bu vodiya xomush, gung, kar va behush bo'lishdan
 o'zga narsa yo'qdir. Chunki bu chuqur dengiz to'fon
 girdobida bo'lib, unda yuz tuman olam g'arq bo'ladi.

Xulosa qilganda, "Lison ut-tayr" dostonida qushlar
 Simurg'ni topish, ya'ni maqsadga erishmoq uchun
 Talab, Ishq, Ma'rifat, Haqiqat, Istig'no, Tavhid, Hayrat,
 Faqr fano vodiylaridan turli sinovlarni boshdan
 kechirgan holda o'tadilar. Navoiy nazdida ushbu
 vodiylar komillikka eltuvchi yo'ldir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Комилов Н. Тасаввуф. Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар. – Т., Ўзбекистон, 1994.172- б.
2. Комилов Н. Тасаввуф . 1-китоб. – Т., Ёзувчи, 1996. 362- б.
3. Кубро Нажмиддин. Фавойих ул-жамол. /Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий рисолалар. Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул, Азиза Бектош. – Т., Мовароуннаҳр, 2004. 34-70- б.
4. Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. – Т., Фан.2001.400- б.
5. Фақрнома. /ислом тасаввуфи манбалари. Тўпловчи: Ҳ.Болтабоев. – Т., Ўқитувчи, 2005.108- б.
6. Navoiy Alisher. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik, 9-jild, G'afur G'ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi, – T., 2013.220-b.

Ayzada ABDULLAYEVA,
 Tilshunoslik (qoraqalpoq tili) mutaxassisligi magistri,
 Qoraqalpoq davlat universiteti

I. YUSUPOV ASARLARIDA FITONIMLARNING KO'CHMA MA'NODA QO'LLANILISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada I. Yusupov asarlarida fitonimlarning ko'chma ma'noda qo'llanish xususiyatlari lingvistik va uslubiy jihatdan tahlil qilinadi. Shoir ijodidagi o'simlik nomlarining metafora, o'xshatish, allegoriya, jonlantirish, ramziy ifoda va ritorik murojaat yaratishdagi vazifalari badiiy matnlardan olingan misollar asosida yoritiladi. Tahlil natijasida fitonimlar shoir poetik tilida inson ruhiyati, xalq taqdiri, Vatanga sadoqat, go'zallik, muhabbat, umid, hayot va iztirob kabi tushunchalarni obrazli ifodalovchi muhim leksik-stilistik vosita ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: *fitonim, ko'chma ma'no, metafora, o'xshatish, allegoriya, jonlantirish, ramz, ritorik murojaat, poetik til, individual uslub.*

Аннотация: в статье рассматриваются лингвистические и стилистические особенности употребления фитонимов в переносном значении в произведениях И. Юсупова. На основе примеров из художественных текстов анализируются функции названий растений при создании метафор, сравнений, аллегорий, олицетворений, символических образов и риторических обращений. Результаты исследования показывают, что фитонимы в поэтическом языке автора являются важным лексико-стилистическим средством образного выражения душевного состояния человека, судьбы народа, преданности Родине, красоты, любви, надежды, жизни и переживаний.

Ключевые слова: *фитоним, переносное значение, метафора, сравнение, аллегория, олицетворение, символ, риторическое обращение, поэтический язык, индивидуальный стиль.*

Annotation: this article examines the linguistic and stylistic features of phytonyms used in figurative meanings in the works of I. Yusupov. Examples from his literary works are analyzed to reveal the functions of plant names in creating metaphors, similes, allegories, personification, symbolic images, and rhetorical addresses. The findings show that phytonyms constitute an important lexical and stylistic device in the poet's language, expressing such concepts as human emotions, the fate of the people, devotion to the homeland, beauty, love, hope, life, and emotional experience.

Key words: *phytonym, figurative meaning, metaphor, simile, allegory, personification, symbol, rhetorical address, poetic language, individual style.*

Kirish. Badiiy asar tilida so'zning semantik imkoniyatlari uning lug'aviy ma'nosi bilangina chegaralanmaydi. Yozuvchi yoki shoir muayyan leksik birlikni ko'chma ma'noda qo'llash orqali uning mazmun doirasini kengaytiradi va yangi poetik assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi [3]. Shu jihatdan o'simlik nomlari, ya'ni fitonimlar badiiy nutqning faol obraz yaratish vositalaridan biri hisoblanadi. Ular tabiat hodisasi yoki muayyan o'simlikni atash bilan birga insonning xarakteri, ruhiy holati, jamiyatdagi voqelik, tarixiy taqdir, go'zallik, umr, muhabbat, umid va iztirob kabi tushunchalarni ham ifodalashi mumkin [4].

I. Yusupov she'riyatida fitonimlarning ana shunday semantik va uslubiy imkoniyatlaridan

unumli foydalanilgan. Shoir o'simlik nomlarini tayyor poetik ramz sifatida qo'llash bilangina cheklanmaydi, balki xalqning tabiat haqidagi tasavvurlari va o'zining individual poetik tafakkuri asosida yangi obrazli birikmalarni yaratadi. Natijada fitonimlar uning asarlarida metafora, o'xshatish, allegoriya, jonlantirish, ritorik murojaat va boshqa badiiy vositalarning shakllanishida faol qatnashadi [5].

Tadqiqotning maqsadi I. Yusupov asarlarida uchraydigan fitonimlarning ko'chma ma'nolarini aniqlash, ularning semantik va uslubiy xususiyatlarini tasniflash hamda poetik matndagi vazifasini ochib berishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot materiali sifatida I. Yusupovning turli she'r va poetik asarlarida uchraydigan fitonimlar tanlab olindi. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual-semantik, leksik-semantik va stilistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Dastlab o'simlik nomlari ishtirok etgan poetik parchalar ajratildi, so'ng fitonimning matndagi lug'aviy hamda kontekstual ma'nosi o'zaro qiyoslandi [6]. Fitonim o'simlikni bevosita atamay, boshqa predmet, shaxs, ruhiy holat yoki mavhum tushunchani obrazli ifodalagan holatlar ko'chma ma'nodagi qo'llanish sifatida baholandi. Shuningdek, bunday birliklarning metafora, ramz, o'xshatish, allegoriya, jonlantirish va ritorik murojaat yaratishdagi funksiyalari tahlil qilindi. Ekzotik xususiyatga ega fitonimlarning qo'llanishida esa ularning muayyan xalq va hudud koloritini ifodalash vazifasiga alohida e'tibor qaratildi.

Natijalar. Tahlil I. Yusupov ijodida fitonimlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi keng tarqalganligini ko'rsatdi. Ayniqsa, metaforik qo'llanish shoir poetikasining xarakterli belgilaridan biridir. Masalan:

Quwg'ani'da qanbaq bolip awnadiq,

Qara quyin surgininde sawladiq.

Bu misolda qanbaq oddiy o'simlik nomini emas, tarixiy voqealar va quvg'in oqibatida makonidan ayrilib, turli tomonga tarqalishga majbur bo'lgan xalq taqdirini ifodalaydi. Qanbaqning shamol ta'sirida bir joydan ikkinchi joyga yumalab ketish xususiyati inson va xalq hayotidagi beqarorlik bilan semantik jihatdan bog'langan [1].

Sen juripseñ zakiwan bop jan-jaqta...

misrasida zakiwan ham qanbaqqa yaqin obraz sifatida insonning bir joyda qo'nim topmasdan yurishini ifodalaydi. Demak, o'simlikning tabiiy xususiyati inson xatti-harakatini tavsiflashga ko'chirilgan.

Shoirning:

Sen sahra bulbili ediñ sayragan,

Bağ tapbağan jerde sheñgelge qonğan.

misralaridagi sheñgel esa murakkab hayot, og'ir sharoit va inson boshidan kechirgan qiyinchiliklarning obrazli ifodasiga aylangan. Tikanli o'simlikning tabiiy belgisi bu yerda salbiy hayotiy muhit bilan assotsiativ aloqaga kirishadi.

Vatan mavzusida fitonim yanada chuqur ramziy mazmun kasb etadi:

Bunda tereñ tamir urğan terekpen,

Watan – mağan, men – Watanga kerekpen.

Tereñ tamir urğan terek obrazi lirik qahramonning ona yurt bilan uzviy bog'liqligi va Vatanga sadoqatini anglatadi. Bu mazmun xalq orasidagi "Terek bir jerde kógeredi" tushunchasi bilan hamohang bo'lib, daraxtning ildiz otishi insonning o'z yurti va xalqiga mansubligining poetik modeliga aylantirilgan.

Tadqiqot davomida I. Yusupov ijodida tayyor metaforalardan tashqari individual uslubiy metaforalar ham faol ekanligi kuzatildi. Masalan, "g'iybat «bes biyday»in quwirip berer" birikmasida besbiydayning foydasiz o'simlik sifatidagi xususiyati g'iybatning ma'naviy jihatdan behuda va zararli ekanligini kuchaytiradi. Aqbas va jantaq fitonimlari esa ayrim kontekstlarda "har qanday narsa", "nima bo'lsa shu" mazmunini ifodalashga xizmat qiladi.

Shoirning "ajel almasi", "qizg'anish qalweni", "umit g'uli", "okinish qalweni", "ilim daraqlari" kabi birikmalari individual poetik metaforalarning yorqin namunalari. Bu konstruksiyalarda fitonimning asosiy semantik belgisi mavhum tushunchaga ko'chiriladi. Masalan, "umit g'uli"da gulning ochilishi va yashnashi umidning paydo bo'lishi bilan, "okinish qalweni"da begona o'tning o'sishi armon va afsusning inson qalbida kuchayishi bilan, "ilim daraqlari"da esa daraxtning o'sib, shoxlanishi ilm-fanning taraqqiy etishi bilan bog'langan [2].

Alohida e'tibor talab qiladigan fitonimlardan biri gul leksemasidir. I. Yusupov ijodida u ko'pincha lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib, baxt, hayot, do'stlik, yoshlik va go'zallikni ifodalaydi:

Baxit g'uli jawdirap óner,

Jazda qolirñ jantassa jerde (Seniñ qollarin)

Gey birewler jas gezinde-aq, tozadi,

Gey bir *g'uller*, qartaysa da solmağan,

Tán qartaysa - tábiyattirñ nızamı,

Biraq jaslay jan qartaysa sol jaman. (Rubayat)

Búgin shalğın egis, ósken gúl-lala.

Óser hámme jerde *doslıq g'ulleri*.

Qus qanatı kúygen shóldi,

Atlap polat jollar keldi.

Qiya maydanlardan endi,

Ómir g'ulin termegim bar. (Ordenli xalqıma)

Qızıl g'uldur qızdırñ janı,

Sen dúnyanıñ ráwshanı,

Nadan eken shól haywanı,

Kel izleyin kiyigiñdi. (Romantika)

Bu misollardagi baxit g'uli, doslıq g'ulleri, ómir g'uli birikmalarida "g'ul" mavhum tushunchalarga ijobiy

emotsional va estetik mazmun yuklaydi. “Qizil gúldur qizdín jani” misrasida esa gul go’zallik, noziklik va ma’sumlik timsoliga aylanadi. Demak, “gúl” I. Yusupov poetik leksikonidagi yuqori metaforik faollikka ega fitonimlardan biridir.

Fitonimlarning o’xshatish yaratish imkoniyatlari ham keng. Masalan:

Ulli sháhár ortasinda,
Jas gújimlar arasinda,
Fontan atlip qasinda
Oziq óner saxnasi tur,
Misli ashilgan *qizil gúl*. (Ózbekstan)

Júrek bawrim *lala yarli* qan bolip,
Qara shashim tozdi páriyshan bolip. (Joldas muğallim)

Shaldí sezim oynap *gúldey* júziinde [8].

(Qiz dáwrani atli altin taxtirnan)

Bu yerda sahnaning ko’rinishi ochilgan qizil gulga o’xshatiladi. “Júrek bawrim lala yarli qan bolip” misrasida esa lola rangining qizilligi ruhiy iztirob va qon timsoli bilan uyg’unlashtirilgan. “Shaldí sezim oynap *gúldey* júziinde” misrasida yuzdagi his-tuyg’uning namoyon bo’lishi gulning ochilishiga qiyoslanadi. Bunday o’xshatishlarda fitonimlarning rang, shakl, ta’m va tashqi ko’rinish kabi tabiiy belgilari poetik tasvirning asosiga aylanadi.

I. Yusupov fitonimlardan allegorik obrazlar yaratishda ham foydalanadi:

Qondi bir tamshi shiq piskén almağa,
Hám «men – mazmunman» dep kerdi kókirek,
Biraq kún shiqti da onı jalmađı,
Alma tur. Al qayda sol shıqtan derek?

Bu ruboiyda alma va shudring tomchisi bevosita tabiat tasviri bilan chegaralanmaydi. Ular barqaror mohiyat va vaqtinchalik hodisa o’rtasidagi munosabatni ifodalovchi allegorik obrazlarga aylangan. Xuddi shuningdek, atquloq va boshqa o’simliklarning o’zaro “munosabati” orqali insonlar orasidagi ayrim ijtimoiy xususiyatlar obrazli tarzda ochiladi.

Fitonimlarning jonlantirilishi I. Yusupov poetikasining yana bir xarakterli jihatidir:

Shártek qayıstırğan júzim
Shirege más etip ózin,
Qáreliler qara kózin
Súzgende, ál qizil ánár
Ishqı otında kúyip-janar.

Bu misralarda júzim, qáreli, ánár insonlarga xos

ruhiy holat va harakatlar bilan tasvirlangan. “Más etip ózin”, “kózin súziw”, “ishqı otında kúyip-janiw” kabi ifodalar o’simlik dunyosini inson kechinmalari bilan yaqinlashtiradi.

Xuddi shu hodisa:

Suw boyında *májnún tali*
Sarhawızğa shashın malıp,
Bir shiyrin oylarğa talıp,
Láyli túskendey esine,
Telmirer ay sáwlesine. (Ózbekstan)

Balların qımtağan ana qolında,
Biysheklerin qımtap qawın pálegi ... (Pálekli qosta túnew)

Samal oynap ústin ashıp ketkendey,

Jalañash teñkeyip uyqılar *ğarbızlar*. (Pálekli qosta túnew)

Gúlñağıslı oboy menen

Bezep shıqqan eken jaydı,

Jaydıñ ashıq áyneginen

Bir túp *shiye* sıgálaydı. (Shetkeridegi xata) [7].

misralarida ham kuzatiladi. Májnún talning shoxlari inson sochiga, suv tomon egilishi esa sochini suvga solib, xayol surayotgan kishining holatiga o’xshatilgan. “Biysheklerin qımtap qawın pálegi”, “uyqılar ğarbızlar”, “bir túp shiye sıgálaydı” kabi birikmalarda ham qovun palagi, tarvuz va olcha insonlarga xos harakatlarni bajaruvchi obraz sifatida gavdalanitiriladi. Natijada tabiat manzarasi harakatga keladi va o’quvchida jonli tasavvur hosil qiladi.

Shoir ijodidagi ayrim fitonimlar ekzotik leksik birlik sifatida ham ahamiyatlidir. Jańgaq, jer jelegi, pampıg kabi birliklar boshqa turkiy xalqlarning til va madaniy muhitini aks ettirish uchun qo’llangan. “Saw bol, sovet Tatarstanı!” asaridagi jer jelegi tatar tilidagi o’simlik nomi sifatida hududiy koloritni yuzaga keltiradi. Pampıg esa ozarbayjon tilida paxta ma’nosida ishlatilishi orqali muayyan xalqning til xususiyatini poetik matnga olib kiradi. Shunday qilib, fitonimlarning vazifasi faqat obrazlilik yaratish bilan chegaralanmay, boshqa xalqlarning milliy va hududiy xususiyatlarini ko’rsatishga ham xizmat qiladi.

I. Yusupov she’riyatida daraxt nomlarining ritorik murojaat sifatida qo’llanishi ham alohida poetik qiymatga ega:

Suw boyında shayqatılğan, janım, qara tal,
Mağan balzam, sen tımqıta shaqırğan samal.
Gújim, gújim! El sániseñ,
Ağashlardıñ sultanısañ.

Shuningdek, emen, narat-qarağay, aq qayır kabi fitonimlarga “Aytshi” shaklida murojaat qilinishi tabiat bilan lirik qahramon oʻrtasida shartli muloqot yaratadi. Bunda oʻsimlik oddiy tasvir obyekti boʻlib qolmaydi, balki shoir murojaat qiladigan poetik suhbatdosh maqomiga koʻtariladi. Ritorik murojaat bilan jonlantirishning oʻzaro birikishi esa fitonimlarning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini yanada kuchaytiradi.

Muhokama. Olingan natijalar I. Yusupov sheʼriyatida fitonimlarning koʻchma maʼnosi oʻsimliklarning real biologik xususiyatlari bilan uzviy bogʻlanganligini koʻrsatadi. Qanbaqning shamolda yumalashi beqaror taqdirni, tikanli shengel qiyinchilikni, ildiz otgan daraxt Vatanga bogʻliqlikni, gul ochilishi baxt va umidni, begona oʻtning koʻpayishi esa gʻiybat, hasad yoki armon kabi salbiy tushunchalarni ifodalashga asos boʻlgan. Demak, koʻchma maʼno tasodifiy emas, balki fitonimning rang, shakl, oʻsish xususiyati, yashash muhiti yoki xalq ongida shakllangan assotsiativ belgilari asosida yuzaga keladi.

Shuningdek, fitonimlarning semantik imkoniyatlari shoirning individual uslubi bilan boyigan. “Úmit gúli”, “ókinish qálweni”, “ilim daraqlari”, “ájel almasi” singari birliklarda tayyor til metaforalaridan koʻra muallifning individual poetik tafakkuri ustun turadi. Bunday birikmalar abstrakt tushunchani moddiy va koʻz oldiga keltirish mumkin boʻlgan obraz orqali anglashga yordam beradi.

Tahlil yana bir muhim xususiyatni koʻrsatadi. Bir fitonim turli kontekstlarda turlicha badiiy vazifa

bajarishi mumkin. Masalan, gúl bir oʻrinda goʻzallik timsoli boʻlsa, boshqa oʻrinda hayot, baxt, doʻstlik yoki umidni anglatadi. Daraxt nomlari esa bir vaqtning oʻzida tabiat tasviri, insonning xarakteri, Vatanga sadoqat va poetik suhbatdosh vazifalarida kelishi mumkin. Shu sababli fitonimlarning badiiy maʼnosini faqat lugʻaviy semantika asosida emas, balki butun poetik kontekst bilan bogʻliq holda oʻrganish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijasida I. Yusupov asarlarida fitonimlarning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi shoir poetik uslubining muhim xususiyatlaridan biri ekanligi aniqlandi. Fitonimlar metafora, individual uslubiy metafora, ramz, oʻxshatish, allegoriya, jonlantirish va ritorik murojaat yaratishda faol qatnashadi. Ayniqsa, qanbaq, zákiwan, sheʼngel, terek, gúl, qálwen, alma, jantaq, aqbas, júzim, ánár, májnún tal, qawín, ğarbíz, shiye, emen, qarağay, aq qayır kabi nomlarning kontekstual semantikasi shoirning obrazli tafakkurini yaqqol namoyon qiladi.

Fitonimlarga koʻchma maʼno berishda ularning tabiiy belgilari bilan inson va jamiyat hayotiga xos xususiyatlar oʻrtasidagi assotsiativ munosabat asosiy oʻrin tutadi. Natijada oʻsimlik nomlari oddiy nominativ birlikdan poetik konsept darajasiga koʻtarilib, xalq taqdiri, Vatanga sadoqat, muhabbat, goʻzallik, baxt, doʻstlik, umid, iztirob, hasad, oʻlim va ilm kabi tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega boʻladi. Bu esa I. Yusupovning xalq tilidagi fitonimik boylikdan ijodiy foydalanib, unga yangi semantik va estetik mazmun bera olganligini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айымбетов Х. И. Юсупов шығармалары тилинің лексикасы. – «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1995.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Мәмбетназарова Г. И. Юсупов қосықларында дөрөңди атаұышлардың стильлик қолланылыұы. – Нөкис, 1994.
4. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши. Филол. фан. номзоди. ...дис. автореферати. – Ташкент, 1998.
5. Пирниязова А. И. Юсупов шығармаларында терминлердің стильлик қолланылыұы. - Қарақалпақ тил билимінің әҳмийетли мәселелери. – Нөкис, 1993.
6. Юсупова Б. И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликлердің стильлик хызметлери. – Тошкент: «Тафаккур қаноти», 2014.
7. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. I-II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
8. Юсупов И. Хәркимнің өз заманы бар. Қосықлар хәм қысса. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.

Yoqutxon SODIQJONOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
 adabiyoti universiteti magistranti

ADABIYOT DARSLARIDA ILMIY-TANQIDIY MAQOLALAR ASOSIDA DIDAKTIK TOPSHIRIQLAR ISHLAB CHIQISH METODIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada adabiyot darslarida badiiy asarlarni o'rganish jarayonida ilmiy-tanqidiy maqolalardan foydalanishning metodik imkoniyatlari tadqiq etiladi. Xususan, ilmiy maqolalarni didaktik topshiriqlar tizimiga integratsiya qilish, o'quvchilarning badiiy matnni chuqur anglash, ilmiy qarashlarni qiyoslash, dalillash, mustaqil xulosa chiqarish va interpretatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotning asosiy amaliy materiali sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani va unga doir ilmiy-tanqidiy qarashlardan foydalaniladi. Romanni o'rganishda M. Qo'shjonov, U. Normatov, X. Sultonov, Tohir Malik, B. Karimov kabi adabiyotshunos va ijodkorlarning qarashlarini didaktik topshiriqlarga aylantirish imkoniyatlari ko'rsatiladi. Shuningdek, maqolada qiyosiy tahlil, muammoli savol asosidagi topshiriqlarning metodik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *adabiy ta'lim, ilmiy-tanqidiy maqola, didaktik topshiriq, badiiy matn, badiiy tahlil, interpretatsiya, tanqidiy fikrlash, "O'tkan kunlar", Abdulla Qodiriy, qiyosiy tahlil.*

Аннотация: в статье исследуются методические возможности использования научно-критических статей в процессе изучения художественных произведений на уроках литературы. Особое внимание уделяется интеграции научных статей в систему дидактических заданий, а также формированию у учащихся навыков глубокого понимания художественного текста, сопоставления научных взглядов, аргументированного обоснования собственной позиции, самостоятельного формулирования выводов и интерпретационного мышления. Основным практическим материалом исследования является роман Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» («O'tkan kunlar») и научно-критические взгляды, посвященные данному произведению. В статье раскрываются возможности преобразования взглядов литературоведов и писателей, в том числе М. Кошджонова, У. Норматова, Х. Султонова, Тохира Малика и Б. Каримова, в дидактические задания при изучении романа. Также освещаются методические особенности заданий, основанных на сравнительном анализе и проблемных вопросах.

Ключевые слова: *литературное образование, научно-критическая статья, дидактическое задание, художественный текст, литературный анализ, интерпретация, критическое мышление, «Минувшие дни», Абдулла Кадыри, сравнительный анализ.*

Annotation: this article examines the methodological potential of using scholarly and critical articles in the process of studying literary works in literature classes. Particular attention is paid to the integration of scholarly articles into a system of didactic tasks and to the development of students' skills in comprehending literary texts in depth, comparing scholarly perspectives, providing evidence-based arguments, drawing independent conclusions, and engaging in interpretive thinking. The primary practical material of the study is Abdulla Qodiriy's novel O'tkan kunlar (Bygone Days) and scholarly and critical perspectives on the work. The article demonstrates the potential for transforming the views of literary scholars and writers, including M. Qo'shjonov, U. Normatov, X. Sultonov, Tohir Malik, and B. Karimov, into didactic tasks in the study of the novel. It also highlights the methodological characteristics of tasks based on comparative analysis and problem-based questions.

Key words: *literary education, scholarly and critical article, didactic task, literary text, literary analysis, interpretation, critical thinking, O'tkan kunlar, Abdulla Qodiriy, comparative analysis.*

Kirish. Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchiga tayyor bilimlarni yetkazishning o'zi yetarli emas. Zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri ta'lim oluvchida o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish,

turli nuqtayi nazarlarni qiyoslash va asoslangan xulosa chiqarish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Ayniqsa, adabiyot ta'limida bu masala alohida ahamiyatga ega. Chunki badiiy asar tayyor ma'lumotlar yig'indisi emas, balki o'quvchini mushohada, his qilish,

talqin va baholashga undaydigan murakkab estetik hodisadir.

Badiiy asarni tahlil qilish jarayoni faqat syujet va obrazlarni aniqlash bilan chegaralanmasligi, balki asarning ijtimoiy-falsafiy mohiyati, tarixiy konteksti, madaniy kodlari va estetik xususiyatlarini anglashga yo'naltirilishi lozim. Ilmiy-tanqidiy maqolalar aynan shu jarayonda muhim metodik vosita vazifasini bajaradi. Ular o'quvchiga badiiy matnni turli ilmiy nuqtayi nazardan ko'rish va o'z munosabatini asoslash imkonini beradi.

Adabiyot darslarida ilmiy maqolalardan foydalanishning yana bir muhim jihati shundaki, o'quvchi badiiy matnni o'qish bilan bir qatorda u haqidagi ilmiy fikrni ham o'rganadi. Natijada ikki xil matn – badiiy matn va ilmiy-tanqidiy matn o'rtasida qiyosiy munosabat yuzaga keladi. O'quvchi ilmiy maqoladagi fikrni tayyor xulosa sifatida qabul qilmay, uni badiiy asardagi dalillar bilan tekshiradi. Shu orqali tahlilning ilmiyligi va mustaqilligi ta'minlanadi.

Asosiy qism. Zamonaviy o'zbek adabiyoti XX asr boshlaridan jadid adabiyoti sifatida shakllandi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy dramasi, Abdulla Qodiriy romanlari, Cho'lpon lirik she'rlari bilan yangi o'zbek adabiyotini shakllantirgan bo'lsalar, ulardan keyingi avlod vakillari: Hamid Olimjon, Mirtemir, Zulfiya, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Oybek, Usmon Nosir, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, O'tkir Hoshimov, Asqad Muxtor, Shukur Xolmirzayev va boshqa ko'plab ijodkorlar zamonaviy adabiyotimizni yuksaklikka olib chiqdilar. Adabiyot o'qituvchisining oldida turgan vazifalardan biri – shogirdlariga ushbu davr adabiyotini to'g'ri yetkazishda. Buning qanday uddasidan chiqadi? Albatta, o'qituvchiga dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, turli interfaol metodlar, multimediyalar, har xil grafik chizmalar, videoroliklar, audioyozuvlar, hujjatli filmlardan foydalanishi katta samarasini beradi.

Badiiy asarni tahlil qilish badiiy asar ustida ishlash eng muhimi hisoblanadi. Har bir ijodkor, har bir asar, har bir qahramon bir-birini takrorlamaydigan yangi hodisadir. Mana shu hodisani o'quvchilarga singdirish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Pedagog mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarining qay darajada kitobxon ekanliklarini bilib boradi. Chunki o'quvchilarning ma'naviy olamining shakllanishi, milliy ruhiyatni anglashi ularning badiiy olam bilan oshnoligiga bog'liq. Biz badiiy asarlar orqali shu jamiyatining madaniyatini, ma'naviyatini, an'analarini, orzu-umidlarini bilamiz. Shunday ekan, adabiyot darslarida o'tiladigan har bir mavzu muhimdir. Badiiy asarni tahlil

qilish, tushunish uchun ham o'quvchidan adabiyotning nazariy asoslari bilan tanish bo'lishni taqozo etadi. Nazariy bilimlarga ega bo'lgan o'quvchi badiiy olam haqida asosli fikrlay oladi, ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qila oladi. "Uzluksiz adabiy ta'lim konsepsiyasi"da quyidagicha ta'kidlanadi: "Ayni vaqtda o'smirlar ezgu ma'naviyat fazilatlarini, go'zal insoniy amallar bevosita ko'rsatilsa va tarbiyalanuvchiga majburan tiqishtirilmay, ruhiyatiga tabiiy ravishda, zo'rliksiz singdirilsa, bola ma'naviyatining ajralmas sifatiga aylanadi. O'zaro muomala, munosabat deb atalmish qiyin bir mexanizmning amalga oshirilishi o'sha munosabatlarning ijobiy yoki salbiyligiga bog'liq"¹. Ayni vaqtda badiiy asar o'rganish adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish uchun emas, balki adabiy-nazariy tushunchalarni o'rganish badiiy asarlarni to'laroq anglash uchun kerakligi hamisha diqqat markazida bo'lishi lozim.

Demak, ta'lim bosqichlarida jadid adabiyoti namoyandalariga, ularning ijodlariga alohida e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. Jumladan, jadid adabiyotining yirik vakili, o'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning asarlari ta'limning turli bosqichlarida o'rganiladi. Xususan, umumta'lim maktablarning 5-, 7-, 9- sinflarida adibning "Uloqda" hikoyasi, "Mehrobdan chayon", "O'tkankunlar" romanlari o'rganilib kelingan. Ko'rib turimizki, yozuvchining ijodi soddalikdan murakkablikka qarab o'sib bormoqda, bunda o'quvchilarning yoshi, psixologiyasi ham hisobga olingan. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani tahlilga tortilganda M. Qo'shjonovning "O'zbekning o'zligi", X. Sultonovning "Andisha", Tohir Malikning "Ajab saodat" nomli maqolalaridan foydalanish asar jozibasini o'quvchiga yetkazishda yordam beradi. O'quvchilarga yozuvchining hayoti va ijodi shunchaki sanab o'tilishi emas, balki ijtimoiy hayot, jamiyatdagi o'zgarishlar adibning ijodida qanday aks etganligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ayni ma'noda, professor Qozoqboy Yo'ldoshevning quyidagi fikrlarini keltirsak: "Adabiyot o'qituvchisining tinimsiz ishlashi adabiy ta'limning muvaffaqiyatini belgilamaydigan asosiy mezon bo'la olmaydi. Bu mezon badiiy asar ustida o'quvchilarning qanchalik ko'p ishlashidir. Shuning uchun ham ayni topshiriqlar o'quvchilarni badiiy matnni to'laroq hazm qilishga imkon beradigan, badiiy so'zning sehr-u jozibasini yorqin his etishga ko'maklashadigan tadbirlar sifatida qaralishi o'rinlidir. Demak, puxta savol va topshiriqlar o'quvchilarning xayol

¹ Uzluksiz adabiy ta'lim konsepsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston PFITI, 2017-yil. 10-b <https://www.lex.uz/docs/-4676839>

ufqini kengaytiradi"². Ayonki, adabiyot darslari u yoki bu adibning hayot yo'lining yilma-yil sanash emas, balki u yaratgan badiiy san'atni o'quvchi qalbiga singdirish tamoyilidan olib borilishi to'g'ri ekanligi uqtiradi. Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama komil, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, ma'naviy jihatdan yetuk va barkamol inson qilib yetishtirish, ta'lim-tarbiya sohasidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirishda adabiyot fanining o'rni beqiyos.

Masalan olim N. Urazova mashg'ulotni "Muloqot" texnologiyasida foydalanib tashkil etilsa, ijobiy natija beradi deb hisoblaydi³. Bu texnologiya "o'quvchilarning dars jarayonida mustaqil fikrlashiga, o'z fikrlarini erkin bayon etishiga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda, bunday mashg'ulot o'quvchilarni kichik guruhlarga ajratgan holda o'tkaziladi"⁴. O'qituvchi darsni tashkil qilishdan oldin, o'quvchilarning Qodiriy va uning asarlarini qay darajada biladilar, shuni aniqlab olish shart, chunki ularning bilimlaridan kelib chiqib, "O'tkan kunlar" asari bo'yicha topshiriq beradi. Masalan, har bir guruhga muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirgan, o'quvchilarni fikrlashga, o'ylashga, mushohada yuritishga undaydigan savollarni berish mumkin. Jumladan, 1-guruhga asarning muqaddimasida keltirilgan ushbu parchani keltirib, "Moziyg'a qaytib ish ko'rish xayrlik, deydilar. Shunga ko'ra, mavzuni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi "xon zamonlarida belgiladim",⁵ quyidagicha topshiriq berish mumkin: Nima uchun yozuvchi tariximiz shu davrini "eng kirlik, qora kunlar" deb ataydi?

2-guruhga esa asardan: "264-inchi hijriy, dalv oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitalidir...

Darbozasi sharqi-janubiya qaratib qurilgan bu dong'dor saroyi Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning

shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyi ko'kka ko'targudek " parchani taqdim etib, quyidagi savolni o'rtaga tashlash mumkin: Nima uchun qish kuni, nima uchun azon aytilgandan keyin nomoz o'qilmadi, nima uchun karvonsaroyda hamma o'zining ishi bilan band?

3-guruhga esa asarda nima uchun Otabekning onasiga "O'zbek oyim" deb ism qo'yilgan? Axir ayollarda "O'zbek" degan ismni qariyb uchratmaymiz-ku?⁶

4-guruhga asardan keltirilgan quyidagi parchani: "Otabek mehmonlarni tanchaga o'tqazib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

– Tuzukmisiz, ota?

– Xudoga shukur, – dedi Hasanali, – boyag'idan biroz yengilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

– Ba'zi yumushlar buyursam...

– Buyuringiz, o'g'lim.

– Rahmat,ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-chi.

– Xo'p, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

– Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib, so'ngra javob berdi:

– Qulimiz."⁷ O'qib berib, o'quvchilarga quyidagi savolni berish mumkin: Nima uchun Hasanalining hujradan uzoqlashishini kutib, keyin javob berdi? Bu parcha orqali yozuvchi nima demoqchi?

4-guruhga adib asarga nima uchun "Usta Olim" hikoyasini kiritgan, bu hikoya bilan o'quvchini nimaga tayyorlamoqchi deb o'ylaysiz?

5-guruhga asardan olingan quyidagi parchani keltirib: "1277-yilning kuz kezlari bo'lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi. "O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'rus bilan to'qnashumizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim..."

Yusufbek hoji xatmi qur'on qilib yurtga osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi"⁸. Adib nima uchun Otabekni aynan kuz kunlari shahid ketdi, yozdamas yo bahordamas, nima uchun O'zbek oyim qora kiydi deb urg'u bermoqda? O'quvchilar shu kabi savollarga muloqot orqali javob izlashadi, asarni to'g'ri va xolis baholab, yangicha talqin va tahlil qilishni boshlaydilar.

6 <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/tohir-malik-ajab-saodat.html>. Tohir Malik "Ajab saodat" maqolasidan. 2013-yil

7 Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" Toshkent. 2017-yil, 2-b.

8 Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romani. Toshkent. 2017-yil, 209-b.

2 Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1996. 63-b.

3 N. Urazova Adabiyot darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi. O'zbek tilining xalqaro maydondagi nufuzi: tarix, bugun va istiqbol. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent. 2025.238-b.

4 Ishmuhamedov.R. va boshqalar. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent. 2008.46-b.

5 Abdulla Qodiriy. "O'tkan kunlar" romani. –Toshkent. 2017-yil. 1-b.

Ta'kidlash joizki, badiiy asar tahlili jarayonida o'quvchilarning filologik va tanqidiy fikrlash qobiliyatini o'stirish bevosita adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalar bilan ishlashga tayanadi. Faqatgina asar matni bilan cheklanib qolish talabada yuzaki tasavvurlar uyg'otishi mumkin, biroq ilmiy maqolalar orqali amalga oshirilgan tahlil asarning badiiy qatlamlarini ochishga imkon beradi. Demak, badiiy asar tahlili jarayonida ilmiy-tanqidiy maqolalardan foydalanishga muayyan asarni anglashni chuqurlashtiruvchi metodik vosita sifatida qaralishi lozim.

Umumta'lim tizimida Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi, adibning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlarini o'qitishda bevosita Abdulla Qodiriy ijodi bo'yicha salmoqli tadqiqotlar olib borgan olim professor Bahodir Karimovning "Abdulla Qodiriy ijodiga doir yangicha talqinlar"⁹ maqolasini o'qitish o'quvchilarda nafaqat matn mazmunini anglash, balki adabiy hodisaga turli ilmiy nuqtai nazardan yondashish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Xususan, ushbu maqola Qodiriy ijodiga bo'lgan yondashuvlarning tarixiy dinamikasini, ya'ni sho'ro davridan mustaqillik davrigacha bo'lgan talqinlar evolyutsiyasini yoritib beradi. Bu esa o'quvchiga adabiy asar "doimiy va bir xil ma'noga ega matn" emas, balki turli davr va mafkuraviy sharoitlarda qayta talqin qilinadigan estetik hodisa ekanini anglash imkonini beradi. Ayni ma'noda, maqola bilan tanishish jarayonida o'quvchilar:

- Qodiriy romanlarining turli ilmiy talqinlarini solishtiradi;
- "ijobiy va salbiy qahramon" kabi soddalashtirilgan yondashuvlarning cheklanganligini anglaydi;
- Solih maxdum, Otabek, Kumush kabi obrazlarning murakkab psixologik mohiyatini ilmiy asosda tahlil qiladi;
- adabiy talqin jarayonida tanqidiy fikrlash va dalillash madaniyatini o'zlashtiradi.

Bundan tashqari, maqolada: *"Ayni zamonda adabiyotshunoslik ilmi Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini, "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon"dek go'zal romanlariga munosabat tarixini qayta idrok etish, qayta baholash, qayta talqin qilish jarayoniga qadam qo'ydi"*, shuningdek, *"adabiy matnni tushunish interpretatsion jarayon"*¹⁰ g'oyasi o'quvchini tayyor xulosani qabul qilishdan ko'ra, o'zi xulosa chiqarishga yo'naltiradi. Bu esa kompetensiyaviy ta'lim talablariga mos ravishda o'quvchining mustaqil fikrlash faoliyatini kuchaytiradi. Metodik jihatdan mazkur maqolani dars

jarayoniga joriy etish quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Maqoladan asosiy ilmiy tezlarni ajratib olish.
2. Qodiriy romanlaridan konkret epizodlar bilan bog'lash.
3. U. Normatov, M. Qo'shjonov qarashlarini qiyoslash.
4. Yakuniy bosqichda o'quvchilarning shaxsiy interpretatsion fikrini shakllantirish.

Natijada "Abdulla Qodiriy ijodiga doir yangicha talqinlar" maqolasini o'qitish badiiy asarni o'rganish jarayonini oddiy mazmun tahlilidan adabiyot darslarida didaktik topshiriqlarni ishlab chiqishda ilmiy maqolalardan foydalanish usullarini amaliy tatbiq etish darajasiga ko'taradi va o'quvchida filologik tafakkurning rivojlanishiga zamin yaratadi. Avvalo, matndan tezis ajratish topshirig'i berilganda o'quvchi maqoladagi asosiy ilmiy g'oyalarni (masalan, Qodiriy ijodining turli davrlarda turlicha talqin qilinishi, "ijobiy-salbiy qahramon" yondashuvining cheklanganligi) aniqlashga majbur bo'ladi. Bu jarayon oddiy mazmunni qayta aytish emas, balki ilmiy fikrni "ajratib olish" kompetensiyasini shakllantiradi. Keyingi bosqichda qiyosiy tahlil topshirig'i beriladi: o'quvchilar maqolalardagi ilmiy qarashlarni solishtiradi. Natijada ular bir asar turli ilmiy maktablarda turlicha baholanishini anglaydi va tanqidiy fikrlash rivojlanadi. Shuningdek, muammoli topshiriq orqali o'quvchilarga savol qo'yiladi:

"Nima uchun asar qahramonini turli olimlar turlicha talqin qiladi?"

Bu topshiriq o'quvchini tayyor fikrni qabul qilishdan ko'ra, dalil asosida fikr yuritishga undaydi. Yana bir muhim didaktik usul bu interpretatsion yozma topshiriq. O'quvchi maqola va roman epizodlari asosida o'z talqinini yozadi. Bu jarayonda u ilmiy manbadan foydalanishni o'rganadi va mustaqil xulosa chiqaradi. Shu tarzda maqola asosida tuzilgan didaktik topshiriqlar maktab o'quvchilarida quyidagi ko'nikmalarni shakllantiradi:

- ilmiy matnni o'qish va tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi;
- adabiy hodisaga turli nuqtayi nazardan yondashishni o'rgatadi;
- o'quvchini passiv qabul qiluvchidan faol tadqiqotchiga aylantiradi.

Demak, aynan shu didaktik yondashuvlar natijasida maqoladan foydalanish oddiy mazmun tahlilidan chiqib, ilmiy maqolalarni dars jarayonida metodik vosita sifatida qo'llash amaliyotiga aylanadi va filologik tafakkur rivojiga zamin yaratadi. Mazkur mavzuni o'qitishda ilmiy

⁹ <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin>

¹⁰ <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin>

maqolalardan foydalanish asosida tashkil etiladigan didaktik topshiriqlar o'quvchilarga avvalo Abdulla Qodiriy romanlari talqiniga oid turli xil qarashlardan xabardor bo'lish imkonini beradi.

Xulosa. Umuman, tahlillar shuni ko'rsatadiki, adabiyot darslarida ilmiy-tanqidiy maqolalardan foydalanish badiiy asarni o'qitish jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Xususan, Abdulla Qodiriy ijodi va uning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari misolida bu yondashuv o'quvchini tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi subyektdan mustaqil fikrlovchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi shaxsga aylantiradi. Ilmiy maqolalar asosida tuzilgan didaktik topshiriqlar: tezis ajratish, qiyosiy tahlil, muammoli savollar va interpretatsion yozma ishlar o'quvchining matn bilan ishlash kompetensiyasini chuqurlashtiradi. Natijada u badiiy asarni faqat mazmun jihatdan emas, balki uning estetik, tarixiy va mafkuraviy

qatlamlari nuqtayi nazaridan ham idrok eta boshlaydi. U. Normatov, M. Qo'shjonov, A. Rasulov, X. Sultonov kabi olimlarning qarashlarini o'rganish orqali o'quvchi bir asar turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinishini anglaydi. Bu esa unda tanqidiy fikrlash, ilmiy asosda mulohaza yuritish va dalillash madaniyatini shakllantiradi. Muhimi, bunday metodik yondashuv adabiyot ta'limini oddiy mazmun tahlilidan chiqarib, uni interpretatsion va kompetensiyaviy ta'lim modeliga yaqinlashtiradi. O'quvchi badiiy matnni tayyor haqiqat sifatida emas, balki turli ilmiy qarashlar va shaxsiy tafakkur orqali qayta yaratiladigan estetik hodisa sifatida qabul qiladi. Demak, ilmiy-tanqidiy maqolalarni didaktik topshiriqlar tizimiga integratsiya qilish adabiyot darslarining samaradorligini oshiradi, badiiy asar mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi va o'quvchilarda filologik tafakkurning rivojlanishiga mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Uzluksiz adabiy ta'lim konsepsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston PFITI, 2017-yil. 10-b.
2. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. 42-b.
3. Urazova N. Adabiyot darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishinsamaradorligi // O'zbek tilining xalqaro maydondagi nufuzi: tarix, bugun va istiqbol. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2025. 238- b.
4. Ishmuhamedov R. va boshqalar. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2008.46-b.
5. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent, 2017.1-b.
6. Malik T. "Ajab saodat" maqolasi (2013). Manba: <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/tohir-malik-ajab-saodat.html>.
7. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent, 2017. 2-209-b.
8. Bahodir Karim. Abdulla Qodiriy yangicha talqin. Manba: <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin>
9. Qo'shjonov M. O'zbekning o'zligi. – Toshkent.
10. Normatov U. Qodiriy mo'jizasi. – Toshkent.
11. Sultonov X. Andisha. – Toshkent.
12. To'xlijev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2010.
13. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.339-b.
14. Mirqosimova M. Adabiy tahlil metodikasi. – Toshkent: RO'MM, 1993.
15. Mirqosimova M. O'quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
16. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016.
17. Matjon S. Kitob o'qishni bilasizmi? – Toshkent: O'qituvchi, 1993.
18. Kambarova S. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
19. Fozilova M. Adabiyot darslarida adabiy-nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi (nasriy asarlar misolida): Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022. 82-b.
20. Zimnyaya I.A. **Ключевые компетенции как результативно-целевая основа образования** // Высшее образование сегодня. – Москва, 2003.
21. Леонтьев А.Н. **Деятельность. Сознание. Личность.** – Москва: Политиздат, 1975.
22. Ricoeur P. Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning. – Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976.
23. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin>
24. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin>
25. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/bahodir-karim-abdulla-qodiriy-yangicha-talqin.html>

Shoxsanam ALIJANOVA,

O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi magistranti

Gmail: shohsanamalijanova1@gmail.com

INTERNET TILINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA UNING ADABIY TIL TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Annotatsiya: maqolada internet muloqoti ta'sirida o'zbek tilining leksik-semantik tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi — internet diskursidagi leksik-semantik o'zgarishlar va ularning manbalarini aniqlash, adabiy tilga ta'sirini baholash. Ijtimoiy tarmoq, forum va elektron OAV korpusi asosida neologizmlar, qisqartmalar, kod almashinuvi, o'zlashmalar va semantik siljishlar tavsiflangan. Ilmiy yangiligi — internet diskursining yaxlit tizim sifatida milliy materialda tavsiflanishi va internet leksikasini me'yorlash bo'yicha aniq takliflar berilishi.

Kalit so'zlar: *internet tili, leksik-semantik xususiyatlar, neologizm, kod almashinuvi, adabiy til, til me'yor, sotsiolingvistika.*

Аннотация: в статье анализируются изменения в лексико-семантической системе узбекского языка под влиянием интернет-коммуникации. Цель — выявить лексико-семантические изменения в узбекском интернет-дискурсе и оценить их влияние на литературный язык. На корпусном материале социальных сетей, форумов и электронных СМИ описаны неологизмы, аббревиатуры, кодовое переключение, заимствования и семантические сдвиги. Новизна — системное описание интернет-дискурса и конкретные предложения по нормированию интернет-лексики.

Ключевые слова: *интернет-язык, лексико-семантические особенности, неологизм, кодовое переключение, литературный язык, языковая норма, социолингвистика.*

Annotation: the article analyzes changes in the lexical-semantic system of Uzbek under the influence of internet communication. The aim is to identify lexical-semantic changes in Uzbek internet discourse and to assess their impact on the literary language. Neologisms, abbreviations, code-switching, borrowings and semantic shifts are described on corpus material from social networks, forums and media. The novelty lies in describing this discourse as an integral system and in specific proposals for standardizing internet vocabulary.

Key words: *internet language, lexical-semantic features, neologism, code-switching, literary language, language norm, sociolinguistics*

Kirish. Internetning kundalik hayotga kirib kelishi til taraqqiyotida yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Bu hodisa tilshunoslikda "internet tili", "kompyuter vositasidagi muloqot" (CMC), "elektron diskurs" atamalar bilan o'rganilmoqda. Crystal (2001, 2011) internet tilini og'zaki va yozma nutq sintezidan iborat "uchinchi muhit" sifatida ta'riflagan; Herring (1996) CMC tahlili metodologiyasini (CMDA), Baron (2008) mobil aloqaning tilga ta'sirini, Krongoz (2013) rus tilidagi shu kabi jarayonlarni o'rgangan.

O'zbek tilshunosligida leksikologiya va semasiologiyaning asoslari Begmatov (1985), Hojiyev (2002), Rahmatullayev (2006), Mirtojiyev (2010) ishlarida yaratilgan; internet tilining ayrim masalalari Mahmudov (2013), Madvaliyev (2017), Mengliyev (2018), Karimov (2022), Yusupov (2023) ishlarida qisman yoritilgan, biroq mavzu yaxlit tahlilni talab etadi. Tadqiqot maqsadi — internet diskursidagi leksik-semantik xususiyatlarni va ularning manbalarini aniqlash hamda adabiy tilga ta'sirini baholashdir.

Metodologiya.

Material sifatida 2020–2025-yillardagi o'zbekzabon ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram, YouTube, TikTok), forum, blog va elektron OAV matnlari tanlandi; 16–35 yoshli foydalanuvchilar nutqidan tuzilgan korpusdan 1000 dan ortiq leksik birlik ajratildi. Korpus tarkibi: ijtimoiy tarmoq postlari va izohlari — 60%, messenjer yozishmalari — 20%, elektron OAV — 15%, blog va forum — 5%. Ishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, komponent (sema), statistik, sotsiolingvistik metodlar va diskurs tahlili qo'llanildi; nazariy asos — Crystal (2001, 2011), Herring (1996), Baron (2008), Krongoz (2013) ishlari; shaxsiy ma'lumotlar anonimlashtirildi.

Tadqiqot natijalari.

Internet diskursida lug'at tarkibi bir necha yo'nalishda yangilanmoqda. Neologizm va xalqaro atamalar qatlami eng faol: blog, post, layk, kontent, stori, podkast, frilanser, influenser, striming, xeshteg. Bir qismi milliy variantga ega bo'lmoqda: layk — "yoqtirish", kontent — "mazmun".

Aksariyati inglizchadan bevosita, bir qismi rus tili orqali o'zlashgan.

Qisqartmalar xalqaro (LOL, OMG, BTW, ASAP, FYI) va o'zbekcha (rmt, slm, qch, nm) guruhlarga bo'linadi. Kod almashinuvi keng tarqalgan: "Bu kontentni postlash uchun storyga qo'shaman" — bu hodisa matritsa-til modeli doirasida o'rganiladi. Yoshlar nutqida jargon (kringe, krash, haypga chiqdi) shakllanmoqda, emoji'lar leksik-semantik birlikka aylanmoqda; so'z yasashda inglizcha o'zakka o'zbekcha qo'shimcha qo'shish (layklamoq) modeli faollashgan.

Semantik sathda ma'no kengayishi (do'st, sahifa, devor), torayishi (post, obunachi), metaforizatsiya va metonimiyalashish (virus, sichqon, menyu), semantik kompressiya hamda frazeologik yangilanish (onlayn rejim, lentaga tushdi) aniqlandi. Pragmatik jihatdan diskurs anonimlik, multimodallik, interaktivlik va tezkorlik bilan ajralib turadi; uslubiy jihatdan so'zlashuv uslubi yetakchi gibril uslub yuzaga keladi.

Muhokama.

Ijoiy ta'sir lug'at boyligining ortishi, so'z yasash modellarining faollashuvi va tilning raqamli muhitga moslashuvida ko'rinadi; internet, shuningdek, zamonaviy nutqni o'rganishda ulkan empirik manbadir. Salbiy ta'sir orfografik me'yorlarning susayishi, ortiqcha o'zlashmalar, nutqning jargonlashuvi, uslubiy chegaralarning xiralashuvi va til etiketining buzilishida ko'rinadi.

Bu jarayonlar faqat o'zbek tiliga xos emas: rus tilida "olbancha", fransuz tilida "langage SMS", turk tilida "Internet Türkçesi" hodisalari qayd etilgan (Krongauz,

2013); qozoq va qirg'iz tillarida ham shunday. Til siyosatida to'liq purizm va liberallikdan saqlanib, zarur o'zlashmalarni moslashtirib qabul qilish va o'ransizlariga milliy ekvivalent topishga asoslangan balanslashgan yondashuv maqsadga muvofiq.

Xulosa. Tahlil internet tili o'zbek tilining alohida funksional shakli ekanini ko'rsatdi. Lug'at tarkibi neologizm, qisqartma, kod almashinuvi va o'zlashmalar hisobiga jadal yangilanmoqda; semantik sathda ma'no kengayishi, torayishi, metaforizatsiya va kompressiya faol kechmoqda. Bu jarayonlarning adabiy tilga ta'siri ikki yoqlama.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Atamalar komissiyasi huzurida internet leksikasi bo'yicha doimiy ishchi guruh tashkil etilib, milliy ekvivalentlar muntazam e'lon qilinsin.
2. Ta'lim dasturlariga "Raqamli muhitda nutq madaniyati" moduli kiritilsin.
3. O'zbek internet tilining ochiq, morfologik-semantik belgilangan korpusi yaratilsin.
4. Internet leksikasining izohli-tarjima elektron lug'ati ishlab chiqilsin.
5. Internet OAV va rasmiy sahifalar uchun yagona uslubiy qo'llanma tayyorlansin.
6. Sun'iy intellektga asoslangan monitoring tizimi joriy etilib, natijalari til siyosatida hisobga olinsin.

Internet tili — o'zbek tili taraqqiyotining tabiiy bosqichi; uni ilmiy asosda o'rganish milliy tilning raqamli muhitdagi barqaror rivojiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baron, N. S. (2008). *Always on: Language in an online and mobile world*. Oxford University Press.
2. Begmatov, E. (1985). *Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi*. Fan.
3. Crystal, D. (2001). *Language and the internet*. Cambridge University Press.
4. Crystal, D. (2011). *Internet linguistics: A student guide*. Routledge.
5. Herring, S. C. (Ed.). (1996). *Computer-mediated communication: Linguistic, social and cross-cultural perspectives*. John Benjamins.
6. Hojiyev, A. (2002). *O'zbek tili leksikologiyasi*. Fan.
7. Karimov, U. (2022). Internet diskursida til hodisalari. *O'zbek tili va adabiyoti*, (3), 24–30.
8. Krongauz, M. A. (2013). *Samouchitel olbanskogo* [Olban tili o'zlashtirgichi]. AST.
9. Madvaliyev, A. (2017). *O'zbek terminologiyasi va lug'atchiligi masalalari*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Mahmudov, N. (2013). *Tilning ma'naviy qudrati*. Ma'naviyat.
11. Mengliyev, B. (2018). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Akademnashr.
12. Mirtojdiyev, M. (2010). *O'zbek tili semasiologiyasi*. Mumtoz so'z.
13. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. Universitet.
14. Yusupov, O. (2023). Ijtimoiy tarmoqlar tili va leksik o'zlashmalar muammosi. *Filologiya masalalari*, (2), 45–52.

Гулчехра ЖАББОРОВА,
Магистрант 2 курса направления
русский язык и литература БГПИ
Бухара, Узбекистан
jabborovaqulchehra749@gmail.com

МЕЖДУ СЛОВОМ И СМЫСЛОМ: МЕТОДИКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОЭЗИИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА КАК ИНСТРУМЕНТА ЯЗЫКОВОГО И НРАВСТВЕННОГО СТАНОВЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: в статье представлена авторская методика интерпретации поэзии Серебряного века как средства комплексного языкового и нравственного становления учащихся. В основу модели положена траектория «слово → образ → смысл → ценность → рефлексия», позволяющая превратить чтение художественного текста из восприятия готовых смыслов в их самостоятельное открытие.

Ключевые слова: серебряный век; поэтический текст; интерпретация; языковое развитие; нравственное становление; смысловое чтение; читательская рефлексия.

Annotatsiya: maqolada Kumush asr she'riyatini o'quvchilarning til va axloqiy kamolotini kompleks rivojlantirish vositasi sifatida talqin qilishning mualliflik metodikasi taqdim etiladi. Modelning asosini «so'z → obraz → ma'no → qadriyat → refleksiya» trayektoriyasi tashkil etib, u badiiy matnni o'qishni tayyor ma'nolarni qabul qilish jarayonidan ularni mustaqil kashf etish jarayoniga aylantirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Kumush asr; poetik matn; talqin; til rivoji; axloqiy kamolot; mazmunli o'qish; kitobxonlik refleksiyasi.

Annotation: the article presents an original methodology for interpreting Silver Age poetry as a means of fostering students' linguistic and moral development. The model is based on the trajectory "word → image → meaning → value → reflection," which transforms the reading of a literary text from the reception of ready-made meanings into their independent discovery.

Key words: silver Age; poetic text; interpretation; linguistic development; moral development; meaningful reading; reader reflection.

Введение. Поэзия Серебряного века представляет собой особое пространство, в котором слово перестаёт быть лишь средством передачи информации и превращается в носителя многослойного смысла, эмоционального опыта и нравственного выбора. Её художественная образность, символика, подтекст и смысловая неоднозначность создают условия для такого чтения, при котором учащийся не просто воспринимает готовое содержание, а учится самостоятельно его обнаруживать, осмысливать и интерпретировать. В этой связи интерпретация поэтического текста приобретает значение не только литературоведческого, но и методического инструмента. Особенно продуктивным материалом становится поэзия Серебряного века, поскольку в ней языковая

форма непосредственно связана с внутренним миром человека, его сомнениями, ценностями и поиском смысла[1]. Актуальность предлагаемого подхода определяется необходимостью перейти от репродуктивного изучения стихотворения к диалогу учащегося с текстом, в котором каждое значимое слово становится отправной точкой для смыслового поиска.

Анализ использованной литературы. Теоретическую опору исследования формируют труды М.М. Бахтина «Эстетика словесного творчества», где понимание художественного слова связывается с диалогичностью и активной позицией читателя; Л.С. Выготского «Психология искусства», раскрывающая психологический механизм восприятия художественного произведения; Ю.М. Лотмана «Структура

художественного текста», позволяющая рассматривать текст как многоуровневую систему смыслов и кодов; В.А. Звегинцева «Теоретическая и прикладная лингвистика» и работы И.Р. Гальперина «Текст как объект лингвистического исследования», значимые для понимания текстовой организации и смысловой целостности[2]. Для осмысления поэтики Серебряного века существенное значение имеют исследования В.М. Жирмунского «Вопросы теории литературы. Статьи 1916–1926», А.А. Ханзен-Лёве «Русский символизм. Система поэтических мотивов», а также труды Р.О. Якобсона, посвящённые языку и поэтической функции. Художественный материал представлен произведениями А.А. Блока, А.А. Ахматовой, О.Э. Мандельштама, В.В. Маяковского и М.И. Цветаевой, в которых особенно отчётливо проявляется напряжение между словом, образом и глубинным смыслом.

Методология исследования. Методология настоящего исследования основана на понимании художественного текста как динамического пространства взаимодействия языка, образа, смысла и личности читателя. В предлагаемой концепции стихотворение не рассматривается как завершённая совокупность языковых единиц, которую необходимо только объяснить или пересказать. Оно выступает своеобразным «смысловым полем», в котором учащийся посредством наблюдения над словом постепенно открывает художественную картину мира, выявляет ценностные ориентиры автора и соотносит их с собственным жизненным и нравственным опытом[4]. Исходным положением исследования становится авторский принцип «от слова — к смыслу, от смысла — к ценности, от ценности — к личностной позиции».

Текстоцентрический подход определяет художественный текст как первичный источник доказательств. Любая интерпретационная гипотеза должна опираться на конкретный языковой материал: лексический выбор автора, повтор, метафору, эпитет, символ, синтаксическую конструкцию, композиционную деталь или иной текстовый маркер[6].

Аксиологический подход позволяет выявлять ценностное содержание поэтического

произведения через систему его образов, мотивов и языковых средств[8]. Нравственный смысл в данном случае не навязывается учащемуся извне, а реконструируется на основании художественного материала. Центральным методическим механизмом исследования становится авторская пятиступенчатая модель: СЛОВО → ОБРАЗ → СМЫСЛ → ЦЕННОСТЬ → РЕФЛЕКСИЯ.

Первый компонент — «Слово» — предполагает обнаружение значимых языковых единиц.

Второй компонент — «Образ» — связан с установлением отношений между отдельными языковыми элементами. Слово рассматривается уже не изолированно, а в системе художественного образа[9].

Третий компонент — «Смысл» — предполагает переход от наблюдения к интерпретации.

Четвёртый компонент — «Ценность» — направляет анализ к нравственно-философскому измерению текста[10].

Пятый компонент — «Рефлексия» — возвращает учащегося к собственной позиции [11]. Для исследования поэзии Серебряного века принципиальным становится также многоуровневый характер анализа.

Анализ и результаты исследования. Для проверки результативности предложенной методики интерпретации поэзии Серебряного века была разработана экспериментальная модель, ориентированная на выявление изменений в языковой, интерпретационной, аргументационной и личностно-рефлексивной деятельности учащихся. Диагностическая работа была организована в два этапа: первичная диагностика до применения авторской модели и итоговая диагностика после систематического выполнения комплекса интерпретационных заданий. Учащимся предлагались фрагменты поэтических текстов Серебряного века, задания на выявление смысловой функции слова и образа, определение подтекста, аргументацию собственной интерпретации и формулирование личностно-нравственного вывода. Сопоставление показателей демонстрирует выраженную положительную динамику по всем четырём направлениям.

Языковое мышление

До: 46%

После: 82%

Интерпретация текста

До: 39%

После: 79%

Аргументация

До: 35%

После: 76%

Нравственная рефлексия

До: 32%

После: 74%

Изменение аргументационного показателя позволяет предположить, что последовательная работа по принципу «наблюдение → гипотеза → текстовое доказательство → интерпретация → вывод» способствует формированию более доказательной речевой позиции. Учащийся постепенно отказывается от формулировок типа «мне кажется» без дальнейшего обоснования и учится связывать собственное суждение с конкретным языковым материалом произведения. Рост рефлексивного компонента имеет особое

методическое значение. Экспериментальная модель подтверждает перспективность авторской методики как средства интеграции языкового анализа, интерпретационного мышления, аргументированной речи и нравственной рефлексии[15].

Выводы по результатам исследования. Результаты исследования позволяют заключить, что интерпретация поэзии Серебряного века по авторской модели «слово → образ → смысл → ценность → рефлексия» создаёт продуктивную основу для одновременного развития языкового мышления, смыслового чтения, аргументированной речи и нравственной рефлексии учащихся. Принципиально важным результатом становится переход от воспроизведения готовой трактовки к самостоятельному открытию смысла на основе текстовых доказательств. Учащийся начинает воспринимать художественное слово не как объект запоминания, а как точку входа в пространство мысли, ценностей и личностного самоосмысления[17].

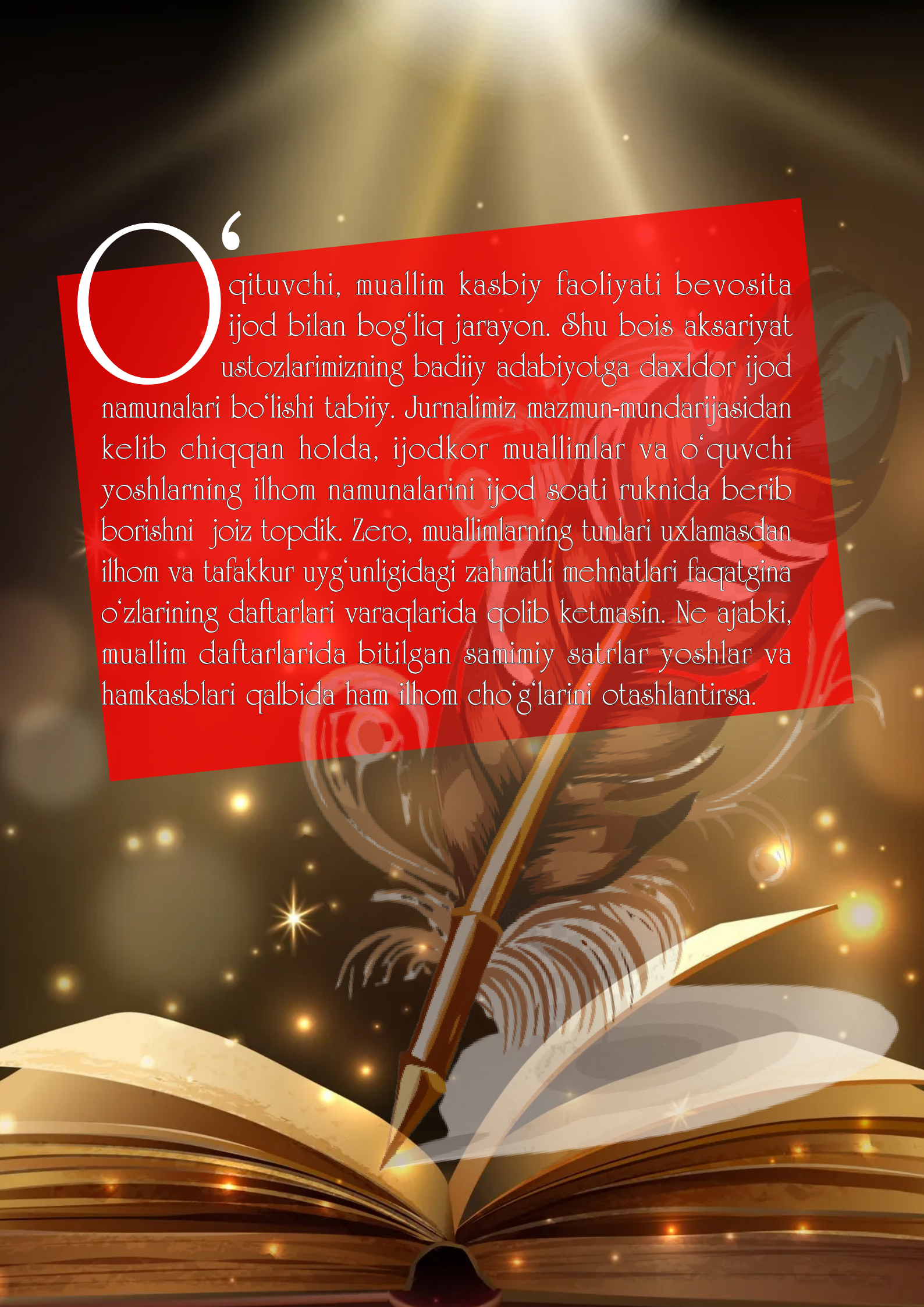
Список использованной литературы:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.
3. Выготский Л. С. Психология искусства. — М.: Искусство, 1986.
4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
5. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии. — СПб.: Искусство-СПБ, 1996.
6. Лотман Ю. М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПБ, 2000.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981.
8. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. — М.: Просвещение, 1968.
9. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974.
10. Винокур Г. О. О языке художественной литературы. — М.: Высшая школа, 1991.
11. Потебня А. А. Мысль и язык. — М.: Лабиринт, 1999.
12. Потебня А. А. Эстетика. — М.: Искусство, 1976.
13. Жирмунский В. М. Вопросы теории литературы. — Л.: Academia, 1928.
14. Жирмунский В. М. Теория стиха. — Л.: 1975.
15. Якобсон Р. О. Работы по поэтике. — М.: Прогресс, 1987.

Tjad soati

O'qituvchi, muallim kasbiy faoliyati bevosita ijod bilan bog'liq jarayon. Shu bois aksariyat ustozlarimizning badiiy adabiyotga daxldor ijod namunalari bo'lishi tabiiy. Jurnalimiz mazmun-mundarijasidan kelib chiqqan holda, ijodkor muallimlar va o'quvchi yoshlarning ilhom namunalarini ijod soati ruknida berib borishni joiz topdik. Zero, muallimlarning tunlari uxlamasdan ilhom va tafakkur uyg'unligidagi zahmatli mehnatlari faqatgina o'zlarining daftarlari varaqlarida qolib ketmasin. Ne ajabki, muallim daftarlari bitilgan samimiy satrlar yoshlar va hamkasblari qalbida ham ilhom cho'g'larini otashlantirsa.

Go'zalxon SAMANDAROVA

Samandarova Go'zalxon Qudrat qizi – 2003-yil 11-noyabrda Xorazm viloyati Xonqa tumani Qoraqosh qishlog'ida tug'ilgan. Zomin seminari ishtirokchisi. Hozirda Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 1-kurs magistranti.

ISHONCH

Kelsang netar edi sog'inganimda,
Giryon qolmasmidi qarog'imda yosh.
Balki suratingni berganingda ham,
Har tong kulguchimda porlardi quyosh.
Ayt, netar edi bir kelib ketsang,
Diydorning ham narxi shuncha qimmatmi?
O'zgalar nigohin tushmasin deya,
Yaxshilab yopaman boshda chimmatni!
Iymanib boqaman men tengi qizga,
Barmog'ida yal-yal uzuk yarqirar.
Bergan savolinga javob berolmay,
Yuragimda unsiz alam hayqirar.
So'z desang-chi endi, tushuntir menga,
Buncha hayalladi ekan bizni BAXT!
Ko'nglimda betinim havotir, isyon,
Vujudim andarmon, xayolim karaxt.
Umidni qamab qo'yganman qalbga,
Dilimdan yog'ilar tinimsiz duo.
Umidvor bandani ranjitmagan hech,
Bizga eng go'zal BAXT beradi XUDO!

KUTUBXONA

Esingdami sochimning rangi,
Yanog'imda bormidi xolim?
Eslaysanmi kamon kiprigim,
Yoki so'zdagi qand-u bolimni?

Xayolingga kelyaptimi ayt,
Kitoblarga liq to'la xona?
Senga meni qo'sh-qo'llab tutgan,
O'sha ajib, tinch kutubxona?

Esingdami, ayt esingdami???

**KORPUS LINGVISTIKASI VA SUN'YIY INTELLEKT
INTEGRATSIYASI HAQIDA
UMUMIY TUSHUNCHALAR 27**

Nargiza BAYMATOVA SUN'YI INTELLEKT ASOSIDAGI ADAPTIV LABORATORIYA BOSHQARUVINING TALABALARINING MUSTAQIL EKSPERIMENTAL FAOLIYATIGA TA'SIRI.....	30
---	----

Эльвина АДЖЕМИНОВА МЕДИАДИСКУРС КАК ПРОСТРАНСТВО ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭВФЕМИСТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ.....	35
--	----

ADABIYOTSHUNOSLIK

Xolmo'min FAYZULLAYEV O'TKIR HOSHIMOVNING "IKKI ESHIK ORASI" ROMANIDA KO'P OVOZLI HIKOYA QILISH TIZIMI, XOTIRA VA PSIXOLOGIZM MASALASI	38
---	----

Go'zalxon MUHAMMADJONOVA HASAN KAYFIY - G'AFUR G'ULOMMI?	46
---	----

Nasiba TURSUNOVA IRIM FOLKLORINING O'RGANILISHI XUSUSIDA	49
---	----

Munis JO'RAYEVA MAMATQUL JO'RAYEVNING QIYOSIY FOLKLORSHUNOSLIK RAVNAQI YO'LIDAGI IZLANISHLARI.....	53
--	----

Umida FARMONOVA JADID DAVRI YOZMA MANBALARIDA MA'RIFIY-TA'LIMIY IBORALARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI	57
---	----

Adiba MA'DIYEVA G'ARB ROMANTIK SHE'RIYATIDA AN'ANAVIY KO'Z OBRAZINING BADIY-PSIXOLOGIK TALQINI.....	60
---	----

Surayyo SHODIYEVA SO'Z VA TIL ODOBI HAQIDA SALOHIYNING QARASHLARI.....	62
--	----

Baxtiniso DJUMAYEVA "BOBURNOMA" ASARIDA "BIZ" VA "O'ZGA" TASVIRI: MILLIY-MADANIY O'ZLIKNING NARRATIV IFODASI.....	64
--	----

G.K. АЛТЫНБЕКОВА С.Х.АБДУЛЛАЕВА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В ДИДАКТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ	68
---	----

Гульчехра ДАВЛЯТОВА РИТОРИЧЕСКИЙ КАНОН ВОСТОКА И ЗАПАДА: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД	76
--	----

Рафик ДЖАГАСПАНЯН ТИПОЛОГИЯ ПСИХОЛОГИЗМА В РОМАНАХ В.М. ШУКШИНА И Х. ТУХТАБАЕВА: РЕФЛЕКСИВНО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ И ДРАМАТИЧЕСКИ- ИМПЛИЦИТНАЯ МОДЕЛИ.....	79
--	----

ILG'OR PEDAGOGIK TEKNOLOGIYA

Gulnoza KASIMOVA MULTIMEDIA KONTENTDA FAKTCHEKING: VIZUAL DALILLARNI TEKSHIRISH USULLARI VA AMALIY TAVSIYALAR.....	82
---	----

Javohir NUSRATOV IJTIMOIY TARMOQLAR FENOMENINI VA RAQAMLI MUHITNI TADQIQ ETISHNING KONSEPTUAL MODELLARI	85
--	----

Avazbek BEKBERGANOV O'ZBEK ONLAYN MEDIA MATNIDA DARAJALANISH TIZIMI: KUCHAYTIRISHNING UCH MEKANIZMI VA SUPERLATIV ZANJIRI	87
--	----

Saida NISHONBEKOVA INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA TIL VA METODIK KOMPETENSIYANI BAHOLASH MEZONLARI	90
---	----

Zumrad NURULLAYEVA PROJECT-BASED LEARNING AND GENERATIVE AI IN EFL INSTRUCTION.....	93
---	----

Diyorbek SHOMIRZAYEV THE ROLE OF GROUP WORK IN DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS.....	95
---	----

TADQIQOTLAR

Abdujabbor ALIQULOV IJTIMOIY TARMOQLARDA SUN'YI INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING JAMOATCHILIK FIKRINI SHAKLLANTIRISHGA TA'SIRI	98
--	----

Durdona ODILJONOVA SUN'YI INTELLEKTNING ZAMONAVIY JURNALISTIKADAGI IMKONIYATLARI VA MUAMMOLARI	101
--	-----

Shohsanam ABDUMANNAPOVA QOFIYA SAN'ATLARI VA RADIFNING MAZMUN BILAN MUNOSABATI.....	104
---	-----

Sayyora ABDULLAYEVA QORAQALPOQ, TURKMAN VA INGLIZ BOLALAR QO'SHIQLARIDA QOFIYA, GRAMMATIK PARALLELIZM VA KOMPOZITSION TARTIB	107
---	-----

Komila KOMILJONOVA OGAHIIY TA'RIXLARIDA VAZN MASALASI.....	110
---	-----

Shaxnoza SHOMURODOVA ABDULLA O'RPOV SHE'RIYATIDA RUHDOSHLIK IFODASI.....	112
--	-----

Zubayda OTAXONOVA AZIZ SAID IJODIDA SHE'RIY TURKUM MASALASI. SHOSHMAQOM TURKUMI MISOLIDA.....	115
---	-----

Durdona GULIYEVA ROG'IB LIRIKASIDA NAVOIY AN'ANALARI: POETIK DAVOMIYLIK VA IJODIY O'ZIGA XOSLIK.....	117
--	-----

Aziza ESHDAVLATOVA TURKIY TASAVVUF ADABIYOTIDA "KOMIL INSON" IDEALINING BADIY-FALSAFIY TALQINI	119
---	-----

Aziza QARSHIYEVA ISHQ KONSEPSIYASI IFODASIDA MA'DANLAR TIMSOLINING O'RNI	122
--	-----

Mohim XUSANOVA TASAVVUFIY MANBALAR TARJIMONI VA TARG'IBOTCHISI	125
--	-----

Zebiniso HUSANOVA SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA "G'URUR" TUSHUNCHASINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI	128
--	-----

Azizabonu JALOLIDDINOVA PROMPT KOMPETENSIYASI: JURNALISTNING YANGI KASBIY KOMPETENSIYASI SIFATIDA	130
--	-----

Diloram IDRISOVA ZAMONAVIY PUBLITSISTIKADA TA'LIM MAVZUSINING LINGVOKOGNITIV VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI	133
Mashhura POLVONNAZAROVA TILSHUNOSLIKDA TURISTIK DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING O'RGANILISHIGA DOIR YONDASHUVLAR. TURISTIK DISKURSDA LINGVOMADANIY KONSEPTLARNING VERBALIZATSIYASI.....	135
Ozoda ESHQOBILOVA KONSEPTUAL TUZILISHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI.....	138
Gavharoy YORMATOVA TOLERANTLIK KONSEPTOSFERASINING SEMANTIK-KOGNITIV TAHLILI	140
Moxinabonu JURAYEVA MA'NAVIY QADRIYATLAR TIZIMIDA "JASORAT" KONSEPTINING LISONIY KONSEPTUALIZATSIYASI.....	142
Sayyora BAXTIYOROVA ANOMALIYA MUAMMOSIGA YONDASHUV	145
Maftuna QO'LDOSHEVA O'ZBEK TILIDA RAQAMLI KOMMUNIKATSIYANING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI	147
Navro'zbek XOMIDOV O'QITUVCHI OBRAZI GENEZISINING EVOLYUTSION DINAMIKASI: ARXETIPDAN EKZISTENSIAL INQIROZGACHA	149
Feruza RAHMATOVA O'ZBEK VA TURK TILLARIDA BOSH/BAŞ SOMATIZMINING SEMANTIK TARMOG'I VA QIYOSIY MODELLASHTIRISH	151
Farida XAMRAQULOVA FRANSUZ TILINING TILLAR TIPOLOGIYASIDAGI O'RN: ANALITIZM VA FUNKSIONALLIK MUNOSABATI.....	153
Alfiya IBRAGIMOVA SOG'LOM TURMUSH TARZI VA UNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR	155
Majnuniso KAMOLOVA ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA UZLAT VA XILVATNING G'OYAVIY-BADIIY TAHLILI	158
Zarnigor ABDUQODIROVA "MU'IN UL-MURID" — XORAZM TURKIY TILINING YODGORLIGI.....	161
Dilafro'z ZIYADULLAYEVA O'ZBEK ROMANCHILIGIDA POSTKOLONIAL METODOLOGIYANING KIRIB KELISH SABABLARI.....	163
Oydin SHUXRATOVA QO'SHRABOT HUDUDI ERTAKLAR TAVSIFI: "JOVUR CHOL" ERTAGI MISOLIDA	165
Ra'no BURONOVA TURKIY TILLAR VA O'ZBEK TILIDA NEOLOGIK JARAYONLAR: SHAKILLANISH MANBALARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	167
Наталья ВОРОНЦОВА СОВРЕМЕННЫЕ ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА.....	170
Садаф НОСИРОВА ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УЗБЕКСКО- РУССКОГО СМЕШЕНИЯ КОДОВ В ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ	172
Halimakhon HAKIMOVA FROM ANTHROPOCENTRIC CRISIS TO POSTHUMAN REALITIES: TRACING ENVIRONMENTAL DISASTER IN MODERN UZBEK LITERATURE.....	174

Shohsanam RISQULOVA LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF DEFINITENESS AND INDEFINITENESS	176
Hilola ABDUXAMIDOVA LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF CONCEPTUAL METAPHOR	179
Raykhonabonu TOLIBOVA THE REPRESENTATION OF GENDER IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE: A CONTRASTIVE LINGUISTIC STUDY	182

PEDAGOGIKA

Nargizaxon NURDINBAYEVA BOLA RUHIYATI TADQIQI: O'ZBEK ILMIY MAKTABLARI TAJRIBASI.....	184
Mahfuza TO'YCHIYEVA MANTIQIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA METODIK YONDASHUV	187
Barno XUSNIDDINOVA BO'LAJAK LOGOPEDLARNI TAYYORLASHDA DEONTOLOGIK YONDASHUVNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI.....	189
M.X.BUTAYOROVA BOSHLANGICH SINIF O'QUVCHILARINING IJTIMOIY KO'NIKMALARINI BADIY ASARLAR ORQALI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY NAZARIY ASOSLARI	191
Gulmira DOSNAZAROVA THE ADVANTAGES AND CHALLENGES OF FEEDBACK IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION	193

KICHIK TADQIQOT

Oydin NORQOBILOVA "LISON UT-TAYR" DOSTONIDAGI YETTI VODIY - TASAVVUF YETTI MAQOMINING OBRAZLI IFODASI.....	199
Ayzada ABDULLAYEVA I. YUSUPOV ASARLARIDA FITONIMLARNING KO'CHMA MA'NODA QO'LLANILISHI	202
Yoqutxon SODIQJONOVA ADABIYOT DARSLARIDA ILMIY-TANQIDIY MAQOLALAR ASOSIDA DIDAKTIK TOPSHIRIQLAR ISHLAB CHIQUISH METODIKASI.....	206
Shohsanam ALIJANOVA INTERNET TILINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA UNING ADABIY TIL TARAQQIYOTIGA TA'SIRI	211
Гулчебра ЖАББОРОВА МЕЖДУ СЛОВОМ И СМЫСЛОМ: МЕТОДИКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОЭЗИИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА КАК ИНСТРУМЕНТА ЯЗЫКОВОГО И НРАВСТВЕННОГО СТАНОВЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ	213

IJOD SOATI

Go'zalxon SAMANDAROVA ISHONCH. KUTUBXONA.....	215
---	-----